

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MARX ve DOĞA

al-yeşil bir perspektif

Paul Burkett

İngilizceden Çeviren: Ercüment Özkaya

epos

MARX ve DOĞA
AI—Yeşil Bir Perspektif

Paul Burkett; İktisat Profesörü olan yazar Indiana State Üniversitesinde iktisat dersleri vermektedir. Marksizm ve ekoloji ve para, finans, enflasyon ve ekonomik krizler gibi siyasal iktisat alanlarında yaptığı çalışmalarla tanınır. Sosyalist Ekonomistler Konferansı ve Radikal Siyasal İktisatçılar Birliği üyesidir. *Bilim ve Toplum, Sermaye ve Sınıf, Çevre ve Örgütlenme, Siyasal Ekonomi Çalışmaları*'na ilişkin makaleleri çeşitli gazete ve dergilerde yayımlandı.

Yazarın kitaplarından bazıları şunlardır: Yayılma Çatışması ve Enflasyon: Teorik ve Tarihsel Perspektifler (*Distributional Conflict and Inflation: Theoretical and Historical Perspectives* – Richard C. K. Burdekin, Paul Burkett), İlerleme, Kriz ve Sınıf Mücadelesi: Japonya ve Doğu Asya'dan Öğrenmek (*Development, Crisis, and Class Struggle: Learning From Japan and East Asia* – Paul Burkett ve Martin Hart-Landsberg).

EPOS YAYINLARI-19
Bilim-Felsefe-Politika

Paul Burkett
MARX ve DOĞA
AI—Yeşil Bir Perspektif

İngilizceden Çeviren:
Ercüment Özkaya

Yayıma Hazırlayan:
Metin Kayaoğlu

Kitabın Orijinal Adı:
MARX AND NATURE
A Reed and Green Perspective
©MACMILLAN PRESS, 1999

©Bu kitabın Türkçe yayın hakları Epos Yayınları'na aittir.

Düzeltili:
Bâki Alemdar

Kapak Tasarımı:
Memik Kayaoğlu

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık:
Sevda Öztekin

Baskı ve Cilt:
Başak Matbaası (0.312) 384 27 61

Birinci Baskı, Ankara 2004
ISBN: 975-6790-23-7

EPOS YAYINLARI

GMK Bulvarı 60/20 (06570) Maltepe-Ankara Tel/Fax: (0 312) 232 14 70 - 229 98 21

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://trantey.org>

Paul Burkett

MARX ve DOĞA

Al—Yeşil Bir Perspektif

İngilizceden Çeviren
Ercüment Özkaya

Anneme ve babama

İÇİNDEKİLER

<i>Önsöz ve Teşekkür</i>	7
<i>Giriş</i>	9

I. KISIM – Doğa ve Tarihsel Materyalizm

1. Sosyal Ekolojinin Gerekleri	29
2. Doğa, Emek ve Üretim	37
3. Emek Üretkenliğinin ve Artı Emegin Doğal Temelleri	47
4. Doğal ve Toplumsal Kuvvetler Olarak Emek ve Emek Gücü	65

II. KISIM – Doğa ve Kapitalizm

5. Doğa, Emek ve Kapitalist Üretim	75
6. Sermayenin Doğal ve Toplumsal Koşullarının “Bedava Edinimi”	91
7. Kapitalizm ve Doğa: Değer Biçimli Bir Yaklaşım	103
8. Marx’ın Değer Kuramına Yönelik Bazı Ekolojik Eleştirilerin Değerlendirilmesi	129
9. Kapitalizm ve Çevre Krizi	139
10. Marx’ın İş Günü Tahlili ve Çevre Krizi	169

III. KISIM – Doğa ve Komünizm

11. Doğa ve Kapitalizmin Tarihsel İlericiliği	185
12. Doğa ve Kapitalizmin Tarihsel Sınırları	215
13. Sermaye, Doğa ve Sınıf Mücadelesi	243
14. Doğa ve Ortaklaşa Üretim	271
<i>Kaynakça</i>	313
<i>Dizin</i>	325

Önsöz ve Teşekkür

Bu kitap, Marx'ın kapitalizm ve komünizm bağlamlarında doğaya bakışını yeniden kurarken kendisine yöneltlen üç yaygın eleştiriye karşılık verir. Bu eleştiriler sırasıyla şunlardır:

1. Marx, (a) üretici güçlerin kapitalist gelişiminin insanî üretimin doğal sınırlamaların tümüyle üstesinden gelmesine olanak sağladığını; (b) komünizmin kapitalizmin doğayı insana tümüyle boyun eğdirmeye olan eğilimini genişletip rasyonelleştirmekten ibaret olduğunu ve (c) hem kapitalizmin hem de komünizmin, insanlık ile doğa arasında kaçınılmaz bir karşıtlık sergilediğini, düşünen “üretimci” ya da “Prometeusçu” bir görüşe kapılmıştır.
2. Marx'ın kapitalizm tahlili doğanın üretime olan katkısını ya tümüyle göz ardı eder ya da bu katkının önemini küçümser, bu durum, özellikle de onun emek değer kuramı için geçerlidir.
3. Marx'ın kapitalizmin içerdiği çelişkiler hakkındaki eleştirisinin doğayla ya da üretimin doğal koşullarıyla bir ilgisi yoktur.

Bu kitabın başlıca amacı, bu üç iddianın ve bu iddialardan kaynaklanan eleştirilerin sistematik, metinlere dayalı ve siyasal olarak işe yarar bir tarzda ele alınıp çürütülmesidir. Marx'ın doğa anlayışının henüz ekolojik Marksistlerce bile fark edilmemiş bir iç mantık, tutarlılık ve analitik güce sahip olduğunu savunacağım.

Bu çalışmayı hazırladığım son birkaç yıl içinde, çalışmanın konusunun ne olduğunu soranlara yanıtlım normal olarak şöyle oldu: “Yeşil ve AI”. Bu yanıt, bir bakıma entelektüel borçlarımı özetliyordu. Çevre konularıyla ilk ilgilenmem, 1977’de “Organik Devrim Hakkında Bir Çevreci Ekonomistin Görüşleri” başlıklı bitirme tezimi yazdığım Kalamazoo Kolej’deki öğrencilik günlerimde oldu. Bu bakımdan o zaman sağladıkları esin ve teşvikle elinizdeki çalışmadaki Yeşil fikirlerin tohumlarını atan Bob Brownlee ile müteveffa Louis Junker’a teşekkür borçluyum.

Marksizmi ciddi biçimde incelemeye ise Syracuse Üniversitesi'nde ekonomi alanında yüksek lisans yaparken başladım. Bu konuya ilgi duymamda herkesten çok, ekonomik düşünce tarihinde eşsiz bir öğretmen ve pek çok öğrenci için entelektüel açıklık örneği olan müteveffa Jesse Burkhead etkili oldu.

Bu konularla ilgimden dolayı, Marksizmi çevreciliğe bir alternatif olarak değil, tersine, insanla doğa arasındaki ilişkileri sınıf ilişkileri ve insan özgürleşmesinin gerekleri açısından ele alan özel bir çevrecilik biçimi olarak görmem kaçınılmazdı. Ne var ki, kişisel, politik ve meslekî birçok nedenden ötürü bu düşünce tarzını akademik bir biçimde araştırmak ancak şu son zamanlarda mümkün oldu. Al yoluyla Yeşil'e geri dönüşüme John Bellamy Foster'ın büyük yardımı oldu. Bu kitaba dönüşecek ilk ham notlarımı okuyup hakkında görüşlerini bildirme nezaketini gösteren John, çalışmamda sürekli bir esin ve cesaret kaynağıydı.

Bu kitabı bitirmek için gerekli zamanı bana bahşeden Indiana Üniversitesi'ndeki meslektaşlarıma da şükran borçluyum. Kendi aile üyelerime de yardımları ve sabırları için teşekkür etmek isterim: Teşekkürler, Suzanne, Shaun, Patrick ve Molly.

Bu saydığım kişilere çok şey borçlu olsam da, kitapta bulunabilecek her türlü yanlışlık ya da yetersizliğin sorumluluğu tümüyle bana aittir.

Kitaptaki birçok bölüm daha önce akademik yayınlarda yayımlanmıştır. Bunların yeniden yayımlanmalarına izin verdikleri için *Science & Society*, Güz 1996 (7. Bölüm); *Nature, Society, and Thought*; *Monthly Review*; *Capitalism, Nature, Socialism* ile *Organization & Environment* dergilerinin yayımcılarına teşekkür ederim.

Son diyeceğim üsluba ilişkin. Bu kitapta alıntı yapılan pasajların çoğunda bazı kelime ve ibarelerin vurgulandığı görülecektir. Sürekli açıklamalarla metnin akıcılığını bozmamak için aksi belirtilmedikçe bütün vurguların özgün metinde o şekilde yer aldığını belirtmek isterim.

Terre Haute, Indiana
Ekim 1998

Giriş

Bu kitapta Marx'ın doğaya, topluma ve çevre krizine yaklaşımı yeniden kurulmaktadır. Çevre sorunlarına dikkat yöneltmenin neden öylesine önemli olduğunu açıklamaya pek gerek yoktur. Toplumun çevre üzerindeki etkilerinin bir canlı türü olarak insanın hayatta kalmasına getirdiği tehdidin boyutu, niteliği ve kapsamı hakkında hâlâ görüş ayrılıkları bulunabilir, ama, yerel ekosistemlerin ve bütün olarak biyosferin giderek artan biçimde insanî üretim ve tüketim tarafından şekillendirildiği konusunda hiç kimse kuşku duyamaz (Vitousek, vd., 1997). Doğal koşulların nicel olarak sınırlı karakteri göz önünde tutulduğunda, insanın doğal zenginliklere yaklaşımına temelden yeni toplumsal düzenleme biçimleri getirilmediği takdirde, insanî-toplumsal gelişmenin kalitesinin koşulların bu sınırlılığından kaçınılmaz biçimde zarar göreceği açıktır (Schnaiberg ve Gould, 1994). Sözün kısası, çevre sorunu, basitçe, insanın bir tür olarak bekâsına karşı bir tür olarak yok olmasını (bunun olabilirliğini inkâr etmeksizin) koyma sorunu değildir. Bu sorun, esas olarak, toplumla doğanın, insanî gelişim olasılıklarının ve bu olasılıkların yaratacağı kısıtlamaların tanımında farklılaşan birlikte evriminin alternatif biçimlerini içerir (Altvater, 1990, 26–8; Gowdy, 1994a ve 1994b).

Marx'ta çevre sorunları hakkında söylenecek işe yarar bir şeyler bulunduğu fikri bazı okurlara şaşırtıcı gelebilir. Oysa, bu kitabın temel hipotezi, Marx'ın doğal koşulları ele alış biçiminin, şimdiye dek ekolojik Marksist (ya da eko-Marksist) yazında bile farkına varılmamış bir iç mantığa, tutarlılığa ve çözümleme gücüne sahip olduğudur. Marx'ın yaklaşımının gücü, ilk başta, insanî üretimi kararlı bir biçimde, toplumsal biçiminin ve maddî içeriğinin bir bileşimi olarak ele almasından kaynaklanır. Marx, üretimin üreticilerle üreticiler ve üreticilerle artık ürüne el koyanlar arasında tarih içinde gelişmiş ilişkiler tarafından yapılandırıldığını kabul etmekle birlikte, bunun, aynı zamanda doğal koşullar tarafından sınırlanan ve şekillenen, toplumsal ve maddî bir süreç olduğunda da ısrar etmiştir. Kuşkusuz, sözü edilen doğal koşullara insanın bedensel varlığının

doğal özellikleri de girmektedir. Örneğin, Marx, kapitalist doğa-insan ilişkilerini sermaye-emek ilişkisinin zorunlu biçimleri olarak ele alır, aynı şekilde sermaye-emek ilişkisi, kapitalist sistemde insanın doğayla ilişkilerinin zorunlu biçimlerini belirler; bu ikisi, sınıf çelişkili bir maddî ve toplumsal bütünün karşılıklı olarak oluşturuca parçaları olarak görülür.

Marx'ın doğaya yaklaşımının ikinci önemli özelliği insanî üretimin belli biçimlerinin tarihsel zorunluluğu ve sınırları hakkındaki diyalektik bakış açısıdır. Marx, bu sayede kapitalizmin bir yandan insanın gelişimi için yarattığı yeni olanaklara işaret ederken, aynı zamanda da bu olanakların gerçekleşmesine yine bizzat kapitalizm tarafından nasıl engel olduğunu açıklayabilmiştir. Marx'ın perspektifini diyalektik kılan, üretimin kapitalist ilişkilerin güdümünde gelişmesi ölçüsünde, kapitalizmin insanî gelişimi kısıtlayıcı özelliklerinin daha da ağır hissedileceğini görmesidir. Marx, bu yöntemi yalnızca sermaye-emek ilişkisine ve kapitalistlerin kendi aralarındaki rekabetçi ilişkilere değil, kapitalist sömürü ve rekabet tarafından şekillendirildiği ve bu sömürü ve rekabeti desteklediği ölçüde, insanın doğayla ilişkisine de uygulamıştır. Marx'ın yaklaşımı, bu yoldan, kapitalist çevre krizinin tarihsel bir çözümlemesine çıkar.

Marx'ın yaklaşımının toplumun ve doğanın tarihsel birlikte evriminin tahlili için nasıl bir potansiyel taşıdığı, bu potansiyel yararlanılmadan bırakıldığı için, yaygın biçimde anlaşılmamıştır. Sanırım bu esas olarak, biraz önce söylediğim gibi Marx'ın doğal koşullarla ilgili çeşitli ifadeleri arasındaki iç mantık ve tutarlılığın doğru kavranmamasından kaynaklanmıştır. Şimdi, tam olarak ancak daha sonra savunulabilecek iddialarda bulunma riskini göze alarak, geçici bir tarzda, birçok ekolojik yorumcunun Marx'ın doğaya yaklaşımının yöntembilimsel gücünü inkâr ettiklerini söyleyeceğim.

Marx'ın Yaklaşımının Bazı Yaygın (Taraftar) Yorumları

Marx'ın doğa hakkında asla bütünlüklü bir görüş geliştirmemiş olduğu mefhumu kendini çok farklı kılıklarda ortaya koyar. Bu düşünüş, en açık biçimiyle Marx'ın doğal koşullar üzerine ifadelerinin, onun tarihsel dünya görüşünün ya da kapitalizm tahlilinin ayrılmaz bir unsurunu oluşturmayan, yalıtık gözlemler şeklinde ele alınmasında görülür. Örneğin, değerli Marksist bilgin Michael Löwy, "*Kapital*"de doğanın sermaye tarafından tüketildiğine ilişkin sözler bulunabileceğini" ancak "Marx'ın bütünlüklü bir ekolojik perspektife sahip olmadığını" öne sürer (1977, 34).

Benzer biçimde Joel Kovel de, “Marx’ın yazdıklarında sermayenin ekolojik ilişkileriyle ilgili çarpıcı biçimde öngörülü pek çok gözleme” işaret eder, ancak, bu parlak gözlemlerin Marx’ın değer ve sermaye birikimi hakkındaki temel tahliliyle ilgisiz olduğu düşüncesindedir (1997,14). Yanıtsız kalan soru, Marx’ın (görgül geçerliliklerine işaret edilen) bu tür gözlemler yapma zorunluluğunu hissetmiş olmasına rağmen, niçin bunları kapitalist üretimin temel kategorileri bakımından önemlerine uygun biçimde geliştirmedir. Böyle bir işlem, *Kapital*’in sistematik, mantıkî gelişimine ve analitik kategorilerinin görgül sergileniş yöntemine âşina olan birine son derece yabancı gelecektir (Rosdolsky, 1977; Fine ve Harris, 1979; Smith,1990).

Ekolojik eleştirilenler, bu soruna çözüm aramak ya da Marx’ın ekonomi politik eleştirisinde doğal koşulların gerçekte oynadığı rolü yeniden ortaya koymak yerine, çoğu kez, bir çeşit olumsuz alıntı tacirliğine soyunurlar. Bu çeşit eleştirilerde Marx’ın ekolojik doğruluğu, çağdaş ekolojik sorunların çeşitli görüngülerini doğrudan ele aldığı pasajların miktarına bakarak ölçülür (örneğin, bkz. O’Connor, 1994, 57–58). Bu bakımdan, Howard Parsons’ın, Marx ve Engels’in en çarpıcı çevreci pasajlarını bir araya getirdiği temsil edici ve gerçekten yararlı bir derleme olan *Marx and Engels on Ecology* (1977) başlıklı çalışması, talihsiz biçimde – ve Parsons’ın asıl niyetinin aksine – söz konusu ve benzer pasajların, “yalıtık öngörüler” kategorisine sokularak, Marksizmin kurucularının eserinin bütününden koparılması eğilimini güçlendirmeye hizmet etmiştir. Pek çok sol ekoloji kuramcısı bile, Marx’a doğrudan başvurmaktansa Parsons’ın eserinden alıntılar yapmayı yeterli bulmakta, dahası, Marx’ın doğa anlayışını, sistematik biçimde incelemeyen, bu alıntılardan kalkarak eleştirmektedir.¹

Sonuç olarak, Marx’a dönük bu etkili özgül ekolojik eleştiriler çoğunlukla, onun doğaya yaklaşımının yöntembilimsel olarak kısmî, ya da, tek yanlı olduğu yönünde zımnî bir yoruma dayanmaktadır. Örneğin James O’Connor’ın “Marx’ın toplumsal emek hakkındaki tartışmasını ... hem kültürden hem de doğadan soyutlama eğiliminde” olduğu ve Marx’ın “üretici güçler kavrayışının da bu güçlerin karakter bakımından toplumsal olduğu kadar doğal da olduğu gerçeğini önemsemediği ya da ihmal ettiği” iddiasını ele alalım (1991b, 9). Görünüşe göre, “maddî hayatın aynı zamanda toplumsal hayat olduğunu göstermekteki kararlılığı yüzünden Marx, bunun karşısı ve eşit derecede önemli olan, toplumsal

hayatın aynı zamanda maddî hayat olduğu gerçeğini ihmal etme eğiliminde olmuştur”(10). Bu iddialar, Marx’ın maddî ve toplumsal hayatı diyalektik olmayan biçimde birbirine karşıt bir ikilik şeklinde kavradığını varsayar. Eğer, Marx’ın tartışmaya açık bir şekilde önerdiği gibi, toplumsal hayat ve maddî hayat tek bir sınıf çelişkili bütünün karşılıklı bileşen veçheleriye, bunların karşılıklı etkileşimini basit bir karşıtların özdeşliği temimleriyle ortaya koymanın anlamı yoktur. Örneğin, maddî olan gerçekten toplumsal “ise” ve bunun karşıtı da geçerliyse, O’Connor’ın işaret ediyora benzediği gibi, ikisi arasında sistemik bir gerilimin olanağı yok gibi görünmektedir. Bu anlamda, maddî olan ile toplumsal olana getirilen bu yapay ikilik, bu ikisini diyalektik olmayan biçimde birleştirmenin ters işleminden ibarettir. Bütün bunların terminolojik bir kılı kırk yarmadan ibaret olmadığı, O’Connor’ın kapitalizmin, biri sermayenin emek üzerindeki sömürsünden, diğeri sermayenin doğal ve toplumsal koşullar üzerindeki sömürsünden kaynaklanan iki ayrı temel çelişkiden mustarip olduğu iddiasına baktığımızda açık biçimde ortaya çıkar. Gerçekten, O’Connor, sermayenin emeğin sömürsünü yoğunlaştırma yönündeki eğiliminin ve aşırı-üretim krizlerinin “üretim koşullarıyla bir ilgisinin bulunmadığı”nı öne sürmektedir (1991a, 107). (Bu konuya 12. Bölümde geri döneceğim.)

Marx’a ekoloji açısından getirilen eleştiriler, aynı zamanda, onun, insanın üretim faaliyetine yaklaşımında tarihsel özgüllüğün rolünü de önemsizleştirme eğilimindedir. Örneğin, Enrique Leff, “gerek geleneksel iktisadın, gerek tarihsel materyalizmin doğayı bir kenara ittiğini, bu yüzden, iş çevre sorununa gelince her iki yaklaşımın da kuramsal sorunlarla yüz yüze geldiğini” öne sürer (1992, 109). Burada ima edilen varsayım, hem geleneksel iktisadın hem de Marx’ın “doğa”yı ve “çevre sorunu”nu özgül tarihsel üretim ilişkilerine göndermede bulunmaksızın açıklanabilecek, sıradan görgül veriler olarak ele aldıklarıdır. Leff’in yorumu, aynı şekilde, doğayı ancak “çevre sorunu” doğrudan Marksizmin “karşısına dikildiği” zaman uygun bir şekilde tasvir eder. Bu karşı karşıya gelişin doğasının ve bunun yakın zamanlara getirdiği görünür sınırlamanın ne olduğu konusu, açıklanmadan bırakılmıştır. Aynı şekilde, tarihsel materyalizmin doğayı tam olarak ne zaman ve ne şekilde bir kenara attığı ve bu marjinalleştirmenin Marx’ın materyalist ve sınıf temelli yaklaşımının mantıkî sonucu mu olduğu yoksa bu yaklaşımın çarpıtılmasından mı kaynaklandığı konusuna da açıklama getirilmemiştir.

Tarihsel özgüllüğe ilişkin bu sorunların tartışılması, bir kez daha, yöntembilimsel kusur arama çabasından daha fazla bir şey ifade etmektedir. Bunların nasıl bir pratik önem arz ettiği Ted Benton'ın, "nüfus üzerindeki ya da insanın doğa karşısındaki dönüştürücü gücü üzerindeki nihaî doğal sınırları" daha etkili biçimde dikkate alacak biçimde, Marksizmin yeniden kurulması gerektiğine dair etkili olmuş önerisinden anlaşılabilir (1989, 59). Benton'a göre, Marx ve Engels siyasî saiklerle bu türden sınırların önemini olduğundan küçük göstermiştir. Başka bir yerde enine boyuna ele aldığım gibi, bu yorum, Marx'ın doğal koşulların ve üretimin sınırlarının sınıf ilişkilerine bağlı özgüllüğüne verdiği önemi sistematik biçimde kavramayı asla başaramamıştır. Sonuçta, Benton'ın yeniden kurma girişimi – belki de kendisinin niyetini de aşarak – Marksizmi tarih dışı bir Malthusgil tahlil ve siyaset kalıbına dökmeye gider (Burkett, 1998a ve 1998b).

Marx'ın analitik kategorilerinin tarihsel özgüllüğünün böyle zımnî biçimde önemsizleştirilmesi sosyalizmle çevrecilik arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Örneğin, Marx'ın emek değer kuramının insanî üretim ve gelişme açısından doğanın önemini göz ardı ettiği düşüncesinin Al ile Yeşil arasında önemli bir gerginlik kaynağı oluşturduğuna kuşku yoktur (Leff, 1993, 46-48; Deléage, 1994, 48). Gerçekten Marx, soyut emek zamanının özgül toplumsal biçiminde toplumsal zenginliği *kapitalizmin* temsil ettiğini ortaya koyduğu için, ekolojik bakımdan yanlışla düşmekle suçlanır. Marx, olanaksız olanı yapmadığı, yani, aynı anda, toplumun ekolojik bakımdan, kapitalizmde olabildiğinden daha sürdürülebilir ve sağlıklı bir birlikte-evriminin yolunu da gösterecek bir değer tahlili geliştirmediği için kınanır (Skirbekk, 1994; Carpenter, 1997).² Marx'ın değer tahliline yönelik ekolojik kınamalar, onun (1) her ne kadar değer biçimindeki zenginliğe doğanın katkısını hesaba katmasa da, zenginliğin üretiminde emeğin (ki emeğin kendisi bizzat bir doğal ve toplumsal güçtür) ve doğanın ortak katkısının olduğu; (2) değer, tümüyle insanî üretim ve gelişimde doğanın ve toplumsallaşmış emeğin katkılarının eşitsiz biçimde temsil edilmesinden kaynaklanan tarihsel sınırlarının bulunduğu hakkındaki ısrarını çoğu kez gözden kaçırır ya da önemsizleştirir (7 ve 12. Bölümlere bakınız).

Sözün kısası, ekoloji konusunda yöneltilen eleştirilerin Marx'ta önemini küçülttükleri tek şey onun tarihsel özgüllük üzerindeki ısrarı değildir; bu eleştiriler, çoğu kez, Marx'ın belirli üretim biçimlerinin sınırlılık-

larının, bu biçimlerin kendilerini önceleyen geçmiş ve kendilerinden çıkılarak olabileceği düşünülen gelecek biçimlerle karşılaştırıldığında, tümüyle kendilerine özgü özelliklerinden kaynaklandığı yolundaki tarihsel diyalektik yaklaşımının önemini azaltmaya da teşnedir (bkz. Ollman, 1993). Marx'a bu tarih dışı yaklaşımın her iki biçimi de, kendisine yöneltilen en etkili ekolojik eleştiride, yani, Marx'ın insanî gelişimi insanın doğa üzerindeki hâkimiyet ve denetiminin sürekli daha fazla artışında gören "Prometeusçu", sanayi yanlısı bir bakış açısına sahip olduğu iddiasında içkindir. Bu yoruma göre, Marx, kapitalizmde olsun komünizmde olsun, insanî gelişimin doğanın feda edilmesi pahasına olması gerektiğine inanmıştır (Benton, 1989, 76–77; McLaughlin, 1990, 95; Mingione, 1993, 86). Örneğin, Löwy şunu iddia eder:

Marx'ta üretici güçlerin gelişmesini ilerlemenin birincil vektörü saymaya, sanayi uygarlığına, özellikle de onun doğayla olan yıkıcı ilişkisine karşı, eleştirellikten oldukça uzak hayırhah bir tutum benimsemeye yönelik (Marx'tan sonraki Marksizm içinde açıkça ifade edilen) bir eğilim vardır... Kapitalist üretim ilişkilerinin sınırlamaları bir kez ortadan kaldırıldığında, üretici güçlerin sınırsız biçimde gelişeceğine ilişkin iyimser, "prometeusçu" kavrayışı, her şeyden önce sermayenin üretim mantığının dünyanın ekolojik dengesine getirdiği tehdit açısından bakıldığında ... bugün savunulabilir gibi değildir. (1997, 33–34)

Löwy'nin bu temsil edici yorumunun ne derece doğru olduğu izleyen bölümlerde ele alınacaktır. Şu andaki amacım açısından, bu yorum, Marx'ın kapitalist ve komünist üretici güçleri nitel olarak birbirine benzer değerlendirdiği yönündeki varsayımı nedeniyle önem taşımaktadır. Bu varsayım, (maddî) üretici güçlerle tarihsel olarak özgül (toplumsal) üretim ilişkilerinin Marx'ın yaklaşımına temel olduğu söylenebilecek karşılıklı birlikteliğinin önemini küçümsemektedir. Tarihsel özgülüğün önemini küçümsemek, bir kez daha, maddî ve toplumsal olanı birbirinden ayırmakla el ele gider; bu küçümseme ve bu birbirinden ayırma, Marx'ın, kapitalizm altında doğanın ve insan emeğinin birleşik üretici güçlerinin maddî gelişimine karşı eleştirel olmayan bir tutum aldığı görüşünün ayrılmaz parçasıdır.

Toparlarsak, Marx'a yönelik çeşitli ekolojik eleştirilere yönelik her türlü değerlendirmenin, Marx'ın insanın üretim faaliyeti ve gelişiminde doğal koşulların oynadığı role genel yaklaşımının önceden araştırılmasına dayanması gerekir. Bu konuda kendisinin çoğu eleştirmeninden farklı bir

tutum alarak, Marx'ın doğal koşulların hem kapitalizmde hem genel tarih içinde oynadığı rolü ele almakta tutarlı bir yöntemle sahip olduğunu, dahası, bu yöntemin açık ve kesin biçimde kendisinin komünizm projeksiyonları hakkında bilgi verdiğini iddia ediyorum. Aynı şekilde, Marx'ın yaklaşımının, kapitalizmin çevre krizi hakkında, ekolojik mücadelelerle sınıf mücadeleleri arasındaki ilişkiler hakkında ve doğayla toplumun sağlıklı ve sürdürülebilir birlikte evrimi hakkında özgün ve kullanışlı öngörüler içerdiğini öne sürüyorum.

Konu ve Yöntem

Bu kitap, Marx'ın doğaya toplumsal-bilimsel yaklaşımı, yani, Marx'ın doğayla esas olarak insanî-toplumsal üretimin ve gelişimin bir koşulu olarak ilgilenmesi üzerine odaklanmıştır.³ Marx, insanlığın evriminin, esas olarak, üretimin değişen toplumsal biçimlerince şekillendirildiğini düşünür, ama, bu toplumsal biçimleri de, kendileri de doğal koşullara bağımlı bir maddî süreç olan üretim tarafından yeniden şekillendirilen olgular olarak görür.⁴ Dahası, Marx, toplumsal ilişkileri maddî üretici güçler olarak ele alır (2. Bölüme bkz.). Bu yüzden, üretimin gerek maddî içeriği, gerek aldığı toplumsal biçimler, Marx'a göre özgül toplumsal ilişkileri ima eder ve bu anlamda, üretimin doğal koşulları bile, tarihsel olarak özgüdür. Elbette, bazı doğal koşullar (örneğin, solunabilir hava gibi) insanî üretimin bütününe özgüdür, ama bu durumda bile, bir dizi özgül üretim biçiminin ortak doğal koşullarından söz ediliyordur.⁵

Marx'ın yaklaşımı, bütün “ekoloji” ve “ekolojik kriz” kavramlaştırmalarının kaçınılmaz olarak üretimin belli toplumsal biçimlerinin damgasını taşıyan, insanî-toplumsal yapıntılar olduğunu otomatik biçimde kavrar (1. Bölüme bkz.). Marx'a göre, amaç, bu tarihsel özgüllüğü toplumun ve doğanın “değerden azad edilmiş” bir kavrayışı yönünde boşuna bir arayış uğruna gözden kaçırmak değil, tersine, insanların doğal ve toplumsal varlıklar olarak gelişimini daha az kısıtlayacak sömürsüz bir topluma dönüştürmeye yardımcı olmak üzere bu özgüllüğü bilinçli ve eleştirel biçimde kavramaktır. Ne var ki, Marx, tarihsel özgüllüğe olan bu ilgisine rağmen, insanî gelişimin, bu gelişim ne ölçüde toplumsal olarak yapılanmış olursa olsun, doğa içinde ve doğa sayesinde gerçekleştiği gerçeğini asla gözden kaçırmaz. Bu anlamda, Marx'ın yaklaşımı, ekolojinin, “insanlar da dâhil, canlı organizmaların dış dünyayla ilişkilerinin

incelenmesi” demek olan “özgün anlamı”na (Patel, 1997, 2388) sadık kalmaktadır.

Örneğin, Marx’ın özgül toplumsal ilişkilerin rolüne yaptığı vurgu, insanlığın kaydettiği bilimsel ve teknolojik ilerlemenin insan dışı doğayla bir dengenin gereğini ortadan kaldırdığına inanan ve böylelikle doğa ile toplumun birlikte evrimini tümüyle toplumsal olarak yürütülen bir süreç indirgeyen yanlış bir toplumsal inşacılığa götürmez. Aksine, Marx’ın yaklaşımı üretimin toplumsal biçimlerinin, nasıl da, tarihsel özgüllüğü, insanlığın, içinde giderek artan biçimde belirleyici unsur haline geldiği ekolojik süreçlere devrettiğini görebilmemizi sağlar. Bu, belirli üretim sistemlerinin insanî hayatın her türlü verili nitel gelişimini sürdürebilir kılma yeteneklerini (ya da yeteneksizliklerini) anlamaya doğru önemli bir ilk adımdır. Marx’ın perspektifi (daha toplumbilimsel terimlerle geliştirilmiş olmakla birlikte), Rachel Carson’ın “doğanın dengesini daha önceki ve daha basit bir dünyada geçerli bir durum olarak bir kenara atanlara” verdiği karşılığın ruhuna uygundur:

Doğanın dengesi bugün Pleistosen çağda olduğuyla aynı değildir, fakat hâlâ buradadır: Canlı varlıklar arasındaki karmaşık, kusursuz ve sıkıca bütünleşmiş ilişkiler sistemi olan bu dengeyi göz ardı edenin sonu, uçurum kenarında yerçekimi yasasını ihlal etmeye kalkan kişinin sonundan farklı olmaz. Doğanın dengesi bir status quo değil; daimî bir uyarlanma durumu içinde durmadan değişen bir akıştır. İnsan da bu dengenin parçasıdır. Kimi zaman bu denge onun lehinedir, kimi zaman ise – ve çoğu kez bizzat kendi eylemlerinin sonucunda – aleyhine döner. (Carson, 1962, 246; krş. Dasmann, 1968, 9–11)⁶

İzleyen bölümlerde, Marx’ın doğaya yaklaşımındaki benzersiz materyalist ve sınıf-ilişkisel tahlil temasına tekrar tekrar dönülecektir. Bu sentez çağdaş kapitalizm ve çevrecilerin şu sıralarda karşılaştıkları politik sorunlar hakkında bir eko-sosyalist perspektif için yararlı bir temel sağlar. Ne var ki, bu kitap Marx’ın yaklaşımının uygulamasından çok, yeniden inşası üzerine odaklanmıştır.

Bu yeniden inşa, ilgili metinlerin sistematik ve kapsamlı bir incelemesine dayanır. Söz konusu inceleme, (başta *Kapital* olmak üzere) metinlerin ilk okumalarına dayanan, Marx’ın insanî üretim faaliyetine yaklaşımının benzersiz ve siyasal bakımdan aydınlatıcı ekolojik öngörüler sağlayacak tarzda materyalist ve toplumsal-ilişkisel unsurlar içerdiği yönünde bir başlangıç hipotezini izlediğinden, sistematiktir. Marx’a yöneltil-

len en yaygın ekolojik eleştirilerin yaptığı metinsel inceleme (bkz. Burkett, 1996a ve 1996b) ışığında bir değerlendirmesi, çalışmama ek bir itici güç oldu. İncelemem, Marx ve Engels'in çalışmalarında ve yazışmalarında çevre sorunlarını materyalist ve toplumbilimsel bir bakış açısından ele aldıkları – en azından İngilizce'de ulaşılabilir olan – tüm önemli pasajları değerlendirmeye aldığı için de, kapsamlıydı. Söz konusu pasajlar, bu kitapta ve ondan önce gelen iki çalışmamda (Burkett, 1998a ve 1998b) hemen hemen tam olarak zikredilmiştir. Dahası, Marx ile Engels'in çevreci ifadelerinin, kaçınılmaz olarak, içinde yer aldıkları tarihsel materyalist kategoriler sisteminin terimleriyle yorumlanması gerektiğinden, temel metinlerde bu kategoriler üzerinde hatırı sayılır bir tamamlayıcı incelemeyi gerektiren daha ileri bir araştırma yapmak zorunlu oldu. Kaçınılmaz yer kısıtlamalarının izin verdiği ölçüde, bu tamamlayıcı çalışma da bu kitapta tümüyle belgelenmiştir; bu yüzden gelecek bölümler, doğrudan ekolojik kaygılarla yazılmamışsa da Marx'ın doğaya yaklaşımını kavramak için gerekli olan görüşlerini aktaran pek çok destekleyici malzeme içermektedir.⁷

Amacım Marx'ın doğaya yaklaşımının tutarlılığını ve yararlılığını ortaya koymak olduğundan, bu kitap basitçe bir sergileme değil, bir yorum ve tahlil çalışması oldu. Sırf bu yönüyle tanınmasını istemesem de, tahlilim, Marx ve Engels'in doğa hakkında gerçekten söylemiş olduklarının kapsamlı ve açık bir sunumuyla desteklendiği ölçüde “Marksolojik” olarak sınıflandırılabilir. Bu anlamda, bu kitap, kapsamını ve gücünü taklit edebilmeyi asla umut edemesem de, Hal Draper'in Marx ve Engels'in devrimci politikaya yaklaşımlarını yeniden kurduğu anıtsal eseri (1977-90) örnek alınarak hazırlanmıştır. Metinsel belgelemesi bu kitabı Marx'ın doğaya yaklaşımını yorumlayış biçimini kabul etmeyenler için bile yararlı kılacaktır. Okuyucunun – bu belki yazarın görüşünü paylaşmasını gerektirebilecek de olsa – tartışılan konular hakkında kendi fikrini oluşturması için yeterli bilgi vermek niyetiyle yazdım. Kısacası, bu kitap bir derlemeden ibaret olmasa da Marx ve doğa hakkında bir referans çalışması olarak da işe yarayabilir. Belgelemeyle fazla ilgilenmeyen okuyucuların tartışmanın ana fikrini gözden kaçırmadan notları atlayabileceğini de eklemek isterim.

Bu çalışmanın “Marksolojik” karakteri, kaçınılmaz olarak temel metinlerin tutarlılığına ilişkin sorular doğuracaktır. Bu anlamda en önemli iki sorun, “genç” ve “olgun” Marx, ve Marx ile Engels arasındaki olası fark-

lılıklardır. İlk sorunla ilgili olarak Paresch Chattopadhyay'ın, "İfade biçimi ve buna eşlik eden kelime dağarcığı her zaman aynı kalmasa da, Marx, 1840'larda formüle ettiği, insanlığın emekçi halkın kendini kurtarması (yabancılaşmadan arınması) yoluyla özgürleşeceği yönündeki temel düşüncesini son yazılarına dek korumuştur" şeklindeki yorumuna (1992, 105) katılıyorum. Bununla birlikte, Marx'ın düşüncesinin yıllar içinde gösterdiği belli ilerlemeler bu kitapta uyguladığım araştırma ve belgeleme yöntemleri üzerinde etkili oldu. En önemlisi, Marx, 1845'ten başlayarak, insan doğası ve insan emeği hakkında, bazı pasajlarında "tür varlığı" gibi büyük ölçüde soyut ve genel bir kavrama başvurduğu 1844 *Paris Elyazmaları*'na göre daha tutarlı bir tarihsel toplumsal kavrayış geliştirmiş gibidir. Bu konuda can alıcı dönüm noktası, *Feuerbach Üzerine Tezler ve Alman İdeolojisi* olmuş gibi görünmektedir (Marx, 1976c; Marx ve Engels, 1976; Mandel, 1973). Dahası, *Paris Elyazmaları* ücretli emek ve meta değişimi konusunda pek çok yararlı çözümleme içerse de, Marx'ın metalar ve sermaye hakkındaki tahlilinin tam gelişmesine ancak 1850'lerde ve özellikle *Grundrisse*'de ulaştığına şüphe yoktur (Marx, 1973).⁸ Bu yüzden, bu kitapta Marx'ın (ve Engels'in) gençlik yazılarında ancak, insan doğası ve insan emeği hakkında olgunluk dönemindeki kavrayışıyla çelişmeyen pasajlara gönderme yapılmıştır. Aynı şekilde, değer tahliliyle ilgili bütün konular esas olarak, Marx'ın ekonomi politige ilişkin *Grundrisse* ve ondan sonraki çalışmalarında geliştirdiği olgunluk dönemi eleştirisine atıfla ele alınmıştır.⁹

Marx ile Engels arasındaki önemli farklılıklar konusuna gelince, bu konunun çoğu kez fazla – ve bazen insafsızca – abartıldığına inanıyorum.¹⁰ Kaldı ki, bu çalışmada doğal bilimin sorunlarından çok Marx'ın doğaya materyalist ve toplumsal-bilimsel yaklaşımıyla ilgilendiğim için bu konuyla ilgili güçlükler asgariye inecektir. Çünkü, Marx ile Engels arasında temelli bir ayrılık görenlerin cephanelerini sağladıkları asıl alan Engels'in doğal bilim alanındaki incelemeleridir.¹¹ Çalışmam boyunca, Marx ile Engels arasında, doğal koşulların materyalist ve sınıfsal ele alınışında önemli tek bir farklılık bulamadım, esas önemli olan da budur. Dahası, Draper'in Marx'ın devrimci politikasını yeniden ortaya koyarken dediği, doğaya yaklaşımı için de geçerlidir: "Engels'in katkılarını da içermeksizin Marx'ın görüşlerinin tam bir sunumunu yapmak imkânsızdır" (Draper, 1977–90, 1, 26).

Genel Plan

Elinizdeki kitap, (I) Doğa ve Tarihsel Materyalizm, (II) Doğa ve Kapitalizm, ve (III) Doğa ve Komünizm başlıklı üç kısma ayrılmıştır. Bu ayrım ikili bir mantığa dayanarak yapılmıştır. Tarihsel materyalizmden Marx'ın kapitalizm tahliline doğru hareket, ikincisinin birincinin tutarlı bir uygulaması olduğuna (özellikle Marx'ın kapitalizm tahlilinin genel olarak tarihe yaklaşımını şekillendirmiş olması bakımından) olan inancımı yansıtır. Kapitalizmden komünizme doğru hareket, Marx'ın geleceğin toplumunun ana çizgilerini insanın kurtuluşu için kapitalizmin yarattığı toplumsal çelişkiler ve olanaklardan kalkarak yansıtmaya (Rosdolsky, 1977, Bölüm 28; Ollman, 1993, 141–45) paralel gider. Bir bütün olarak, kitabın sıra dizimi ve içeriği, insanın kurtuluşuyla ilgili öncelikli kaygısının Marx'ı doğaya materyalist tarih, sosyoloji ve eleştirel ekonomi politikasının bakış açısından yaklaştırmaya mecbur kıldığı gözlemine dayanarak şekillenmiştir.¹²

Pek çok ekolojik eleştirmeni Marx'ın doğa hakkındaki insanî-toplumsal bakış açısını, esas olarak “insan-merkezci” bu yüzden de ekoloji karşıtı olduğu gerekçesiyle kınamıştır (örneğin bkz. Clark, 1989). Ayrıca, doğaya toplumsal ve ekonomik bir yaklaşıma bağlılık, kendi başına Marx'ı uygarlığımızı daha çevreci kılmak için üretim, tüketim ve nüfus dinamiklerinin değiştirilmesi gereğinden dem vuran ana akım çevrecilerinden (bunlara Al Gore da dâhildir) ayrı bir yere koymaz. Bu yüzden, bu kitap Marx'ın insanî gelişim ile ilgili kaygılarının ekolojik çağrışımlarını olduğu kadar, onun tarihsel ve sınıf temelli bakış açısının, doğa ve toplum ilişkisi hakkındaki genel geçer anlayışlardan ayırt eden özelliklerini araştırmayı hedeflemiştir. I. Bölüm bu incelemeye sosyo-ekolojik tahlillerin geçerliliğini değerlendirmek için dört ölçüt önererek başlar: Maddî ve toplumsal özgülleştirme, ilişkisel holizm, nitel ve nicel tahlil ve pedagojik potansiyel. Ardından, Marx'ın tarihe, kapitalizme ve komünizme yaklaşımının bu ölçütleri nasıl yerine getirdiğine ilişkin genel bir bakış sağlar.

I. Kısımın geri kalan bölümleri geçerlilikleri belirli bir toplumsal üretim sistemine özgü olmayan unsurlar üzerine odaklanarak, Marx'ın doğaya ve insanî gelişime tarihsel yaklaşımının ana hatlarını çizer. 2. Bölüm Marx'ın zenginlik ya da kullanım değerine doğanın katkısı hakkındaki kavrayışının ayrıntılarını verir. Bu bölümde, aynı zamanda, Marx'ın

insan emeğinin özerk kudretinin önemini abartarak doğanın üretim için taşıdığı önemi küçümsediğine ilişkin yaygın görüşe yanıt verilir. Son iki bölüm daha özgül konulara ayrılmıştır. 3. Bölümde, Marx'ın artı değerın kapitalizm ve diğer üretim tarzlarındaki doğal temelleri hakkındaki görüşü açıklandıktan sonra, Benton'ın *Kapital*'in emek süreci tahlilinin, özellikle ekolojik olarak düzenlenmiş üretim biçimlerinde olmak üzere, doğal koşul ve durumların rolünü küçümsediğine ilişkin iddiası (1989) yanıtlanır. Ardından 4. Bölümde Marx'ın insan emeği ve emek gücünü eş zamanlı biçimde hem doğal hem toplumsal kuvvetler olarak kavraması anlatılır. Bu kavrayışın Marx'ın üretimi birleşik bir maddî ve toplumsal süreç olarak ele alan tarihsel bakışıyla yakından bağlantılı, içsel bir evrimci ve ekolojik yanlısı nitelik taşıdığı gösterilir.

Marx'ın, birbiriyle rekabet halinde kâr elde etmek üzere örgütlenen ve işleyen firmalarda ücretli emek kullanarak yapılan meta üretimi olarak kapitalizm anlayışını açıklayan 5. Bölümle başlayan II. Kısım, doğa ve kapitalizm üzerine odaklanmıştır. Marx'a göre, doğrudan üreticiler ya da emekçiler üretimin zorunlu doğal koşullarından toplumsal olarak ayrılmış bulunduklarından, kapitalizm insan ile doğa arasındaki ilişkilere kendi sınıf ilişkilerinin damgasını vurmuştur. Kapitalizm emeğin ve doğanın sermayeye boyun eğmesini gerektirir. Bu boyun eğme tikel doğal koşullarca üretime getirilmiş daha önceki sınırlamaların gevşemesine ve böylece üretimin doğal sınırlarının dünya ölçeğine genişletilmesine yol açar. Marx'ın bakış açısı bu yüzden kapitalizmin biyosferik krizler yaratmaktaki eşi benzeri görülmemiş dinamiklerine ışık tutar.

6. Bölümden 8. Bölümde Marx'ın değer tahlilinin ekolojik imalatı incelenir. Bu bölümlerde, Marx'ın değer tahlilinin, ekoloji karşıtı bir tarafgirlikle sakatlanmış olmak şöyle dursun, zenginliğin gerçek kaynağı (doğa ile toplumsal emeğin bir araya gelişi) ile kapitalizmin soyut emek zamanı olarak zenginliği parasal temsili arasındaki gerilimleri daha iyi kavramayı sağladığı savunulur. Bu genel tema kapsamında, 6. Bölüm Marx'ın doğal koşulları sermayeye verilmiş "bedava armağan" olarak kavrayışıyla ilgilenir. Sermayenin doğayı bedava edinimine ilişkin *Kapital*'deki ifadeler Marx'ın doğal kaynakların fırsat maliyetini önemsemediğinin ve üretimin doğal sınırlarını göz ardı ettiğinin kanıtı olarak gösterilmiştir (örneğin, bkz. Carpenter, 1997, 147). Ne var ki, daha dikkatli bir inceleme, Marx'ın gözünde bedava edinimin, insanlar için yararlı pek çok doğal ve toplumsal koşulun üretiminin hiçbir ücretli emek

zamanı kullanımı gerektirmediği gerçeğinden ibaret olduğunu ortaya koyar. Bedava edinim kategorisi, Marx'ın toplum ve doğanın üretime olan katkılarının değer tarafından uygun biçimde temsil edilmediğini kabul ediş tarzıdır. İşin gerçeği, Marx bedava edinimi sermayenin doğal ve toplumsal koşulları üreticilere yabancılaştırmasının can alıcı biçimi olarak görür.

7. Bölümde, kapitalist üretim ilişkileri içindeki doğa ile değer çelişkinin kökleri gösterildikten sonra, bu çelişkinin özgül biçimlerinin incelenmesine girilir. Değer ve sermaye zenginliğe türdeş, bölünebilir ve nicel bakımdan sınırsız olarak bakar ve böylelikle doğanın nitel çeşitliliği, ekolojik bağlantılılığı ve nicel sınırlamalarıyla ters düşer. Yaklaşımım, aynı zamanda değer ve sermayenin ekoloji karşıtı karakteristiklerinin piyasa rantlarıyla, bu rantlar ister özel girişimciler, ister hükümetlerin vergi/sübvansiyon politikalarıyla konsun, tedavi edilemeyeceği yönündedir. Bu anlamda, Marx'ın rant tahlilinin üretimin sınırlı doğal koşullarının gerek maddî, gerek toplumsal olarak sahip olduğu önem hakkında benzersiz bir duyarlılık taşıdığı gösterilir. 8. Bölüm, Marx'ın değer tahliline yönelik en yaygın ekolojik eleştirilerin, onun değer, değişim değeri ve kullanım değeri arasında yaptığı temel ayrımı kavramakta başarısız kaldığını gösterir. Doğru anlaşıldığında, Marx'ın değer tahlili kapitalizmin ekolojik sorunları hakkında doğaya eleştirellikten uzak bir şekilde "değer" atfedenlerin tarih dışı yaklaşımlarının sağladığından çok daha keşkin bir anlayış sağlar.

Genel olarak bakıldığında, değer tahlili Marx'ı, doğrudan doğruya, parasal ya da piyasa temelli hesaplamaların insanî üretim ve gelişimin doğal koşullarını doğru bir biçimde temsil etme yeteneğinde olup olmadığını sorgulayan ve sayıları giderek artan ekolojik kuramcılarının saflarına yerleştirir.¹³ Bu tahlilinin doğadan yararlanmada piyasa hesaplarının yerine kamu çıkarını ve demokratik müzakereleri koymayı desteklediği, Marx'ın kapitalist çevre krizlerine yaklaşımını yeniden kuran 9. ve 10. Bölümlerde açığa çıkar. 9. Bölüm, Marx'ta kapitalizm koşullarında iki ayrı, ama birbiriyle ilişkili çevre krizi tipi tahlili bulunduğunu gösterir: (1) kapitalist üretim ve birikimde hammadde arzındaki aksamalardan kaynaklanan dönemsel krizler; ve (2) insanî gelişimin kalitesindeki, sanayi kentleri ile tarımsal kırlık bölgeler arasındaki bölünmenin yarattığı sağlıksız madde dolaşımından kaynaklanan ve giderek daha da kötüleşen kriz. İki kriz biçimi de, 6. ve 7. Bölümlerde gösterildiği gibi, değer ve

sermayenin ekoloji karşıtı karakteristikleriyle ilgilidir. 9. Bölüm ayrıca, Marx'ın kriz tahlilinin, işlenen enerji miktarının artmasının doğurduğu küresel ısınma gibi küresel sorunlar kadar, kolay ayrılmayan sentetikler gibi güncel sorunların anlaşılmasında da ne derece yararlı olduğunu ortaya koyar. *Kapital*'in iş günü tahlilini bir çevresel kriz modeli olarak yorumlayan 10. Bölüm, Marx'ın, kapitalizmin kendi doğal sınırlarını aşırı zorlamaya olan eğiliminin ne derece farkında olduğunu da gösterir. Marx, sermayenin emek gücünün içerdiği doğal kuvvetleri talan etmesiyle emek gücünün doğal koşullarını talan etmesi arasında paralellik kurmuştur. Ona göre, (insanî ve insan dışı) doğanın bu ikili talanı, kapitalizmin maddî ve toplumsal ilişkilerinin sömürücü sınıf karakterinin olduğu kadar toplumun emek ve üretim süreçlerinin demokratik biçimde planlanması gereğinin de kanıtıdır.

Marx'a göre, komünizm, kapitalizmin yarattığı toplumsallaşmış üretim koşullarında işçilerin ve işçilerin ait oldukları cemaatlerin kolektif edinim ve dönüşümlerinin sonucu olan toplumdur. Bu devrim zorunludur, çünkü, ücretli emek ve rekabetin yerine işçilerin ve topluluklarının işbirliği içinde uyguladıkları denetimli üretim konmaksızın, kapitalizmin insanî gelişime getirdiği kısıtlamaların üstesinden gelinemez. III. Kısım, Marx'ın kapitalizmin tarihsel zorunluluğu ve sınırlarıyla beklediği komünist dönüşüm hakkındaki vizyonunda çevre konularının yerini inceler. Birçok eleştirmen, Marx'ın tam da kapitalizmin komünizmin zorunlu koşullarını hazırladığını düşünmesinden ötürü, açıkça, ekoloji karşıtlığıyla belirginleşen Prometeusçu-sanayi yanlısı bir bakış açısına tutsak olduğu iddiasındadır. 11. Bölüm, bu iddialara karşı Marx'ın gerçekte kapitalist gelişmenin ilericiliğini, insanların doğal ve toplumsal varlıklar olarak *daha az kısıtlanmış* gelişimi için yarattığı potansiyel bakımından tanımladığını ortaya koyar. Marx'ın insanın gelişimi hakkındaki vizyonu ekoloji karşıtı olmak söyle dursun, çok daha evrensel ve zengin bir insan-doğa ilişkisini öngörür. Marx'ın komünizm vizyonu, eleştiricilerinin yaptıkları gibi kapitalizmden devralınan ekoloji karşıtı üretim yöntemlerini daha da şiddetlendirecek sınırsız tüketim şölenlerine indirgenemez. Bu bakımdan, muarızları, kapitalist üretim ve tüketimin sömürgeci sınıfsal ve yabancılaşmış karakterini olduğu kadar, Marx'ın komünizme geçişin üretim ve tüketimde hem maddî hem toplumsal olarak nitel bir dönüşüm gerektireceği yönündeki görüşünü de layıkıyla dikkate almamaktadır.

Sonraki iki bölüm Marx'ın doğrudan teorileştirmediği iki konuyla,

yani, bir üretim biçimi olarak kapitalizmin tarihsel sınırları ve kapitalizmden komünizme geçişi şekillendirecek sınıf mücadelelerinde doğal koşullar ve çevre krizinin rolüyle ilgilidir. Marx ile Engels doğal koşulların komünizmde devam edecek olan önemini olduğu gibi, kapitalist çevre krizlerini de tahlil etmiş olmakla birlikte, kapitalizmin tarihsel krizi, ve işçilerin ve cemaatlerin üretimin demokratik toplumsallaştırılması adına buna eşlik eden mücadeleleriyle ilgili incelemelerine doğal koşulların önemini sistematik bir biçimde eklemlememişlerdir. Bu durum, bazı eleştiricileri Marx'ın kapitalist krizler hakkındaki tahlillerinin, bunları ekonomist ve sanayi temelli bir tarzda ele aldığı için sosyo-ekolojik açıdan kısır, hattâ, doğrudan doğruya ekoloji karşıtı olduğunu iddia etmeye götürmüştür. (Weisskopf, 1991; Mingione, 1993)

Bu iddiaya karşılık olarak, 12. Bölümde öncelikle Marx'ın kapitalizmin tarihsel sınırlarını birikim krizlerine indirgemediği görüşü savunulmaktadır. Tam tersine, Marx, kapitalizmin tarihsel krizini, kâr için üretim ile insanî gereksinimleri karşılama amacına yönelik üretim arasındaki temel çelişkinin tırmanması olarak görür. Kısacası, Marx, sermayenin gelişimi ve üretimin toplumsallaşmasının tatmin edilemeyen gereksinimler, gerçekleşmeyen insanî gelişim potansiyelleri ve kapitalist ilişkiler içinde çözüm bulamayacak sorunlar yarattığını iddia eder. Öyleyse, Marx'ın tarihsel yaklaşımının kapitalizmin çevre krizlerine yol açma yönündeki eğilimlerini mantıksal biçimde kapsadığı gösterilebilir. Kaldı ki, James O'Connor'ın önerdiği (1988, 1991a, 1998) “iki çelişki” yaklaşımının aksine, Marx'ın yaklaşımı bir yanda kapitalizmin emek sömürüsü ve aşırı üretim krizleri ile öte yanda kapitalizmin doğal ve toplumsal kaynakları sömürmesinden doğan yeniden üretim krizleri arasında yapay ikilikler kurmaz. Bu yüzden 13. Bölüm Marx'ın komünal ve ortaklaşa bir üretim için verilen işçi ve halk mücadeleleri hakkındaki görüşlerinde çevre krizlerinin ve çatışmalarının nasıl bir yer tuttuğunu göstermeye adanmıştır. Bu bakımdan, Marx ile Engels'in yazılarında ekolojik bakımdan kuşkulu çağrışımlar veren sanayi temelli bir devrim anlayışı savunuluyor gibi görünen bazı pasajlar bulunduğu gerçeğini teslim etmekle birlikte, Marksizmin kurucularının çevreci temalarla daha uyumlu, daha kapsamlı bir komünist devrim vizyonu geliştirmiş olduklarını savunuyorum.

14. Bölüm, Marx'ın komünist toplum vizyonunu çevreci bir bakış açısından yeniden değerlendirmektedir. Marx, komünist üretimin, artık

doğal olanları da dâhil, üretim koşullarından ayrı bırakılmış olmayan üreticilerin ve bunların ait oldukları toplulukların demokratik bir usulde planladıkları bir üretim biçimi olacağını öngörür. Üreticilerin üretim koşullarıyla bu yeni birliği, toplumsal anlamda, bu koşulların komünal mülkiyet biçimlerine tâbi kılınmasıyla geçerlilik kazanır. Marx'ın piyasa dolayımından geçmeden doğrudan ortaklaşan toplumsal emek için yaptığı çağrı, değer biçiminin II. Kısımda anlatılan ekolojik yetersizliklerinden çıkan mantıksal bir sonuçtur. Dahası, Marx ile Engels'in komünist üretim ve planlama ile ilgili yorumları çoğunlukla, toplumun başta toprak olmak üzere, doğadan yararlanmayı doğru tarzda yerine getirmesine büyük önem atfeder. Bu durum, kendileri hakkında çevreci eleştiriciler arasında yaygın olan Prometheusçu-sanayi hayranlığı eleştirisini geçersiz kılar. Marx'ın vurguladığı doğal sınırlar arasında zamanın kendisince dayatılan kısıtlamalar da bulunur. Marx, komünizm koşullarında "zaman ekonomisi"ne büyük vurgu yapar. Zaman ekonomisi, işin zahmetinin azaltılması için ya da tüketime daha fazla zaman ayırabilmek adına çalışma zamanının azaltılmasından ibaret değildir. Aksine, Marx daha fazla serbest zamanın, üreticilerin, doğanın içinde gerçekleşen toplumsal bir süreç olarak üretim üzerindeki bilimsel hâkimiyeti de kapsayan maddî ve toplumsal yeteneklerini geliştirmek açısından taşıdığı önemin üzerinde durur. Sanayi ve tarım arasında daha "rasyonel" (siz, ekolojik bakımdan sürdürülebilir, diye okuyun) bir birlik sağlanması için sık sık yaptığı çağrıyla birlikte düşünüldüğünde, bu olgu, Marx'ın komünizm vizyonunun yaygın olarak sanıldığından çok daha büyük bir ekolojik potansiyel taşıdığı anlamına gelir.

GİRİŞ / NOTLAR

- ¹ Parsons'ın eserinin (1977) Marx'ın ekolojik eleştiricileri tarafından kullanılış ve költüye kullanılış tarzı hakkında yararlı bir tartışma için bkz. Foster (1997, 279–80).
- ² Bu ifade, kapitalizmin ekolojik bakımdan sağlıklı bir topluma temel oluşturabileceğini açıkça reddeden şu sol ekolojik eleştiriciler bakımından geçerlidir. Açıktır ki, Marx'ı eleştirenlerin çoğu kapitalizmin böyle bir temel sağlamaya pekâlâ da yetenekli olduğunu iddia etmeye devam etmektedir. Ne var ki, her iki durumda da asıl anlaşmazlık konusu olan şey, *biyotat* değerinin tarihsel olarak özgül sınıfsal karakteri ve doğa-insan ilişkilerini şekillendirişidir. Örneğin, Löwy'nin, – soyut emek zamanı olarak zenginliğin tam anlamıyla kapitalist bir temsili olan – değer, böyle bir “dâhil etme” (bkz. Bölüm 7) yeteneğine sahip olamayacağı sanki tanımında verili değilmiş gibi, “değerin hesaplanmasına ekolojik maliyetleri dâhil eden” bir sistem için yaptığı çağrısı (1997, 34) düşünün. Löwy'nin, piyasa sisteminin doğanın zenginliğe olan katkısını uygun bir şekilde yansıtmaya yeteneğinde olduğunu iddia eden neoklasik iktisatçıları destekliyor durumuna düştüğünü görmek düşündürücüdür.
- ³ Bu, Marx'ın doğal bilimler hakkında hatırı sayılır düşüncelere sahip olduğunu inkâr etmek değildir. Ama ne yazık ki, Pradip Baksi'nin çok yararlı çalışmasında (1996) işaret edildiği gibi, Marx'ın doğal bilimler üzerine tuttuğu çok sayıda defter büyük ölçüde yayımlanmadan kalmıştır. Belki daha da önemlisi, Marx'ın doğa bilimleri hakkındaki incelemelerinin bile, asıl amacı olan “insanların toplumsal-tarihsel etkinliklerinde doğanın geri kalanının aldığı tam konumu bulmak” (a.g.e., 268) hedefini desteklemeye hasredildiğidir.
- ⁴ Kimileri böyle “üretimci” bir perspektifin içkin bir biçimde ekoloji karşıtı olduğunu düşünür, ama, böyle bir düşünce Marx'ın üretim derken kast ettiği şeyi son derece dar bir şekilde kavramaktır (Marx'ın düşüncesini incelemeye yeni başlayanlar bu konuda 2. Bölümde yeterli bilgi bulabilir).
- ⁵ Toplumsal biçimle maddî içeriğin diyalektiğinin, özellikle de Marx'ın kapitalizm tahlilinde, taşıdığı önem hakkında bkz. Rosdolsky (1977), Clarke (1994) ve Smith (1990 ve 1997).
- ⁶ Aktarılan pasajlardaki vurgular burada da metnin orijinalinde vardır. Bu çalışmanın gerekleri açısından alıntılarda benim yaptığım vurgular, her seferinde, ‘vurgular bana ait’ anlamında *vba* ibaresiyle gösterilecektir.
- ⁷ Marx'ı doğru yorumlamak için zorunlu olan bu tamamlayıcı eser ne yazık ki – “eko-Marksistler de dâhil – Marx'ın ekolojik eleştiricilerince pek nâdir olarak anlamlı bir tarzda ele alınmıştır.
- ⁸ Ne var ki, Marx, daha 1844'de bile değer biçiminin ortaya koyduğu temel sorunu göstermeyi başarmıştı. Örneğin, mübadeleden kapitalizm koşullarındaki “toplumsal, türe özgü edim” olarak söz ederken, şunları söyler: “Özel mülkiyet, farklı türde bir özel mülkiyetin temsilcisi gibi, başka bir doğal ürünün eşdeğeri gibi gözükür... Varlığı artık özellikle kendisine özgü olmayan bir eşdeğerdir. O, değer ve hemen ardından değişim değeri haline gelmiştir. Değer olarak varoluşu, dolaysız varlığından farklı ve dışlaşmış, ancak görelî bir varoluş olarak, kendisinin belirleyendir” (Marx, 1967b, 274). Marx'ın, “bu değer daha açık bir şekilde nasıl belirlendiği ve fiyat haline geldiği başka bir yerde gösterilecektir” (a.g.e., sözünü tuttuğu *Kapital*'in I. Cildinin 1. Bölümünü okuyanlar, yukarıdaki pasaja daha iyi anlayacaktır.

⁹ Marx'ın Paris Elyazmaları ve diğer gençlik eserleri daha iyi okunduğunda, kuşkusuz bu stratejiden vaz geçilecektir.

¹⁰ Marx'ın söz konusu kitabı, ilk yayımlanışından iki yıl sonra açıkça onaylamakla kalmayıp, kendisinin ve Engels'in "ortak bir plan ve bir ön düzenlemeye göre çalıştığını" belirterek, bir bölümünü de kendisinin yazmış olduğu gerçeğine rağmen, "Engels'in *Anti Dühring*'ini Marx'tan ayıran" yöntembilimsel duvarlar dikmek için pek çok çaba harcanmıştır. *Anti Dühring*'i gözden düşürmek için doğruluğu hayli tartışmalı olmasına rağmen çok etkili olmuş bir girişim Terrel Carver'ın iddialarıdır. Carver, (1) Engels'in Marx'ın kitabı okuyup onaylamış olduğu konusunda yalan söylediğini, (2) Marx'ın kitabı (sadece bir parti yayını olarak) onayladığını ve bunu yaparken "aralarındaki eski dostluğun ve önde gelen sosyalistler olarak yüklendikleri rolün hatırını olduğu kadar, Engels'in sağladığı malî katkıları da düşünerek, sesini çıkarmayıp işine karışmamayı uygun gördüğünü" iddia eder (Carver, 1980, 360-61)! Carver, bu suçlamaları Marx ile Engels'in *Anti Dühring* hakkındaki yazışmalarının yetersizliğine dayanarak uydurur. Oysa Draper'in belirttiği gibi, ikisi arasında "her konuda neredeyse günü gününe süren" yazışmalar, Engels'in 1870'te Londra'ya taşınmasının ardından "her konuda ve her iş hakkında tam anlamıyla günü gününe konuşabilme olanağı bulmalarıyla, doğal olarak azalmış ve hızını kesmiştir" (Draper, 1977-90, I, 24). Draper'in belirttiği gibi, *Anti Dühring* eğer söylenildiği gibi "temelli bir şekilde Marx karşıtı" ise, "bu anti Marksizmin hiçbir itiraz görmeksizin Marx'ın titiz incelemesinden geçmiş olması" oldukça tuhaftır. "Anlaşılan, Marx, Marksizmi de anlamamıştı; Marksizmin ne olduğunu o değil, bu menkıbe yazarları biliyor"(25). Belki de en doğrusu Paul Sweezy'nin şu yorumudur: *Anti Dühring*, "bir yorumlama ve açıklama şaheseridir, böylesine ihmal edilmesi ya da gözden düşürülmesi, kerametleri kendinden menkul uzman seçkinlere değil, sıradan halka hitaben yazılmış olduğundandır" (1981, 17). Engels'e karşı Marx efsanesinin ve bu efsanenin ne gibi siyasî saiklerle sürdürüldüğünün dikkate değer bir açıklaması için Paul Kellogg'ın değerlendirmeleri okunabilir (Kellogg, 1991).

¹¹ Marx ve Engels'in doğal bilimlere bakışları arasında dakik bir karşılaştırmanın, doğal bilimler hakkında Marx'ın yazdıklarının büyük bölümünün, Engels'in yazdıklarının da çoğunun yayımlanmamış olarak kaldığı gerçeği yüzünden hayli zor olacağı belirtilmelidir (Baksi, 1996).

¹² Bu gözlem doğruysa, tarih, toplumbilim ve ekonomi politüğın kanıtlarından soyutlayarak Marx'ın doğa anlayışını yeniden kurmak pek bir anlam ifade etmeyecektir. Etkili bir örnek olarak, Reiner Grundmann'ın *Marx and Ecology*'si, "epistemolojinin, ekonomi politüğın ve tarihin sorunlarını büyük ölçüde dışarıda bırakarak" Marx'ı insan-doğa ilişkisinin teknolojik-belirlenimci bir anlayışına yerleştirir (Grundmann, 1991a, 8). Marx'ın doğaya yaklaşımı tarihten ve sınıf ilişkilerinden arındırıldığında, sonuç doğal olarak ham materyalizmin ve/ya da idealizmin şu ya da bu biçimine varacaktır (daha geniş bir tartışma için bkz. Burkett, 1997 ve 1998a).

¹³ Örneğin, bkz. Sagoff (1998), Amin (1992), Stirling (1993), Booth (1994), Gowdy ve Olsen (1994), Munda vd. (1995), Adams (1996), Tokar (1996) ve Dore (1996).

KISIM I

Doğa ve Tarihsel Materyalizm

Sosyal Ekolojinin Gerekleri

Bu bölümde, dört temel analitik ölçüt belirlenerek Marx'ın tarih, kapitalizm ve komünizm anlayışının ekolojik yararlılığı ortaya konacaktır. Toplumsal bir ekolojinin sahip olması zorunlu bu dört gereklilik, Marx'ın gelecek bölümlerde açıklanacak yaklaşımının can alıcı unsurlarının anlaşılması için temel oluşturacaktır.¹ Ardından 2. Bölümden 4. Bölüme dek, Marx'ın kapitalizm tahlilinde kilit rol oynayan materyalizminin doğal ve toplumsal özelliklerinin daha formel bir özeti verilecektir.

Maddî ve Toplumsal Açıklayıcılık

Toplumsal ve ekonomik tahlilin ilk gereği, tutarlı biçimde toplumsal ve materyalist olmaktır. Bir yandan, toplumsal gerçekliğin doğaca belirlendiğini düşünen – ister teknolojik belirlenimci ister doğacı olsun – ham materyalist kavrayışlardan kaçınmak üzere insanla doğanın ilişkisini özgül tarihsel biçimlerde toplum aracılığıyla kurulan bir ilişki olarak görmelidir. Öte yandan, insanlık tarihini tek yanlı biçimde toplumsal biçimlerin şekillendirdiğini savunan ve bunu yaparken bu toplumsal biçimlerin insan üretimini ve evriminin doğal koşullarınca sınırlanan maddî içeriğini ihmal eden bir toplumsal-inşacılık görüşüne de kapılmamalıdır.²

Toplumsal bir ekoloji, toplum içinde ve sayesinde gelişen “insan bilincinin ve amaçlılığının doğanın geri kalanında bulunmayan... bir karmaşıklık biçimi getirdiği” (Leacock, 1978, 66) gerçeğini kavramalıdır. Özellikle de tüm ekolojik değerlerin insanî ve toplumsal değerler olduğunu kabul etmeli ve doğaya hiç de sahip olmadığı, insanıninkine benzer bir öznel ve amaçlılık atfetmekten kaçınmalıdır. Doğa hakkındaki ekonomik, kültürel ve estetik değerlendirmeler mutlaka bu değerlerin içinde ve sayesinde doğduğu özgül toplumsal ilişkilerle bağlantıları içinde tahlil edilmelidir. Aynı zamanda, insanın doğaya verdiği değerler bilgisel temeli maddî olan toplumsal yapılardır, esinlerini, barındırdığı nesneler, kuv-

vetler ve canlı varlıklar nesnel ve değişmez yasalara tâbi olan doğal bir dünyadan alırlar. Ekolojik değerler toplumsal olarak biçimlenirse de “doğal dünyanın insan eylemine bilgisini veren ve başka türlü dayanıksız ve parçalanmış olacak hayatları anlamlı kulan evrensel ve kalıcı değerler sağlayan, zengin, çeşitli ve kalıcı bir kaynak” olduğu (Harvey, 1993, 10)³ gerçeği bâki kalır.

Genel geçer (ana akım) çevreciliğin sergilediği teknik ve etik düalizmden kaçınmak için insan-doğa ilişkisinin birleşik toplumsal ve maddî bir kavranışı zorunludur. Genel geçer çevreciliğe göre, insanları üretimlerinin koşullarına bağlayan toplumsal ilişkiler değiştirilmeksizin, (“yeşil” vergiler ve sübvansiyon politikaları gibi) birtakım teknik düzenlemelerle bireysel değerler ve davranışları değiştirmenin (geri dönüşümlü ürün kullanımını yaygınlaştırmak, ekoloji dostu ürünler tüketmek gibi) uygun karışımıyla “sürdürülebilir bir kalkınma” gerçekleştirilebilir. Buradaki varsayım, ekolojik yıkımın, kapitalizmin başat toplumsal ilişkilerinin zorunlu olmayan bir “dışsal etkisi” olduğudur. İnsanın doğayla karşılıklı ilişkisinin toplumsal biçimleriyle maddî içeriğinin karşılıklı yapısını kabul etmekle, toplumun doğayla ilişkisinde kökten bir değişiklik ve dönüşüm için, teknik ve bireysel davranışları değiştirmenin yeterli olmayacağı açıklık kazanır. Aksine, böyle bir dönüşüm toplumsal bir eylem gerektirir.⁴

Marx’ın toplumsal artı ürünün üretilmesi ve ele geçirilmesi üzerinde odaklanan tarih kavrayışı toplumsal ekolojinin ilk gereğini yerine getirir. Artı ürün yürürlükteki üretimi sürdürmek için gerekli olandan daha fazlasının üretildiğine işaret eder. Marx, bu artının üretimi ve kullanımını, (1) onu üretenler ile ele geçirenler arasındaki sınıf ilişkileri; (2) üretimi için gereken maddî ve toplumsal koşullar; ve (3) birinciyle ikinci arasında sınıf mücadelesi tarafından başlatılan ve ifade edilen dinamik etkileşimler bakımından tahlil eder. Bu yaklaşım, Marx’ın toplumun üretken yeteneklerinin ve sınıfsal ilişkilerinin gelişimini maddî ve toplumsal terimlerle, yani, doğa-insan ve insan-insan ilişkileri olarak ele alabilmesini sağlar. Ekolojik krizlerin insan üretiminin aşırı fazlalaşmasını ve doğadan, doğal sınırların elverdiğinden daha fazlasının çekilip alınmasını içerdiği düşünüldüğünde ve insanî üretimin değişen düzey ve biçimlerinin belirlenmesinde artının üretiminin ve kullanımının anahtar rolü oynadığı göz önünde tutulduğunda, Marx’ın materyalist ve sınıf temelli yaklaşımının toplumsal ekoloji için ne derece büyük bir potansiyel yararlılığının bulunduğu açık-

ça görülür. Örneğin, John Bellamy Foster, kapitalizm öncesi “münhasıran belli coğrafi ve doğal koşulların uyarlanmış toplumların ekolojisi”ni araştırırken bu toplumların “toprağın tahribinden dolayı ... ekolojik çöküşünün, daha fazla artı ürün elde etmek için yapılan insanî müdahalelere” dayandığını gösterebilmiştir (1994, 36-37; krş. Gowdy, 1995).

Marx’ın değer temelli kapitalizm tahlili, kapitalist üretimin biçimlerini (meta, para, sermaye, ücretli emek vb.) maddî ve toplumsal tarih-sel olarak özgül, gerilim dolu birliktelikleri olarak ele almakla, toplumsal ekolojinin birinci ölçütünü yerine getirir. Marx’ın kavrayışında, kapitalizm, doğaya karşı, doğal koşulların özel biçimde gerçek değerinin altında hesaplanmasında ifadesini bulan özgül bir uzlaşmaz karşıtlık taşıyor ve bu hesaplama, kullanım değeri ile değişim değeri arasındaki çelişkinin temel biçimidir. Bu yüzden, Marx’ın bakış açısına göre, ekolojik krizlerden kurtulmuş bir üretim sistemi için verilecek mücadele, büyük ölçüde, emeğin ve doğanın ürünlerinin meta biçiminin ve kapitalist sömürsünün üstesinden gelme mücadelesi olmalıdır.

İlişkisel Holizm

Toplumsal ekoloji insanın üretim faaliyetine karşı, holistik, ama aynı zamanda farklılıkları gözetken ve ilişkisel bir yaklaşım benimsemelidir. Bütünsel bir maddî üretimin doğal koşullarını ve sınırlarını kavramlaştırmak için holizm gerekliyse, toplumla doğa arasındaki etkileşimin (zaman ve mekân bakımından) dinamiklerini yakalamak için de farklılıkları gözetmek zorunludur. Bu dinamikler, (insanî ve insan dışı) doğanın evrimsel çeşitlenmesi tarafından şekillenir. Ama doğanın evrimsel çeşitlenmesi de, farklı grupların doğayla, toplumsal olarak örgütlenmiş bir üretim sistemindeki farklı yerlerinden kaynaklanan özgül ilişkileriyle kurdukları bağlantı içinde gerçekleşir. Kısacası, farklılaşmış insan-doğa ilişkileri – ve toplumsal gruplar arasında bundan kaynaklanan her türlü çatışma – insanî üretimin yapısı içindeki farklı *toplumsal ve maddî konumlanışları* içerir ve hiçbir şekilde sırf doğanın kendi çeşitliliği tarafından belirlenmez.

Çevresel sorunları üstünkörü bir biçimde, ekolojik bakımdan yanlış kurulmuş bir kültürün bütün mensuplarına atfetmekten kaçınmak için insanî üretimin içsel farklılaşmalarını ve eşitsizliklerini anlamak zorunludur. Aslında, toplumla doğa arasındaki sınırlar ve toplumsal ilişkilerin maddî içeriği kişinin toplumsal konumuna bağlı olarak oldukça farklı biçimlerde görünür. Tüm uygarlıkları tek yanlı bir biçimde ekolojik günah-

larından ötürü kınamak, kendilerini kurban durumuna düşüren koşullardan ötürü kurbanları suçlamak ve böylece, insanî ve insan dışı doğanın acımasız sömürüsü üzerine kurulmamış bir insanî üretim için mücadele potansiyeline sahip güçleri mücadeleden soğutmak tehlikesi taşır. İnsan-doğa ilişkilerinin toplumsal olarak farklı karakterinin önemini küçümseyen, üstünkörü bütünsel yaklaşımlar, insanî gelişimi, doğal koşullarıyla fiilen yeniden birleştirmek için toplumsal ilişkilerde yapılması gerekli dönüşümün önemini gözden kaçırır.⁵

Uygunsuz bir ilişkisel bütünlükçülükten kaçınmak holizmin tümünden reddedilmesini gerektirmemelidir ve gerektirmeyecektir. Sonuçta, holistik ve ilişkisel bir yaklaşım, toplumla doğanın canlı ve ilerici bir şekilde birlikte evrimi için duyulan insanî gereksinmelerce dayatılır. Toplumsal ve doğal yeniden üretim arasında daha iyi bir uyum, ancak ve ancak, insanların kendi üretimlerinin toplumsal ve doğal koşullarını, ortaklaşa kabul edilmiş bazı ekolojik önceliklerle uyum içinde, işbirliğiyle elde etmesi, kullanması ve geliştirmesiyle sağlanabilir. İnsanlar üretimlerini karmaşık bir toplumsal ve maddî bütünlük olarak kavramalıdır. Bu bireysel ve kolektif yetenek, bunu kesinlikle gerektirse de, salt doğal bilimlere (hem teorik hem pratik) hâkim olma sorunundan ibaret değildir. Aynı zamanda, insanların üretimin karar verme süreci üzerinde bilinçli ortak ve demokratik denetiminin olmasını gerektirir (Burkett, 1987). Böyle bir gelişme için, doğal ve toplumsal bilimler arasındaki ve bilim çevreleriyle toplumun sıradan üyeleri arasındaki tüm yapay engelleri kıran bir holistik perspektif mutlak biçimde zorunludur.

Marx, doğa ve toplumu, insanlarla insanî üretimin zorunlu koşulları arasındaki tarihsel olarak özgül biçimde sınıf farklılıklarıyla belirlenen ilişkiler bakımından ele almasıyla ilişkisel holizm ölçütünü yerine getirir. Artı ürünü üretenler ile ele geçirenler arasındaki ilişkiler *toplumsal* üretimin zorunlu koşulları üzerindeki farklı denetim olanaklarına dayandıklarından, bunlar sınıflara bölünmüş bir bütün olarak insanî üretimin biçimleridir. Örneğin, meta, değer ve sermaye, ancak kapitalizmin doğrudan üreticileri üretimin zorunlu koşullarından toplumsal olarak aşırı biçimde ayırmasıyla insanî üretimin başat biçimleri haline gelirler. Bu ayrılma bir bütün olarak üretimin doğal sınırları üzerine kendi damgasını vurur. Aynı zamanda, maddî dünyanın doğal ve maddî çeşitlenmesi kapitalizmin sosyo-ekonomik biçimlerinin farklılaşmasını (meta kullanım değerlerinin, değişmeyen sermayenin, rantın farklı biçimleri gibi) belirler. Marx, bu

toplumsal biçimlerin toplumsallıkları yanında hâlâ insanî üretimin ve ihtiyaç karşılamanın maddî ve bu yüzden doğal süreçleri olmaya devam ettiklerini kabul eder. Bu kabul, Marx'ın komünizm koşullarında yeni üretici güçlerin gelişmesi hakkındaki vizyonu için de geçerlidir (bkz. 14. Bölüm).

Marx'ın ilişkişel holizmi insanî üretimin maddî ve toplumsal özelliklerini karşılıklı oluşan gerçeklikler olarak ele alabilmesinde anahtar önemdedir. Toplum-doğa ilişkilerinin bundan çıkan diyalektik kavrayışı Lucio Colletti tarafından gayet iyi özetlenmiştir:

Marx'ta ekonomi ve sosyolojinin, doğa ve tarihin bu birliğinin nasıl, temimler arasında bir özdeşlik anlamına gelmediğini şimdi anlayabiliriz. Bu, ne toplumu doğaya, ne de doğayı topluma indirgemeyi gerektirir... Ama aynı zamanda, tersine gidersek, Marx'ın bu iki tek yanlı antitezden kaçınabilmesinin nasıl tam da onların organik kompozisyonundan, yani bir "bütün" olarak birleşikliklerinden kaynaklandığını da anlayabiliriz. Bu bütün bir bütünselliktir, ama belirli bir bütünsellik; o, ayrı unsurların sentezidir, bir birliktir ama heterojen parçaların birliğidir. (Colletti, 1972, 13-14)

Marx'a, insanî üretimdeki gerginlik ve kriz kaynaklarını ortaya çıkarma olanağını sağlayan şey, maddî ve toplumsalın, nesnel ve öznelin, sömüren ve sömürülen unsurların çelişkili birliği olarak doğa-toplum ilişkilerinin bütünselliği kavrayışıdır. Bu kavrayış ona sermayenin emeği ve doğayı geliştirmesinin sömürsüz üretim ilişkilerine geçişi hem toplumsal hem ekolojik olarak nasıl giderek daha fazla zorunlu kıldığını ortaya koyma olanağını da verir.

Nitel ve Nicel Tahlil

Toplumsal ekoloji nitel ve nicel kaygılara eşit önem vermelidir. Doğanın insanî üretimi soğurması ya da bu üretime uyarlanması büyük ölçüde, özel ekosistemleri ve bir bütün olarak yeryüzü biyosferini oluşturan maddî nesnelerin, fizik kuvvetlerinin ve canlı varlıkların bileşik nitelikleri tarafından belirlenir. İnsanın biyosfere yaptığı etkilerin sayısız biçimleri ve mekânsal ve zamansal çeşitliliği ancak doğanın ekosistemler içinde ve ekosistemler boyunca sergilediği nitel çeşitlilik ve değişken esneklik bakımından anlaşılabilir. Kuşkusuz insanın çeşitli ve değişken ekolojik etkileri aynı zamanda öbür canlılara kıyasla insanın gösterdiği gelişmenin özgül özelliklerini de yansıtır. Özellikle de toplumsal işbölümü, insanî

üretimin insan dışı doğayla ilişkisinin düzeyine ve niteliğine alışılmamış bir hız ve güç katar.

Ekolojik krizler, bir yandan, insanî üretimin toplumsal genişlemesi ve farklılaşması diğer yandan da nitel çeşitlenme, nicel sınırlamalar ve doğanın soğurma kapasitesi arasında ortaya çıkan mekânsal ve zamansal uyumsuzluklardan kaynaklanır. Bu genel düzeyde bile, insanın yarattığı ekolojik uyumsuzlukların olduğu derece ve girdiği kalıpları belirlemede birinci derecede sorumlu olan şeyin, insanın doğadan ediniminin biçimlerini ve düzeyini şekillendiren insanî üretimin toplumsal ilişkileri olduğu açıktır.

Toplumsal üretim ilişkilerinin ekolojik etkisi Gary Snyder'ın "ekosistem kültürleri" ile "biyosfer kültürleri" arasında yaptığı ayrımda açıkça görülür (Snyder, 1977, 20). Birinci tip kültürler kendilerini belirli bir ekosistem içinde yeniden üretir; yani, doğadan edinimleri "içinde tüm hayatlarını kurdukları ... ekonomik destek üssünü" sağlayan "doğal bir bölge, bir su havzası, bir bitki kuşağı, bir doğal alan" ile sınırlıdır. Bir biyosfer kültürü ise, tersine, "ekonomik destek sistemini bir ekosistemin tahrip edilmesine aldırmadan genişletebilen ve genişletmeye devam eden" bir kültürdür (21). Bu iki ayrı tip kültürün üretimin ve ekolojik etkinin, ancak özgül toplumsal üretim ilişkilerine gönderme yapılarak anlaşılabilir, farklı tiplerini ve farklı doğal sınırlamaları temsil ettiği açıktır. Snyder'ın kendisi insanlık tarihinin ekosistemden biyosfer kültürlerine doğru bir evrim şeklinde kavranabileceğini öne sürer. Biyosfer kültürleri kölecilik ve merkezî devlete dayanarak başlayıp "kapitalizm ve kurumsallaşmış ekonomik büyümeyle karakterize olan emperyalist uygarlıkta" doruğuna ulaşır (21).

Marx'ın insanlık tarihine yaklaşımı insan üretimiyle birlikte gelen ekolojik uyumsuzlukları hesaba katmaya yardım eder. Toplumun artı değerinin edinimi ve dağıtımı, çalışan ve artıya el koyan sınıflar arasındaki uzlaşmaz ilişkilerce ve özel mülkiyet konusu çıkarlar arasındaki rekabette yönetildiği sürece, insanî üretimin biyosferle canlı bir uyum göstermesini beklemek için hiçbir neden yoktur. Marx ile Engels'e göre sınıflara bölünmüş insanî üretimin yol açtığı ekolojik çarpıklığın başlıca biçimi kent ile kıyın birbirinden ayrılmasıdır. Onlar, kapitalizmin doğrudan üreticilerin üretimin zorunlu koşullarından ayrılmasını aşırı bir boyuta ulaştırmasından ötürü kent/kır ayrışlığının da tarihsel bir uca ulaştığını öne sürerler. Bu çifte ayrılma yüzünden (insanî ve gayri insanî doğanın) uğradığı

bozulma ve bu bozulmanın komünizm koşullarında nasıl giderileceği Marksizmin kurucularının başlıca kaygıları arasındadır (bkz. 9 ve 14. Bölümler).

Marx'ın, kapitalizmde zenginliğin değer biçimine ilişkin nitel ve nicel tahlili, metanın, paranın ve sermayenin, emekçinin üretimin zorunlu koşullarından koparılmasından türeyen, benzersiz şekilde ekoloji karşıtı özellikler taşıdığını gösterir.⁶ Marx'ın değer tahlili, *Kapital*'de kent ve kırın ayrılmasını ele alışıyla birlikte düşünüldüğünde, sermaye birikiminin doğa ve emekçilerle ailelerine karşı gösterdiği çifte karşıtlığı incelemek için gereken çerçeveyi sağlar.

Pedagojik Potansiyel

Toplum ve doğanın uyumlu bir birlikte evrimine geçiş için öylesine önemli olan toplumun özeleştirici ve kendini dönüştürme yeteneklerinin gelişmesi, büyük ölçüde insanların doğru dürüst çalışma ve yaşama koşullarını elde etmek için verdikleri mücadeleye belirlenir. Toplumsal yetenekler, mücadeleler ve vizyonlar kurtuluşçu bir ekolojik politikanın karşılıklı yapısal unsurlarıdır. Bu perspektiften, toplumsal ekonomi sorunu sadece meslekten ekologların ve toplumsal bilimcilerin değil, halkın – öğrenciler, emek ve çevre eylemcileri ve genel olarak işçi sınıfının – okuyup anlayacağı kavramsal araçlar geliştirme sorunu haline gelir. Bu da, sistemin hareketini günlük yaşamdaki mücadeleler ve saf tutuşların perspektifinden görüldüğü şekilde yakalayan anlaşılır kavramsal çerçeveler geliştirmeyi gerekli kılar.

Marx'ın yaklaşımının pedagojik kullanışlılığı üretim ilişkilerini toplumsal, toplumsal ilişkileri üretim ilişkileri şeklinde holistik bir tarzda ele alışından kaynaklanır. Marx'a göre, insanların kendi maddî koşullarıyla ilişki kurma tarzları sınıf ilişkilerinin yapısal bir veçhesidir. Bu perspektif, Marx'ın, genel geçer toplumsal bilimlerin çoğu kez bölük pörçük ele aldığı üretimin çeşitli veçheleri arasında can alıcı önemde politik bağlantılar kurabilmesini sağlar (Ollman, 1993). Marx'ın meta değerlerini ve sermayeyi ele alış biçimi, ücretli emek sömürüsüyle doğanın sermaye birikiminin bir koşuluna indirgenmesi arasındaki zorunlu bağlantıları gösterir ve böylece işçi sınıfının mücadelesiyle popüler çevreci mücadele arasındaki temeldeki yakınlığı gözler önüne serer. Gerçekten, Marx'ın kapitalizmin çalışma zamanını uzatması ve iş

gününün uzunluğu üzerinde sürdürülen mücadele hakkında söylediklerinin, öylesine politik önem taşıyan sınıf tahliline dayalı bir toplumsal ekoloji için bir örnek oluşturduğu söylenebilir.

Gelecek bölümler Marx'ın görüşlerini popülerleştirme yönünde bir girişimden çok, kuramsal tartışmaya bir müdahale niteliği taşımakla birlikte, Marx'ın doğaya ve insanın üretim etkinliğine bakışının siyasî önemi de açıklığa kavuşturacaktır.

1. BÖLÜM / NOTLAR

- ¹ Sunuluşları sergileme kaygılarından kaynaklansa da bu dört ölçüt geçerli sosyo-ekolojik eserlere dayanır. Özellikle, bkz. Dasmann (1968), Dasmann vd. (1973), Enzensberger (1974), Schnaiberg (1980), Pepper (1993), Gowdy (1994a, 1994b), Leff (1995) ve Lewontin ve Levins (1997b).
- ² "Bu yüzden, toplumsal nesnelliği ne çeşitten olursa olsun bir doğal nesnellikle değiş tokuş etmek ve insanın gelişile, en azından yeryüzü doğasındaki müthiş çarpılmayı yok saymak imkansızdır; aynı şekilde, biyolojiyi sosyolojiyle değiş tokuş edemeyiz. Tıpkı, tersine, bırakın sadece *bilgiyi*, insanî pratiği de *tek* nesnellik olarak alamaya-çağımız gibi" (Colletti, 1972, 33).
- ³ İnsanî değerlerin toplumsal ve maddî temellerinden ve toplumsal ilişkilerin yeniden üretiminde bu değerlerin oynadığı rolden, "doğaya karşı belli tutumların toplumun biçimi tarafından belirlendiği ve bunun tersinin de geçerli olduğu" sonucu çıkar (Marx ve Engels, 1976, 50 [Marx'ın kenar notu]; vba.). Fakat insanî değerlerin bu şekilde tanınmasının, McLaughlin'in (1990, 95) "doğanın kurtuluşu" çağrısında ve O'Connor'ın (1991b, 9) "doğanın ekonomisi"nden söz edişindeki gibi doğanın kendisine insanî değerler yakıştırmaktan tümüyle farklıdır.
- ⁴ Bu, (içinde kurumsal iktidar konumlarının ve bu konumları tutanların toplumsal öz-eleştiriye ve öz-dönüşüme karşı çalıştıkları) sınıf hâkimiyeti ile (insanların kendi maddî koşullarından yabancılaştıklarını da içeren) ekolojik problemler arasındaki yakın bağlantının altını çizer. Bu bağlantının anlamlı bir incelemesi için bkz. Junker (1982).
- ⁵ "Toplumu tek bir özne saymak ... ona yanlış ve kurgusal bir tarzda bakmaktır" (Marx, 1973, 94).
- ⁶ Başka bir vesileyle ele aldığım gibi, Marx'ın ekolojik eleştircilerinden birçoğunun onun değer kuramının nitel yönünü göz ardı ederek nicel yönüne vurguda bulunmaları, bu kuramın ekolojik önemini gerektirdiği gibi anlayamamış olmalarını açıklamaya yardım edebilir (Burkett, 1988b). Sweezy de (1970, 2. Bölüm) Marx'ın değer kuramının tek yanlı nicel yorumlarının yetersizliklerine işaret etmiştir.

Doğa, Emek ve Üretim

Marx'ın kapitalizm tahliline doğal koşulları nasıl dâhil ettiğini anlamak için önce Marx'ın materyalist tarih kavrayışında doğanın yerini düşünmek gereklidir. Bu bölümde, Marx'ın tarihsel materyalizmindeki doğal ve toplumsal unsurların genel ana hatları verilecek. 3. ve 4. Bölümlerde ise Marx'ın doğal ve insanî üretici güçleri ele alış biçimi ayrıntılarıyla sunulacaktır.

Doğa ve Zenginlik Üretimi

Marx, insanlığın tarihini *kullanım değerleri*, yani, insan gereksinimlerini (ister tüketim şeklinde doğrudan, ister üretim araçları olarak dolaylı yoldan olsun) karşılayan her türlü şey olarak tanımlanan *zenginlik* üretimi noktasından tahlil eder. Marx'ın işaret ettiği gibi, “kullanım değerleri ... bu zenginliğin aldığı toplumsal biçim her ne olursa olsun, bütün zenginliğin özünü oluşturur”, bu yüzden, “kullanım değerlerinin niceliğinde bir artış, maddî zenginlikte artış demektir” (1967a, I, 36, 45). Zenginlik, ya da kullanım değeri, yalnızca beslenme, giyinme, barınma gibi temel zorunlulukları değil, aynı şekilde kültürel ve estetik gereksinimleri de kapsar. Kısacası, “zenginlik, gereksinimlerin türlü çeşitliliğindedir,” ve “kullanım değer[ler]i” çok genel anlamda, *geçim araçları* olarak nitelenebilir” (Marx, 1973, 527; 1988, 40). Marx'ın materyalizmi ilk ve öncelikli olarak, bu geçim araçlarının üretimi üzerine odaklanır:

Bütün insan varoluşunun, dolayısıyla bütün tarihin ilk koşulu, insanların “tarih yapabilmek” için yaşayacak bir durumda olmalarıdır. Fakat yaşamak her şeyden önce, yemeyi, içmeyi, barınmayı ve daha başka bazı şeyleri içerir. Bu yüzden, ilk tarihsel eylem bu gereksinimleri doyuracak geçim araçlarının üretimi, maddî hayatın kendisinin üretimidir. Ve bu ger-

* Paul Burkett, kitap boyunca hayli yer tutan alıntı ve aktarmalarda üslup gereği yaptığı müdahaleleri [] ayracı içinde göstermiştir. Alıntılarını Türkçe gereklilikleri yüzünden çevirmenin yaptığı eklemeler ise { } ayracı içinde gösterilecektir. – ç.n.

çekten tarihsel bir eylemdir, sırf insanî hayatın devamını sağlamak için, binlerce yıl önce olduğu gibi bugün de, günü gününe, saati saatine yerine getirilmesi gereken bu görev, bütün tarihin temel koşuludur. (Marx ve Engels, 1976, 47)

Marx, zenginliğin ve kullanım değerlerinin üretimine hem doğanın hem de emeğin katkıda bulunduğu ısrar eder. Buradaki temel mantık, “kullanım değerlerini her ne kadar fiilî emek yaratsa” da bu sürecin zorunlu olarak “doğal dünyanın, bu gereksinimler ister üretimin ister bireysel tüketimin gereksinimleri olsun, insanî gereksinimlere tahsisi”ni içerdiği (Marx, 1988, 63). Emek, yalnızca “insanla doğa arasındaki maddede alışverişini etkilemekle” zenginlik üretebilir; “işçi doğa olmaksızın, duysal dış dünya olmaksızın hiçbir şey yaratamaz” (Marx, 1967a, I, 183-84; 1964, 109) Marx, bundan çıkan sonucu açık seçik ortaya koyar: “Öyleyse, emek, maddî zenginliğin, ürettiği kullanım değerlerinin tek kaynağı değildir. William Petty’nin ifade ettiği gibi, maddî zenginliğin babası emek, anası yeryüzüdür” (1967a, I, 43).¹

Marx’ın gözünde emeğin zenginlik üretiminin zorunlu bir koşulu olduğu doğrudur. Bazı eleştirilere göre, bu görüş, doğanın kendi kullanım değerinin önemini küçümsemek anlamına gelir. Örneğin Carpenter (1997, 148) “Marx’ın doğayı, yalnızca yararlılığı emeğin dönüştürücü gücü sayesinde gerçeklik kazandığında kullanım değerine sahip olarak tanımladığını” öne sürer. Bu tür eleştiriler, Marx’ın emeğin kendisini “hem insanın hem doğanın katıldığı bir süreç” olarak niteleyişini (1967a, I, 177) göz ardı eder. Ekolojik eleştiriler, özellikle de, Marx’ın emek ve servet üretimi hakkındaki insanî-doğal kavrayışının birbiriyle ilişkili beş özelliğinin çevresinden dolaşmaya teşnedir.

Bu özelliklerin ilki, insanın çalışma kapasitesinin ya da emek gücünün kendisinin “her ne kadar, canlı, bilinçli bir şey de olsa, bir doğal nesne, bir şey” olmasıdır; buradan da, emeğin içinde işçinin “*kendi de bizzat doğanın bir gücü olarak* kendisini doğanın karşısına yerleştirdiği” ve “doğanın üretimlerini kendi gereksinimlerine uyarlanmış bir tarzda kendine mal ettiği” bir süreç olduğu sonucu çıkar (Marx, 1967a, I, 202, 177; vba.). İlkinin doğrudan izleyen ikinci kilit özellik, Marx’ın doğa tarafından sağlanan kullanım değerlerinin ilk elde ediş biçimini insan emeğinin içsel bir unsuru olarak ele alışındır. Marx’ın sözleriyle, “Emeğin sadece dolaşmaz çevrelerinden koparıp alması yeterli olan bütün bu şeyler, Doğa’nın kendiliğinden sağladığı emek konularıdır” (178).² İksel edinimi insan

emeğinin zorunlu bir unsuru olarak görmesi sayesinde, Marx'ın emeği “insan soyunun varoluşu için ... zorunlu bir koşul” olarak ele alışı, insanların yaşamak için doğa tarafından insanın yardımı olmadan sağlanan kullanım değerlerini elde etmek (ve çoğu kez bunları işlemek) zorunda oldukları gözlemine denk gelir.

İnsanî emek için ilksel elde edişin zorunluluğuyla birlikte, Marx'ın kavrayışının üçüncü özelliği ortaya çıkar: Emek ve üretimin özdeş olmayışı. Marx, üretimi emeğe tâbi kılmamakla doğanın zenginliğe özgül katkısını vurgular, üretimi emeğe dâhil etmek yerine, Marx, emeği “insan varoluşunun doğal bir *koşulu*, insanla doğa arasındaki karşılıklı değişimin toplumun biçiminden büyük ölçüde bağımsız bir *koşulu*” olarak niteler (Marx, 1979, 36; vba.).³ Marx'a göre, “emek süreci ... kullanım değerleri üretmek için yapılan insanî eylemdir” ve bu üretim, emek tarafından üretilmemiş “doğal varlıkların elde edilmesini” gerektirir. Daha değişik bir ifadeyle, Marx, doğanın, “evrensel metabolik sürecin” sayısız potansiyel kullanım değerleri üretme yeteneğiyle, “emekten bağımsız olarak var olduğu”nda ısrar eder (1988, 63; 1973, 355).⁴

Dördüncüsü, emek ve üretimin özdeş olmayışıyla aynı çizgide, Marx, “etkinliğin iletkenleri olarak ... sürece doğrudan girmeyenleri” bile dâhil olmak üzere “emek sürecini yürütmek için gereken” bütün koşulları “emek araçları arasında” görür (Marx, 1967a, I, 180). Öyle ki “toprak” da “bu türden bir evrensel araç” olarak kabul edilir (180). Bu yolla, Marx'ın emek sürecini kavrayışı, doğa tarafından üretilen ve onlar olmaksızın “emeğin ya hiç ortaya çıkamayacağı, ya da, ancak kısmî bir anlamda mümkün olabileceği” (180) bütün bu kullanım değerlerini içerir. Örneğin, yaşamak ve çalışmak için insanlar soluk almak zorundadır. “Bununla birlikte, havanın bir kez solundu mu Doğa'nın büyük işliğinde temizlenmeden tekrar aynı süreçte kullanılamayacağı açıktır” (482).

Beşincisi, örneğin Carpenter (1997, 148) ne derse desin, Marx'ın emeğin kullanım değeri üretiminin bir koşulu olduğundaki ısrarı, şu an için edinime konu olmamış doğal kullanım değerlerini zenginliğin bir parçası saymamayı gerektirmez. Marx'ın zenginlik kavramı, yalnız doğrudan emek konusu ya da aracı olarak hizmet görmeyen doğal koşulları değil (son paragrafa bakınız), aynı zamanda, “doğal servetin” emeğin elde etme potansiyeline sahip olup da henüz elde etmediği bütün unsurlarını da içerir (Marx, 1967a, I, 512-14).⁵ Marx'ın bütün söylediği, işlenmemiş doğal zenginliğin potansiyel kullanım değeri olarak öneminin, bu

zenginliğin, söz konusu emek ilksel edinim emeği bile olsa, emekle nihai buluşmasına bağlı olduğudur.

Toparlarsak, Marx'ın, “yararlı emek ... kendisi olmadan insanla doğa arasında hiçbir maddî alışverişin olamayacağı, doğa tarafından konulmuş ebedî bir zorunluluktur” (Marx, 1967a, I, 42-43) ifadesini bulan kabulü, kullanım değerine doğanın katkısını küçümsemez. Zenginlik üretiminde emeğin zorunluluğu üzerindeki ısrarı, Marx'ı “yeryüzü”nü “büyük işlik, emeğin hem araçlarını, hem malzemesini sağlayan depo, ... bütün üretimin ve bütün varlığın kaynağı” olarak görmekten (1973, 472, 106) kesinlikle alıkoymaz. Aynı zamanda, doğanın ve emeğin zenginlik kaynakları olarak önemi insan emeğinin toplumsal karakteri göz önünde bulundurularak anlaşılmak zorundadır.

Doğa ve İnsanî Üretimin Toplumsal Karakteri

İnsanlık tarihini anlamak için, insanî üretimle diğer canlı türlerinin üretken faaliyetleri arasındaki farkı ayırt etmek gereklidir. Marx, bunu insan emeğiyle, üretimini tarihsel olarak özgül toplumsal süreçler olarak kavramlaştırarak yapar. “İnsanın her ne suretle olursa olsun başka insanlar için çalışmaya başladığı andan itibaren emeğinin toplumsal bir biçim aldığı” önerir, öyle ki, emek ve üretim “toplumun hayat süreci ... madde-nin toplumsal dolaşımı” olarak görülmelidir (Marx, 1967a, I, 71, 80, 104).⁶

Marx, insan emeğinin, onu münhasıran insanî kılıyor gibi görünen başka bazı karakteristiklerine de dikkat çeker. Örneğin, diğer türlerle karşılaştırıldığında, insan işçi emeğinin işleyişini ve sonuçlarını önceden kavramakta benzersiz bir yeteneğe sahiptir ve bu sayede “kendisiyle doğa arasındaki maddî tepkimeleri” bilinçli olarak “başlatır, düzenler ve denetler” (177). Benzer biçimde “emeğin araçlarının” bilinçli “kullanımı ve yapımı ... insanî emek sürecinin özgün karakteristiğidir” (179). Ne var ki, bu, sadece insanî emeğin çalışmayı, ya da, üretim araçlarını geliştirme ve kullanmayı zihinsel olarak önceden tasarlayabilme yeteneğini vurgulamaya yönelik hızlı bir ifadeden ibarettir.⁷ Çünkü, bu yetenekler öbür türlerden daha çok insana özgü bir karakter kazandıysa, bu, toplumsal evrim süreci içinde ve sayesinde olmuştur. Engels'in işaret ettiği gibi bu yetenekleri “gittikçe daha ileri doğru geliştiren ... ve giderek daha belirgin yönlere yönelten” bu “yeni unsur” “tam gelişmiş insanın, yani adlı adınca, *toplumun* ortaya çıkışıydı” (1964a, 177). “İnsanlık bir kez sıradan hay-

vanlık durumundan çıkar çıkmaz” insan üretiminin birikimli gelişimi “insanî hayatın başlangıcından itibaren ... *toplumsal üretime* ... dayandığı” (Marx, 1994, 329) gerçeğini dayatır.

Marx, insan emeğinin ve üretimin toplumsal gelişmesini üreticilerin birbirleri ve üreticilerle artık ürüne el koyanlar arasındaki tarihsel olarak özgül ilişkiler bakımından tahlil eder. Bu kavrayış, kendisi de toplumun üretici güçlerinin gelişmesinden etkilenen üretimin toplumsal biçimi “insan ile doğa arasında bir süreç” (Marx, 1967a, III, 883) olarak anlaşıldığı ölçüde, materyalisttir. Bununla birlikte, doğa ve toplumun servet yaratıcı güçlerini, kendileri de özgül üretim ilişkileri içinde ve sayesinde gelişen üretici güçler olarak kavradığı için, Marx’ın yaklaşımı ne ham bir biçimde materyalist, ne de teknolojik belirlenimcidir. *Alman İdeolojisi*’nde belirttiği gibi: “Belirli bir üretim tarzı ya da sınaî aşama daima belirli bir işbirliği tarzına ya da toplumsal aşamaya tekabül eder, ve bu işbirliği tarzının kendisi bir ‘üretici güçtür’ ” (Marx ve Engels, 1976, 49).⁸ Aynı zamanda, toplumsal-tarihsel üretici güçler kavramı üretim ilişkilerinin doğal, maddî içeriğinin önemini küçültmez. Marx, toplumsal biçimlerle, insanî üretimin insanî ve insanın dışındaki doğal güçlerin bileşiminden oluşan maddî içeriğinin karşılıklı birliğini kabul eder. Kısacası, “tarihin her aşamasının”, “maddî bir sonuç, üretici güçlerin bir toplamı, doğayla tarihsel olarak yaratılmış bir ilişki ve her kuşağa bir önceki kuşaktan devredildiği biçimiyle, bireylerin birbiriyle olan bir ilişkisini taşı{dığını}” kabul eder (Marx ve Engels, 1976, 62; vba).⁹

İnsanî üretim, genel olarak bu üretimin toplumsal biçimleri, özel olarak da sınıf ilişkileri tarafından şekillendiğinden, evrimine som bir doğal süreç olarak bakılamaz. İnsanla doğa arasındaki üretim ilişkisi, toplumsal olarak dolayımlanmış bir doğal ilişki olarak ele alınmalıdır:

Üretim sürecinde insanlar yalnız doğa üzerinde değil, aynı zamanda birbirleri üzerinde iş görür. Ancak özgül bir tarzda birlikte çalışarak ve eylemlerini karşılıklı olarak değiş tokuş ederek üretirler. Üretmek için birbirleriyle belirli bağlantılara ve ilişkilere girerler ve ancak bu toplumsal bağlantılar ve ilişkiler içinde doğa üzerindeki etkileri işlerlik kazanır, yani, üretim meydana gelir. (Marx, 1933, 28)

Marx’ın kavrayışı özgül insanî üretimin, kendisinin maddî özünü ve yaşam güçlerini sağlamaya devam ederek evrilmekte olan doğal alemden gitgide daha fazla ayırt edilebilir şekilde gelişmesinde, üretimin toplumsal biçiminin kilit önemde olduğunu önerir. “Çalışan öznelerin üreti-

ci güçlerinin – birbirleriyle ve doğayla olan özgül ilişkilerine karşılık dü-şen – gelişiminin” her yeni “aşaması” ile “insanî tarihte [belli bir] tutarlılık doğar”; doğa tarafından belirlenmeyen “daha bir insanlık tarihi hali-ne gelen bir insanlık tarihi şekillenir” (Marx, 1973, 495; Marx’tan An-nenkov’a, 28 Aralık 1846, Marx ve Engels içinde [1975, 31]). Marx’ın perspektifinin bu unsuru daha ayrıntılı bir değerlendirmeyi hak eder.

Marx’ın Doğaya ve İnsanî Üretime Toplumsal Evrimci Yaklaşımı

Marx’ın perspektifinde insan tarihinin tümüyle doğal tarihten ayrılması şöyle yeniden ifade edilebilir: İnsan üretiminin gereksindiği doğal koşullar, doğanın insan müdahalesinden etkilenmeden yeniden üretimi ve evrimi için gereken koşullardan gitgide daha fazla ayrılmıştır. Gerçekten, Marx bu ayrışma olmasaydı, insanî üretimi toplumsal-bilimsel açıdan ele almanın gereğinin olmayacağına işaret eder: “Açıklanması gereken ya da tarihî bir sürecin sonucu olan şey, canlı ve etkin insanlığın doğayla ve do-layısıyla doğayı mülk edinişi [ile] metabolik alışverişinin doğal inorganik koşullarıyla birliği değil, insanın varoluşunun bu inorganik koşullarıyla bu etkin varoluş arasındaki *ayrılmadır*” (Marx, 1973, 489).

İnsanî üretimi bu şekilde, doğadaki zorunlu koşullarından tarihsel bir ayrılma olarak ele almak ekolojik düşünürler için büyük bir rahatsızlık kaynağı olmuştur. Ne var ki, insanın varoluşunun doğal koşullardan Marx’ın söz ettiği ayrılığı, insanî üretimin doğadan maddî olarak kopuşu anlamına gelmez. Bu, daha çok, doğa ve emeğin üretimdeki birleşik rol-lerinin – dolayısıyla üretimin doğal gereklilik ve sınırlarının – basitçe doğa tarafından verilmediği fakat toplumsal üretim ilişkileri tarafından şe-killendirildiği anlamında, zenginlik üretiminin doğadan *özerkleşmesine* işaret eder. Marx, burada, işçilerin üretimin zorunlu koşullarının deneti-minden tarihsel kopuşunu ve bu koşulların, artık ürüne el koyan sınıflar tarafından, işçinin emeğini sömürme aracı olarak, emeğin ve doğanın üre-tici güçlerinin artık doğaca belirlenmemiş bir tarzda gelişmesini destek-leyen en önemli etmen olarak, kullanılışını vurgular (Marx, 1971, 422-23, 1973, 158–59; daha fazlası için 5. ve 11. Bölümlere bkz.).

Son nokta, Marx’a yöneltilen bir başka yaygın eleştiriyle, yani, “tari-hin itici gücü”nü, “üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki diyalektik gerilim”e yerleştirmekle “doğa koşulları”nı “toplumsal gelişmede de-ğiş-mez, statik bir unsur” olarak gördüğü iddiasıyla ilgilidir (Skirbekk, 1994,

98). Bu eleştiri, insanî üretimin doğanın kendi yeniden üretiminden toplumsal ayrılışını saptamakla, doğanın kendisini yeniden ürettiğini statik bir olgu olarak görmeyi birbirine karıştırır. Marx, doğanın insan etkisi olmadığında değişmez ya da statik olduğunu önermez, söylediği şey, insanî üretimin toplumsal ve sömürgeci sınıfsal karakterinin, insanî-maddî evrimi, (artık büyük ölçüde varsayımsal olan) insan ötesi doğanın evriminden ayıran esas güç olduğudur.¹⁰ Ekolojik krizin suçunu insanî üretimle bu üretimin doğal koşulları arasında toplumsal olarak yaratılan dengesizliğe değil de, doğanın kendisine yüklemeksizin, Marx'ın görüşünün nasıl sorgulanabileceğini anlamak güçtür. Dahası, “doğanın kendiliğinden sağladığı emek konuları” ve “doğrudan Doğa tarafından sağlanan üretim araçları”na – insan emeğini “hem insanın hem Doğanın katıldığı bir süreç” olarak tanımlamasının hiç sözünü etmiyoruz – *Kapital*'de yapılan çok sayıda göndermeye bakıldığında, Marx'ın insanî üretimde doğanın oynadığı etkin rolü kabul ettiği açıktır (Marx, 1967a, I, 177-78, 182)¹¹

Marx'ın bakış açısı, insanî üretim bir kez toplumsal üretim olarak görüldüğünde, artık sırf doğal koşullar ve sınırlamalardan söz edilemeyeceği önermesine dayanır. Aksine, hangi doğal koşulların kullanım değeri sayılacağı ve hangilerinin zenginlik üretimine sınırlama getireceği sorusu, emek ile doğanın üretken bağlantısını kuran özgül toplumsal ilişkilere gönderme yaparak yanıtlanmalıdır.¹² Bu yaklaşım üretimin çevresel etkilerinin önemini azaltmaz. Tam tersine: Belirli bir toplumsal üretim biçiminin maddî sürdürülebilirliğini soruşturmak, ancak bu belli biçimin kendi zorunlu üretim koşullarının doğanın insan ötesi evrimiyle bağlantısını nasıl kopardığını anlamakla mümkün olabilir.

Doğanın, belirli bir toplumsal üretim biçiminin doğal koşullarıyla özdeşleştirilebileceği yönündeki alternatif varsayımı düşünün. Bu varsayımda, çevresel sürdürülebilirliği ya da çevre krizini şu anda geçerli başat üretim ilişkilerinin terimlerinden başka terimlerle tanımlamak imkansız olur. Doğa, belirli bir sistemin gereksindiği doğal koşullarla özdeşleştirildiği takdirde, bu sistemin tam da (insanî ve insan ötesi) doğaya sadece kendi yeniden üretimi ve büyümesinin koşulu olarak davrandığı için durmadan kötüleşen ekolojik krizler üretmesinin nedeni kavranılamaz. II. Kısımda ayrıntılı biçimde işlendiği gibi, bu, Marx'ın gözünde sırf hipotetik bir sorun değildir.

Son olarak, insan üreticilerin kendi üretimlerinin koşullarından toplumsal yabancılaşması – ve buna eşlik eden, bu koşulların doğadan ayrıl-

ması – Marx’ın tarih kavrayışının ekoloji karşıtı yönü değildir. Toplumun ve doğanın uyumlu bir birlikte evrimini *istiyor olabiliriz*, ama bunun tarihsel olarak niçin gerçekleşmediğini teşhis edip açıkladığı için Marx’ı suçlamak doğru olmayacaktır.¹³ Doğayı ve emeği sömürmeyen bir insanî üretime doğru hareket, insanî üretimin koşullarının doğayla yeniden birleşmesini ve buna ek olarak, zenginliğin, üreticilerin üretim koşullarıyla toplumsal olarak birleşmesine dayanan ekoloji yanlısı yeni bir tanımını talep eder. Bu anlamda, toplum ve doğanın daha uyumlu birlikte evrimi vizyonu, sömürücü olmayan toplumsal ilişkiler tarafından biçimlendirildiği şekliyle, insanî üretim koşullarıyla böyle bir doğa arasındaki farka bağlıdır (bkz. Bölüm 14).

2. Bölüm / Notlar

¹ “Emek bütün zenginliğin kaynağı değildir. Doğa da, kendisi de bir doğal kuvvetin, insanî emek gücünün tezahürü olan emekle aynı şekilde, kullanım değerlerinin kaynağıdır (ve maddî zenginlik kesinlikle bunlardan oluşur!)” (Marx, 1966, 3). “Ekonomi politikçiler, emek bütün zenginliğin kaynağıdır, diye iddia eder. Ve gerçekten, kaynak odur – kendisine zenginliği dönüştürdüğü malzemeyi sağlayan doğadan sonra” (Engels, 1964a, 172).

² Örneğin, Marx, “genel olarak artık emeğin doğal temeli” olarak “tarımsal emeğin doğal üretkenliği”ni koyarken açıkça “basit toplayıcılık, avcılık, balıkçılık ve hayvan yetiştirme emeği”ni dâhil eder (1967a, III, 632).

³ *Kapital*’ın I. Cildinin taslaklarından birinde Marx, benzer bir tarzda emeği “doğa ile insan arasındaki metabolik etkileşimin genel bir koşulu, ... insanî hayatın bütün ükel toplumsal biçimlerinden bağımsız ve bu biçimlerin hepsinde ortak olan doğal bir koşulu” olarak tanımlar (1988, 63).

⁴ Marx, aynı şekilde *Kapital*’de, “dünyanın ... insandan bağımsız olarak var olduğu”nda ısrar eder (1967a, I, 183). Bundan önce de, Marx ile Engels, hemen arkasından “bu ayırımın ancak insanın doğadan ayrı olarak düşünüldüğünde bir anlamı olacağını” belirtirler de, kendi materyalist tarih anlayışlarında “dış doğanın önceliğinin tartışmasız olarak kaldığını” ortaya koymuşlardı (1976, 46).

⁵ Marx’ın, mal edinilmemiş ancak yararlı doğal koşulları zenginlik olarak ele alması, emek üretkenliğinin doğal temeli (3. Bölüm bkz.) ve sermayenin doğal koşulları “bedava edinimi” (6. Bölüm bkz.) ile ilgili tahlillerinden açıkça ortaya çıkar.

⁶ “Toplum içinde üreten bireyler – böylece toplumsal olarak belirlenen bireysel üretim – elbette ki çıkış noktasıdır... toplumsal gelişimin kesin bir aşamasındaki üretim – toplumsal bireyler tarafından üretim” (Marx, 1973, 83, 85).

⁷ Bu karakteristiklerin insanî emeği tam olarak tanımlamadığının bir işareti, bunların daha gelişmemiş biçimlerde de olsa dünyadaki başka canlı türlerinde de bulunmasıdır. Örneğin, Engels, “hayvanların planlanmış önceden tasarlanmış bir tarzda hareket ettiğini tartışamayacağımızı” ifade eder ve buna ilişkin çeşitli örnekler de verir. Bunlar

arasında, “evcil hayvanların gösterdikleri ve çocuklarla tamamen aynı düzeydeki kur-nazca davranışlar” da vardır (1964a, 181). Benzer bir şekilde, Marx da, emek aletleri yapımı ve kullanımının “rüşeym halinde bazı hayvan türlerinde de görüldüğü” gözle-minde bulunur (1967a, I. 179).

⁸ Üretim ilişkilerini bir üretici güç olarak gören bu anlayış sınıfsal ve ekolojik mücade-lelerin olası birliği açısından önemli olanaklar taşır (13. Bölüme bkz.).

⁹ “İnsanî tarihin ilk koşulu, kuşkusuz, canlı insan bireylerinin varlığıdır. Öyleyse saptanacak ilk olgu, bu bireylerin fiziksel yapısı ve dünyanın geri kalanıyla bu yapının so-nucu olan ilişkileridir... Her tarih yazımı bu temellerden ve tarihin akışı boyunca insa-nın eylemleri aracılığıyla bu temellerde meydana gelen değişikliklerden yola çıkmalı-dır” (Marx ve Engels, 1976, 37). Üretici güçler toplumsal olarak kurulmuş olmakla birlikte, insanların ve onların toplumsal ilişkilerinin gelişiminin büyük ölçüde “hem ne ürettikleri, hem de nasıl ürettikleri anlamında, üretimleriyle birlikte gider. Bu yüzden, bireylerin ne oldukları üretimlerinin *maddi koşullarına* bağlıdır” (a.g.e.; vba.).

¹⁰ “Artık büyük ölçüde varsayımsal olan” diyorum, çünkü, konu yeryüzü olduğu ölçü-de, “insan tarihini önceleyen doğa...” – çok uzun zamandan beridir insanın müdahale-siyle değişmiş ve değişmekte bulunduğundan – “artık hiçbir yerde mevcut değildir” (Marx ve Engels, 1976, 46).

¹¹ Marx’ın görüşünde, Sweezy’nin (1970, 29) işaret ettiği gibi: “Doğa kullanım değeri üretimi sürecinde hem etkin hem edilgin olarak birlikte iş görür”. Marx’ın, doğanın zenginlik üretimindeki etkin rolünü kabul edişi, *Kapital*’deki insan emeğinin zorunlu olarak doğal üretim süreçlerince kesintiye uğratıldığı tarım ve diğer iş kollarıyla ilgili tahlillerinde daha da açıktır (3. Bölüme bkz.).

¹² Doğanın kullanım değerinin üretici insanlar arasındaki ilişkiler içinde ve aracılığıyla tanımlandığı sürece, bir başka anlamda da olsa, birçok kullanım değerinin sadece do-ğa tarafından üretiliyor olması gerçeğine rağmen, emeğin zenginlik üretiminin zorun-lu koşulu olduğuna işaret ettiğine dikkat edilsin.

¹³ Marx’ın emek değer kuramının doğanın değerini küçülttüğü iddiası ekonomik sistem-lerin – aslında Marx’ın tahlillerinin ortaya koyduğu – ekolojik çelişkileri için Marx’ı suçlama yönündeki genel eğilimin özgül bir dışa vurumudur (7. Bölüme bkz.).

Emek Üretkenliğinin ve Artı Emegın Doğal Temelleri

Doğanın üretime olan katkısını önemsemediğine ilişkin kendisine sık sık yöneltilen suçlamalara rağmen, Marx, emek üretkenliğinin hem tarih boyunca, hem kapitalizm koşullarındaki doğal temelleri üzerinde önemle durmuştur. Bu, sadece emek gücünün kendisinin doğal bir güç olmasından (4. Bölüme bkz.) dolayı değil, “maddî zenginlik, kullanım değerleri âlemi münhasıran emek tarafından değişikliğe uğratılmış doğal malzemeden oluş{tuğundan}” (Marx, 1988, 40) dolayı böyledir. “Farklı kullanım değerleri emegın ve doğal ürünlerin çok farklı bileşimlerini içerir, ama kullanım değeri her zaman bir doğal unsur taşır” (1970, 36). Bundan, emegın üretkenliğinin (insanın toplum içinde ve sayesinde kullanım değerleri üretme yetisinin) kesin doğal koşullar olarak kavramsallaştırılması gereğı çıkar:

Toplumsal üretim biçiminin daha fazla ya da daha az gelişmişliğinden ayrı, emegın üretkenliği toplumsal koşullar tarafından sınırlanır. Bunlar bütünüyle insanın kendi yapısına (ırk vb.) ve onu çevreleyen Doğaya bağlanabilir. Dış fiziksel koşullar iki büyük iktisadî sınıfa ayrılır: (1) Geçim araçlarındaki doğal zenginlik, yani, verimli toprak, balık dolu sular, vb. ve (2) çağlayanlar, ulaşımaya elverişli ırmaklar, yün, metal, kömür, vb. emek araçlarındaki doğal zenginlik. Uygarlığın şafağında birinci sınıf baskındır; daha yüksek bir gelişme aşamasında ikincisi önem kazanır. (1967a, I, 512)

Benzer biçimde *Değer, Fiyat ve Kâr* başlıklı eserinde “emegın üretken güçlerini” belirleyen birincil derecedeki etmenler arasına “emegın, toprağın verimliliği, madenler ve bunlar gibi *doğal* koşulları”nı da katar (1976b, 34). “*Emegın toplumsal güçlerinin* ilerici gelişimi”, “kimyasal ve diğer doğal eyleyicilerin ... ve bilimin doğal eyleyicileri emegın hizmetine girmeye zorlayan her türlü aletin kullanılması” içerir. Doğal

koşullar, böylece, “kendisi yoluyla emeğin toplumsal ya da işbirliğine dayanan karakterinin geliştiği” sürecin ayrılmaz parçasıdır (34).

Elbette, emek ve üretim toplumsal olarak geliştiği ölçüde emeğin üretkenliği som bir doğal görüngü olarak ele alınamaz. “Emeğin verimli-liği ... doğanın değil, ama binlerce yüzyılı kucaklayan bir tarihin armağanıdır” (1967a, I, 512). Bu ortak biçimde toplumsal ve doğal emek üretkenliği kavramı Marx’ın artı emeğin doğal temeli hakkındaki tartışmasında da yürürlüktedir.

Genel Olarak Artı Emeğin Doğal Temeli

Artı emek, emekçi sınıfın belli bir andaki geçim araçlarını (gereken her türlü üretim aracını üretmek için gerekli olan emek de dâhil) üretmek için gerekli olanın üzerinde ve ötesindeki emek anlamına gelir. Böyle bir artı emek ve ürün, emekçi sınıfların ürettiği artı ile geçinen sömürücü sınıfların varlığının ön gereğidir:

Eğer emekçi kendisinin ve kendi soyunun zorunlu geçim araçlarını üretmek için bütün zamanına ihtiyaç duyarsa, başkaları için çalışmaya vakti olmaz. Emeği belli bir üretkenlik derecesine ulaşmadan, kullanabileceği böyle bir fazla zaman olmaz; böyle bir fazla zaman olmayınca da artı emek, bu yüzden de kapitalistler, köle sahipleri, feodal beyler, tek kelimayla büyük mülk sahibi sınıflar olmaz. (Marx, 1967a, I, 511)

Artı emeğin var olması için, “bir kimsenin kendi varoluşu için gereken emeği bir başkasının sırtına yüklemesini engelleyen hiçbir doğal engel” olmamalıdır (511). Doğal koşullar öyle olmalıdır ki, – geçim araçlarında bir artıdan başlayarak – bir artı ürün üretimi mümkün olsun:

Artı emeğin genel doğal temeli, yani o olmaksızın emeğin iş göremeyeceği doğal ön koşul, Doğanın zorunlu geçim araçlarını – hayvan ya da bitki türünde toprak ürünleri, balıkçılık vb. biçimlerde – bütün iş gününü tüketmeyecek bir emek harcanması koşullarında sağlamasıdır. Bütün emek başlangıçta ve esas olarak yiyeceğin elde edilmesine ve üretimine yöneltildiğinden, – basit toplayıcılık, avcılık, balıkçılık ve sürü yetiştiriciliği için harcanan emeği kapsayan – tarımsal emeğin bu doğal üretkenliği bütün artı ürünün temelidir. (Hayvanlar aynı zamanda soğuk iklimlerde ısınmak için deri sağlıyorlar, aynı şekilde mağara yerleşimleri vb.). ...[Toparlarsak], geçim araçlarının üretimi kendilerinin ve genel olarak bütün üretimin en baş koşulu olduğundan, bu üretimde kullanılan emek, yani en geniş ekonomik anlamında tarımsal emek, elde edilebilir emeğin tümünün doğrudan üreticilerin geçim araçlarının üretilmesine gitmek zorunda bırakmayacak, yani,

bir tarımsal artı emeğin ve böylece bir tarımsal artı üretimi mümkün kılacak ölçüde verimli olmalıdır. (III, 632, 635)¹

Bununla birlikte, Marx, bir kez daha, artı emeğin doğal temelini toplumsal ve tarihsel terimlerle yorumlamakta acele eder. Doğal koşullar artı emeğin olanaklılığını açıklamakta yardımcı olsa da, bu potansiyelin tarihsel olarak nasıl gerçekleştiğini açıklamak için yeterli değildir:

Elverişli doğal koşullar, tek başına, bize sadece artı ürünün olanaklılığını verirler, asla gerçekliğini değil... Emeğin doğal koşullarının farklılığının sonucu, aynı miktardaki emeğin farklı ülkelerde farklı miktarda bir gereksinmeler kütesini doyurmasıdır... Bu koşullar artı emeği yalnızca doğal sınırlar olarak, yani, başkaları için harcanacak emeğin hangi noktadan itibaren başlayabileceğini belirlemek bakımından etkiler... Âcil olarak karşılanması gereken doğal gereksinmelerin sayısı ne kadar az, toprağın verimliliği ne kadar fazla, iklim ne kadar elverişliyse, üreticinin hayatta kalması ve yeniden üretimi için gereken zorunlu emek zamanı o kadar az olur. Böylece de başkaları için kullanabileceği emeğin miktarı kendisi için kullanmak zorunda olduğu emeğe oranla o kadar fazla olur. (1967a, I, 514–15, 512; vba.)²

Marx’a göre, artı emeğin evrimi doğal koşulların basit bir doğrudan işlevi değildir. Aksine, insan ihtiyaçlarıyla insanın emek kapasitesinin, belirli doğal koşullar altında emekçi ve sömürücü sınıflar arasındaki özgül ilişkiler içinde ve sayesinde meydana gelen birlikte evriminin ürünüdür:

Uygarlığın şafağında emeğin kazandığı üretkenlik azdır, fakat onlarla ve onları doyurma araçlarıyla birlikte geliştiği ihtiyaçlar da azdır. Dahası, bu erken dönemde, toplumun başkalarının emeğinin üzerinden geçenin kesiminin büyüklüğü doğrudan üreticiler kitlesiyle karşılaştırıldığında son derece küçüktür. Emeğin üretkenliğinin artmasına paralel olarak toplumun bu küçük kesimi hem mutlak hem görel olarak büyür. (1967a, I, 512)

Kısaca, Marx, “ancak emeğin bir ölçüde toplumsallaşmasından sonradır ki, birinin artı emeğinin bir başkasının varoluşunun koşulu olduğu durumların ortaya çık{tığını}” (1967a, I, 512) belirtir. Aynı şekilde, “hiçbir şekilde ... artı emek insanî emekte içkin bir gizemli özellikten doğmaz” diye vurgular: artı emeğin kaynağı, insan emeğinin doğal ve toplumsal koşullarındadır (515).³

Artı Değerin Doğal Temelleri

Marx'a göre, "kullanım değerlerinin ya da metallerin üretiminin kapitalistin denetiminde ve onun adına yürütüldüğü gerçeği, üretimin genel karakterini" yani onun "hem insanın hem Doğanın katıldığı bir süreç" olduğu gerçeğini "değiştirmez" (Marx, 1967a, I, 177). Bundan "malların gövdelerinin iki unsurun – madde ve emeğin – bileşimi" olduğu ve "onlar üzerinde harcanan yararlı emeği kaldırdığımız takdirde, geriye daima insanın yardımı olmaksızın Doğanın sağladığı bir maddi tabakanın kalacağı" sonucu çıkar (43). Artı değer, yani artı emeğin kapitalist biçiminin her şeyden önce üretilmiş metallerde nesnelleştirilmek zorunda olduğu gerçeği göz önünde tutulduğunda, Marx'ın (artı değer biçimindeki) artı ürünün doğal temelini kapitalizmde de süreklilik gösterdiğini vurguladığını görmek çok şaşırtıcı değildir: "Böylece artı değer doğal bir temele" yani, "emeğin, işçinin kendisini geçindirmek için mutlak olarak zorunlu olandan daha fazlasını üreten doğadan kaynaklanan üretkenliğine, elbette kendi inorganik doğasının niteliklerinden – toprağın nitelikleri vb. – doğan doğal üretkenliğe dayandığını söyleyebiliriz" (1967a, I, 511; 1994, 155).

Marx, *Kapital*'in III. Cildinde "artı değer varoluşu için genel koşulları" şöyle saptar:

Bu koşullar şunlardır: Doğrudan üreticiler kendi emek güçlerini yeniden üretmek için gerekli olan zamandan daha uzun süre çalışmalıdır... Bu, öznel koşuldur. Nesnel koşul, artı emek ortaya koyabilmeleridir. Doğal koşullar öyle olmalıdır ki, üreticiler olarak kendilerini yeniden üretmeleri ve hayatta kalmaları için kullanılabılır emek zamanlarının bir kısmı yeterli olsun, kendi zorunlu geçim araçlarını üretmek bütün emek zamanlarını tüketmesin. Doğanın verimliliği buraya bir sınır, bir başlangıç noktası, bir temel koyar. (1967a, III, 634)⁴

Gerçekten de, Marx, kapitalist toprak rantının kökenleri hakkındaki tahlilinin bir parçası olarak artı değer bu doğal temelini fizyokratların öğretisinde önemli bir hakikat çekirdeğini temsil ettiğini öne sürer:

Fizyokratlar, bundan başka, bütün artı değer üretiminin, böylelikle sermayenin tüm gelişiminin temelini tarımsal emeğin üretkenliğinde bulunduğunu söylemekte haklıdır. İnsan bir çalışma gününde, kelimenin en kesin anlamında her emekçinin kendi yeniden üretimi için gereksindiğinden daha fazla tarımsal ürün elde etmeye gelen, daha fazla geçim aracı üretme yeteneğinde olmasaydı, eğer tüm günlük emek gücünü harcaması sadece

kendi bireysel gereksinimleri için vazgeçilmez geçim araçlarını üretmeye yetseydi, hiç kimse, hiçbir şekilde ne artı üründen ne de artı değerden söz edemezdi. Emekçinin bireysel gereksinimlerini aşan bir tarımsal üretkenlik fazlası bütün toplumların temelidir, ve bu, her şeyden önce, toplumu durmaçan artan bir kesimini temel besin maddelerinin üretiminden koparan ve onları diğer alanların sömürüsü için el altında bulunur hale getirmek üzere Steuart'ın belirttiği gibi "serbest kellelere" dönüştüren kapitalist üretimin temelidir. (785-86)

Artı değerın doğal temeli kapitalist üretimin sadece bir başlangıç koşulu olmaktan daha fazla bir şeydir; o, artı değerın *miktarının* ve buradan, sermaye birikim oranının daimî belirleyicisidir. Marx'ın işaret ettiği gibi: "Kapitalist üretim bir kez varsayıldığında, bütün diğer faktörler aynı kaldığı ve iş gününün uzunluğu sabit olduğu takdirde artı emeğin miktarı emeğin fiziksel koşullarına, özellikle de toprağın verimliliğine bağlı olarak değişir" (167a, I, 513). Artı değer, daima bir doğal temele ve varlığa sahip meta kullanım değerleri üzerinde nesnelleşmek zorundadır. Bu yüzden, "sermaye" ancak "kendisini servetin iki asıl yaratıcısına, emek gücüne ve toprağa bağlayarak yayılma gücü kazanır" (604; ayrıntılar için 5. ve 6. Bölümlere bkz.).

Ne var ki, "artı değer doğal bir temele dayanır" gözlemi "ancak çok genel bir anlamda" geçerlidir, çünkü "sermaye kendisine eşlik eden ilişkileriyle birlikte uzun bir gelişim sürecinin ürünü olan bir *ekonomik* topraktan kaynaklanır" (1967a, I, 511-22; vba.). Artı değer üretimi, üretimin bütün biçimleri gibi, "insanla doğa arasındaki bir süreçtir"; ama o, aynı zamanda, sermaye ile emek arasında "çalışan sınıfı kendi dar hayatî gereksinimleri için lazım olandan daha fazla çalışmaya mecbur eden" bir özgül tarihsel "baskıcı ilişki" içeren bir toplumsal süreçtir de (508, 309):

Doğa, bir yanda para ya da meta sahipleri, öte yanda kendi emek güçlerinden başka hiçbir şeye sahip olmayan başka insanlar üretmez. Bu ilişkinin doğal bir temeli yoktur, toplumsal temeli de bütün tarihsel dönemlerde ortak değildir. Bu, açık şekilde geçmiş bir tarihsel gelişmenin sonucu, birçok ekonomik devrimin, toplumsal üretimin daha eski birçok biçiminin ortadan kalkmasının ürünüdür. (169)⁵

Marx, kapitalist üretimin tarihsel benzersizliğini kabul etmesine rağmen, bu üretim biçiminin zorunlu materyalist temeli ve özünün insanla doğa arasındaki alışveriş ya da metabolizmada olduğunda ısrarlıdır. Kapitalizm koşullarında da "tıpkı üretimin ilk gününde olduğu gibi, şimdi

artık sermayenin maddî unsurlarının yaratıcılarına dönüşmüş olan ilk üretici ve biçimlendiriciler – insanlar ve doğa – hâlâ birlikte çalışmaktadır” (1967a, I, 603). Üretimin kapitalist toplumsal ilişkiler içinde ve sayesinde nasıl geliştiğini gösterirken, aynı zamanda kapitalist insan doğa ilişkilerinin özgün tarihsel karakterini de ortaya koyar (5., 6. ve 7. Bölümlere bkz.).

Emek ve Doğal Koşullar Üzerine Birkaç Not Daha

Benton (1989), Marx’ın emek süreci tahlilinin , insanî üretimin yeniden yerine konamaz doğal koşullara bağımlılığına gereken önemi atfetmediğini öne sürer. Eleştirisi, Marx’ın *Kapital*’in I. Cildinin 7. Bölümünde “emek süreci”ni tanımlayış biçimine yönelmiştir. Marx burada şunları söyler: “Emek sürecinin en basit unsurları 1, insanın kişisel etkinliği, yani, işin kendisi, 2, işin konusu ve 3, işin araçlarıdır” (Marx (1967a, I, 178). Benton, bu sınıflandırmanın “emek sürecinin keyfi olmayan doğal koşullarının önemini küçülttüğünü ve insanın doğa karşısındaki iradî dönüştürücü gücünün önemini abarttığını” öne sürer. Ona göre,

Marx ağaç kesmeyi, balık avlamayı, maden çıkarmayı ve tarımı emek süreçleri olarak tanımaya tanımıştır... Ama doğal koşulların zorunluluğunu kabul ederken aynı anda bunları “üretim araçları” kategorisine dâhil etmekle, bunların önemini kavramakta yetersiz kalmıştır. Bu koşullar, inandırıcı biçimde emekçinin etkinliğinin “iletkenleri” sayılamaz. (1989, 64, 66, 72)

Kısacası Benton,

“emek sürecinin bağlamsal *koşullarının* kavramsal olarak ‘üretim araçları’ kategorisi içinde eritilmesinin, her türlü emek sürecinin, hiç olmazsa insan isteğine göre değiştirilemez birkaç bağlamsal koşula olan zorunlu bağımlılığını gizleyici bir etki yapmasından” yakındır. “... ‘Araç’ kavramında insanın *niyetine* tâbi olma iması vardır, bu ima da üretimin bu bağlamsal koşullarına kesinlikle uygun düşmez” (72).

Marx’ın emek süreci kavrayışının kısmî bir bozulmasına dayanan bu eleştiri, özellikle Marx’ın, insan emeğinin doğrudan iletkeni *olmayan* doğal koşulları da açıkça içerecek biçimde “araç” kategorisini tâbi tuttuğu iç ayrımı gözden saklar:

Kelimenin geniş anlamında, emeği konusuna doğrudan aktarmak için kul-

lanılan ve bu yüzden şu ya da bu şekilde etkinliğin iletkenleri olarak hizmet gören bu şeylere ek olarak, emek sürecini yürütmek için gerekli olan bu türden bütün nesneleri de emeğin araçları arasına katabiliriz. Bunlar sürece doğrudan katılmazlar, ama onlar olmaksızın süreç ya hiç gerçekleşemez ya da ancak kısmî bir anlamda gerçekleşir. (Marx, 1967a, I, 180)

Benton, garip bir biçimde bu pasajı – “Marx, (emekçiye bir locus standi ve etkinliği için bir çalışma alanı sağlayan) toprağın kendisini (geniş anlamda) emek araçları arasına dâhil etmeyi önerir” şeklinde – , *kısmen* aktarır. Böyle yaparak, Marx’ın “emek sürecini yürütmek için gerekli olan bu türden bütün nesneleri” ayrı bir (“evrensel”) üretim araçları kategorisi olarak gördüğünü gizler. Bu kategori – Marx’ın (Benton’ın sözünü etmediği) toprağı doğanın bütün unsurlarının ve güçlerinin toplamı olarak gören terminolojisine uygun olarak⁶ – “bir locus standi ve çalışma alanı” olarak sadece toprağı değil, aynı şekilde insan emeğini doğrudan iletmemekle birlikte emek süreci için zorunlu olan bütün doğal koşulları kapsar. Evrensel araçlar kategorisi Marx’ın *Kapital*’de emeğin “durmadan doğal güçlerden yardım al{dığı}” (1967, a I, 43) vurguladığı, *meta* kullanım değerleriyle ilgili daha önceki tahlililiyle de uyum içindedir.

Kısacası, Marx doğal koşulları önceden belirlenmiş bir üretim araçları kategorisine *asimile etmek* şöyle dursun, tersine, insan emeğini doğrudan iletmeyen bu doğal koşulları emek iletkenleri olarak iş gören üretim araçlarından ayırt etmek için *araç kategorisini bilinçli bir ayrıştırmaya tâbi tutar*. Benton, bu oldukça serbest çeviri anlayışını konuyu araçlardan emeğin konularına getirmek üzere Marx’ın 7. Bölümüne genişlettiğinde de benzer sorunlar ortaya çıkar:

Marx, doğayla en temel bazı etkileşimlerin yapay aletler gerektirmediği gerçeğini teslim eder, bu durumlarda da “üretim araçları” rolünü insan organlarının oynadığı kabul edilebilir. Emeğin, – üzerinde işlediği şey ya da malzeme olan – “konusu” “doğa tarafından kendiliğinden sağlanmış” olabilir ya da daha sıklıkla olduğu gibi, “geçmiş emekten süzül{üp}” gelmiş olacaktır ki, bu durumda Marx (bir ölçüde yanıltıcı biçimde) “hammadde”den söz eder. (1989, 65)

Benton’ın üretilmiş araçları “yapay” diye tanımlaması, Marx’a göre üretilmiş araçların doğal bir temeli ya da özü yokmuş gibi yanlış bir izlenim uyandırır. Benzer biçimde, Benton, – sanki Marx’a göre emek do-

ğaca verilmiş emek konularını zorunlu olarak bu doğal karakteristiklerinden soyar ya da bu karakteristiklerin insan üretimi açısından önemini azaltmış gibi – “kendiliğinden sağlanmış” ile (“daha sıklıkla olan”) “süzülmüş” emek araçları arasında yanlış bir karşıtlık kurar. Doğrusu, Benton’ın ifadesi, Marx’ın doğaca sağlanmış üretim araçlarının önemini sadece üreticilerin kendi uzuvlarından başka araç kullanmadıkları durumlarla sınırladığını kast ediyor gibidir. Oysa bir kez daha, Marx’ın metninden çok daha farklı bir anlam çıkmaktadır:

El değmemiş durumunda insana elde etmesine hazır zorunlu gereksinimleri ya da geçim araçlarını sağlayan toprak (ekonomik anlamda, bu, suyu da içerir) insandan bağımsız olarak vardır ve insan emeğinin evrensel aracıdır. Emeğin sadece dolaysız çevrelerinden koparıp alması yeterli olan bütün bu şeyler, Doğa’nın kendiliğinden sağladığı emek konularıdır. (Marx, 1967a, I, 178)

Marx’ın “kendiliğinden sağlanmış emek konularının” rolünü, hiçbir şekilde, emeğin hiçbir üretilmiş alet kullanmadığı “doğayla en temel etkileşimler”i ile sınırlamadığına, ya da, hiçbir şekilde, insan emeğinin konusu olmaları sonucunda bu “evrensel konular”ın doğal karakterlerinin öneminin azaldığı izlenimini vermediğine dikkat edin.

Görünüşe göre, terminolojisinde “keyfi olmayan bağlamsal koşullar” (Benton, 1989, 72) gibi terimler kullanmak yerine, doğal koşullardan evrensel “emek aletleri ve konusu... üretim araçları” olarak söz ettiği için (Marx, 1967a, I, 181) Marx’ın yeniden düzenlenmesi gerekmiştir. Bu, Marx’ın (Benton’dan daha kavrayışlı biçimde) insan emeğinin doğal koşulların yerine geçemeyeceğinde tekrar tekrar ısrar etmiş olduğu gerçeğine rağmen böyle olmuştur:

Örneğin, yakalanmamış balığın balıkçılık sanayiinde bir üretim aracı olduğunu söylemek paradoksalmış gibi görünür. Fakat şimdiye dek hiç kimse içinde balık bulunmayan sularda balık yakalayabilme hünerini keşfedememiştir. (1967a, I, 181)

Öyleyse, konularının ve araçlarının kendilerinin de ürün olduğu ölçüde, emek, ürün yaratmak için ürün tüketir... Fakat nasıl ki başlangıçta, emek sürecine katılanlar sadece insan ve insandan bağımsız olarak var olan yer-yüzü idiyse, süreçte şimdi bile, hâlâ, doğrudan Doğa tarafından sağlanan, yani doğal özlerle insan emeğinin herhangi bir bileşimini temsil etmeyen, birçok üretim aracı kullanıyoruz. (1967a, I, 183)

Toparlarsak, Benton'ın eleştirisi terminolojik tercihlerle kavramsal asimilasyonu birbirine karıştırmış gibi görünüyor. Benton, “keyfi olmayan bağlamsal koşullar” a dayanarak “Marx’ın emek süreci *kavramında-ki hataları*” göstermekte kesinlikle başarısız olmuştur (1989, 72, 76, vba.; daha fazla ayrıntı için bkz. Burkett, 1998b).

Marx'ta Ekolojik Olarak Düzenlenmiş Emek ve Üretim

Benton ayrıca, Marx’ın “soyut emek süreci kavramı”nın tarımdaki gibi “ekolojik düzenleyici” süreçleri uygun olmayan bir tarzda kapsadığı için “bütün emek süreçlerini bir ‘üretken’ model içinde erittiğini” öne sürer {Oysa bu türden ekolojik düzenleyici süreçler}:

insan emeğini hammaddede istenen bir dönüşüm gerçekleştirmek için kullanmazlar. Tersine bunlarda emek esas olarak, içinde tohumların ya da sürü hayvanlarının yetişip geliştiği çevresel koşulları sürdürmek ya da düzenlemek için kullanılır. Bu emek süreçlerinde bir dönüştürücü an vardır, ama dönüşümler, insan emeğinin uygulanışı sonucunda değil, doğal olarak verilmiş organik mekanizmalarca gerçekleştirilir. (1989, 67)

Benton’ın kastettiği şey, çiftçiliğin ve diğer ekolojik düzenleyici emek süreçlerinin, emek konularının işlenmesinin insan emeğinin bu konular üzerinde gerek zamansal gerek maddî bakımdan daha doğrudan uygulanmasını gerektiren “üretken, dönüştürücü emek süreçlerinden ... bütünüyle farklı bir niyetsel yapıya” sahip olduğudur (1989, 67). Ekolojik düzenleyici emek, “esas olarak ... dönüştürücü olmaktan çok, sürdürücü, düzenleyici ve yeniden üretici bir emektir” – “esas olarak, kendileri de niyetsel ayarlamalara karşı görece kayıtsız organik süreçler olan dönüşümler için gereken *koşulları* optimize etmek üzere uygulanan bir emek. ‘Emek konusu’ ... bu yüzden ‘ürünün esas özü’ olacak olan hammadde *değil*, tersine, hammaddenin içinde yetişip gelişeceği koşullardır” (67–68).

Ekolojik düzenleyici süreçlerin aşikâr bir özelliği “emek etkinliğinin zamansal ve mekânsal dağılımının büyük ölçüde emek sürecinin bağlamsal koşulları ve organik gelişim süreçlerinin ritimleri tarafından şekillendiril{mesidir}”. Daha önce tartışıldığı gibi, Benton, bu koşulların ve süreçlerin “Marx’ın üç parçalı sınıflandırmasına (emek, emek araçları, hammaddeler) kolayca dâhil edilemeyeceğini” öne sürer (1989, 68).

Benton’ın *Kapital*’in ekolojik düzenleyici süreçleri yanlış bir biçim-

de ele aldığı iddiasına karşılık olarak Grundmann (1991b, 108) “işlenmiş arazi el değmemiş doğadan bütünüyle farklı olduğu için, doğal süreçlere ... insanın müdahalesinin de Marx’a göre dönüştürücü etkinlik sayıldığı” önerisini ortaya atar. Bu noktada Grundmann’a bir yere kadar hak veriyorum. Marx’a göre, doğal koşul ve süreçlerden kullanım değeri üretiminde yararlanılması için, bu koşullar ve süreçlerin şu ya da bu noktada insan emeğiyle – bu emeğin ekolojik düzenleme ya da daha doğrusu ilkel edinimle sınırlı olduğu durumlar da dâhil olmak üzere – temas etmesi gerekir (bkz. 2. ve 8. Bölümler). Kullanım değerleri üretiminde emeğin bu zorunlu rolü, Marx’ın emek sürecinin unsurlarını bu unsurların sürecin istenen sonuçları karşısındaki konumları bakımından kategorize edebilişini açıklar.⁷ Üretimin pek çok koşul ve sürecinin doğa tarafından sağlanıyor olması, bunların elde edilmesi ve kullanımının insan istemine tâbi olduğu gerçeğini değiştirmez.

Bununla birlikte, Grundmann’ın (1991b, 108) “dönüştürücü ve ‘ekolojik düzenleyici’ emek süreçleri arasında önemli bir fark” bulunduğunu kesin biçimde yadsımasına katılmıyorum. Benton’ın iddiasını bu şekilde çürütmeye çalışması, Marx’ın ekolojik düzenleyici üretimde doğal koşullar ve süreçlerin özel rolünü resmen tahlil etmiş olduğunu kavramadığı için sorunludur. Bu noktada, Grundmann, Benton’ın eleştirisinin ortaya attığı en açık sorunlardan birini yanıtlamakta başarısız olmuştur. Yani, eğer Marx’ın değer tahlili ekolojik düzenlemeyi uygun biçimde kavramamışsa, Marx *Kapital*’in I. Cildinin 7. Bölümünde nasıl olup da (tarım, hayvan yetiştiriciliği ve sanayide kimyasal ve biyolojik süreçler için gerekli koşulların hazırlanması gibi) ekolojik olarak düzenlenmiş pratikleri insan emeğinin *örnekleri* olarak kullanabilmiştir (1967a, I, 181-182)?

Görünüşteki bu bilmecenin yanıtı, kısmen, Marx’ın ekolojik düzenleyici süreçleri üretimin diğer biçimlerinden ayırt etmek için kullandığı kategorik ayrım tarafından verilmiştir. Marx, örneğin, “hayvanın hammadde ve aynı zamanda gübre üretimi için bir araç olduğu sığır besiciliğinde” olduğu gibi, “belli bir ürünün, aynı süreçte ve aynı anda, hem bir emek aracı hem de bir hammadde olarak kullanılabildiği” gözleminde bulunur (182). Aynı şekilde, ormancılık ve sürü yetiştiriciliğinden söz ederken, Marx, “arzun – belli bir miktar kereste ya da sürü hayvanı – ... uygun bir yönetim altında yeniden üretimlerinin doğal koşullarıyla uyum içinde, aynı anda emek aracı ve emeğin malzemesi olarak var olduğu-

na}” işaret eder (1967a, II, 244). Bu arada, sınai ekolojik düzenleyici süreçlerin özelliklerini ayırt etmek için Marx, “bir ürünün esas özünü oluşturan” “hammaddeleler” ile “ürünün oluşumuna sadece zorunlu olmayan tamamlayıcı parçalar olarak katılanlar” arasında ayırım yapar:

Tamamlayıcı (yardımcı) hammadde kazanın altındaki kömür, çarkı yağlamak için kullanılan yağ, koşum beygirinin samanı gibi, emek araçlarınca tüketilebilir, ya da, keteni ağartmakta kullanılan klor, demire kanştırılan kömür tozu, yünü renklendiren boya gibi, belli bir değişiklik yaratmak üzere hammaddeyle karıştırılabilir, yahut, işyerlerini ısıtmak ve aydınlatmak için kullanılan yakıt gibi, işin kendisinin yürütülmesine yardımcı olabilir. Esas malzeme ile yardımcı malzeme arasındaki ayırım, gerçek kimya sanayilerinde ortadan kalkar, çünkü, bu sanayilerde kullanılan hammaddelerin hiçbiri ortaya konan üründe özgün bileşimiyle yeniden ortaya çıkmaz. (1967a, I, 181)

Marx’ın yeryüzünü emeğin evrensel aracı ve evrensel konusu olarak kategorileştirdiği akılda tutulduğunda, yukarıdaki kategorik ayrımlar, “ekolojik düzenleyici bir bağlamda, “emek sürecini yürütmek için gereken” bütün doğal koşul ve süreçlere uygulanabilir (180).

Hem Benton’ın (1989) hem de Grundmann’ın (1991b) ihmal ettiği bir başka ayırım, emek ile üretim arasındaki ayırımdır. Doğrusu, Benton’ın “ekolojik düzenleyici” eleştirisi Marx’ın üretim sürecini emek süreciyle özdeşleştirdiği ön kabulüne dayanır. Gerçekteyse, Marx, “emek sürecini, kullanım değerleri *üretmek için yapılan* insan eylemi”, “insanla doğa arasındaki madde alışverişini etkilemenin *zorunlu koşulu*” doğa ile insan arasındaki metabolik etkileşimin *evrensel koşulu*” olarak niteler (1967a, I, 183–84; 1988, 63, vba.). Marx’ın üretim sürecini emek sürecine indirgemediği, *Kapital*’in I. Cildinin 7. Bölümünde “hayvanların ve bitkilerin insanın yüksek gözetimi altında tedrici dönüşümünden” ve aynı şekilde sanayide (ister yardımcı ister esas olsun) hammaddenin organik süreçlerce “değişikliğe uğratılmasından” söz ettiği ekolojik düzenleyici üretim örneklerinden açıkça anlaşılır (1967a, I, 181).

Emek/üretim ayrımı, Marx’ın *Kapital*’in II. Cildindeki “üretim zamanı doğal olarak emek zamanı süresini içerir, ama onun tarafından içerilmez” ifadesinde açıklığa kavuşur (1967a, II, 121). Üretim zamanının emek zamanını aşması yalnızca “mesela gece gibi ... emek sürecinde emek gücünün kendisinin doğal sınırlılıklarının gerektirdiği kesintiler” yüzünden değildir (121, 238). Aksine,

–emek konusunun insan emeğinin daha fazla müdahalesine izin vermemeyen fiziksel süreçlerin etkisine bırakıldığı bekleme aralarında olduğu gibi, emek sürecindeki ve böylece emek zamanındaki kesintilerden üretim sürecinin kendisi sorumlu olabilir. Bu durumda, emek süreci ve bu yüzden emeğin aleti olarak üretim araçlarının işleyişi kesilmiş olsa da, üretim süreci ve bu yüzden üretim araçlarının işleyişi sürer. Bu, örneğin, ekildikten sonra buğdayın, mahzende mayalanan şarabın durumunda, sepicilikte olduğu gibi emek malzemesinin kimyasal süreçlerin işleyişine bırakıldığı birçok iş kolunda böyledir. Böyle durumlarda üretim zamanı emek zamanından daha uzundur. (122)

Marx, burada, üretim zamanının emek zamanını aştığı süre boyunca emek aleti olarak işleyişleri kesintiye uğramış olsa bile üretim araçlarının işlemeye – yani, kullanım değerleri üretmeye – devam ettiğini açık biçimde ifade eder.⁸ Bir başka deyişle, emek ile üretim arasında yaptığı ayrıma dayanarak Marx'ın tahlili ekolojik düzenleyici süreçleri ele alma yeteneğine tümüyle sahiptir. Aslında Marx, insan istemliliğinin ekolojik düzenleyici süreçlerde doğal olarak daha sınırlı bir rolü olduğunu vurgulamak için bu ayrımı sık sık kullanır. Örneğin:

Üretim zamanıyla çalışma zamanı arasındaki farklılık özellikle tarımda açıktır. Bizim ılımlı iklimimizde toprak yılda bir kez ekin verir. Üretim zamanının kısalması ya da uzaması (kış ekimi için ortalama dokuz aydır) bizzatıhi iyi ve kötü mevsimlerin birbirini izlemesine bağlıdır ve bu yüzden sanayide olduğu gibi kesin biçimde önceden belirlenip denetlenemez. Yalnızca süt, peynir vb. yan ürünler görece kısa süreler içinde düzenli olarak üretilip satılabilir. (1967a, II, 240)

Marx, *Kapital*'de ekolojik düzenleyici süreçlere uygulanabilir yukarıdaki kategorik ayrımları ancak I. Cildin Birinci Kısımının 7. Bölümünden sonra, yani esas olarak özellikle kapitalist üretimin tahlili bağlamında tam olarak işler. Bunun nedeni ortadadır: üretim araçlarının hem araç hem hammadde olarak işlev gördüğü, üretim süreçlerinin yardımcı ve esas hammaddelerin çeşitli bileşimlerini içerdiği ve üretim zamanı ile emek zamanı arasında karşılıklı sapmaların meydana geldiği durumların fiilî gelişimi ancak içinde ve sayesinde böyle gelişmelerin meydana geldiği özgül toplumsal ilişkilerle bağlantılı olarak tahlil edilebilir.

Benton, Marx'ın *Kapital*'in I. Cildinin 7. Bölümündeki emek süreci sınıflandırmasının, çok basit bir nedenle, yani ekolojik düzenleyici emeğin insanî-toplumsal emeğin tarih-aşırı bir unsuru olmayışından ötürü

özel bir unsur olarak içermeyeceğini bile unutmuştur. Eğer Benton'ın önerisini kabul edilir de ekolojik düzenleme tarih-aşırı bir olgu olarak ele alınırsa, basit avcılık ve toplayıcılık gibi, "tohumların ya da sürü hayvanlarının yetişip geliştiği çevresel koşulları korumak ya da geliştirmek için insan emeğinin ... harcanmasını" hiç gerektirmeyen (Benton, 1989, 67) pratiklere dayalı insan emeğinin olanaklı olduğu (ve tarihsel olarak gerçekleşmiş olduğu) gerçeğinin üzerinden atlanır. Bununla birlikte bu tür ilksel edinim pratikleri – eğer toplumsal olarak örgütlenmişse – Marx'ın insan emeğini kavrayışına uygundur ve o da tam bu yüzden *Kapital*'in Birinci Kısımının 7. Bölümünde bu pratikleri insanî emeğin örnekleri arasına katmıştır (1967a, I, 178-83).

Kısacası, ekolojik düzenleme *Kapital*'in I. Cildinin 7. Bölümünde talep edildiği anlamda tarih-aşırı olmadığından, Marx'ın insan emeğinin tarih-aşırı özelliğini tanımlayışını "eleştirmek ve yeniden inşa etmek" için meşru bir zemin oluşturmaz. Ne var ki, bu, yukarıda belirtildiği üzere, *Kapital*'in ekolojik düzenlemenin hiçbir tahlilini içermediği anlamına gelmez. Bu tahlillerin mantığını anlamak için Marx tarafından kullanılan ekonomik kategorilerin düzenleniş biçimini hatırd tutmak gerekir (Rosdolsky, 1977, 41-50; Burkett, 1991).

İlk olarak, kapitalist ekolojik düzenleme emek zamanı ile üretim zamanı arasında tarihsel olarak özgül farklılıklar ve ilişkiler içerse de, bu ancak Marx'ın sermayenin devrini ve dolaşımını tahlil ettiği *Kapital*'in II. Cildinde formel olarak ele alınabilmektedir. I. Cildin konusu kapitalist üretimin temel sınıf sömürücü doğasıdır; bu ciltte kapitalizmin üretimin maddî sürecini yeniden şekillendirmesiyle ancak kapitalist sömürü ve birikimin tarihsel özgüllüğünü ortaya koymak için mutlaka gerekli olduğu ölçüde ilgilenilmiştir (bkz. Marx, 1967a, I, 564-65, II, 23). Ne var ki, I. Cildin üretim zamanı ile emek zamanı arasındaki ayrışmayı formel biçimde ele almaması, bu ciltte ekolojik düzenleyici süreçlerin ihmal edilmiş olduğu anlamına gelmez. I. Cildin, kapitalizmi üretimin özgül bir sınıf biçimi olarak ele alması, sermayenin doğal koşulları kendine mal edişinin birikimin zorunlu koşulu olduğuna ilişkin bir tahlili de içerir (bkz. 5. ve 6. Bölümler). Marx bu bağlamda, "ürün miktan üzerinde... toprağın tümüyle mekanik işleyişi"ni "birikim miktarını belirleyen... durumlar"dan biri sayar (1967, I, 599, 694).

I. Cilt, sınaî sermaye birikimiyle nasıl "sanayiinin bir alanındaki üretim tarzındaki radikal bir değişikliğin öbür alanlarda da benzer bir değişik-

lik getirdiği"ni tahlil ederken, tarım ve sanayi arasındaki kapitalist işbölümüyle ilgilenir. Ekolojik düzenleyici sınaî yöntemlerin gelişmesiyle tarımda teknolojik değişimlerin yayılmasını ve bunun tersini içeren bu işbölümüne "maddenin dolaşımının ... doğal olarak gelişmiş koşullarını bozarak bütün zenginliğin özgün kaynaklarını – toprağı ve emekçiyi – zayıflatan" "kır ile kent arasındaki bölünme" eşlik eder (352, 505–7; ayrıntılı bilgi için 9. Bölüme bkz.).

Sözün kısası, I. Cilt ekolojik düzenlemeyi "kapitalist üretim ve birikim"nin üreticilere ve üreticilerin doğal çevrelerine karşı "uzlaşmaz karakter"ini göstermek için zorunlu olduğu kadarıyla ele alır (Marx, 1967a, I, 673). "Üretim zamanı"nın, "emek sürecinde yer almaksızın üretim sürecinde işlev gören" sermayeden kaynaklanan "emek zamanını aşması"nın, Marx'ın sermayenin dolaşımını incelerken ilgilendiği başlıca konular arasında yer aldığı II. Ciltte ise ekolojik düzenleyici süreçler daha güçlü bir mikroskop altına yerleştirilmiştir (1967a, I, 122). Burada Marx, "ürünün ve üretiminin bizzat kendi doğasından kaynaklanan emek zamanının uzunluğundan bağımsız duraklamalar"ın ayrıntılı bir tahlilini yapar:

bu duraklamalar sırasında uzun ya da kısa bir zaman için doğal süreçlere maruz bırakılan emek konusu fiziksel, kimyasal ve fizyolojik değişikliklerden geçmelidir, bu esnada emek süreci tamamen ya da kısmen askıya alınır. Örneğin, belli bir tamamlanmışlık derecesine ulaşması için, üzüm sıkıldıktan sonra bir süre mayalanmalı ve ardından bir zaman için dinlenmeye bırakılmalıdır. Birçok sanayi kolunda, ürün, örneğin çömlekçilikte olduğu gibi, bir kurutma sürecinden geçmeli ya da, ağartmada olduğu gibi, kimyasal özelliklerinin değişmesi için belli koşullara maruz bırakılmalıdır. Kış ekini olgunlaşmak için ortalama dokuz ay ister. Ekim ile hasat arasındaki aralıkta emek süreci neredeyse bütünüyle askıya alınır. Tomruk yetiştiriciliğinde dikim ve ön hazırlık işleri tamamlandıktan sonra tohum tamamlanmış ürüne dönüşmek için yaklaşık 100 yıla gerek duyar, bütün bu zaman boyunca emek eylemine görece son derece az ihtiyaç duyulur. ...Öyleyse bütün bu durumlarda ileri sermayenin üretim zamanı iki dönemden oluşur: Sermayenin emek sürecine katıldığı bir dönemle, sermayenin varoluş biçiminin – tamamlanmamış ürün şeklinde – doğal süreçlerin etkisine bırakıldığı bir ikinci dönem. (238–9)

II. Cildin 13. Bölümünde, "üretim zamanı ile çalışma zamanı arasında farklılıklar"ın ortaya çıktığı birçok durum tahlil edilir; bu, sermayenin maddî ve toplumsal dolaşımı üzerindeki etkileri bakımından "birçok çe-

şitlemeye izin veren” bir görüngüdür (1967a, II, 246). Bu cildin diğer bölümlerinde de, Marx nasıl “özellikle ... tarımın sağladığı hammaddeler {olmak üzere} ... birçok hammadde, yarı tamamlanmış ürün vb.’nin üretimleri için oldukça uzun dönemlere gerek duyduklarını” tartışırken, ya da “örneğin tarımda olduğu gibi” ekolojik düzenleyici alanlarda nasıl “farklı çalışma dönemlerine değişen miktarda sermaye yatırılması gerektiği” gözleminde bulunurken, bu türden pek çok tahlile yer verilir (143, 259). Bu tahliller ekolojik düzenleyici üretimde “bağlamsal koşullar”ın ya da “organik gelişimsel süreçler”in özel rolüne büyük duyarlılık gösterir (Benton, 1989, 68). Gerçekte, ekolojik olarak düzenlenmiş sermaye dolaşımının ayırt edici koşulları, II. Ciltteki “özgül toplumsal karakteri ne olursa olsun, yeniden üretimin ekonomik süreci daima ... bir doğal yeniden üretim süreciyle birleşir” görüşünün merkezî vurgusudur (Marx, 1967a, II, 359).

Ne var ki, II. Ciltte bile, ekolojik düzenleme toprak mülkiyeti, rant ve piyasa rekabetiyle birlikte giden fiyat dalgalanmalarının benzersiz rollerinden soyutlanmış olarak işlenir – bütün bunlar ancak III. Ciltte ele alınacaktır. Bu son bölümde Marx, “yeniden üretimin temel unsurlarından biri olan şiddetli fiyat dalgalanmaları” ile “yetişmeleri ve üretimleri belli organik yasalara tâbi ve kesin doğal zaman dönemlerine bağlı olan ... hammaddelerin organik doğadan alın{masını}” tahlil eder (1967a, III, 119–21). Marx, bu fiyat dalgalanmalarının hem kökenini hem de yıkıcı maddî etkilerini, rekabetçi sermaye birikimi ile ussal, sürdürülebilir tarımsal pratikler arasındaki çelişkide bulur. III. Cilt, aynı zamanda doğal olarak farklılık gösteren koşulların ekolojik düzenleyici üretimin değişik biçimlerini ve bunlara karşılık düşen rantları etkilemekteki rolüne özel bir dikkat göstererek Marx’ın kent ve kırsal arasındaki kapitalist bölünme hakkındaki tahlilini de genişletir.

Örneğin, tarımsal yatırımın üretkenliğini tahlil ederken, Marx, “yalnızca toplumsal değil aynı zamanda doğal bir konu olduğu, emeğin üretkenliği emeğin toplumsal koşullarına bağımlı bulunduğu” için “tarımın özel doğasının dikkate alınması” gereğinde ısrar eder; aslında Marx, “tarımda toplumsal üretimin artışının” belki de “doğal güçteki azalmayı ucu ucuna tclafı edebileceğini, hattâ belki tclafı bile edemeyeceğini” vurgular (1967a, III, 766; 691, 708–10, 733). Benzer biçimde, farklılık rantıyla ilgili bölümün başlangıcına doğru, “iklime bağlı etmenler”in, “yüzey toprağının kimyasal bileşimi”ndeki farklılıkların ve “arazinin yeri”nin “eşit

büyüklerdeki farklı arazi parçalarına yatırılan eşit sermaye miktarlarının eşit olmayan getirisini” etkileyen “sermayeden bütünüyle bağımsız” etmenler olduğunu da vurgular (650–51). Bütün bunlar, Marx’ın rant getiren doğal koşulu, “yatırılmış sermayede sermayenin kendi üretim sürecinde sağlayamayacağı bir üretkenlik artışını tek başına elde edebilmesini sağlayan ... koşul” olarak tanımlamasına son derece uygundur. Aslında, Marx’ın ekolojik düzenlemeyle ilgili en değerli ifadeleri kapitalist rant ile ilgili tahlilindedir; Benton’ın Marx’ın rant kuramından hiç söz etmemesi ilginçtir.

3. BÖLÜM / NOTLAR

¹ Artı değerın doğal temeli hakkındaki bu kavrayış Marx’ın kapitalist tarım, toprak mülkiyeti ve rant tahlilinde önemli bir rol oynar. Marx, bunu kendisinden önceki ekonomi politığın karakteristiği olan “artı ürün ile toprak rantı arasındaki karışıklığı” açıklığa kavuşturmakta yardımcı olarak kullanır ve böylece “sırf artı ürünün ve genel olarak kârın genel koşullarını açıklamakla ... kapitalist üretim tarzına karşılık düşen rantın da açıklanmış olacağı yönündeki yanlış düşünce”yi çürütme olanağı bulur (Marx, 1967a, III, 632, 634).

² Marx’ın *Kapital* için yazdığı ilk taslaklardan birinde doğal koşullar ve insan ihtiyaçlarıyla ilgili artı emeğin olanaklılığı hakkında çok ilgi çekici bir tartışma yer alır: “Ne var ki, içinde artı emeğin nesnelleştiği bir artı ürünün fiziksel olanaklılığı 2 duruma bağlıdır: Eğer ihtiyaçlar son derece sınırlıysa, doğal üretken emek gücüyle emek zamanının çok küçük parçası bile bu ihtiyaçları karşılamaya yeterli olur ve böylece diğer parçası artı emek olarak artı ürün yaratmak için kalır. Diğer taraftan: Eğer emeğin doğal üretici gücü çok yüksekse, yani, toprağın doğal verimliliği, sular vb. var olmak için zorunlu geçim araçlarını sağlamak için sadece çok az bir emek harcamasını gerektiriyorsa, *emeğin bu doğal üretken gücü, ya da öyle demek istiyorsanız, doğal ve kendiliğinden kökenli emeğin bu üretken gücü, doğal olarak – eğer sadece sırf zorunlu emek zamanını dikkate alırsak – tam anlamıyla emek gücünün toplumsal üretken gücünün gelişmesiyle aynı tarzda işlev görür*” (Marx, 1994, 93–94; vba.). Bu tür pasajlar Marx’ın doğal koşulların zenginlik üretimine katkısının önemini hiçbir şekilde küçümsemediğini açıklığa kavuşturur.

³ “Emeğin bu tarihsel olarak gelişmiş üretkenliğiyle, bazen yapıldığı gibi, hiçbir gizemli fikir ilişkilendirilmemelidir” (Marx, 1967a, I, 512). Marx’ın zenginlik üretimine hem doğanın hem emeğin katkıda bulunduğu ısrarının politik önemi hakkındaki bir tartışma için bkz. Burkett (1998a, 139–40).

⁴ *Kapital*’ın I. Cildinin müsveddelerinden birinde Marx, “mutlak artı değerın sırf var olması, doğal ve kendiliğinden kökenli emeğin üretkenliğinin insanın kendi varoluşunu ya da kendi emek kapasitesini devam ettirmek için mümkün olan günlük emek zamanının tümünü kullanmasını gerektirmeyen bir doğal verimlilik düzeyinden başka hiçbir şey ima etmez. Bunun ötesindeki tek zorunluluk... gerekli emek zamanından

daha fazla çalışmaya mecbur bırakılmasıdır" gözleminde bulunur (1994, 93). Benzer şekilde, *Artı Değer Kuramları*'nda da ifade eder: "Gerek mutlak, gerek görelî artı değer, belli bir üretken emek düzeyini ön gerektirîşlerinde ortaktır. İnsanın (herhangi bir insanın) tüm iş günü sadece kendisini (ya da en iyi durumda kendisiyle birlikte ailesini) beslemeye yetiyorsa, artı emek, artı değer ve artı ürün olmayacaktır. Bu belli bir düzeyde üretkenlik ön gereği, toprak ve suyun üretkenliğine, zenginliğin doğal kaynaklarına dayanır" (1971, 449).

⁵ "İnsanın emek gücü, doğası gereği üretim araçları olduğundan fazla sermaye değildir. Bunlar, bu özgül toplumsal karakteri, ancak, belirli, tarihsel olarak gelişmiş koşullar altında alırlar" (Marx, 1967a, II, 35). Açıktır ki, işçilerin "[gerekli] zamanın ötesinde çalışmaya mecbur edilmelerinde" doğal olan hiçbir şey yoktur; aksine, "bu mecburiyet" özgül bir toplumsal ilişki olarak "sermaye tarafından dayatılır" (Marx, 1968, 406).

⁶ Marx, normalde dünya ve doğa terimlerini eş anlamlı terimler olarak kullanır (örneğin, bkz. Marx, 1967a, I, 183, III, 774).

⁷ "Bu yüzden, bir kullanım değerinin hammadde olarak mı, emek aleti olarak mı yoksa ürün olarak mı görüleceğinin, tümüyle emek sürecindeki işlevi ya da işgal ettiği konum tarafından belirlendiğini, bu işlev ya da konumu değişiklik gösterdiği gibi karakterinin de değişiklik gösterdiğini görürüz" (Marx, 1967a, I, 182).

⁸ Marx, daha Grundrisse'de üretim zamanı ile emek zamanı ayrımını geliştirmiş bulunuyordu: "Tarımda (ve şu ya da bu derecede diğer birçok üretim dalında) bizzat üretim sürecinin koşullarının gerekli kıldığı kesintiler vardır... Zamana burada ürünün olgunlaşması için, çalışmadaki kesintiler için gerek duyulur, orada üretimin koşullarını oluşturur. Emek zamanı olmayan zaman, onu gerçekten üretim zamanına dönüştürmek için emek zamanı için bir koşul oluşturur" (Marx, 1973, 602, 668-69). "Üretim zamanının emek zamanı ile özdeş olmayışı, genellikle ancak, doğrudan doğruya emeğin gerçekleşmesinin yolunun önüne çıkan doğal koşullar yüzünden olabilir" (669-70).

Doğal ve Toplumsal Kuvvetler Olarak Emek ve Emek Gücü

Marx'a göre, insanlarla doğa arasındaki maddî metabolizmanın zorunlu bir parçasını oluşturan üretimin yaratıcı ve öznel etmeni emektir. İster bireysel, ister kolektif olsun insan emeği belirli toplumsal ilişkiler içinde ve sayesinde meydana gelir ve evrilir. Bu nedenle, insanî üretim etkinliği toplumsal üretim ilişkileri ile doğanın maddî niteliklerince ortaklaşa oluşturulur (bkz. 2. Bölüm).

Marx, insan emeğini ve emek gücünü doğal ve toplumsal güçler olarak niteleyerek üretimin ortak maddî ve toplumsal karakterini sık sık vurgulamıştır. Bu yüzden emek gücünü “insanların doğal kuvveti” ya da “canlı ... toplumsal kuvvet” olarak, insanî emek etkinliğini de “toplumsal ve doğal bir kuvvet” yahut “özel bir biçimde dizginlenmiş doğal kuvvet olarak insanî uygulama” şeklinde tanımlar (1966, 3).

Doğal Kuvvetler Olarak Emek ve Emek Gücü

İnsanın “emek gücü ya da emek yeteneği, insanoğlunda var olan ve ne türden olursa olsun bir kullanım değeri üretirken harcadığı zihinsel ve fiziksel yeteneklerin toplamı olarak anlaşılmalıdır” (Marx, 1967a, I, 167). Bu toplam, bütün doğayı yöneten fiziksel ve biyolojik yasalara tâbi olduğu ölçüde, doğal bir kuvvettir. Emek gücü, “insan kaslarının, sinirlerinin, beyninin vb. belirli bir miktarı” şeklinde “ancak canlı bireyin bir yeteneği ya da gücü olarak var olur” ve bu yüzden “yıpranmaya, aşınmaya ve ölüme” açık olduğundan, “cinsellik yoluyla [kendini] sürdürmek” zorunludur (171–172). Bu nedenle “bir insanın yetişmesi ve hayatını sürdürmesi için belirli bir miktarda geçim aracını tüketmesi” gerekirken “bir başka miktarda” geçim aracı da “belli sayıda çocuk yetiştirmesi için” gereklidir (1976b, 39, 57). Bu geçim araçları, “iklim ve diğer fiziksel koşullara ... göre değişen, yiyecek, giyecek, ısınma ve barınma gibi doğal gereksinimlerdir” (1967a, I, 171).

Emek gücü, bütün hayat kuvvetleri gibi, “besleyici madde aracılığıyla ... enerji transferi” anlamına gelir ve ancak “uygulamaya konulması ile bir gerçeklik halini alır” (215, 171). Emek “organizmada var olan ... belli bir miktarda insan kası, siniri, beyni, vb.’nin harcanmasını” gerektirir “ve bunların yeniden yerine konması gerekir” (1970, 31; 1967a, I, 44, 171). “Bu nedenle işçinin geçim araçları” sadece hayatta kalmasına değil, aynı zamanda, “sağlık ve güç bakımından aynı süreci aynı koşullarda yineleyebilmek üzere ... kendisini çalışan bir birey olarak normal durumda idame ettirmesine yetecek ölçüde olmalıdır” (1967a, I, 171). Açıktır ki, kullanılabilecek serbest zaman bu türden doğal geçim araçlarından biridir: Çünkü “uyku, yemek ve benzeri zorunlu fiziksel kesintiler dışında bütün ömrü boyunca kendi emeği tarafından yutulan” bir emekçi “bir yük hayvanının da aşağısındadır” (1976b, 54). Marx’a göre, işçinin serbest zamanını *ya da* maddî tüketimini her nasıl olursa olsun “en çıplak *fiziksel asgarîye*” – “emek gücünün hastalıklı, mecburi ve ıstıraplı günlük harcanışına” – indirgemek, “işçinin yaşam süresini kısaltarak” işçi sınıfının yaşam koşullarında doğal olmayan bir “bozulma”yı temsil eder (1977, 1068; 1967a, I, 265; 1976b, 55). Her ne zaman, örneğin, serbest zamanın yetersizliği, “bedensel güçlerin yenilenmesi, yerine konması ve tazelenmesi için gerekli deliksiz uyku süresini bütünüyle tükenmiş bir organizmayı ancak ayakta tutacak birkaç saatlik bir dalıp gitme durumuna indirgese”, doğal varlıklar olan insanlarda böyle bir “düşkünlük durumu” ortaya çıkar (1976b, 54; 1967a, I, 265).

Toplumsal Kuvvetler Olarak Emek ve Emek Gücü

Emek ve emek gücü (1) emeğin toplum içinde ve sayesinde insanî-maddî yeniden üretime katkıda bulunması ve (2) emek gücünün yeniden üretiminin ve evriminin kendisinin bir toplumsal süreç olması ölçüsünde, toplumsal kuvvetlerdir (Marx, 1978b). Birinci özellik bakımından, Marx, “üretimin esas kuvvetinin insanın kendisi” olduğunu söyler (1973, 42). Örneğin, Marx ile Engels ABD üzerine yazdıkları yazılarda toplumsal olarak dizginlenen bir doğal üretici güç olarak nüfusun rolünü vurgularlar. “ABD’nin muazzam sanayi kaynaklarından Batı Avrupa’nın sınıî tekelini kısa zamanda kırarak bir enerji ve ölçekte yararlanmasını sağlayan” etmenler arasında, “enerjik, etkin nüfusu” ve “farklı uluslardan bireylerin kişisel enerjilerini ... zaten gelişmiş durumda olan toprağa ekme”yi de sayarlar (Marx ve Engels, 1979, 42–43, 256). Bu, Marx’ın “farklı doğal

enerjileri ve farklı insanların kazanılmış farklı çalışma yeteneklerini” genel olarak “emeğin birinci dereceden bağımlı olması gereken” üretici güçler arasında saymasıyla uyum içindedir (1976b, 34). Dahası, verili doğal koşullar altında, “nüfusun artışı, işbölümünü, işbirliğini vb. mümkün kılarak emeğin üretken gücünü artırır (Marx, 1994, 17).

Marx, *Felsefenin Sefaleti*’nde “eski toplumun bağrında ortaya çıkabilecek tüm üretici güçler”in gelişmiş olduğu dönemlerde, insan bireylerinin toplumsal üretici güçlerinin özel bir biçim ve önem kazandığını ileri sürer. Böyle ara dönemlerde “kazanılmış bulunan üretici güçlerle var olan toplumsal ilişkiler artık ... yan yana var olma yeteneği”ni yitirir ve bu güçlerin kullanılması ve daha da geliştirilmesi için “devrimci unsurların bir sınıf olarak örgütlenmesi” ve “yeni bir toplumun yaratılması” gerekir. Bu anlamda, “bütün üretim araçları içinde en büyük üretken güç, devrimci sınıfın kendisidir” (1978a, 169; 1970, 21).

Bununla birlikte, emek gücünü toplumsal bir güç olarak kavrayışını layıkıyla anlamak için Marx’ın insanî üretim etkinliğine tarihsel yaklaşımını hatırla tutulmalıdır. Marx, her üretim biçimini, kendisi aracılığıyla insanî-maddî üretimin gerçekleştirildiği bir “doğal yasa” ile, yani, “farklı ihtiyaçlar için gereken ürün kitlesi”ni üretmek için gerekli doğal koşullar içine gömülmüş “toplumsal emeğin, belli oranlarda dağıtılması” zorunluluğu ile kurduğu özgül toplumsal ilişkiler açısından tanımlar ve tahlil eder. (Marx’tan Kugelman’a, 11 Temmuz 1868, Marx ve Engels içinde [1975, 196]). Bu zorunluluktan dolayı, emek, ancak “*toplum içindeki işbölümü*”ne “tâbi olduğu” ve onun bir parçasını oluşturduğu ölçüde bir toplumsal üretici güçtür (Marx, 1976b, 30). İnsan emeğinin toplumsal karakteri, herhangi bir özel emeğin (yahut tek bir işyeri ya da sanayi kolunda) içindeki herhangi bir işbölümünün “öbür işbölümleri olmaksızın hiçbir şey ifade etmemesi ve bir anlam ifade edebilmesi için onlarla bütünleşmesi gerektiği” gerçeğinde görülür (30-31). Kısacası, emek, toplumsal işbölümüne katılımı yoluyla toplumun yeniden üretimine katkıda bulunması ölçüsünde toplumsal bir kuvvettir. Bu emek, “yalnızca kullanım değerleri üretmekle kalmamalı, aynı zamanda başkaları için kullanım değerleri, toplumsal kullanım değerleri üretmelidir” (1967a, I, 41). Bu çok özgül anlamında, emek gücü toplumun hayatî güçlerinin merkezî bir parçasıdır.

Bu yaklaşımdan, “emeğin [zorunlu] dağılımının kendini hangi biçimde ortaya koyduğuna” yani, özel emeklerin ve ürünlerin toplumsal işbö-

lümüne bütünleştigi özgül toplumsal ilişkilere bağlı olarak “kullanım değerinin kendisinin ... özgül tarihsel karakterine sahip” olduğu çıkar (Marx, 1975, 199; Marx’tan Kugelman’a, 11 Temmuz 1868, Marx ve Engels içinde [1975, 196])). Kapitalizmde kullanım değerinin baskın biçimi “metaların kullanım değeri”dir, bunun böyle olmasının nedeni, bu toplumsal sistemde “... toplumsal emeğin toplumsal karşılıklı bağlantısının kendisini emeğin [kâr için üretilen] bireysel ürünlerinin özel değiş tokuşunda göstermesi”dir, öyle ki, insan ihtiyaçlarının karşılanması gereği dolaylı olarak “tam olarak ürünlerin ... değişim değerlerinde” kaydedilmiştir. (Marx, 1975, 199; Marx’tan Kugelman’a, 11 Temmuz 1868, Marx ve Engels içinde [1975, 196])). Üretilemeyen ve kâr karşılığında satılamayan kullanım değerleri – insan üretimi ve gelişimi için zorunlu ya da yararlı birçok doğal ve toplumsal koşul bu kategoridedir – değer hesabında ya olduğundan az değerde hesaplanır ya da hiç hesaba katılmaz, ve bu durum ekolojik ve toplumsal krizlerin önemli bir kaynağını oluşturur (bkz. 6. ve 7. Bölümler).¹

Toplumsal üretim ilişkileri insan ihtiyaçlarının ve üretimdeki emek yeteneklerinin gelişmesini etkiler. Her şeyden önce, üretim süreci “sadece nesnel koşulları değil ... ama aynı zamanda onlara yeni nitelikler getirerek, ... onları dönüştürerek, ‘maddî servetin üreticileri olarak işlevlerini ve etkinliklerini yönlendiren’ yeni güçler ve fikirler, yeni etkileşim tarzları, yeni gereksinimler ve yeni bir dil geliştirerek, üreticileri de değişikliğe uğratar” (Marx, 1973, 494; 1968, 288). Üretim, “yeni gereksinimlerin yolunu açar ve bu şekilde yeni gereksinimler yaratılması ilk tarihsel eylemdir” (Marx ve Engels, 1976, 48).² Üretim sürecinde yaratılan gereksinme ve yeteneklerin türleri (bireysel işyerlerinin hem içindeki hem birbirleriyle olan ilişkiler olarak) üreticiler arasındaki toplumsal ilişkilerle üretim sürecinin maddî karakteristikleri tarafından ortaklaşa belirlenecektir. Emek ve emek gücü, bu anlamda da, yalnızca doğal değil aynı zamanda toplumsal güçlerdir.

En kestirmesi, içinde emek gücünün kendisini yeniden ürettiği aile, yapısal bir toplumsal ilişki olduğu için, emek gücü toplumsal olarak oluşmuş bir güçtür. Çünkü, şimdi, “cinsel ilişkiyle yeni bir hayatın oluşmasını da” içeren “hayatın üretimi, iki uçlu bir ilişki olarak görünür: Bir yandan doğal, öbür yandan toplumsal bir ilişki olarak” (Marx ve Engels, 1976, 48–49). Toplumun emekçi sınıfının gelişiminde ailenin aldığı yer, Marx’ın kapitalizmde emek gücünün değerinin belirlenişi hakkındaki

tahlilinde açıktır. Marx, *Kapital*'de “şu zorunlu ihtiyaçlar denen şeyin ve onları tatmin etme tarzının ... sayısının ve kapsamının tarihsel gelişmenin ürünü olduğunu ve bu yüzden büyük ölçüde ... serbest emekçiler sınıfının içinde oluştuğu ... koşullara bağlı bulunduğunu” önerir (1967a, I, 171). Başka bir yerde de, emekçinin “geleneksel yaşam standartlarının”, “sırf fiziksel hayatın değil ... ama insanların kendilerini içinde buldukları ve içinde yetiştikleri toplumsal koşullardan kaynaklanan ihtiyaçları da” kapsadığını yineler (1976b, 57). Açıktır ki, aile ilişkileri de, içerisinde ve sayesinde insanın çalışma yeteneğinin geliştiği ve “kendilerini bugün hâlâ göstermeye devam eden” temel toplumsal etkinliklerden biridir (Marx ve Engels, 1976, 48).³

Emek ve İnsan Evriminin Doğal ve Toplumsal Gücü

Marx'a göre, insanî üretim, insanlarla doğa arasındaki maddî metabolizmanın {madde alışverişinin} bir parçasıdır – insan emeğinin özgül toplumsal ilişkiler içinde ve belirli doğal koşullar altında işlediği bir parça (bkz. 2.–3. Bölümler). Bu yüzden, emek ve emek gücünün doğal ve toplumsal güçler olduğunu söylemek hiçbir şekilde, insanca üretimin biri toplumsal, öbürü daha doğal yahut maddî olmak üzere, iki ayrı ve özerk alanının ya da yönünün bulunduğunu ima etmez. Emek, ancak, doğada fiilî ya da potansiyel olarak hazır bulunan kullanım değerlerini maddî biçimde elde etmeye, dönüştürmeye ve nihayet korumaya muktedir maddî bir kuvvet olduğu ölçüde, bir toplumsal üretken kuvvet – toplum içinde ve sayesinde gelişen insan ihtiyaçlarını doyuran bir kuvvet – olarak iş görebilir. Marx'ın dediği gibi, “Kullanım değerleri ... iki unsurun – madde ve emeğin – bileşimidir” ve emek ancak “Doğanın iş gördüğü gibi, yani, maddenin biçimini dönüştürmek suretiyle iş görebilir” (1967a, I, 43). “Durmadan doğal güçlerin yardımını alan” insan emeği yalnızca “onları yararlı hale sokabilecek şekilde, Doğanın sağladığı malzemeleri değişikliğe uğratar” (43, 71).

Bundan, bir başka anlamda da, emek ve emek gücünün hem doğal hem toplumsal güçler olduğu sonucu çıkar. Çünkü toplumun doğduğu ve evrildiği sürecin kendisi, doğayla hayvanlar gibi uyum içinde olan insanın atalarının emeğinden kaynaklanmıştır. Engels'in ortaya koyduğu gibi,

insanın kendisini emek yaratmıştır... ağaçlara tırmanan bir maymun sürüsünden insan toplumunun doğmasından önce, kesinlikle – yeryüzünün ta-

rihinde insan ömründeki birkaç saniyeden daha fazla bir anlam taşımayan – yüz binlerce yıl geçmiştir. En sonunda bu olmuştur. Ve maymun sürüsü ile insan toplumu arasında nitel fark olarak bulduğumuz şey nedir? Emek. (1964a, 172, 177)

Doğrusu, insan toplumu – ve onunla birlikte insan emeğinin benzersiz biçimde toplumsal ve öz bilinçli karakteri – “doğal etmenlerin şu ya da bu biçimde elde edilmesine yönelik yararlı etkinliğin” koşulu ve sonucu olarak doğup gelişmiştir (Marx, 1970, 36; bkz. Mandel, 1968, Bölüm 1). Bu anlamda, “toplumsal emeğin bütün doğal kuvvetleri de tarihin ürünüdür” (Marx, 1973, 400). Marx’ın emek ve emek gücünü kavrayış biçimi, bu yüzden, insanlığın doğal ve buna rağmen kendi kendini gerçekleştiren ve toplumsal bir tür olarak, benzersiz tarihsel karakterini ve potansiyelini esaslıca yakalar. İnsan evrimine verilen önem Marx’ın “yerine getirdiği farklı toplumsal işlevler kendi doğal ve kazanılmış güçlerini özgürce kullandığı alanlardan başka bir şey olmayan ... tam gelişmiş birey” vizyosunda da aynı şekilde aşikârdır. Bu vizyon, insanın tam gelişmiş bireyselliğini kazanabilmesinin “bütün etkinliklerini sergilemesine ve böylece bütün potansiyellerini tümüyle geliştirmesine izin veren koşullar”ın gerçekleşmesine bağlı olduğu öğretir (1967a, I, 488; Marx ve Engels, 1976, 272). Marx’ın geleceğe ilişkin tahminine göre, kendisinde “en güzel serpilip gelişmesiyle insan soyunun tarihsel çocukluğunun bir daha geri gelmeyecek bir çağı olarak bütün büyüleyiciliğini koruyan” bu “ortaklaşmış, toplumsal birey”in doğayla ilişkisi, komünizmin üretimin koşullarını demokratik biçimde toplumsallaştırması sayesinde, kapitalizm koşullarında bireysel işçinin doğayla olan ilişkisinden çok farklı, daha sağlıklı ve sürdürülebilir olacaktır (1994, 109; 1973, 111). Ne var ki, bu gelecek tahmini daha ayrıntılı biçimde ele almadan önce (bkz. 3. Bölüm), doğadan yabancılaştırmanın Marx’ın nazarında kapitalizmin karakteristiği olan özgül biçimlerini ortaya koymak zorunludur.

4. BÖLÜM / NOTLAR

- ¹ Marx, başat üretim biçimlerini, insanî-maddî yeniden üretimin gereklerinin, yeniden üretimde bu biçimlere özgü olarak gördüğü çeşitli işlev bozukluğu olasılıklarından önce yerine getirildiği varsayımı altında tahlil eder. Bu prosedür tuhaf görünse de, tikel bir biçimin kriz eğilimlerini anlayabilmek için öncelikle söz konusu biçimin nasıl olup da işleyebildiğinin tanımlanması gerekir.
- ² “Maddî hayatın değişik biçimleri, elbette ki, her durumda zaten geliştirmiş bulundukları ihtiyaçlara bağımlıdır ve bu ihtiyaçların karşılanması olduğu kadar üretilmesi de tarihsel bir süreçtir” (Marx ve Engels, 1976, 90).
- ³ Marx ve Engels (1976, 48), “başlamak için” ailenin “biricik toplumsal ilişki” olduğunu söyleyecek kadar ileri gider; bunun hemen ardından “daha sonra, artan ihtiyaçlar yeni toplumsal ilişkiler ve artan nüfus yeni ihtiyaçlar yarattığında” aile ilişkisinin “ikincil bir ilişki” haline geldiği şeklindeki nitel önerme gelir. Bu Marx’a yönelik önemli bir feminist eleştiriyle – yani, kendisinin, özellikle kapitalizm tahlilinde, aile ilişkilerini ve daha genel olarak cinsiyetler arasındaki ilişkileri sınıf ilişkilerine tâbi kılma eğiliminde olduğu eleştirisiyle – ilişkilidir. Burkett (1998a, 131–34), bu sorunu, Benton’ın (1989, 72) Marx’ın “emekçinin üretim ve yeniden üretim süreçlerini” işçilerin tüketim araçlarının kapitalist üretimi konusuna gömdüğü suçlamasının bir versiyonu olarak değerlendirir.

KISIM II

Doğa ve Kapitalizm

Doğa, Emek ve Kapitalist Üretim

Marx'ın materyalizminin ve kapitalizm tahlilinin ortak noktası, bütün toplumların emeklerini, doğadan edinmeyi gerektiren üretken, yani, ihtiyaç karşılamaya yönelik etkinliklere tahsis etmelerinin gerektiğidir. Bu tahsis, toplumun toplam çalışma zamanının her lokmasını doğal koşullar içine gömülmüş işbölümüyle bütünleştirmesini sağlayan özgül toplumsal ilişkiler sayesinde olur.¹

Kapitalizm koşullarında, bu işbölümü, üretici insanın üretim koşullarından tarihsel olarak daha önce görülmemiş biçimde kopmasına dayanan piyasa (meta ve para) ilişkileri biçimini almıştır. Marx'ın tahlili, bu ayrılığın emek ile emeğin doğal ve toplumsal koşullarının rekabetçi sermaye birikiminin koşulları olarak gelişmesini sağlayarak, bunların servet üretme güçlerini nasıl da daha önce eşi benzeri görülmemiş bir büyüme-ye ulaştırdığını açıklar. Marx, aynı zamanda sermayenin kendi öz insanî ve toplumsal varoluş koşullarını yağmalayıp çürütme eğiliminde olduğunu da vurgular. Bu kitabın 6. ve 7. Bölümlerinde meta değer biçimi, para ve sermaye açısından kapitalizmin doğayla uzlaşmaz çelişkisi ortaya konmaktadır. Bu bölüm ise, bir yandan işçilerin üretimin koşullarından toplumsal kopuşu, öte yandan kapitalist üretimin doğal koşulları ve sınırlarının tarihsel özgüllüğü arasındaki temel ilişkilere odaklanmıştır. Bu ilişkilerin kendisi, kullanım değerinin değişim değerinin bir koşulu ve aracına dönüşmesine işaret ettiğinden, genelleşmiş meta üretiminin kapitalizmin sınıf ilişkileri içindeki zorunlu temelinin kısa bir sergilenmesiyle başlayacağız. Bu sergileme, aynı zamanda değer tahlili için sahneyi hazırlamaya da yardımcı olacaktır.

Meta Üretimi ve Kapitalist İlişkiler

Toplumsal üretimin birbirinden bağımsız özel işletmelerde meydana geldiği bir ekonomide (doğanın sağladığı üretim araçlarının elde edilmesinde kullanılan emek de dâhil) hangi emeğin toplumsal emeğin yeniden üretici bir tarzda dağılımının bir parçası olarak kabul edileceğine, ancak, piyasayı yöneten değişim değerleri tarafından *ex post* olarak karar verilir. Belirli, bireysel emekler toplumun zorunlu emek zamanına değişim değerleri aracılığıyla dâhil olur. “Zorunlu” emek zamanı, verili doğal ve toplumsal koşullar altında toplumun emrindeki toplam emek zamanı ile karşılanabilme potansiyeli taşıyan ihtiyaçların karşılanmasında kullanılan emek anlamına gelir.² Bu zorunlu emek zamanı (ister bir bütün olarak ister özel bölümler halinde olsun) Marx’ın soyut emek diye adlandırdığı şeydir ve değerın özünü oluşturur. Bu öz, para yani değerin evrensel eş-değer biçiminde ifade edildiğinde bile, bu böyledir.³ Sözüün kısası, bir meta bir parasal fiyat taşıdığında, bu metayı üretmek için harcanan somut emek, “harcanış tarzına bakılmaksızın”, toplumsal olarak zorunlu (soyut) emek olarak geçerlilik kazanır (Marx, 1967a, I, s. 38).

Zenginlik üretiminin değişim değerleri tarafından düzenlenmesi, toplumun tek tek üyelerinin bazı zorunlu kullanım değerlerini ancak meta satın alarak elde edebileceklerini, bu metaları satın alabilmek için gereken parayı da ancak meta satışından sağlayabileceklerini varsayar. Bu yüzden, meta ekonomisi bireylerin (ya da hane halklarının) kendilerini pazar ilişkilerinden bağımsız olarak yeniden üretebilmesini engeller.⁴ Bu engelleme, ister tek tek ister topluca olsun, doğrudan üreticilerin, zorunlu tüketim araçlarının üretimi için gerekli bazı koşullara meta üretim ve değişim sisteminin dışında ulaşma olanağından yoksun olmasını – söz konusu bu zorunlu üretim koşullarının kendilerinin meta biçimini almasını – ön gerektirir. Bu durum, *bütün* zorunlu kullanım değerlerinin ve bunların üretimi için zorunlu olan *bütün* koşulların ancak ve ancak satın alınan metalar biçiminde elde edilebileceği anlamına gelmez. Bu kullanım değerlerinin ve zorunlu üretim koşullarının *önemli bir kısmının* meta biçimini alması yeterlidir. Aslında, meta üretimi sisteminin belirleyici çelişkisi, bu üretimin kendi kullanım değerleri piyasada belirlenmeyen koşullara bağımlı olarak gerçekleşme zorunluluğudur (bkz. 6, 7 ve 8. Bölümler).⁵

Burada, metalaşmış üretim koşullarını niteleyen bir toplumsal üretim sürecinin kilit noktası, bu sürecin doğrudan üreticilerin üretimin koşullarından kopmasını ön gerektirdiğidir. Bir başka deyişle, böylesi bir üretim

tarzı, üreticilerin üretim koşullarıyla bir araya, ancak ve ancak ücretli işçiler olarak birleşerek emek güçlerini üretimin koşullarını kontrol eden kapitaliste sattıktan sonra gelebileceklerini ve ancak bu yolla kendileri için gerekli ve zorunlu kullanım değerlerini elde edebileceklerini varsayar (1967a, I, 26–33. Bölümler). Kısacası, emeğin dağılımını toplumsal olarak zorunlu emek zamanını temsil eden parasal değişim değerleri aracılığıyla düzenleyen meta üretimi, ancak ve ancak, sermaye ile “özgür” emek başat toplumsal üretim ilişkisi haline geldiği zaman genelleşir ve üretimin başat biçimi halini alır:

Ne köleler, serfler vb. gibi üretim araçlarının ayrılmaz bir parçasını oluşturdıkları, ne de, mülk sahibi köylüler örneğindeki gibi kendine ait üretim araçlarına sahip oldukları için, iki anlamda da serbest emekçiler; bu yüzden, kendilerine ait [kendi geçimlerine yetecek] her türlü üretim araçından azadedirler.(1967a, I, 714).

Marx, bu sözlerine şunu da ekler: “Meta pazarındaki bu kutuplaşmayla kapitalist üretimin temel koşulları yerine gelmiş olur” (714). Buna uygun olarak, Marx, “ürünün meta biçimi”ni “burjuva toplumunun en temel çekirdek biçimi” olarak tanımlar (8). Ona göre, ancak “ücretli emek aracılığıyla üretim evrenselleştiğinde meta üretimi üretimin genel biçimi haline gelebilir” (1967a, II, 33). “Burada emeğin kendisi bir *şey* olarak ortaya çıktığı” içindir ki “para ilişkisi, alıcıyla satıcı arasındaki ilişki, üretime içkin hale gelir” (116–17, *krş.* Marx 1967a, I, 169, 587).

Marx’ın bazı eleştirmenleri kendisi için çalışan girişimciler arasında üretim ve değişimin olanaklılığını meta üretiminin ücretli emeği içermesinin zorunlu olmadığını kanıtı olarak gösterirler. Ne var ki, daha derinliğine incelendiğinde, *genelleşmiş* meta üretiminin bu türden bir küçük burjuva ve/ya da köylü üretiminin yeniden üretilmesi temeline dayanmayacağı açıkça ortaya çıkar. Bir yandan, kendisi için çalışan üreticilerin emeği esas olarak üreticinin kendi kullanımına yöneliktir, ancak zorunlu (üretim ve tüketim) ihtiyaçlarını aşan fazlalık değişime konu olabilir ve bu durumda da, değişim, başlı başına para biriktirme amacı için değil, başka kullanım değerleri elde etme amacı için yapılır. Bu durum, meta ilişkilerinin üretim araçlarının önemli bir bölümünü içerecek şekilde genelleşmesiyle uyumsuz. Öte yandan da, üretimin parasal kazanç amacıyla yöneldiği ölçüde (ve burada, bunun, yani para için üretme potansiyelinin, üretimin ancak kısmen parasal değişime tâbi olduğu bir sistem için-

de bile var olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır), rekabet, sermayenin ve ücretli emeğin artışı yönünde güçlü bir yapısal eğilim yaratır. Kuşkusuz, bu durum, işçilerin zorunlu üretim araçlarından çoktan kopmuş bir sınıf oluşturduğu kapitalist toplumların içinde yahut kıyısında hatırı sayılır büyüklükte bir küçük burjuva ve/ya da köylü üretiminin varlığını sürdürmesini hiçbir biçimde engellemez.⁶

Emek, Doğa ve Sermayenin Maddî Gerekleri

Genelleşmiş meta üretimi ile kapitalist ilişkilerin Marx'ın nazarındaki yakın bağlarını ortaya koyduktan sonra, şimdi de kapitalizmin doğal koşul ve sınırlılıklarının tarihsel olarak özgül karakterini ele alacağım. Her şeyden önce, Marx, kapitalist üretimin başlayabilmesi için işçilerin toplumsal olarak kopması lazım gelen üretim koşulları arasında, işçinin ücretli emekçi haline gelmeksizin kendini yeniden üretmesine izin veren türden koşullara özel bir önem atfetmiştir. *Kapital*'de, "büyük insan kitlelerinin bir anda ve zorla geçip araçlarından koparılacak emek pazarına serbest ve 'bağılantısız' proleterler olarak doluşması"na neden olan "tarihsel üreticinin, köylünün topraktan uzaklaştırılmasının tüm sürecin temeli" olduğunu söyler (1967a, I, 716). Bu anlamda, "insan yığınlarının topraktan uzaklaştırılması kapitalist üretimin temelini oluşturur" (768).⁷

Marx, daha önce *Grundrisse*'de "sermayenin tarihsel ön koşullarını" değerlendirirken de, benzer biçimde "ücretli emeğin bir ön varsayımı... özgür emeğin kendini gerçekleştirmek için gereken nesnel koşullardan – emek araçlarından ve emeğin malzemesinden – ayrılmasıdır. Bu, her şeyden önce, işçinin doğal işliği topraktan uzaklaştırılmasıdır" demişti (1973, 471).

Ve buradan:

Emeğin, sermayeyle ya da emeğin sermaye şeklindeki nesnel koşullarıyla ilişkisi, işçinin mülk sahibi olduğu ya da mülk sahibinin çalıştığı çeşitli biçimleri çözen bir tarih sürecini ön gerektirir. Bu her şeyden önce, (I) üretimin işçiyi kendi inorganik varlığıyla ilişkilendiren doğal koşulu olarak yeryüzüyle – toprak ve arazi – ilişkinin çözülmesidir. (1973, 497)

Engels'in ilk çalışmalarından olan *Bir Ekonomi Politik Eleştirisi Denemesi*'nde bile, üreticilerin üretimin doğal koşullarından kopmasının kapitalizmin yapısal temeli olduğu fark edilmiştir:

Toprağı, – her şeyimiz, varoluşumuzun ilk koşulu olan toprağı – bir alış-

veriş nesnesi yapmak, insanın kendisini bir alışveriş nesnesi yapmaya doğru son adımdır... Ve ilk mülk edinme – toprağın bir azınlığın tekeline alınması ve geri kalanlarının hayatlarının koşulundan dışlanması – kendisini izleyen toprağın mal kılınması ahlâksızlığından başka bir şey doğurmaz. (Engels, 1964b, 210).

Zenginlik üreten emeğin doğal koşullarından böyle ayrılmasıyla “emeğin tam gerçekleşmesi için ihtiyaç duyduğu ... nesnel konaklar kendisine yabancılaşmış olarak, emek araçları olduğu kadar geçim araçları da olarak, sermayenin yanında görünür” (Marx, 1988, 134–35). “Başlangıçta hiçbir ücret gerektirmeksizin doğaca sağlanan” geçim araçları, artık, ancak ve ancak, “sermayenin, emek kapasitesini satın aldığı unsuru” olan ücreti “kazanmakla” elde edilebilir olmuştur (134). Bu durum, bireysel işçinin “emeğin ve yeniden üretiminin koşullarıyla, bu koşullar kendisine ait olarak, kendi öznelliğinin doğa tarafından verilmiş inorganik bedeni olarak” ilişki kurduğu kapitalizm öncesi toplumlardaki durumdan tümüyle farklıdır. Kapitalist öncesi toplumlarda, bireysel üreticinin emeğin ve kendi yeniden üretiminin koşullarıyla ilişkisi, “bütün cemaatlerin babası bir despot biçiminde, kendisinin ve topluluğun üzerindeki bir bütünün izniyle belirli bir cemaatin üyesi olma hak ve sıfatıyla bireye düşen bir pay olarak gözüktüğü” (1973, 473) durumlarda bile, kapitalizmde olduğu şekilde kopuk değildir. Örneğin “kölelik ve serflikte” işçinin üretimin doğal koşullarından “kopma”sı “söz konusu değildir, sadece, toplumun bir kesimi diğer kesimine ... tıpkı sığırlar gibi, diğer doğal varlıklarla birlikte toprağın bir eklentisi olarak, sırf kendi yeniden üretiminin inorganik ve doğal koşulu olarak muamele eder” – öyle ki, emekçi hâlâ “kendi inorganik varlığı olan belirli bir doğayla (diyelim... toprak, arazi, tarla) ilişkisini korur” (489-90).

Bu yüzden, kapitalist üretim, emekçiyle doğal koşullar arasındaki kapitalizm öncesi toplumları karakterize eden toplumsal bağlarla kayıtlı değildir. Özellikle de, kapitalizmin kullanım değeri gerekleri üreticinin doğayla daha önce var olan toplumsal bağlarınca engellenmez. Sermayenin *mutlak* biçimde gerek duyduğu tek *özgül* kullanım değeri emek gücünün kullanım değeridir, yani, insanların artı emek ortaya koyabilme yeteneğidir; emek gücünün kullanım değerini elde etmeksizin, bir bütün olarak sermaye için hiçbir kâr kaynağı olmazdı (1967a, I, Bölüm 5).⁸

Kuşkusuz, artı emeğin, böylece artı değer varlığı, doğal koşulların emekçilerin bütün emek zamanının *kendi* geçim araçlarının üretimine

ayırmak zorunda bırakmayacak koşullar olmasına bağlıdır (bkz. 3. Bölüm). Emek gücünün kullanım değerinin sömürülmesi ve bu sömürünün para biçiminde biriktirilmesi, aynı zamanda, işçilerce sarf edilen emeğin piyasa kararlarına uygun biçimde, yararlı emek olmasını da gerektirir. Bu yüzden, sermaye sadece sömürülebilir emek gücünün varlığına değil, aynı zamanda, bu emek gücünün kullanım değerinin *kârlı biçimde satılabilir* kullanım değerleri olarak gerçekleşmesini sağlayan maddî koşulların varlığına da ihtiyaç duyar. Her ne olursa olsun, bu maddî koşullar ancak ve ancak, *emek gücünün* kullanım değerlerinin artı değer biçiminde sömürülmesinin ve parasal gerçekleşmesinin aracı olarak hizmet ettikleri ölçüde sermaye için yararlıdırlar. Marx'ın işaret ettiği gibi, "Sermaye olarak para için, emek kapasitesi, kendisini dönüştürmek zorunda olduğu *dolaysız kullanım değeridir* (1987, 504; vba.).⁹

Sermaye-doğa ilişkisinin barındırdığı gerilimler şimdiden aşikârdır. Sermaye, bir taraftan, emeğin ihtiyaç giderici ürünlerde cisimlenmesine yönelik, canlı, fiziksel olarak iş gören emek gücü ve doğal koşullara ihtiyaç duyar. Kapitalist üretim, bu bakımdan, insanî zenginlik üretiminin bütün biçimleri gibi, kullanım değerlerine doğanın yaptığı katkıya bağlıdır (bkz. 2. ve 3. Bölümler). Öte yandan, sermaye doğaya, üreticilerle üreticilerin doğal koşullarının toplumsal ve maddî organik birliği olarak değil, *sadece* emek gücünü elde etmesinin "ayrı" maddî koşulları olarak ihtiyaç duyar. Sermaye için, doğal koşulların bu "ayrı" niteliği, emekçilerin üretimlerinin zorunlu koşullarından ayrılmasına tekabül eder, yani, kapitalizmin temel sınıf ilişkisini oluşturur. Kısacası, sermayenin sömürülebilir emek gücünün ilk sırayı aldığı gerekli kullanım değerleri hiyerarşisi (1) insanî ve insan dışı doğanın zorunlu birliğinden özel olarak kapitalizme özgü bir tarzda kopuşunu ve (2) doğanın ve kendisi bir kullanım değeri olarak üretici insanın, sırf para kazanmanın koşulları statüsüne indirgenerek toplumsal aşağılanmasını temsil eder.

Kapitalist İlişkiler, Doğa ve İnsan İhtiyaçları

Marx'a göre, doğal koşulların sermayenin "özgür" emeği sömürmesi için gerekli "ayrı" bir koşullar takımına dönüştürülmesi, üretici insanın üretimin toplumsal koşullarından ayrılmasının ters yüzüdür. Emek ve doğanın böyle tümüyle kapitalist bir tarzda birbirinden ayrılması, üretimin maddî gereklerini, insan dışı doğanın süregelen evriminden kapitalizm öncesi sistemlerde olduğundan çok daha özerk kılar. Söz konusu kapitalizm ön-

cesi sistemlerde, emekçilerin verili doğal koşullarla olan toplumsal bağları üreticilerin (ve buradan sistemin kendisinin) yeniden üretiminin bu koşullarla daha doğrudan kayıtlı olduğu anlamına gelir. Kapitalist ve kapitalizm öncesi üretimler arasındaki ekolojik bakımdan can alıcı önemdeki bu farklılığa üretici insanın ihtiyaçları açısından yaklaşılabılır.

Sermayenin özgür emek gücünden emek sızdırması ve bu emeğin *satılabilir* kullanım değerlerinde nesnelleşmesi yoluyla işleyen bir üretim tarzında, kullanım değerleri (insan ihtiyaçlarının karşılanması) çok büyük ölçüde değişim değerlerine tâbi kılınır.¹⁰ Meta üretiminin ve bu yüzden parasal değişim değerlerinin kapitalist olmayan üretim temelinde de var olabileceği doğrudur.¹¹ Değişim değerinin daima kullanım değerinin toplumsal bir biçimi olduğu, doğanın kullanım değerine katkısının veri olmasının, değişim değerinin daima toplum aracılığıyla gerçekleşen bir insan-doğa ilişkisini temsil ettiği anlamına geldiği de aynı derecede doğrudur.¹² Ancak, kapitalizm ile emekçinin kendisi için gerekli kullanım değerlerine erişebilmesi, emek gücünü üretimin zorunlu koşullarını denetleyen kapitaliste satması ve bu gücün kapitalist tarafından kârlı biçimde sömürülebilir olması koşullarına bağlı olmuştur. Bu ilişki, kullanım değerine, verili doğal koşullara daha yakından bağlı bulunan verili insan ihtiyaçlarınca evvelce getirilen kısıt ve kayıtları gevşetir.

Kapitalizm öncesi bir ekonomide, üretimin değişim değerlerince düzenlenen alanı, üreticilerle üretimin doğal koşulları arasındaki toplumsal bağlar – “üretimin ihtiyaçlar tarafından *belirlendiği*” bir durum yaratma eğiliminde olan bağlar (Marx, 1967b, 277) – tarafından sınırlanır. Özellikle de, kapitalizm öncesinde değişim değerinin geçerli olduğu alan, bizzatıhi değişimin “değişim eyleminin dışındaki, ... özellikle ekonomik olan biçimin dışındaki içeriği” tarafından sınırlanır. Bu içerik, ancak ve ancak, (1) Değişime konu olan metanın kendi doğal özelliği; (2) değişim ilişkisine girenlerin kendi özel doğal gereksinimleri, ya da her ikisi birden, değişime konu olan metaların farklı kullanım değerleri olabilir (1973, 242). Başka bir deyişle, kapitalizmin emekçileri üretimin zorunlu araçlarından toplumsal olarak ayırması olmaksızın,

değişim değeri bağımsız bir biçim kazanmaz, tersine halâ doğrudan kullanım değerine bağlı kalır. Bu, kendini iki yoldan gösterir. Tüm üretim sisteminin amacı değişim değeri değil, kullanım değeri üretmektir ve kullanım değerleri, ancak, kendilerinden tüketim için gerekli miktarı aşan bir miktarda üretildiği zaman kullanım değeri olmaktan çıkıp değişim değeri

haline gelirler. Öte yandan, onlar ancak kendi dolaysız kullanım değerlerinin koyduğu sınırlar içinde metalar halini alırlar. (1970, 50)

Dahası, “toplumun, değişim değeri değil kullanım değeri üretiminin baskın olduğu her verili ekonomik formasyonunda, artı emek büyük ya da küçük ama her durumda sayısı belli bir ihtiyaçlar kümesiyle sınırlı olacaktır, burada üretimin kendisinden doğan dizginsiz bir artı ürün açlığına yer yoktur” (1967a, I, 235). Bu anlamda, sadece maddî biçimler değil, ama aynı zamanda, kapitalizm öncesi üretimin genel düzeyi de emekçinin doğal koşullarla olan bağlarına bağlı, önceden belirlenmiş ihtiyaçlarla sınırlıdır.¹³ Buna karşılık, kapitalizmin emek gücünü zorunlu üretim koşullarından ayırmasıyla, hangi ihtiyaçların (ve kimin ihtiyaçlarının) karşılanacağına değişim değeri – özellikle de, emek gücünün kullanım değerini elde etme ve bunu satılabilir kullanım değerlerinde nesnelleştirmenin kârlılığı – karar verir. Artık insanın üretim faaliyetinin büyümesini ve gelişmesini düzenleyen şey, üreticilerin (ya da herhangi bir kesimin) belirli ihtiyaçları değil, değişim değeri ve rekabetçi parasal birikimdir.¹⁴

Kapitalizmde, değişim değerinin işleyiş alanı, “gerekli kullanım değerlerinin ... fazla olmasından dolayı değişime konu olan fazla kısmı” ile sınırlı olmayıp, artık “dolaysız zorunluluğun sınırlarına” sızabilmektedir (Marx, 1987, 458). *Ne tür* kullanım değerlerinin üretileceği, yani, *ne tür* maddî ve toplumsal ihtiyaçların karşılanacağı, artık, emekçilerin belirli koşullara olan eski toplumsal bağları tarafından kayıtlanmayacaktır. Kapitalizm, bu bakımdan da, işçiyle üretimin doğal koşulları arasındaki toplumsal bağlar tarafından “önceden konmuş bir ihtiyaçlar düzeyine bağlı olmayan bir üretim biçimidir”; bu yüzden, ihtiyaçların süregelen kapsam ve çeşitliliği “üretimin kendisinin yönünü önceden belirlemez” (1977, 1037). Tersine, eğer belli bir kullanım değerinin kârlı biçimde üretilip satılması mümkün ise, üretiminin üzerinde zorlayıcı toplumsal kısıtlar söz konusu olmaksızın, o kullanım değeri üretilenektir. Üreticilerin doğal koşullardan toplumsal olarak ayrılması ve buna bağlı olarak değişim değerinin kullanım değeri üzerinde üstünlük kurması, bu yüzden, kapitalizmin üretimin kendinden önceki biçimleriyle kıyasla niçin “üretimin daha lehine olacak tarzda ... artı emek, dolaysız ihtiyaçları karşılamanın ötesindeki emek sarf etme mecburiyeti”ni dayattığını açıklar (1963, 390). Aşağıda Marx’ın tahlilinin bu yönünü sermayenin emeğin ve doğanın üretici güçlerini geliştirmesi açısından değerlendireceğim.

Emek ve Doğanın Sermayeye İçerilmesi

Kapitalizm, başlangıçta, yalnızca emek güçleri zorunlu koşulları denetleyen kapitalist tarafından satın alınan “özgür” ücretli emekçiler tarafından yapılan meta üretiminde emekçilerin üretimin zorunlu koşullarından ayrılmasını ya da “özgürleşmesini” gerektirir. Bu süreçte, metaların kârlı biçimde satılabilmesi halinde ve satıldığı zaman, işçinin artı emeğine el konulmuş ve bu artı emek parasal artı değer biçiminde gerçekleşmiş olur. Artı değer, artı ürünün kapitalist biçimidir – üretimin büyümesi ve gelişmesi için yapılan yatırımlar için gereken toplumsal fondur. Marx, bu fonun birikmesinin ve parasal kâr doğrultusunda tahsisinin işçinin zorunlu üretim koşullarından ayrılmasını yeniden ve yeniden üretmekle kalmayıp, aynı zamanda bu durumu nasıl giderek genişleyen bir ölçekte durmadan yeniden ürettiğini göstermiştir.¹⁵ İşçiyle üretim koşulları arasındaki başlangıçtaki ayrılma ve bu ayrılığın sermaye birikimi sürecinde giderek genişleyen yeniden üretimi, zenginliğin metalaşmasının ve üretimin, üreticilerin doğal üretim koşullarıyla evvelce var olan bağlarıyla birlik içinde önceden belirlenmiş ihtiyaçlarından kazandığı özerkliğin artmasına yol açar. Değişim değerinin kullanım değeri üzerinde giderek artan hâkimiyeti, böylece, doğanın zenginlik üretimine katkısını giderek artan biçimde kapitalizme özgü yeni bir toplumsal biçime dönüştürür – bu yeni toplumsal biçimde doğal koşullar artık “özgür” emek gücünün ve bu emeğin satılabilir kullanım değerleri olarak nesnelleşmesinin yeniden üretiminin “ayrı” koşulları olarak gözüktür.

İçinde emekçilerin üretimin doğal koşullarından toplumsal olarak ayrılmış olduğu bir ekonomik sistem ancak, insan üretiminin evrim yolunun insan ötesi doğanın insan müdahalesinden bağımsız (olduğu varsayılan) evriminden ayrılmasını hızlandırır. Bu yol ayrılığı bir önceki alt başlıkta ihtiyaçların karşılanmasıyla kapitalist (metalaşmış) *toplumsal biçiminin* kapitalizm öncesi üreticilerin verili doğal koşullarla daha sıkı olan bağlarıncı önceden belirlenen ihtiyaçlarından özerkleşmesi bakımından ele alınmıştı. Ne var ki, bu yol ayrılığını kapitalist toplumsal ilişkilerle kapitalist üretimin *maddî içeriği* arasındaki bağlantı açısından incelemek de aynı derecede önem arz eder. Bu bağlantı açıktır: sermaye, üretici insanları üretimin doğal koşulları da içeren zorunlu koşullarından ayırmasına ve artı ürüne artı değer biçiminde el koymasına dayanarak, emek ile doğa üzerinde ‘böl-yönet’ tarzı bir hâkimiyet kurma yeteneğindedir. Bu yeteneğe sahiptir, çünkü, insanî ve insan ötesi doğanın birlikte-evrimini hiç-

bir biçimde göz önüne almadan, değişim değeri ve parasal kârlılığın zorlamalarına göre, emeğin ve doğanın bireysel işletmeler içinde ve arasında üretken olarak hangi biçimlerde bir araya geleceğini o belirler.

Kapitalizm, meta üretimini yaygınlaştırmak yoluyla emeğin farklı üretim birimleri arasında uzmanlaşmasını ve işbölümünü tarihte eşi görülmemiş ölçüde geliştirir. Gittikçe daha fazla ihtiyacın meta değişimi yoluyla tatmin edilmesini (ve ancak o yolla tatmin edilebilmesini) sağlayan bu gelişme, emek gücünün ve üretim araçlarının – üreticilerle üretim koşulları arasındaki hiçbir toplumsal bağla kısıtlanmaksızın – göreceli parasal getirilerine göre değişik üretici etkinliklere tahsis edilmesini öngörür.¹⁶ Marx, sınaî sermaye için iç pazarın oluşumunu tahlil ederken kapitalist işbölümünün bu toplumsal temelini şöyle vurgular:

Sermaye bütün kırsal yan uğraşları imha ederek hızla kendisi için bir iç pazar oluşturur, öyle ki herkes için eğirir, herkes için dokur, herkesi giydirir vb., kısacası, evvelce doğrudan kullanım değerleri olarak üretilen malları değişim değerleri biçimine getirir, işçilerin üretim koşulları içinde topraktan, tarladan ve mülkiyetten (bu mülkiyet bir serf mülkiyeti bile olsa) ayrılmasıyla kendi kendine gelişen bir süreç. (1973, 512)¹⁷

Ne var ki, bu işbölümü sadece verili kullanım değerlerinin metalaştırılmasından daha fazlasını içerir; Marx'a göre, {bu süreç} üreticilerin doğal koşullarla daha önceki bağlarının koparılmasına dayanan maddî bir yeniden yapılanmayı ve gerekli kullanım değerlerinin sayıca ve nitelikçe artmasını gerektirir:

Zanaatlar, ip eğirmenin, kumaş dokumanın vb. ikincil ev işleri olarak yapıldığı kendine yeterli bir tarımın yanında zorunlu gözükmez. ... Bu yüzden, en başta ve esas olarak tarımın artık kendi üretiminin doğal koşullarını, doğal olarak yetiştirmiş, kendiliğinden, el altında olarak kendi içinde değil de, kendisinden ayrı, bağımsız bir sanayi olarak – ve bu ayrılıkla bu sanayi içinde var olduğu tüm bu karmaşık etkileşimler kümesi tarımsal üretimin koşulları alanına dâhil olur – bulduğu içindir ki evvelce lüks olarak görülen artık zorunluluk halini alır ve örneğin şu lüks ihtiyaçlar denilen şeyler en doğal gereklilik ve gündelik sanayi olarak ortaya çıkar. Her sanayi kolunun doğal zemininin bu şekilde altından çekilmesi, ve üretim koşullarının kendi dışında bir genel bağlama dönüştürülmesi – bu şekilde evvelce olsa da olur olmasa da kabilinden bir fazlalık olanın, bir zorunluluk, tarihsel olarak yaratılmış bir ihtiyaç haline gelmesi – sermayenin eğilimidir. (527–28; vba.)

Kısacası, kapitalist işbölümü, ihtiyaçları daha geniş biçimde toplumsallaştırması yoluyla üretimi verili, tikel doğal koşullarca (ya da bu koşullara doğrudan bağımlı insan ihtiyaçlarıyla) daha az, buna karşılık üreticiler arasında değişim değerleri aracılığıyla kurulan karmaşık toplumsal bağlantılarca daha fazla belirlenir bir hale getirir. Aynı zamanda, kapitalist üretim hem emeğin hem doğanın katıldığı bir süreç olarak kalır. Belli doğal koşullara kapitalizm öncesi üretimden daha az bağımlı olsa da, kapitalist işbölümü bir bütün olarak doğada mevcut olan nesnelerin, güçlerin ve canlı türlerinin elde edilmesi ve teknolojik olarak geliştirilmesi içinde ve sayesinde gelişir. Sermaye ancak ve ancak, “devasa fiziksel güçleri ve doğal bilimleri üretim süreciyle birleştirerek emeğin üretken gücünü olağanüstü bir dereceye yükseltir” (1967a, I, 387). Bu yüzden, göreceli artı değerde artışlar (işçiler tarafından tüketilen metallerin üretimi için gerekli çalışma zamanının azaltılması) söz konusu olduğu süreçte, sermaye birikimi, bilimsel bilginin doğanın ve emeğin verimliliğini artıran uygulamalarına bağımlıdır.¹⁸ Sermayenin bu yoldan doğal koşullara el koyması, yeni buluşları, yararlı doğal koşulların yeni elde edilme ve uygulama yöntemlerini içeren yeni üretim dalları geliştirmek üzere, fazladan toplumsal emek zamanının serbest kalmasına yardımcı olur. Marx’ın işaret ettiği gibi:

Sermaye ve emek serbest kalmış olduklarından yeni bir ihtiyacı ortaya çıkaran ve doyuran yeni, niteliksel biçimde farklı bir üretim kolu yaratılmaktadır... Şeylerin yeni, yararlı niteliklerinin keşfedilmesi için bütün doğanın araştırılması; bütün yabancı ülkeler ve iklimlerde sürüp giden evrensel mücadele; doğal nesnelerin yeni kullanım değerleri vermek üzere yeni (yapay) işlemlerden geçirilmesi; bunun içindir. Yeryüzü, kullanışlı yeni şeyler bulmak için olduğu kadar eski şeylerde – hammadde olarak yeni kullanımlar gibi – yeni yararlı nitelikler keşfetmek amacıyla bütün yönleriyle araştırılır; ... Bu şekilde yeni üretim kolları, bir başka deyişle nitel olarak yeni artı zaman yaratılması sırf işbölümünün gelişmesinden ibare değildir; bu, daha ziyade, mevcut bir üretimin bağrından, yeni bir kullanım değeri olan emeğin doğmasıdır; durmadan genişleyen ve daha kapsamlı hale gelen bir farklı türden emekler, farklı türden üretimler sistemiyle bu sisteme karşılık düşen durmadan genişleyen ve durmadan zenginleşen bir ihtiyaçlar sisteminin gelişmesidir. (1973, 408–9)

Bu yüzden, sermayenin “üretici güçleri” kâr güdüsüyle “geliştirme- si ve yoğunlaştırması”, “doğanın bütün alanlarına nüfuz eden ... sınırsız çeşitlilikte emek kolları” geliştirme çabası biçimini alır (1994, 19).

Marx'a göre, kapitalist üretimin özel ve belli doğal koşullardan giderek özerkleşmesi, özünde, üretken doğa-insan ilişkisinin yaygın ve yoğun biçimde gelişmesine bağlıdır. Aynı zamanda, Marx, bu gelişmenin emekçilerin üretimin doğal koşullarından ayrılması ve *her ikisinin de* üretim sürecinde sermayenin denetimi altına girmesi temelinde cereyan ettiğini teşhis eder. İşçinin hayatını ve çalışma koşullarını parasal ölçüt-lere göre evrilen ve giderek artan biçimde toplumsallaşan bir üretim sürecinin boyunduruğuna koşmak – Marx'ın emeğin sermayeye gerçek boyun eğdirilmesi dediği gelişme –, parasal birikimin hem toplumsal hem maddî koşulu olarak, doğaya karşı da aynı şekilde davranılan bir süreç olmak zorundadır. Bu anlamda, *sermayenin emeğe tahakkümü, eş zamanlı olarak sermayenin doğaya tahakkümünü ima eder*.¹⁹

Bu çifte tahakkümün ekolojik sonuçlarının incelemesine geçmeden önce, Marx'ın tahlilinin insan üretiminin doğal sınırları hakkında neleri açığa çıkardığını değerlendireceğim.

Kapitalizm ve Doğal Sınırlar

Marx, doğal koşulların kapitalist üretimde oynadığı rolün önemini gözden kesinlikle kaçırmamıştır. Marx'ın tahlili, insanın ve toplumun kendilerini doğayla üretken bir metabolizma yoluyla ürettiği yönündeki materyalist ön kabule uygun biçimde, sermayenin kendini sermaye olarak ancak insanın doğal gücünü belirli doğal koşullarda maddî olarak sömürerek yeniden üretip genişletebileceğini gösterir. Sermaye birikimi, “çalışan insan ile çalışma araçları arasındaki başlangıçtaki birliğin dağılması”na uygun olarak, ancak ve ancak doğal koşulları yaygın ve yoğun biçimde elde etmek ve teknolojik olarak geliştirmek yoluyla “sermaye ilişkisini daha ileri bir ölçekte, bir kutupta daha fazla ya da daha büyük kapitalistler, öbür kutupta daha fazla sayıda işçiler şeklinde yeniden üretir” (Marx, 1976b, 39; 1967a I, 613). Kapitalist işbölümü ve onun “*makinelele işbirliği, doğa kuvvetlerini ilk kez geniş ölçekte ... doğrudan üretim süreçlerine boyun eğdiren ve onları toplumsal emeğin eyleycilerine dönüştüren*” şeydir (1994, 31–32).

Marx, sermayenin zorunlu maddî koşullarının sadece serbest emek gücü ve bu emek gücünün kârlı biçimde sömürülmesini sağlayan koşullar olduğunu öne sürer. Bu koşullar, emekçilerden toplumsal olarak ayrılmış olmalarından dolayı, hiçbir şekilde insanlığın ve doğanın sürdürü-

lebilir bir birlikte evrimi için gereken koşullar değildir. Aynı şekilde, Marx'ın tahlili daha önceki üretim biçimlerinin tersine, kapitalizmin için *belli özel* ekosistemlere ve (maden yatakları gibi) öbür yerel doğal koşullara fazla bağımlı olmadığını açıklamaya da yardım eder. Tam da üreticilerin (ve bu yüzden yeniden üretilebilir üretim araçlarının) bu doğal koşullardan toplumsal olarak ayrılmış olmasının emek ve doğanın birleşik üretici güçlerinin bilimsel olarak daha geniş ve daha derin biçimde geliştirilmesine izin vermesi sayesinde ki, kapitalist birikim özel ve belirli coğrafi bölgeler, unsurlar ve insan dışı canlı türlerinin varlığıyla fazla sınırlanmaz. Bu olgu, kapitalizmin doğal koşulları tarihte benzeri görülmemiş biçimde talan ve tahrip etmesine rağmen, bu durumun şimdiye dek söz konusu ekonomik sistemin yeniden üretimi ve yayılması önünde ciddi bir tehdit oluşturmadığı gerçeğini açıklamaya da yardımcı olur. Kapitalizm, kendisinden önceki sömürücü sınıflı toplumlara kıyasla, kendini hem maddî hem toplumsal olarak yeniden üretip yaygınlaştırırken doğal görüngüyü tahrip etme ya da bozma yeteneğine çok daha fazla sahiptir (Snyder 1977, 21; Foster, 1994).

Toparlarsak, Marx'ın tahlili kapitalizmin doğal sınırlar ve insanın üretim etkinliği üzerinde ikili bir etkisi olduğunu öne sürer. Kapitalizm bir taraftan, emek ve doğa tarafından üretilebilir kullanım değerleri bulma ve elde etme yönündeki amansız arayışı ve maddî üretimin çeşitliliğini ve mekânsal boyutunu genişletişiyile, üretime özel ve belirli doğal koşullar tarafından getirilen sınırlamaları gevşetir. Öte yandan, üretici güçleri sömürücü biçimde bilimsel olarak geliştirmesiyle, "kendisini durmadan genişleyen ölçekte yeniden üretmeye" olan özünden gelen eğilimiyle ve buna bağlı olarak üretimin doğal sınırlarını küresel, biyosferik düzeye genişletmesiyle, kapitalizm, gerçekten gezegen çapında bir çevre felaketine yol açabilecek güçteki ilk toplum biçimidir. Kapitalizmden çevreye yönelen tehlike, nihaî olarak sermayenin kendi maddî gereksinmelerini bile tehdit edecek büyüklüktedir.

5. BÖLÜM / NOTLAR

- ¹ Bu anlamda, “hiçbir toplum biçimi toplumun emrindeki çalışma zamanının şu ya da bu tarzda üretimi düzenlemesini önleyemez” (Marx’tan Engels’e, 8 Ocak 1868, Marx ve Engels içinde, [1975, 187]). Aynı zamanda bkz. Marx’tan Kugelman’a, 11 Temmuz 1868, Marx ve Engels içinde, (1975, 196).
- ² Marx’ın Engels’e 8 Ocak 1868 tarihli mektubunda işaret ettiği gibi, “burjuva toplumunda” üretimin “düzenlenmesi – sadece ortak sahiplikle mümkün olan – toplumun kendi çalışma zamanı üzerinde doğrudan ve bilinçli denetimi yoluyla değil, ama meta fiyatlarının hareketiyle sağlanır” (Marx ve Engels, 1975, 187). Marx bu tür dolaylı düzenlemenin koşullarını *Kapital*’in daha ilk cildinde tanımlar (1967a, I, 72-73): “genel bir kural olarak, yararlı şeyler, sırf işlerini birbirinden bağımsız olarak yürüten özel bireylerin ya da birey gruplarının ürünleri oldukları için metalar haline gelir. Bütün bu özel bireylerin emeklerinin genel toplamı toplumun bileşik emeğini oluşturur. Üreticiler ürünlerini mübadele edinceye dek birbirleriyle toplumsal temasa geçmediği için, her üreticinin emeğinin özgül toplumsal karakteri mübadele eylemi dışında kendini göstermez. Bir başka deyişle, bireyin emeği ancak mübadele eyleminin doğrudan doğruya ürünler ve onların aracılığıyla dolaylı olarak üreticiler arasında kurduğu ilişkiler aracılığıyla toplumun emeğinin bir parçası olarak kendisini gösterir.”
- ³ “Ne var ki, değer in özünü biçimlendiren emek, türdeş insan emeğidir, tek tip emek-gücünün harcanmasıdır. Toplumun, toplum tarafından üretilen bütün metaların değerlerinin genel toplamında cisimlenen toplam emek gücü, burada tek bir türdeş insan emeği kitlesi sayılır” (Marx, 1967a, I, 39). “Meta bir değere sahiptir, çünkü, o, toplumsal emeğin bir billurlaşmasıdır. Değerinin büyüklüğü, ya da, göreceli değeri içerdiği bu toplumsal özün miktarının büyüklüğüne ya da azlığına, yani demek ki üretimi için gereken göreceli emek kitlesine bağlıdır” (1976b, 31).
- ⁴ Marx, bu yüzden, bir meta ekonomisinde “bireysel üreticinin emeğinin ikili bir karakter aldığı” gözleminde bulunur: “Bir yandan, belli bir yararlı emek çeşidi olarak belli bir toplumsal isteği doyurmalı, bu nedenle de bütünün kolektif emeğinin parçası olarak, kendiliğinden yayılan toplumsal emek bölümünün bir dalı olarak yerini almalıdır. Öte yandan, ancak her çeşitten yararlı özel emeğin karşılıklı değiştirilebilirliğinin kurulu bir toplumsal olgu olması ölçüsünde üreticinin kendisinin çok çeşitli isteklerini tatmin edebilir ve bu yüzden, her üreticinin özel yararlı emeği diğer bütün emeklerle bir eşitlik ilişkisi içindedir... Bu yoldan, kendi emeğinin toplumsal yararlılık taşıması bir koşul halini alır, ürün sadece yararlı olmakla kalmamalı, aynı zamanda, başkaları için yararlı olmalıdır” (1967a, I, 73).
- ⁵ Bu bakımdan, kapitalizmin doğal koşulları olduğundan az değerlendirmesiyle şu eviçi emek denen şey de dâhil belli insanî yeniden üretim etkinliklerini olduğunun altında değerlendirmesi arasında biçimsel bir benzerlik vardır. Bu bağlantıyla ilgili bir tartışma için bkz. Burkett (1998a, 134).
- ⁶ Bu hususların, değişik bir tarzda “piyasa sosyalizmi” savunusuna da uygulanabilecek ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Smith (1990, 100-06) ve Chattopadhyay (1995). Nell’in (1988, 73) gözlemediği gibi: “En genel biçiminde emek değer kuramının nihâi varlığı, toplum-ölçekli bir görüngü olarak, parayla evrensel eşdeğerde temsil edilen değerin (‘her şeyin bir fiyatı vardır’) ancak sınıf çatışmasının toplumsal koşullarında doğabileceğidir. Pazar aracılığıyla uyum mümkün değildir, çünkü sınıf çatışması değişim değerinin bir önkoşuludur.”
- ⁷ Marx, *Kapital*’in I. Cildinde bu bağlantıyı tekrar tekrar belirtir. Örneğin, “ilkel birikim

denen şey”i, yani “üreticiyi üretim araçlarından ayırmanın tarihsel süreci”ni, “emekçinin *emeğin koşullarından, köklerinden, topraktan koparılması*” şeklinde tanımlar. (1967a, I, 714, 768; vba.)

⁸ Sermayenin (daha fazla para getiren paranın) insanî üretime egemen olması için, hareketi meta ticareti ya da tefecilikte “önceden varsayılmış değişim değerlerinin sıradan biçimsel hareketi” ile sınırlı kalmayıp “kendi kendini varsayan” bir hareket haline gelmelidir (Marx, 1987, 492). Başka bir deyişle, “paranın potansiyel sermaye olarak ... kendisini mübadele ettiği kullanım değeri ancak bizzat değişim değerinin kendisinden doğduğu kullanım değeri olabilir. Bu da sadece emektir” (504). “Bağımsız, sıkıca kendi kendine yeterli nesnelleşmiş emek olarak sermayenin karşısı canlı emek yeteneğinin kendisidir, öyleyse kendisi aracılığıyla paranın sermaye haline gelebildiği tek mübadele, sermaye sahibi ile canlı emek yeteneğinin sahibi, yani işçi arasındaki mübadeledir” (502).

⁹ Para, “sermaye – yani, kendini koruyan, kendini çoğaltan değer – olarak kendisini gerçekleştirecek” ise kendisini emek koşullarına dönüştürmesi{nin} gerekli” olduğu doğrudur; bununla birlikte, “ancak canlı emek yeteneği ile mübadele yoluyla sermayeye dönüştürülebilir” (Marx, 1988, 134, 36). “Bu yüzden, zorunlu olan şey, emek yeteneğini satın alan sermaye bileşenidir... Sermayeye dönüşümü, bir yandan emek yeteneği ile, öte yandan, emek yeteneğinin nesnelleştirilmesinin ön gereği olan maddî koşullarla mübadele edilmesini gerektirir” (a.g.e.). “Sermaye kendisini ancak emek gücüyle mübadele ederek, ücretli emeği hayata çağırarak çoğaltabilir” (1933, 32).

¹⁰ Bu, belki, değişim değerinin ve kullanım değerinin değerin ükel biçimleri olarak tâbi kılınması şeklinde de kavramlaştırılabilir (7. Bölüme bkz.).

¹¹ “Bununla birlikte, üretilen şeylerin büyük bölümü kullanım değeri olarak, üreticilerin kendi doğrudan kişisel ihtiyaçları için üretiliyor ve bu yüzden asla meta biçimini almıyor olsa bile, metaların üretimi ve buna bağlı olarak dolaşımı farklı topluluklar ya da aynı topluluğun farklı organları arasında cereyan edebilir. Paranın dolaşımı, kendi payına ... bizzatı meta dolaşımından ve bunda da kabaca gelişmiş meta dolaşımından başka hiçbir şeyi öngerektirmez” (Marx, 1988, 39).

¹² “Bailey ve diğerleri “değerin”, “değer taşıyan”ın şeylerin bir özelliğini ifade ettiğini belirtirler. Gerçekte bu terimler özgün olarak şeylerin insanlar için kullanım değerlerinden, kendilerini insanlar için kullanışlı ya da kabul edilebilir vb. kılan niteliklerinden başka hiçbir şey ifade etmezler... Kullanım değeri şeylerle insanlar arasındaki doğal ilişkiyi, aslında, şeylerin insanlar için varoluşunu ifade eder. Kendisini yaratan toplumsal gelişimin sonucu olarak, kullanım değeri ile eş anlamlı olan değer kelimesinin anlamını sonradan ele geçiren *değişim değeri*, şeylerin *toplumsal varoluşudur* (Marx, 1971, 296).

¹³ Bu yüzden, kapitalizm öncesi üretimde “sonuç olarak üreticilerin kendi varlıklarını sürdürmek için gereken asgari ürün miktarı, buna bağlı olarak da artı ürün miktarı küçüktür. Öte yandan, bu durumlarda artı üründen geçinen insan sayısı da muhtemelen çok küçüktür, öyle ki görece daha fazla sayıda üreticiden sağlanan genel toplamda küçük miktarda bir artı ürün alırlar” (Marx, 1971, 449).

¹⁴ “Eskiden üretimin büyüklüğünü ihtiyaç belirlerken, şimdi üretim, ya da daha doğrusu *ürüne sahip oluş* ne kadar ihtiyacın karşılanabileceğini belirlemektedir” (Marx, 1976b, 278).

¹⁵ “Kapitalist sistem, emekçilerin emeklerini gerçekleştirebilecekleri araçların her türlü

mülkiyetinden tümüyle ayrılmış olmasını ön varsayar. Kapitalist üretim bir kez kendi ayakları üzerinde durmaya başlar başlamaz, bu ayrılığı koruyup sürdürmekle kalmayıp, durmadan büyüyen bir ölçekte yeniden üretir" (Marx, 1967a, I, 714). "İşçilerin emeğin koşullarını yitirmesi, bu koşulların sermaye ya da kapitalistlerin emrindeki şeyler olarak bağımsızlık kazanmaları gerçeğinde ifadesini bulur. Bu yüzden ilkel birikim ... emeğin ve işçinin, karşısına bağımsız kuvvetler olarak dikilen emeğin koşullarından ayrılmasından başka bir anlama gelmez. Tarihin akışı, bu ayrılmanın toplumsal gelişimde bir etmen olduğunu gösterir. Sermaye bir kez var olunca, kapitalist üretim tarzı bu ayrılığı durmadan artan bir ölçekte sürdürüp yeniden üretecek bir şekilde işler" (1971, 271-72).

¹⁶ Değişim değerlerinin işbölümü üzerindeki bu düzenleyici gücü (şu mahut "değer yasası"), bunu ancak emekçilerin zorunlu üretim koşullarından toplumsal olarak ayrılmış bulunmasına bağlı olarak yaptığından, belli bir meta üretiminin bulunduğu kapitalizm öncesi toplumlarda bile mevcut değildir. Örneğin "klasik feodal toplumda, değer yasası fiilen meta mübadelesinden başka hiçbir şeyi düzenlemez.... Değer yasası elde edilebilir emeği ekonominin değişik sektörleri arasında üleştirmeyi zorunlu biçimde düzenlemez. Bu iş hâlâ feodal yapıya, özellikle de serfin toprağa zincirlenmesine bağlıdır. Kapitalist toplumda, değer yasası emek gücünü ve ekonomik kaynakları ekonominin değişik sektörleri arasında üleştirmeyi düzenlediği gibi, meta mübadelesini de düzenler. Fakat artık, dolaylı olarak ... sermaye rekabeti ve ortalama kârdan sapmalar aracılığıyla düzenler. Sermaye, kârların ortalamadan yüksek olduğu sektörlerle akar, ortalamadan düşük olduğu sektörlerden çekilir" (Mandel, 1973, 81).

¹⁷ "Gerçekte, küçük köylüleri ücretli emekçilere ve bunların geçim araçlarını sermayenin maddî unsurlarına dönüştüren gelişmeler, aynı zamanda sermaye için bir ev pazarı yaratmıştır" (Marx, 1967a, I, 747).

¹⁸ Marx'ın gözünde, sermayenin "doğal eyleyicileri istihdamı - deyim yerindeyse onları sermayeye içermesi - bilimsel bilginin üretim sürecinde bağımsız bir etmen olarak gelişmesiyle birlikte gider" (1994, 32). Bu konu 11. Bölümde daha geniş ele alınmıştır.

¹⁹ Emeğin sermayeye gerçek boyun eğişinin orijinal ayrıntılı tartışması için, bkz. Marx (1967a, I, 15. Bölüm; 1977, 1019-38).

Sermayenin Doğal ve Toplumsal Koşullarının “Bedava Edinimi”

Marx’ın değer tahlilinin, doğanın kapitalist üretimin bir koşulu olarak önemini olduğundan küçük gösterdiği sık sık iddia edilir. “Eko-Marksist” yazında bile, Marx’ın doğal koşulları değersiz, masrafsız ve/ya da doğal kaynakların kıtlığı düşüncesine yer bırakmayacak biçimde, fiilen sınırsız olarak gördüğü yönündeki görüşlere rastlanabilir. Örneğin, Deléage (1994, 48) Marx’ın emek değer kuramının “doğal kaynaklara hiçbir özel değer atfetmediğini” öne sürer. Benzer biçimde, Campbell (1991, 54) “Marksist bakışta bazı maliyetlerin – adlı adınca, doğal kaynakların ... fırsat maliyetinin – maliyetten sayılmadığına” işaret eder. Görünüşe göre, Marx, “ekonomik kuramlarını kaynakların sınırsız olduğu varsayımı üzerine kurmuş” bulunduğundan, “faktör kaynağı kıtlığını kuramına dâhil etme”yi bocerememiş ya da istememiştir (Carpenter, 1997, 137, 139).

Yukandaki iddiaların Marx’ın değer kuramının temelden yanlış anlaşılmasına dayandığı gösterilecektir. Bu iddialar, özellikle de, (doğanın her zaman katkıda bulunduğu) kullanım değeri ile (*meta* biçimindeki kullanım değerlerinde nesnelleşmiş zorunlu ücret zamanı olan) değer ve (bir kullanım değerinin parasal fiyatı olan) değişim değeri kavramları arasındaki farklılıklar ve ilişkileri kavrayamamıştır. İlgili bu temel konulara bir giriş olarak, bu bölüm, Marx’ın belirli doğal koşulları “Doğanın sermayeye bedava armağanı” olarak ele almasından (Marx, 1967a, III, 745) güç alan bu yanlış anlamının bir veçhesiyle ilgilidir. *Kapital*’deki doğal koşulların “bedelsiz ele geçirilmesi” ile ilgili göndermeler, yaygın biçimde, Marx’ın değer temelli kapitalizm tahlilinin ekoloji karşıtı varsayımlara, ya da en azından, doğal kaynakların sınırlılığının ciddi biçimde göz ardı edilmesine dayandığının kanıtı olarak görülmüştür. Örneğin, Georges-

cu-Roegen (1971, 2), “doğanın sunduğu her şeyi bedava sayan Marx’ın dogması”na karşı polemiğe girişir, öte yandan Carpenter (1997, 147), Marx’ın bazı doğal koşulları “üreticiler için bedava elde edilebilir” olarak ele almasını, Marx’ın doğayı “zenginlikçe sınırsız bir kaynak” olarak gördüğü yolundaki kendi iddiasını desteklemek için kullanır. Bu yorumların taşıdığı sorunları görmek için, Marx’ın sermayenin doğal ve toplumsal koşullara bedavadan el koyması hakkındaki kavrayışını yeniden kurmak gereklidir.

Bedava Edinimin Tanımı ve Kapsamı

Marx’ın tanımına göre, sermaye, üretim koşullarına, bu koşullar, üretilen metaların toplam değerini {parasal fiyatını} artırmaksızın kapitalist kullanım değerleri üretimine her ne vakit bir katkıda bulunuyorsa, bedavadan el koyar. Değerin özünü zorunlu emek zamanı oluşturduğundan, bedavadan elde edilen bu koşullar meta üreten emeğin ürünü olmamalıdır:

Bu yüzden, üretim araçlarının ürettikleri ürüne hiçbir biçimde, üretim süreci sırasında kendi kullanım değerlerinin yok olmasıyla kendilerinin yitirdiği değerden daha fazla bir değer aktaramayacakları çok açıktır. Böyle bir araç, yitirecek hiçbir değere sahip değilse, bir başka deyişle insan emeğinin ürünü değilse, ürüne hiç değer aktarmaz. *Değişim değerinin oluşumuna katkı yapmaksızın, kullanım değeri yaratılmasına yardımcı olur.* (Marx, 1967a, I, 204, vba.)¹

Marx’ın burada sözünü ettiği kullanım değerinin, genel olarak kullanım değeri değil, değer ve kapitalist birikimin bir koşulu olan kullanım değeri anlamına geldiğine dikkat edin.² Bedavadan ele geçirilmiş üretim koşullarının katkısıyla üretilmiş kullanım değerleri, üretim içinde, tüketimde, yahut her ikisinde birden kullanım değeri olabilirler, ama hiçbir şekilde, değer ve artı değer üretimleriyle gerçekleşmesinin aracı olarak hizmet eden bu özel anlamdaki kullanım değeriyle karıştırılmamalıdır. Elbette ki, üretim koşulları bedavadan elde edildiklerinde, bunların kapitalist üretimde kullanılış biçimleri, parasal birikim dışındaki amaçlar açısından yararlılıklarını da etkileyebilir. Benim burada belirtmek istediğim, Marx’ın *kapitalist* bedava edinimi değerlendirirken, sermaye için kullanım değerinin mutlak gereğini yerine getirmesine yardımcı olan koşullardan söz ettiğidir. Kapitalist kullanım değeri üretiminin olmazsa olmaz koşulu da, sömürülebilir emek gücünün ve bu emek gücünün meta kul-

lanım değerlerinde nesnelleşen artı emek aracılığıyla sömürülmesini sağlayan koşulların yeniden üretimidir.

Kapitalist üretimin bedava elde edilen "bu türden" koşullarına "Doğanın, toprak, rüzgâr, su, işlenmemiş metal, bâkir ormanlardaki tomruklar gibi insanın yardımı olmaksızın sağladığı bütün üretim araçları" (1967a, I, 204) girer:

Üretime eyleyiciler olarak giren ve hiçbir maliyeti olmayan doğal unsurlar, üretimde oynadıkları rol ne olursa olsun, sermayenin bir bileşeni olarak değil ama Doğanın sermayeye bedava armağanı, yani Doğanın üretken gücünün emeğe verdiği fakat kapitalist üretim tarzında bütün öteki üretkenlikler gibi sermayenin üretkenliği gibi gözüken bedava bir armağan olarak {süreçe} girer. (1967a, III. 745)

Marx'ın bedava el konulan doğal koşulları "hiçbir maliyeti olmayan" diye niteleyişi, bireysel girişimler ya da tüketicilerin bu koşullarla bir arada olan kullanım değerlerine ödediği para miktarı bakımından değil, bir bütün olarak değer ve sermaye bakımından ele alınmalıdır. Gelecek alt başlıkta bu konu daha geniş işlenecektir.

Ne var ki, kapitalist üretim som bir doğal süreç olmayıp toplumsal ilişkileri de içeren bir süreç olduğundan, Marx, sermayenin, doğal koşulların yanı sıra önemli toplumsal üretim koşullarını da bedava edindiğini vurgular. Bu toplumsal koşullar "işbölümü, el birliği ve makinelerden kaynaklanan ... bütün bu üretici güçleri içerir" ve "fazladan ücret-emek zamanı bakımından *hiçbir* şeye mal olmaz" (Marx, 1991, 146). Sermaye, ayrıca göstermiş olduğum gibi, emek ve doğanın sermayeye içerilmesinde can alıcı bir rol oynayan bilimsel bilgiye ve bu bilginin üretime uygulanmasına da bedavadan el koyar.³ Marx, bedava elde edilmiş doğal koşulların üretimde kullanımını çoğu kez kendisi de sermaye tarafından bedava ele geçirilmiş olan bilimsel bilginin sağladığını ileri sürer: "Doğal özlardan başka, az ya da çok etkili eyleyiciler olarak hareket etmek üzere, hiçbir maliyeti olmayan doğal kuvvetleri üretim sürecine sokmak mümkündür. Etkililiklerinin derecesi, kapitaliste hiçbir maliyeti olmayan bilimsel gelişmelere ve yöntemlere bağlıdır" (1967a, II, 356).

Sermaye bilimsel bilgiyi doğal kuvvetlere uyguladığında meta üreten emeğin üretkenliğini artırır; sonuç, verili her türlü üretilmiş meta kümesinin değerinin *azalmasıdır*.

Bu türden doğal eyleyicilerin hiçbir maliyeti yoktur. Bu yüzden ürüne hiç-

bir değer katmazlar; aksine sermaye ya da emeğin, dolaysız ya da birikmiş emeğin yerine geçtikleri ölçüde ürünün değerini azaltırlar. Doğa felsefesinin bize gösterdiği gibi, makinelerin yardımı olmaksızın ya da evvelce kullanılan aynı makinelerle (hattâ belki buhar kazanı, bazı kimyasal süreçler vb. yardımıyla daha ucuz makinelerin kullanımıyla) insan emeğinin yerine doğal eyleyicilerin konması kapitaliste ve aynı şekilde topluma hiçbir maliyet getirmez ve metalleri mutlak biçimde ucuzlatır. (1968, 553)

Marx, emek gücünü doğal ve toplumsal bir kuvvet olarak alışına uygun biçimde, sermayenin bazı doğal ve toplumsal çalışma kapasitelerini nasıl bedavadan elde ettiğine de işaret eder. Emeğin, “yeni emek için gereken kullanım değerleri olma *niteliği* canlı emekle temas yoluyla korunduğu için, nesnelleşmiş emek *miktarını* koruması” sayesinde “malzemenin ve araçların değerini korumasını” düşünün. Marx, bu şekilde “üretim içinde değerlerin korunmasının sermayeye hiçbir maliyetinin olmadığı”nda ısrar eder (1987, 523). Bunun sonucunda,

emeğin can veren doğal gücü – malzemeyi ve araçları kullanıp harcamanın onları şu ya da bu biçimde koruduğu, bu yüzden onlarda nesnelleşmiş emeği, değişim değerlerini de koruduğu olgusu – emeğin değil sermayenin gücü haline gelir. *Sermaye*, emeğin, daha önceki bir emeğin ürünü olmayan ya da üretimi böyle bir daha önceki emeğin ürününün tekrarlanması gerektirmeyen her türlü doğal ve toplumsal gücünü bu şekilde kendisinin kılar. (1991, 479)⁴

Genel olarak, sermaye, sırf meta tüketiminin değil aynı zamanda işçinin özel hayatının ve işçilerin içinde yetişip yaşadığı daha geniş toplumsal çevrenin de ürünü olan bu bireysel ve kolektif emek kapasitelerini bedavadan elde eder. Bu anlamda, örneğin, “işçi düşünme yeteneği için ücret almaz” (1991, 479). Marx’ın “nüfus artışını” sermayenin “kendisi için hiçbir şey ödemek zorunda olmadığı bir *doğal* emek gücü” olarak tanımlaması da bu anlamdadır (1973, 400).⁵

Marx, sermayenin doğal ve toplumsal koşullara bedava el koymasını, ister bedava ister öbür türlü edinilmiş olsun üretim güçlerini genel anlamda geliştirmesi bağlamında tahlil eder. Böyle bir tahlilin ardındaki önemli itici güç sermayenin doğal ve toplumsal koşulları yalnızca “uygulanmalarının maliyetlerde hiçbir artışa yol açmayacağı dereceye” kadar bedavadan kullanmasıdır (1991, 146):

İşbirliği ve işbölümünün sonucu olan üretici güçlerin sermayeye hiçbir

maliyetinin olmadığını gördük. Bunlar toplumsal emeğin doğal güçleridir. Buhar, su vb. gibi fiziksel güçler de üretim süreçlerine tahsis edildiğinde hiçbir maliyet getirmezler. Fakat insan, tıpkı soluyabilmek için akciğerlere gerek duyması gibi fiziksel güçleri üretici biçimde tüketebilmek için de, insan elinden çıkma bir şeye ihtiyaç duyar. Suyun gücünü sömürmek için bir su çarkına, buharın esnekliğinden yararlanmak için buharlı motora gerek vardır. Manyetik iğnenin elektrik alanına girdiğinde sapma göstereceği yönündeki yasa, yahut elektrik akımının geçtiği demirin mıknatıslanacağı yasası bir kez keşfedildikten sonra, tek kuruş masraf gerektirmez. Ama bu yasaların telgraf vb. amaçlarla kullanılması masraflı ve külfetli aygıtlar gerektirir. (1967a, I, 386-87)

Kısacası, sermaye için "doğanın kuvvetlerinin hiçbir maliyeti yok" ise de "bunların hareket etmelerini ya da emek süreçlerine katılmalarını sağlayan esas motorlar bir şeylere mal olur" (1991, 477).⁶

Bedava Edinimin Kuramsal ve Toplumsal Önemi

Buraya kadarki açıklamalar, Marx'ın sermayenin doğal ve toplumsal koşulları bedavadan elde etmesinden söz ederken, bu koşulların bütüncül, tüm toplum ölçeğinde bir bakış açısından bakıldığında da maliyetsiz ya da bitimsiz olduğunu ima etmek istemediğini göstermiştir. Aksine, kapitalist bedava edinim, yalnızca, değer üretimi ve birikiminin maddî ya da toplumsal araçları olarak hizmet eden bazı koşulları üretmek için *emek ücreti* gerekmediği anlamına gelir. Bu bedavadan elde ediş, edinime konu olan söz konusu koşulların toplumsal bakış açısından bir fırsat maliyetinin ya da alternatif bir kullanımının olmadığını hiçbir biçimde ima etmez. *Satılabilir* ya da *satılamaz* kullanım değerleri üretimine yardım etmekle birlikte, varlıkları için *ister meta üreten türden ister başka türlü* hiçbir emek gücü harcaması gerekmeyen bütün doğal ve toplumsal koşulları kapsayan daha geniş ve tarih aşırı anlamında bedava edinim kavramı için de aynı şeyler söylenebilir.⁷ İnsanların, gerek bireysel gerek toplu olarak, insan emeğinin kullanılmasına gerek olmadan kullanım değeri taşıyan (temiz hava gibi) birçok doğal koşulu edindiği açıktır. Bu koşulların, verili (mevcut ve öngörülebilir) doğal ve toplumsal koşullar altında insan emeğiyle üretilebilir olsun ya da olmasın, bitimli olduğu, dolaşısıyla pozitif bir fırsat maliyetine sahip olduğu da aynı derecede aşikârdır. Bir şeyin Marx'ın ortaya koyduğu şekliyle, "doğa tarafından doğrudan" ya da "kendiliğinden sağlanması" anlamında bedavadan elde edile-

bilmesi, hiçbir biçimde, o şeyin toplumsal (ve uzağı gören) bir perspektiften bakıldığında kıt ya da değerli olmadığını ima etmez. Başka bir ifadeyle, Marx'ın bazı doğal koşulları "bedava armağanlar" olarak tanımlaması, bunların *kapitalistçe* (ya da başka tarzda) çarçur edilmesi eğilimini onayladığı anlamına gelmez. Bedava elde etmenin savurgan, tahripkâr ya da sürdürülemez elde etme anlamına gelmesi gerekmez. Doğanın bedava armağanlarının bereketi ve sürekliliği, nasıl bir toplumsal örgütlenme tarzı içinde kullanıldıklarına bağlıdır.

Dikkat yeniden kapitalizme çevrilirse, kapitalizmin topraktan serbestçe kullanım değerleri elde ettiği görülebilir; fakat bu, toprağın miktarının bitimsiz olduğu anlamına gelmez. Esasında, toprak bitimsiz olsaydı, sermaye tarafından emeği üretimin zorunlu koşullarından yoksun bırakacak biçimde böyle elde edilemez, bu yüzden de ücretli emek ve kapitalist üretim olanaksız olurdu. Marx'ın işaret ettiği gibi:

Eğer toprak herkesin serbestçe kullanımına açık, öyle kolayca elde edilebilir olsaydı, sermayenin oluşumu için zorunlu bir unsur ortadan kalkardı. Üretimin son derece önemli bir koşulu ve – insanın kendisi ve emeğinden başka – üretimin biricik başlangıç koşulu kullanılamaz ve edinilemezdi. Bu yüzden başka birinin mülkiyeti şeklinde işçinin karşısına çıkamaz ve onu ücretli emekçiye dönüştüremezdi. Böylece emeğin üretkenliği ... kapitalist anlamda, başka birinin ödenmemiş emeğini üretme anlamında, olanaksızlaşırdı. Ve bu da kapitalist üretime toptan son verirdi. (1968, 43–44)

Kısacası, Marx'ın gözünde, üreticilerin sınırlı doğal kaynaklardan toplumsal olarak ayrılması, bu koşulların özel kapitalist mülkiyete dönüşmesi ve doğal kullanım değerlerinin kapitalist üretimin *bedavadan edinilmiş* koşullarına dönüşmesi, hep birlikte, tek bir sürecin veçheleridir. Sermayenin doğal koşulları bedavadan elde edişinin bu koşulların bitimsiz biçimde sağlanacağını ima etmediği, *Kapital*'in III. Cildinden daha önce aktarılan pasajda da açıkça görülür. Marx, bu pasajda, bedava elde edilen bir koşulun kıtlaşmasının, onun yardımıyla üretilen metanın fiyatının artmasına yol açtığı durumları tartışır:

Bu yüzden, başlangıçta hiçbir maliyeti olmayan böyle bir doğal kuvvet üretimde yer alırsa, üretmesine yardım ettiği ürün, talebi karşılamaya yeterli olduğu sürece fiyatın belirlenmesine katılmaz. Ama gelişme sırasında bu doğal kuvvetin yardımıyla sağlanabilen üründen daha büyük bir miktar talep edilirse, yani, bu talep fazlasının bu doğal gücün yardımı olmaksızın ya da insan emeğiyle desteklenmesiyle üretilmesi zorunlu olursa, o zaman

sermayeye ek bir unsur dâhil olur. Böylece aynı çıktıyı garantilemek için görece daha büyük bir sermaye yatırımı gerekli olur. Öbür bütün koşullar aynıyken, üretim fiyatında bir artış olur. (1967a, III, 745)

Fiyat değişmelerinin tahlili açık biçimde bedava edinime konu olan doğal koşulun sınırlı niteliğini varsayar. Elbette Marx, birçok doğal koşulun bireysel toprak sahipleri ya da girişimciler için rant (pozitif değişim değerleri) sağladığını da kabul eder. Bu tür rantların elde edilmesi, söz konusu doğal koşulların, onların mülkiyetini ya da kullanım hakkını elde etmek için birbiriyle rekabet eden firmaların taleplerine göre kıt olduklarını gösterir. Aslında, “yatırılmış sermayenin üretkenliğinde bir artış sağlayan” bu rant getiren “doğal koşul[lar]” doğaları gereği “...sermayenin kendisi tarafından üretim sürecinde oluşturulamazlar” (1967a, III, 645). Böyle yararlı doğal koşulların miktarca sınırlı olması tekele alınmalarının ön koşuludur. Fakat sağladıkları rantla birlikte, bu koşullar, başka türlü üretilmeleri ancak *ek* bir emek zaman ücreti harcanması ve *başka* doğal koşulların artan biçimde kullanılması yoluyla mümkün olduğu takdirde bedava edinime konu olur.⁸

Şimdiye dek söylenenlerden Marx’ın bedava el koyma kavramının kullanım değerleri ya da zenginlik üretimine doğal koşulların yaptığı katkıyı önemsizleştirmediğinin açıklığa kavuşmuş olması gerekir. Doğal koşulların yararlı özellikleri çoğunlukla insan emeğinin yardımı olmadan üretilmiştir. Esasen, sermayenin doğal koşulları bedava elde etmesinin bu temeli, kendisine daha *Kapital*’in I. Cildinin girişinde yer verilecek kadar önemlidir: “Bir şey, bir değere sahip olmadan bir kullanım değeri olabilir. Bir şeyin insana yararlılığının emek gerektirmediği durumlarda bu böyledir. Hava, bâkir toprak, doğal otlaklar vb. böyledir.” (1967a, I, 40)

Bedava el koymayı Marx’ın doğanın değerini yadsıdığına kanıt olarak görenlerin iddiaları incelendiğinde bunların çifte bir yanılsa düştüğü görülecektir. Bu eleştirmenler bir yandan Marx’ın değer, daima doğanın ve emeğin katkısıyla meydana gelen kullanım değerlerinde vücut bulması gerektiğindeki ısrarını göz ardı eder ya da önemsizleştirir.⁹ Bu zorunluluk söz konusuysa, bedava edinilmiş koşulların sermaye birikimine, öbür koşullar, yani üretilmiş üretim araçları ne şekilde katkıda bulunuyorsa o şekilde katkı yapması gerekir: Sermayenin artı değer çekmesine uygun maddî koşulları sağlayıp onları satılabilir kullanım değerleri şeklinde nesnelleştirerek.¹⁰ Üretilmiş üretim araçları gibi, bedava elde

edilen doğal koşullar da “fazladan emek, böylece fazladan artı emek soğurmaya ve böylece fazladan sermaye yaratmaya hizmet edebilir” (1967a, III, 248). Buna uygun olarak, Marx sadece “metaller, mineraller, kömür, taş, vb. örneklerinde olduğu gibi doğa tarafından parasız verilen ... emek konularının” değil, “toprağın [tarımsal] ürün miktarına yaptığı harika etki”ye sermaye tarafından bedava el konmasını da “birikim miktarını belirleyen ... durumlar” arasına katar (1967a, I, 603, 599). Sermayenin ancak yararlı doğal koşulları böyle bedavadan ele geçirmekle “birikiminin unsurlarını kendi büyüklüğü tarafından ya da varlığını oluşturan halihazırda üretilmiş üretim araçlarının kitlesi ve değeri tarafından konmuş gözükten sınırların ötesinde artırabildiğini” vurgular (604).

Doğal koşulların “Doğa’nın sermayeye bedava armağanı” olarak nitelenmesi (1967a, III, 745) bu yüzden Marx’ın “artı değerın doğal temeli” üzerindeki ısrarıyla tam bir uyum içindedir (bkz. 3 Bölüm). Örneğin, sermayenin doğal koşulları bedava elde etmesi sayesinde emek verimliliğinde sağladığı artış *ceteris paribus* emeğin değerini azaltabilir, bunun sonucunda da sermayenin elde ettiği artı değeri artırabilir:

Bu doğal eyleyiciler, hiçbir maliyetleri olmadığı için, emek sürecine değerleme sürecine katılmadan girerler. Bunlar ürünün değerini artırmaksızın, metanın değerine bir şey eklemeksizin emeği daha verimli kılarlar. Aksine, bunlar tek bir metanın *değerini* düşürürler, çünkü *aynı emek zamanı* ile üretilen ürün *miktarı* arttığı için bu miktarın her parçasına düşen değer *azalır*. Bu yüzden, bu metalar emek kapasitesinin yeniden üretimine girdiği ölçüde emek kapasitesinin değeri de azalır, yahut, ücreti yeniden üretmek için gereken emek zamanı kısalır ve artı emek zamanı uzar. Bu bakımdan, doğa kuvvetleri sermaye tarafından, metaların değerini artırdığı için değil düşürdüğü için elde edilir. (1994, 32)

Bu nedenle, Marx’ın, sermayenin doğa koşullarına bedavadan el koymasını, “başlangıçta bize yalnızca ekonomik ilişkinin maddî temeli olarak gözükten *kullanım değeri*”nin nasıl “ekonomik kategoriye belirlemeye müdahale ettiği”ne örnek olarak göstermesi şaşırtıcı değildir. (1991, 146)

Öte yandan, Marx’ın eleştiricileri tam da onun bedava el koyma analizinde kullanım değerinin oynadığı can alıcı rolü göz ardı ettiklerinden, doğal koşulların sermaye açısından kullanım değeri ile daha geniş anlamda, sırf değer birikiminin bir koşuluna indirgenemeyecek olan, her türlü kullanım değerini mümkün kılan doğanın kullanım değeri arasındaki aynı can alıcı önemdeki farkı da atlarlar. Bu eleştiriciler, fiilen, Marx’ı “doğa-

nın değerini küçültmekle" suçlar, oysa gerçekte, Marx'ın tahlili, doğal zenginliğin sömürücü olmayan üretim ilişkileri yoluyla sömürücü olmayan biçimde toplumsallaştırılması anlayışı ve bu yolda verilecek mücadele için bir temel oluşturmakla, bu özgül biçimde kapitalist değersizleşmeyi daha iyi kavramamıza olanak sağlar.¹¹

Marx, sermayenin doğal ve emekte içkin üretici güçleri rekabetçi parasal birikimin yayılmacı, dönüştürücü dürtülerine bağlayarak bedavadan elde edişine büyük bir toplumsal önem atfeder. Aynı zamanda, sermayenin doğal ve toplumsal koşulları bedava elde edişinin sermayenin üretimi toplumsallaştırmasında içkin insanî yabancılaşmayı nasıl güçlendirdiğine işaret eder. Sermayenin üretim koşulları üzerindeki hâkimiyetinin artışıyla, kullanım değeri (emek ve doğanın insan ihtiyaçlarını karşılamak üzere toplumsal olarak birleşimi) üretimin itici gücü olmaktan gitgide çıkar ve gitgide daha fazla değer birikiminin hizmetine girer. Üretimin doğal ve toplumsal koşulları bir kez sermayenin kuvvetlerine dönüştü mü üreticiler üzerinde yabancılaşmış bir toplumsal güç uygulamaya başlar. Üreticiler, üretiminin kapitalist niteliği devam ettiği sürece doğayla olan maddî alışverişleri üzerinde ortak ve işbirliğine dayalı bir denetim kurma olanağı bulamazlar. Marx'ın belirttiği gibi, "kendi emeklerinin toplumsal karakteri belli bir derecede sermayeleşmiş olarak karşılıklarına dikildiği" için "emeğin koşulları işçiler için *yabancı bir durum*" halini alır; "emekçilerin karşısına sermayenin kuvvetleri olarak çık{an}" "doğanın ve bilimin güçleri için de tabii ki aynı şey gerçekleşir" (1991, 480; 1963, 391):

Toplumsal olarak gelişmiş emek biçimleri ... sermayenin gelişim biçimleri olarak gözüktür, ve bu yüzden toplumsal emeğin bu biçimleri üzerine kurulan emeğin üretken güçleri – bunun sonucunda aynı zamanda bilim ve doğa kuvvetleri – sermayenin üretken güçleri gibi gözüktür. Gerçekte, işbirliği içinde emeğin birliği, işbölümü yoluyla emeğin bileşimi, makine sanayiinde emeğin ürünlerinin yanı sıra doğanın ve bilimin güçlerinin üretken emekler için kullanımı – bunların hepsi dışsal ve nesnel bir şey olarak, onlardan bağımsız ve onları kontrol eden emek araçlarının salt varlık biçimi olarak tek tek işçilerin karşısına dikilir.... Ve aslında bilimin, doğal kuvvetlerin ve emeğin ürünlerinin böyle geniş ölçekli uygulanması ... yalnızca emeğin sömürülmesinin araçları olarak, artı emeğe el koymanın araçları olarak gözüktür ve böylece sermayeye ait güçler şeklinde emeğin karşısına dikilir. (1963, 390–92)

Kısacası, Marx'a göre serbestçe ya da bedava el koyma sermayenin

üretimin doğal ve toplumsal koşulları geliştirme sürecinin önemli bir etmenidir. Fakat bu süreç ancak ve ancak bu koşulları “bireysel bağımsız emekçiden koparıp almak” ve “onları bireysel işçinin dışında ve ona hükmeden güçler olarak geliştirmek” şeklinde işler (1963, 392). Bu şekilde “toplumsal üretim koşullarını gerçek üreticiden yabancılaştırmak” yoluyla “... sermaye, eyleyicisi kapitalist olan bir toplumsal güç olarak gitgide daha fazla öne çıkar” (1967a, III, 264). Üretim koşullarının aldığı bu “yabancılaştırmış, bağımsız toplumsal güç” genel olarak topluma, özel olarak da üreticilere ve onların cemaatlerine yönelik bir meydan okuma demektir. Bu meydan okuma, sermayenin yabancılaştırmış, sınıf ayrımlarına bölünmüş toplumsal üretiminin yerine “üretim koşullarını genel, topluluk için ve toplumsal koşullara dönüştürme” (1967a, III, 264) yoluyla daha demokratik bir toplumsallık geçirilmesine çağrıda bulunan bir meydan okumadır. Bu anlamda, bedava el koyma Marx’ın kapitalizmden komünizme geçiş projeksiyonuna doğal koşulların dâhil edildiği bir kanal sağlar (bkz. 12, 13 ve 14. Bölümler).

6. BÖLÜM / NOTLAR

¹ Bu pasajda “değişim değeri” ile “değer”in eş anlamlı olarak kullanıldığına dikkat edin. Bunun nedeni *Kapital*’in I. Cildinde değişim değerlerinin (parasal fiyatların) kapitalist rekabet ve rantlarla bütünleşen (toplumsal olarak zorunlu emek zamanları anlamında) değerlerden sapmalarının tahlil edilmemiş olmasıdır. Bu sapmalar ancak III. Ciltte ele alınacaktır. İlginç bir biçimde, Deléage (1994, 48), mevcut metinde gösterilen metinden de aktarma yapar, ama ikinci ve üçüncü cümleleri göz ardı eder. Bu göz ardı ediş Marx’ın kullanım değerlerine doğanın katkısı hakkındaki etkisini gizlemek sonucunu verir ve Deléage’in Marx’ın doğanın değerini olduğundan az gösterdiği yolundaki iddiasına yapay bir destek sağlar.

² “Maddî tabaka, değişim değerinin taşıyıcıları oldukları için ve oldukları ölçüde, kullanım değerleri ancak kapitalistler tarafından üretilir” (Marx, 1967a, I, 186).

³ “Genel olarak söylersek, bilim kapitaliste hiçbir şeye mal olmaz, bu, kapitalisti hiçbir şekilde bilimi sömürmekten alıkoymayan bir gerçektir. Aynı başkalarının emeği olduğu gibi, başkalarının bilimi de sermaye tarafından ilhak edilir” (Marx, 1967a, I, 386). Ekolojiyle ilgili olarak kapitalizmin bilimin gelişmesi ve uygulanması üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerinin daha ayrıntılı bir tartışması için 11. Bölüme bkz.

⁴ “Hareket halindeki emek gücünün, canlı emeğin taşıdığı değeri koruma ve aynı zamanda değer katma özelliği bu yüzden, işçiye hiçbir şeye mal olmayan, ama kapitalist için sermayesinin mevcut değerini korumasından ötürü çok yararlı olan bir doğa vergisidir” (Marx, 1967a, I, 206). “Mevcut sermayenin kendisini gerçekleştiren emek tarafından korunması, bu yüzden, sermayeye hiçbir şeye mal olmaz ve bu nedenle üretim maliyetleri arasında sayılmaz” (1973, 366).

¹ Marx, hemen ardından "toplumsal emeğin bütün doğal kuvvetleri bizatihi tarihsel ürünlerdir" diye ekler (1973, 400). Devlet faaliyetlerinin bireysel ve kolektif emek yeteneğinin gelişmesine katkıda bulunması ölçüsünde, sermayenin bu yetenekleri ne derecede bedava elde edeceği, vergilerin ve kamu harcamalarının sınıflar arasında nasıl dağıtılacağı üzerine bir mücadele konusudur (Carchedi, 1991, 129). Tahsis devlet faaliyetini gerektiren diğer doğal ve toplumsal üretim koşulları için de aynı şey geçerlidir.

² "Bu doğa kuvvetleri kendi başlarına hiçbir şeye mal olmaz. Bunlar insan emeğinin ürünü değildirler. Fakat edinilmeleri ancak geçmiş emeğin ürünleri olarak bir maliyeti olan makineler *aracılığıyla* gerçekleşir. Bu yüzden, ancak makineler ve makine sahiplerinin aracılığıyla emek sürecinin eyleyicileri olarak edinilirler" (Marx, 1994, 32; vba.).

³ Bu daha geniş tanım, başka yerler arasında, Marx'ın hem kapitalizmde hem komünizmde "emekçilerin kendileri tarafından yaratılan, ya da doğanın armağanı olan emek araçları"ndan söz ettiği *Fransa'da İç Savaş*'ın müsveddelerinden birinde de kendisini gösterir. (1985, 156)

⁴ Rant getiren doğal koşulların bedava edinimi, bizatihi rantların yapısal biçimdeki *yeni den dağıtım*ı karakterini açıkça ortaya koyar (7. Bölüm bkz.). Buna ek olarak, Carpenter'in izleyen satırlardaki yanlış anlamasını da (1997, 1457) açıklığa kavuşturur: "Marx'ın doğayı a priori değersiz olarak görmesi kısmen kendisinin kısıtlı tanımından kaynaklanır. Sonsuzca bol bir kaynak olarak, Marx doğayı, çağdaş iktisatçıların 'sıfır fiyatlı meta' diyebilecekleri bir şey olarak görür. İktisatçılar sıfır fiyatlı metaları bir ekonomide üretici ya da tüketicilerin bedava elde edebilecekleri ya da dolaysız bir değişim değerine sahip olmayan mal ya da hizmetler şeklinde tanımlar". Carpenter, sadece sonsuzca bol kaynakların sıfır değerinin olabileceğine ilişkin yanlış anlayışıyla birlikte, bedava elde edilen doğal kaynakların da bir fiyatının olabileceği – yani "bir nesnenin değeri olmadan bir fiyatının bulunabileceği" (Marx, 1967a, I, 102) – gerçeğini ihmal eder.

⁵ "Değer kendisinden doğduğu tikel kullanım değerinden bağımsızdır, ama bir tür kullanım değerinde cisimlenmelidir" (Marx, 1967a, I, 188). "Son olarak, yararlı bir nesne olmaksızın hiçbir şey bir değere sahip olamaz. Bir şey yararsızsa, içerdiği emek de yararsızdır; emekten sayılmayan emektir ve bu yüzden değer yaratmaz" (41).

¹⁰ "Bir sermayenin kumanda edebileceği emek miktarı değerine değil, değeri ne olursa olsun, içerdiği hammadde ve yardımcı malzeme, makine, sabit sermaye unsurları ve yaşamsal ihtiyaçlar kitlesinin toplamına bağlıdır. Emek kitlesi istihdam edildikçe ve buna bağlı olarak artı emek arttıkça, sermayenin yeniden ürettiği değer de ona yeni eklenen artı değer de büyüme olur" (Marx, 1967a, III, 248).

¹¹ Doğanın sermaye için kullanım değeri ile Marx'ın tahlilinden çıkan doğanın daha kısıtlanmamış bir kullanım değeri kavramı arasındaki gerilim hatırlanmalıdır, – temel içgüdüleri kapitalist sömürçü ve kapitalist üretimin üreticilerden ve doğadan yabancılaştırmasını inkâr etmek olan – neoklasik iktisatçıların Marx'ın bu kategoriler arasında yaptığı eleştirel ayrımı alaya alırken, niçin, değer, kullanım değeri ve sermaye kavramlarını birbirine karıştırma derdine düştükleri anlaşılabilir. Robert W. Campbell bu tür "sağ duyulu" düşüncenin güzel bir örneğini verir: "(Tanım arazileri ya da yeraltındaki kömür stokları gibi) doğal kaynaklar üretkendir ve toplumun çıkışını artırma yeteneklerinin sonucu olarak, değere sahiptir. Bu mülkiyet biçimleriyle özdeşleşen gelir, rant olarak adlandırılır" (Campbell, 1991, 199). "Marksçı iktisatçılar, bilim tarihinde değer

ve {kaynak} tahsis konularının ayrılmaz bir şekilde iç içe geçtiklerinin anlaşılmasından [!!!] önceki bir dönemde iktisadî düşüncenin ana akımından kopmuşlardır” (Campbell, 1974, 175). Doğrusu, böylesine tarih dışı bir “anlayışa” cevap yetiştirmek gerçekten güçtür.

Kapitalizm ve Doğa: Değer Biçimli Bir Yaklaşım

Kapitalizmin işçileri üretimin zorunlu koşullarından toplumsal olarak ayırması, emeğin ve doğanın birleşik üretken güçlerinin rekabetçi, kâr amaçlı bir şekilde gelişmesine izin verir. Bu ayrılma ve birleşik gelişme, giderek artan karmaşık ve teknolojik bakımdan gelişmiş toplumsal işbölümüyle, özel doğal koşulların üretim üzerine getirdiği kısıtlamaları gevşetir. Fakat bunu, ancak, insanın doğadan elde ettiklerini ve doğa üzerindeki maddî etkisini, rekabetçi kâr dürtüsüyle uyum içinde, daha da genişletip derinleştirmek suretiyle yapar. Böylece kapitalizm, ancak bir bütün olarak küresel biyosfer üzerindeki baskısını artırmak yoluyla, özel doğal sınırların üstesinden gelir. Ne var ki, kapitalizmin çevresel kriz eğilimleri tam olarak ancak metaların değer biçimi, para ve sermaye ile doğa arasındaki içsel gerilimleri dikkate almakla ortaya konabilir.

Marx'ın değer kuramının önemli bir ekolojik perspektif sağlayabileceği düşüncesi, bu kuramın doğanın insanın üretim faaliyeti üzerinde bir koşul ve sınırlayıcı bir etmen olarak önemini dışladığı ya da önemsiz saydığı yönündeki yaygın inanç yüzünden şaşırtıcı görünebilir. Eko-Marksistler arasında bile, dikkate değer ekolojik sezgilere sahip olduğu kadarıyla, Marx'ın bunu – değer kuramı sayesinde değil – değer kuramına rağmen yapmış olduğu fikri hâkimdir (Benton, 1989; Deléage, 1994). Fakat, kapitalizmin insanî varoluşun doğal koşullarını bozma eğiliminin tohumu Marx'ın değişim değeri tahlilinde dikkate değer biçimde ortaya konmuştur.

Meta, bütün kullanım değerleri gibi, hem emeğin hem doğanın ürünüdür. Buna karşılık, zenginliğin özgül olarak kapitalist biçimde özünü oluşturan değer, metalarda nesnelleşen soyut toplumsal emek zamanının

dan ibarettir. Nicel olarak, kapitalizm doğaya, ancak elde edilmesi için meta üreten emek harcanması gerektiği ölçüde, bir değer atfeder. Doğanın üretime – ve daha genel olarak insan hayatına – katkısı, maddî bakımdan onu elde etmek için harcanması gereken bu emeğe indirgenemez olsa bile bu durum böyledir. Kısacası, değer zenginliğin özel bir toplumsal biçimi – hem doğanın hem emeğin özel bir toplumsal nesnelleşmesi – olsa bile, değer biçimi doğayı yararlı ve hayat veren karakteristiklerinden soyutlar.¹ Bu çelişki, kapitalizmin, bu bölümün konusunu oluşturan, doğal çevresini talan etme eğilimini açıklamaya yardımcı olur. Bundan çıkan ikinci mantıkî sonuç, değer kuramının sınırlı doğal koşulların üretken rolüne hak ettiği değeri vermediği yönündeki yaygın şikâyetin Marx’a değil kapitalizmin kendisine yöneltilmesinin gerektiridir.

Değer ile doğa arasındaki çelişkiyi 5. ve 6. Bölümlerdeki tahlillere bağladıktan sonra, bu bölüm değer in daha da özgül ekoloji karşıtı özelliklerini inceleyecektir. Burada, Marx’ın rant tahlili, değer biçiminin içerdiği, genel olarak kullanım değeri, özel olarak da doğa ile ilgili gerilimlerin materyalist ve toplumla ilişkili bir incelemesi olarak yorumlanacaktır. Son olarak, bu bölümde özel ve/ya da devletçe düzenlenen rantın değer ile doğa arasındaki çelişkiyi ekolojik bakımdan sürdürülebilir bir şekilde çözmesinin ne ölçüde beklenebileceği değerlendirilecektir.

Değer ve Doğa

Ücretli emek ilişkisi, emekçilerin üretimin zorunlu koşullarıyla olan ilişkilerinin koparılmış ve gerekli kullanım değerlerinin (işçinin tüketim malları, artı, yeniden üretilebilir üretim araçları) değişim değerlerinin ekonomik düzenleyici gücüne tâbi kılınmış olmasını varsayar (bkz. 5. Bölüm). Kullanım değerinin değişim değerine bağımlı hale gelmesi, daha geniş bir toplumsal biçim altında, gerek değişim gerekse de kullanım değerlerinin değere Tâbi kılınması olarak da görülebilir.² Meta ve para ilişkilerinin bazı özel kullanım değerlerinin nitelikleriyle sınırlı olduğu kapitalizm öncesi sistemlerin aksine, kapitalizmde değişim değerleri tam olarak değer in – soyut ya da türdeş toplumsal emek zamanının – özel biçimleri (kullanım değerleri de değer in özel biriktiricileri) haline gelir. Kapitalizmde, “metalar mübadele edildiklerinde değişim değerinde kendini gösteren ortak öz, değerleridir” ve “değişim değeri metaların değerinin kendilerini gösterebildikleri ya da ifade edebildikleri tek biçimdir” (Marx, 1967a, I, 38).³

Marx'ın yaklaşımının önemi üç boyutludur. Birincisi, Marx, değeri değişim değerinin değil de, değişim değerini değer bir biçimi olarak koymakla, değer değişim alanında değil, ancak üretimde doğduğunda ısrar etmektedir.⁴ Aslında, Marx'ın işlemi, değeri, değişim değerini ve kullanım değerini birbiriyle özdeşleştirmeyen, üretim temelli tek tutarlı değer kuramıdır. (Sadece kullanım değerini değil de) değeri doğaya atfetmek isteyen birçok Marx eleştirmeni gözden geçiriyor (ya da en azından unutup) gibi görüldüğünden, bu hususun vurgulanması gereklidir (bkz. 8. Bölüm).

İkincisi, değişim değerinin ve kullanım değerinin, özel biçimleri olarak değere tâbi kılınması, (P, para, M, meta anlamında, Marx'ın P-M-P dolaşımı olarak ele aldığı) satış kârı için üretimin, (M-P-M dolaşımı olarak özetlediği ve her türlü parasal dolaşımın esas olarak alternatif *kullanım değerleri* elde etmek için yapıldığı) kullanım için üretim üzerinde artan hâkimiyetine karşılık düşer. Değer, kullanım değeri ve değişim değerinin hareketini ve gelişimini belirleyen “etkin etmen” haline, bu şekilde gelir:

P-M-P dolaşımında gerek para gerek meta sadece değer kendisinin farklı varoluş tarzlarını temsil ederler ... {Değer} yok olmaksızın devamlı bir biçimden ötekine değişir ve böylece otomatik olarak etkin bir karakter kazanır. Şimdi de kendi kendine büyüyen değer ömrü boyunca birbiri ardına aldığı bu iki farklı biçimin her birini ayrı ayrı ele alırsak şu iki önermeye varırız. Sermaye paradır: Sermaye metadır. Ama gerçekte değer burada, içinde durmadan sırasıyla para ve meta biçimlerini alırken bir yandan da büyüklükçe değiştiği, artı değeri üzerinden atarak kendi kendini farklılaştırdığı bir sürecin etkin etmenidir. (1967a, I, 153–54)

Marx'a göre, üretim ve değişim alanında değer (paranın itici gücü şeklinde) artan hâkimiyeti, “özgür” emek gücünün ve üretim araçlarının metalaşmasına, fiilen, emeğin ve üretimin parasal değerlendirilmesine dayanır. Değer kapitalizmin doğayla temelden uzlaşmaz çelişkisini içerdiği sürece, değeri insanın üretim faaliyetinin “etkin etmeni” olarak koruyan hiçbir çevreci politikanın çevre krizini ciddi biçimde hafifletmesinin pek olası olmadığını göstermek için bu hâkimiyet konusunu vurguluyorum. Doğal kaynakları korumak için bunlara özel kişi ve kurumlarca ya da hükümet tarafından bir kullanım bedeli (rant) konmasının da emekle sermaye arasındaki sınıfsal ilişki dokunulmadan kaldığı sürece, aynı şekilde etkisiz olacağı açıktır.

Bu da Marx'ın tahlilinin şu andaki amaçlar açısından en önemlisi olan üçüncü boyutuna bağlanır: zenginlik ancak emek ve doğanın maddece çeşitli biçimlerin üretilen sayısız kullanım değerleri olarak var olduğundan, değişim değerinin ve kullanım değerinin değere (*türdeş* toplumsal emek zamanına) tâbi olmasının, kullanım değerinden (üretimin maddî ihtiyaç karşılayıcı karakterinden) toplumsal bir soyutlamayı temsil edişine.⁵ Marx'a göre, değer böylelikle zenginliğin doğal temelinden ve özünden soyutlanır. Tarih aşırı konuşursak "maddî zenginlik, kullanım değerleri âlemi münhasıran emekçe değişikliğe uğratılmış doğal malzemeden oluşur"; fakat kapitalizm koşullarında, "bu zenginliğin toplumsal biçimi, değişim değeri ... bu kullanım değerlerinin taşıdığı nesnelleşmiş emeğin toplumsal bir biçiminden başka bir şey değildir" (Marx, 1988, 40).⁶

Başka bir ifadeyle, değişim değeriyle kullanım değeri arasında meta-da içkin olan çelişki aynı zamanda zenginliğin özgül kapitalist biçimiyle doğal temeli ve özü arasındaki bir çelişkidir.⁷ Doğa kullanım değerlerinin üretimine katkıda bulunur; oysa kapitalizm zenginliği tümüyle nicel, toplumsal-biçimsel bir soyutlama ile temsil eder: genel olarak emek zamanı. Sermayenin doğal koşullara (doğanın kapitalist kullanım değeri üretimine değer üretimini artırmadan katkıda bulunduğu her durumda meydana gelen) "bedava el koyuşu", sistemin doğayı değerlendirmesini doğanın zenginliğe ya da insanî ihtiyaçların karşılanmasına gerçek katkısına göre değil de meta üretimi için gereken toplumsal emek zamanına göre yaptığı ölçüde, bu çelişkiyi açığa vurur (bkz. 6. Bölüm).

Bütün toplumlar emek zamanlarının yeniden üretime tahsisıyla uğraşmak zorundadır ve bu tahsisi düzenleyen toplumsal ilişkiler emeği daima özel bir toplumsal biçimle emer (1967a, I, 71). Ne var ki, kapitalizme gelinceye dek, üreticiler tarafından sarf edilen üretken ya da ihtiyaç karşılayıcı emek toplumsal olarak üretimin zorunlu koşullarından tümüyle ayrılmış değildi. Her türlü *artı* emek ve ürün kullanımını da içeren toplumsal emek tahsisi, emekçilerin üretimin doğal koşullarıyla (manevî bağları da içeren) toplumsal bağlarıyla karşılıklı olarak kurulmuş doğrudan kişisel karşılıklı bağımlılıkları ve/ya da hiyerarşik bağımlılıkları içerisinde cereyan ederdi. Bunun bir sonucu olarak, üretim çoğunlukla kullanım içindi, üretimin genel olarak değişim değerleri biçimindeki zorunlu toplumsal üretim zamanı tarafından düzenlenmesi söz konusu değildi.⁸ Kısacası, kapitalizm öncesi insan-doğa ilişkileri toplum dolayımıyla gerçekleşse de, kapitalizm öncesi üreticiler toplumsal olarak doğal koşullardan ayrılmama-

muş olduklarından, bu ilişkiler kullanım değerinin doğal temeli ve özünden kapitalizmde olduğu kadar özerklik kazanmamıştı.

Marx'ın kavrayışında, değer kullanım değerinden ve doğadan biçimsel soyutlanması *uzlaşmaz* bir çelişkidir. Çünkü değer hâlâ bir kullanım değeri üretimi – yeniden üretici insan-doğa metabolizmasının zorunlu bir parçası olan maddî üretim – biçimindedir. Bu yüzden, “kullanım değeri ... kapitalist üretimde bir yan unsur” olsa bile (1968, 495), değer belirli kullanım değerlerinde nesnelleşmelidir; bu nedenle de doğa ile etkileşim hâlindeki emek, değer üretimi ve birikiminin zorunlu bir konaktır. Gerçekten, doğaya hiç ihtiyacı olmasaydı, sermaye, hiçbir çevresel kriz eğilimine de sahip olmayabilirdi. Çünkü gördüğümüz gibi, bu tür krizlerin kökleri doğal koşulların üretim araçları olarak kullanılıp elden çıkarıldığı özgül tarihsel kalıplardadır – Marx'ın değer, insanî, toplumsal ve doğal bakımlardan yabancılaştırmış bir kullanım değeri biçimi olduğunu ortaya koymasının önemi buradadır. Değer biçimli üretimde, kullanım değerleri, doğayla sürdürülebilir ve geliştirici şekilde birlikte evrilme ihtiyacı da dâhil, insan ihtiyaçlarını karşılamak için değil, sadece değişim değerleri elde etmenin aracı olarak üretilir. Kapitalizm insanî ve insan dışı doğayı ancak satılabilir kullanım değerlerinde kârlı biçimde nesnelleştirilebildikleri ölçüde insanî üretimin zorunlu parçaları olarak tanıır.⁹

Değer-Doğa Çelişkisinin Özgül Biçimleri

Değerin özü, soyut emek, türdeş bir toplumsal kimliktir. Marx, metaların “kullanım değerlerindeki nitel farklar bir yana bırakıldığında değişim değerleri olarak aynı çeşitten emeğin ... tek biçimli, türdeş, basit emeğin eşit miktarlarını temsil ettiklerini” söyler (1970, 29).¹⁰ Aynı şekilde, “değer olarak bakıldığında, bütün metalar nitel olarak eşittir ve yalnızca nicel olarak farklılık gösterirler, bu yüzden belli nicel ilişkiler içinde... birbirleriyle ölçülebilir ve birbirlerinin yerine konabilirler (1973, 141). Ne var ki, meta mübadelesi değer zorunlu toplumsal emek zamanı olarak genel, türdeş karakterini tikel kullanım değerlerinin değişim değerleri olarak nesnelleşen değer karşısına çıkaran bir çelişki doğurur. Bir başka deyişle, metaların “doğal özellikleri” “sırf sayılar şeklinde ifade edilen ... değişim değeri karakterleriyle çelişki içine girer” (1973, 144):

Meta bir değer olarak genel, gerçek bir meta olarak tikeldir. Bir değer ola-

rak daima değişime konu olabilir; gerçek mübadelede ancak özel koşulları yerine getiriyorsa değişilebilir. Bir değer olarak değişilebilirliği kendisi tarafından belirlenir; [çünkü] değişim değeri tam da öteki metallerin yerine geçtiği ilişkiyi ifade eder; [fakat] gerçek mübadelede ancak doğal özelliklerine bağlı ve mübadeleye katılanların ihtiyaçlarına uygun düşen niceliklerde değişilebilir. ... *Meta ... doğal varoluşunda, doğal özellikleriyle, ne daimî bir değişim konusu olabilir, ne de diğer tüm metallerle değişilebilir, ancak kendisinden farklı bir şey olarak, değişim değeri olarak bunu yapabilir.* (141-42, vba.).

Marx, değerın genel eşdeğeri olarak paranın, tam da, metallerın kullanim değerlerinin maddî tikellikleri ve nitel çeşitlilikleri ile değerın toplumsal genellik ve türdeşliği arasındaki bu çelişkiden dolayı, zorunlu bir biçim olarak ortaya çıktığını savunur.¹¹ Meta üreten emek için de aynı şey geçerlidir: Marx'ın emek-para denen öneriye yönelttiği eleştirisinde vurguladığı gibi, soyut emeğin genel-nicel karakteri ile doğal koşullarla toplumsal olarak birleşip bütünleşerek farklı kullanım değerleri üreten somut emeklerin nitel çeşitliliği arasındaki çelişkiden ötürü, para, meta ekonomisinin zorunlu unsurudur.¹² Paranın, emeğin genel temsilcisi ve taşıyıcısı olarak kendi kullanım değeri, değerın zenginliğin doğal ve insanî özünden biçimsel soyutlanmasını hem ifade eder hem de toplumsal olarak güçlendirir. Marx'a göre, para sadece "*evrensel emek zamanının doğrudan şeyleşmesi*, yani, bütün bireysel emeklerin evrensel yabancılaşmasının ve bertaraf edilmesinin ürünü" değil (1970, 47), aynı zamanda, "*metanın doğal varoluşundan ayrılmış toplumsal varoluş biçimidir*" (1973, 145; vba.).¹³

Değerin ölçüsü ve nesnelleşmesi olarak para, "tikel varoluş biçimlerinden soyutlanmış ... zenginliktir"; "zenginliğin, zenginliği oluşturan tüm doğal özlerle karşıtlık içindeki ... genel biçimidir" (1973, 221). Bu yüzden, bir meta para ile değişildiğinde, "bütün doğal özellikleri kaybolur; artık öteki metallerla özgül, nitel bir ilişki içine girmez" (141)¹⁴ Değerin temsilcisi olarak para, böylece, bunlar doğal koşulları elde etmek ve üretken biçimde yararlanmak için gereken toplumsal emek zamanının *niceliğinde* ortaya çıkmadığı sürece, doğanın nitel çeşitliliğinden, çevresel farklılık ve ilişkilerden soyutlanmıştır. Aslında, para değerın genelliği ile kullanım değerlerinin tikelliği arasındaki çelişkiyi, yararlı emeğin, – zenginliğin gerçek kaynakları olan – insanî ve insan dışı doğanın çeşitliliğiyle koşullanan nitel farklılıklarını soyutlayarak "çözer".

Buradan, değer ve para tarafından düzenlenen her türlü üretim sisteminin Rachel Carson'ın deyişiyle "doğaya karşı silah elde yaklaşım" (1962, 67) eğilimi taşıyacağı, yani tikel doğal koşulları üretim ve tüketim araçları olarak elde ederken, bunların çeşitliliğini ve karşılıklı ilişkilerini korumayı pek az umursayacağı çıkar.

Örneğin:

Bitkilere karşı tutumumuz özellikle dar perspektifli bir yaklaşımdır. Dolaysız bir yararını gördüğümüz bir bitkiyi bakar büyütürüz. Eğer herhangi bir nedenle varlığının yararsız ya da sadece gereksiz olduğuna hükmedersek onu hemencecik yok oluşa mahkûm ederiz... Pek çok bitki sırf bizim dar bakış açımıza göre yanlış zamanda yanlış yerde bulunmuş olduklarından yok olmaya mahkûm olmuştur. (63–64)¹⁵

Paranın doğal çeşitlilik ve karşılıklı ilişkilerden soyutlanmışlığı, özellikle de kapitalizmin emeği ve doğayı farklı bölümlere ayırmasıyla bir araya gelince, doğal koşulların basitleştirilmesine ve türdeşleştirilmesine yönelik bir eğilimi besler. Foster'ın işaret ettiği gibi (1994, 111–12), "emek daha türdeş hale geldikçe, benzer bir yoksullaşma sürecinden geçen doğanın büyük bölümü de öyle olur. ... Kârlar ne ölçüde artarsa, doğal çeşitlilik de o derece tahribata uğrar". Değerin doğal çeşitlilik ve karşılıklı bağılıktan soyutlanması kapitalist gelişmenin daimî bir etkisinden ibaret değildir, bu daha çok, emeğin ve doğanın birleşik üretken güçlerinin bilimsel olarak sermayeye boyun eğdirilmesiyle kapitalizmin maddî ve toplumsal gücünün birikimli bir şekilde büyümesidir (bkz. 5. ve 6. Bölümler).¹⁶

Para, zenginliğin, yani insan-doğa ilişkilerinin toplumsal bir biçimi olduğu için, doğayı niteliksizleştirmesi, insanî bireyselliği de yabancılaştırıcı bir tarzda doğadan yoksun bırakma eğilimindedir. "Para (değişim değeri)" aracılığıyla "... birey, doğal niteliği değil, toplumsal niteliği (işkisi) içinde nesnelleşir, bireyin bu toplumsal niteliği, aynı zamanda, kendisine dışsal bir niteliktir" (Marx, 1973, 226). Bu yüzden, "birey, daha önceki tarihsel dönemlerde kendisini belirli ve sınırlı bir insanî birlikteliğin parçası kılan toplumsal bağlardan vb. kopmuş gözükecektir" (83).¹⁷ Aslında, değer biçimli üretim emekçilerin üretimin doğal koşullarından toplumsal olarak ayrılmış olmasını varsaydığı için, "tüm üretim sisteminin temeli olarak değişim değeri, kendi varlığıyla şimdiden, [işçilerin] doğal varoluşunun toptan yadsınmasını ... ima eder" (247–48). Bu ayrıl-

maya dayanarak, “toprağın ve ürünlerinin metalaşma yoluyla nesnelleşmesi, gittikçe gelişen bir sömürücü tavrı: doğanın uzaklaştırılmasını – nesnelleştirilmesini – “ geliştirme eğilimindedir (Pepper, 1993, 91). Bu bakış açısından, “insanı (1) doğadan ve (2) kendisinden uzaklaştırarak insanları soyutlamalara dönüştürme” eğiliminden dolayı, kapitalizm bir “kendinden uzaklaşmış doğal ve tinsel bireysellik” sistemidir (Marx ve Engels, 1980, 151, 239; Marx, 1964, 112; vba.).

Bu uzaklaşmanın bir yönü, kapitalizmin “doğaya silah elde yaklaşımı”na uygun olarak insan dışı doğanın düzenli imhasını ve bu yıkımın insan ruhu üzerindeki etkilerini içerir. Bundan ötürü, yoğun tarımsal ilaç kullanımının hayvanları maruz bıraktığı dile getirilemez ıstırap tanımladık-tan sonra Rachel Carson şunu sorar: “Sorun, bir uygarlığın kendi kendini tahrip etmeksizin ve uygar sıfatını kullanma hakkını yitirmeksizin hayata karşı amansız bir savaş yürütüp yürütemeyeceğidir. ... Canlı bir yaratığa böylesine ıstırap veren bir eylemi onaylamakla insanlığımızdan yitirmez miyiz?” (1962, 99-100).

Doğadan yabancılaşmanın maddî biçimi ve derecesi farklı sınıflar için çok farklıdır – işçi sınıfının oturduğu mahalleler ve çalıştıkları işyerleriyle kapitalistlerin kır evlerini ve klimalı, açılır kapanır tavanlı bürolarını karşılaştırabilirsiniz – ne var ki, “bireylerin kendilerince denetlenebilir olmadıkları” için, bu karşıtlıkların çoğu “sanki *doğal koşullarmış* gibi gözükebilir” (Marx, 1973, 164).¹⁸ Pek çok işçi açısından, Carson’ı düşündüren sorunlar maddî geçim, güvenlik ve rahatlık gibi gündelik sorunlarla karşılaştırıldığında âcil önem taşımaz. Bu durum, bu gibi sorunların çoğu kez neden üst sınıfların üyelerince dert edildiğini açıklar. Fakat kullanım değerlerinin farklı sınıflara göre farklılaşan biçimlerde insanın doğayla birliğinden kopması da kapitalist doğadan yabancılaşmanın can alıcı özelliklerinden biridir (Parsons, 1977, 47).¹⁹ Buradaki daha temel husus, insanın doğadan yabancılaşmasının değer kullanım değerinden yabancılaşmasında içkin bulunduğu.

Değerin nitel türdeşliğinden sonsuz biçimde bölünebilmesi çıkar. Gerçekte, “her meta, değer olarak eşit biçimde bölünebilir, metanın doğal varlığında ise böyle bir şey söz konusu değildir” (Marx, 1973, 141).²⁰ Öyleyse, değer ve para sadece biçimsel olarak nitel çevresel farklılıklardan ve ilişkilerden soyutlanmazlar, onlar, aynı zamanda doğaya yapay biçimde bölünüp parçalanmasına olanak veren bir değer verirler. Marx bu parçalanmayı, “paranın çözücü etkisi” olarak tanımlar. Bu çözücü etkisi,

paranın başka türlü “değişime konu edilemez ve yabancılaştırılmaz bir nesneler kitlesi” oluşturacak olan “mülkiyeti parçalama aracı” olarak iş gördüğü durumda ortaya çıkar (871). Bununla birlikte, bu parçalanma uşikâr bir parasal fiyatlandırmayı zorunlu olarak gerektirmez; sermayenin doğal kaynaklara bedavadan el koyması yoluyla da cereyan edebilir. Doğanın parçalara ayrılmasının her iki biçimi de bir yandan değer in doğa-insan ilişkilerinin çeşitliliğini ve karşılıklı bağıllığını niteliksizleştir mesinden kaynaklanır, bir yandan da bu niteliksizleştirmeyi pekiştirir. David Harvey değerin bu yönünün ekolojik sonuçlarını belirtmiştir:

Parasal fiyatlar tikel şeylere konur ve üzerinde özel mülkiyet haklarının kurulacağı ya da gösterileceği değişilebilir nesnelerin var olmasını gerektirir. Bu, varlıkları sanki ait oldukları ekosistemden çekip alınabilirlermiş gibi kavradığımız anlamına gelir. Örneğin, balığın değerini içinde yüzdüğü sudan bağımsız olarak düşünürüz. Bu mantığa göre, bütün bir ekosistemin parasal değeri, ancak atomistik bir ilişki içinde o bütünü oluşturan bütün parçalarının toplamı alınarak hesaplanabilir... Gerçekte, parasal değerlendirme bizi doğal dünyanın nasıl oluştuğuna ilişkin bütünüyle Cartezyen-Newtoncu-Lockçu ve bazı bakımlardan “ekoloji karşıtı” bir ontolojiye götürür. (1993, 6)

Kapitalist gayri menkul sektörü ve kentleşmenin sulak alanlara ve diğer ekosistemlere sızmasıyla gelen “yeşil alanlara gereksiz üşüşmeye” – ya da çağdaş tarımın “zararlılar, tarım ilaçları, yeni zararlılar, toprağın tükenmesi, kimyasal gübreler ve su kirliliği şeklindeki karmaşık döngüsüne” – kısaca bir göz atmak, kapitalizmin yıkıcı çevresel eğilimlerinde değer biçiminin çözücü, parçalayıcı etkisini görmeye yeterlidir (Wallis, 1993, 151).

Carson’ın gözlemlediği gibi, sermayenin bölünme ve uzmanlaşma yoluyla gelişmesiyle birlikte giden doğal koşulların basitleştirilmesi ekolojik dengeleri tehlikeli biçimde bozma eğilimindedir: “Doğa manzaraya büyük bir çeşitlilik getirdi, oysa insanın onu basitleştirme tutkusunu var. Bu yolla doğanın canlı türlerini kendi sınırları içinde tuttuğu doğal dengeleri ve denetim mekanizmalarını bozuyor” (1962, 10).

John Bellamy Foster, “doğal süreçlerin birbirinden koparılması ve aşırı biçimde basitleştirilmesinin” sermayenin emeği basitleştirmesi ve mekanize etmesiyle yakından bağlantılı olduğuna işaret eder; her ikisi de sermayenin emeği ve doğayı kendine dâhil etmesinin zorunlu yoludur. Ve bu, 5. Bölümde ele alındığı üzere, “kapitalist gelişmenin özsel bir eği-

limini” temsil eder (Foster, 1994, 121; krş. Braverman, 1974). Buna, değer ilişkilerinin, doğaca sağlanan ve diğer üretim araçlarının dağılımını kolaylaştırarak, bu araçların artan hareketliliği için gerekli bir koşul yarattığı da eklenebilir. Üretim donanımlarının, metaların ve emeğin ülke içi ve ülkeler arasında paranın yönetimindeki hareketi insan-doğa ilişkilerinin geçicilik ve kararsızlığını ve kapitalizmin bu ilişkilerin geçici ve kararsız niteliğine denk düşen doğal koşulları kısa vadeli amaçlar için gerçek değerinin altında değerlendirme eğilimini, “kes ve yak” zihniyetini pekiştirir.²¹

Son olarak, parasal sermaye birikimi hedefi nicel bakımdan sınırsız bir karaktere sahiptir (Marx, 1967a, I, 151–52). Sermayenin (daha fazla para peşindeki paranın) sınırsızlığı, paranın faaliyet alanına giren *tikel* değışilebilir kullanım değerlerinin sınırsız çeşitliliğinin değerinin *genel* ölçü ve nesnelleştirme aracı olarak işlev görmesinde saklıdır (1970, 131–32). Bu bakımdan, “kullanım değeri kendi başına değeri”in yahut evrensel eş-değeri olan paranın “hudutsuzluğuna sahip değildir” (1973, 405). Sermaye olarak para, emekçilerin üretimin zorunlu koşullarından toplumsal ayrılmasının sonucunda üretimi kendisine tâbi kılarak, doğal temeli ve özüy-le kullanım değerinin yayılmasına karşı koyduğu tüm tikel engelleri aşmay hedefler:

Ne var ki, zenginliğin genel biçimi olarak – para-sermaye sınırlayıcı engellerinin ötesine geçmek yönünde bitimsiz ve sınırsız bir itıştır. Her sınır onun için bir engeldir ve olmak zorundadır. Başka türlü olsaydı, sermaye – kendisini yeniden üreten para – olmaktan çıkardı. Eğer bir kez bile belli bir sınırı bir engel değil içinde rahat ettiği bir sınır olarak görseydi, değışim değeri olmaktan çıkıp kullanım değeri, zenginliğin genel biçimi olmaktan çıkıp, özgül, özsel biçimi olurdu. (1973, 334)²²

Zenginliğin toplumsal biçimi olarak sermayenin taşıdığı sınırsız genişleme eğilimi, insanın üretim faaliyetine kendi doğal çevresinin bütün sınırlayıcı etmenleriyle çelişir. Bu durum kapitalizmin üretimin doğal sınırlarını – üretimin ekosistemler ve diğer doğal kaynaklar üzerindeki baskısını – küresel, biyosferik düzeye genişleterek tikel ve doğal sınırların üstesinden gelme eğiliminde yansımaları bulur (bkz. 5. Bölüm). Fakat değer biriktirme amacı küresel sınırlardan bile kopar – Ray Dasmann’ın inandırıcı biçimde işaret ettiği gibi, bu, sınırların maddî gerçekliklerini yadsılamakla ilgisiz bir olgu:

Dünyanın büyüklük, enerji ve maddî kaynaklarca sınırlı olduğu bilgisiyle

birleşen sınırlayıcı etmenler Kavramı, aşikâr, fakat çoğu kez dikkatten kaçan bir sonuca, büyümenin ve genişlemenin bir yerde bitmesi gerektiğine götürür. İnsan da dâhil her canlı türünün bireyleri için nüfus artışının, çevresel sınırlayıcı etmenler (örneğin zaruri ihtiyaçlarda kıtlık baş göstermesi gibi) etkisini göstermeden önce, kendi davranışlarıyla sınırlanması daha iyi olacaktır. (1968, 23)

Toparlarsak, toplumun ve doğanın sağlıklı bir birlikte evrimi insanı üretime nicel sınırlar konmasını gerektirirken, servetin değer biçimi, tanım gereği, üretimi yayılmacı bir karakterle doldurur. Sonuç olarak, kapitalist toplumlar, sermaye birikiminin, arz (değer üretimi) ve talep (değer gerçeklemesi) taşları arasına durmadan daha fazla miktarda madde ve enerji konmasını gerektiren sürdürülemez bir “üretim değirmeni” olmuştur (Schnaiberg, 1980; Schnaiber ve Gould, 1994).²³

Sermaye birikimi amacının nicel sınırsızlığı belli bir zaman dilimiyle sınırlandığında kısa vadeli hesaplar yapılmasına ve kararlar verilmesine yol açar. Bu durum, şimdi insan üretimindeki “yeni durumlar yaratan hız ve çabukluğun doğanın dikkatli adımlarından çok insanın dikkatsiz ve aceleci hızını izle”mesini (Carson, 1962, 7) açıklamaya yardım eder. Bunun açık bir örneği kapitalist tarımın organik, ekolojik süreçlerin mevsimsel ritimleriyle sürdürülebilir zenginlik üretimine getirilen sınırlamayı dikkate almaktaki başarısızlığıdır. Sonuç toprağın ve su kaynaklarının yaygın erozyonu ve yozlaşması olmaktadır (Mayumi, 1991; Matson vd., 1997).²⁴

Marx, *Kapital*'de servetin nakdileşmesinin ve hızlı sermaye birikimi amacının çevre bakımından sağlıklı ve sürdürülebilir tarım uygulamalarıyla doğrudan çeliştiğini ortaya koyar. “Kapitalist tarımda ... belirli bir zaman için toprağın verimliliğini artırmakta sağlanan her ilerlemenin, bu verimliliğin kalıcı kaynaklarını mahvetmeye doğru bir ilerleme” olduğunu ve “toprağın hayatiyetinin çarçur edil{diğini}, bu israfın uluslararası ticaret yoluyla ülke sınırları ötesine taş{tığını}” öne sürer (1967a, I, 506 ve III, 813). Marx'a göre,

piyasa fiyatlarının dalgalanmasına göre belli tarımsal ürünlerin ekilmesine olan bağımlılık ve bu ekimde bu fiyat dalgalanmalarına bağlı olarak meydana gelen sürekli değişiklikler – çabuk para kazanmaya yönelik kapitalist üretim ruhunun ta kendisi – görevi birbirini izleyen insan nesillerinin hayatı ihtiyaçlarını düşünmek ve sağlamak olan tarımla çelişki içindedir. (1967a, III, 617)²⁵

Ormancılığa da benzer bir tanı konur. Marx bu konuda, orman çapulculuğu ya da ekoloji karşıtı ticarî ağaç yetiştiriciliğinin tersine olarak, “uzun üretim zamanı ... ve devirler arasındaki uzun zaman aralığının ormancılığı kapitalist girişimlerin pek az ilgisini çeken bir iş kolu kıl(dığı)nı” söyler; bu yüzden, sermayenin bu alandaki etkinliği “kendini daima ormanların böylesine enerjik tahribinde göstermiştir, tersine ormanların korunması ve yenilenmesi için yapılanlar son derece önemsiz kalmıştır” (1967a, II, 244). Marx, öngörülü biçimde, kapitalizmde ormanların “ancak nâdiren, yani özel mülk değil devlet denetimine tâbi olduğunda az çok bir bütün olarak toplumun yararına işletileceğini” söylemiştir (1967a, III, 617).

Sermaye güdümündeki üretimin yapay olarak yüksek hızı, esas olarak doğanın hayatı devam ettirici özgün niteliklerinden ve karşılıklı bağlantılarından çekilip alınmak yoluyla kullanım değerlerini durmadan geliştirmesiyle de birleşince doğanın kendini tazeleyebilmesinin ve insanî üretimin sürdürülebilirliğinin biçim ve sınırlarına yeni belirsizlikler getirmiştir (Foster, 1994; Briggs, 1997). Rachel Carson’ın kansere neden olan maddelerle ilgili düşünceleri yazılışını izleyen yaklaşık 40 yıl içinde daha da büyük geçerlilik kazanmıştır:

Acelesi olmayan zamanın yani doğanın çağları boyunca, uyarlanamayanların kökünün kazınip sadece en dirençlilerin hayatta kalması yoluyla hayat yıkıcı güçlerle bir uyuma ulaştı. Bu kanser yapıcı eyleyiciler eskiden de öldürücü bir etmendi, ne var ki, sayıca azdılar ve hayatın daha başından alışmış olduğu bir güçler düzenlemesine aittiler. ... Sanayi çağının şafağıyla birlikte dünya sürekli ve durmadan artan değişikliklerin cereyan ettiği bir yer oldu. Doğal çevrenin yerine hızla pek çoğu çok güçlü biyolojik değişikliklere yol açma kapasitesine sahip yeni kimyasal ve fiziksel eyleyicilerden oluşan yapay bir çevre konuldu. İnsan, biyolojik mirası yeni koşullara uyarlanmak için yavaş yavaş evrilse bile, kendi etkinlikleriyle yarattığı bu kanserojenler karşısında korunmasızdı. Sonuç olarak, bu güçlü maddeler vücudun yetersiz savunma mekanizmalarının arasından kolayca sızabiliyordu. (1962, 219–20)

Bu gözlemler, Steingraber’in (1997) kanserin çevresel kaynaklarıyla ilgili araştırmasında ayrıntılı biçimde doğrulanmıştır. Bunlar, sermayenin doğal kaynakları elde etmesinin, kullanmasının ve atık olarak devreden çıkarmasının etkilerinin, kaynak tüketiminin nicel ölçüleriyle ya da doğanın taşıma kapasitesinin “doldurulmasıyla” doğru bir şekilde hesapla-

namayacağına ilişkin bir uyarı olarak durmaktadır. Bu etkiler, sermayenin yapısında bulunan sınırsız büyüme dürtüsü ve değer biçimli üretimin nitel bakımdan ekoloji karşıtı karakteristiklerinin karşılıklı maddî etkileri şeklinde ele alınmalıdır (9. Bölüm, Marx'ın kentle kır arasındaki kapitalist bölünme kavrayışı temelinde böyle bir tahlil getirmektedir.)

Marx'ın Kapitalist Rant Tahliline Bir Bakış

Marx, *Katkı'da* emek değer kuramına “son ve görünüşte bitirici itiraz” diye yazar, “şudur: Eğer değişim değeri bir metanın içerdiği emek zamanından başka bir şey değilse, hiç emek içermeyen metaların nasıl olup da değişim değerine sahip olduğu, bir başka deyişle, doğal güçlerin değişim değerlerinin nereden çıktığıdır. Bu sorun rant kuramında çözüme kavuşur” (1970, 63).

Rant, böylece değişim değerlerinin emek zamanınca belirlenmesi ile hiç insan emeği içermeyen doğal koşulların pozitif piyasa fiyatlarına sahip olması arasındaki çelişkinin sonucu olarak çıkar. Marx'ın bu soruna getirdiği çözüm, ayrıntılarda son derece karmaşık olsa da, temel ilke açısından son derece basittir.²⁶ “Toprak rantı”nı artı değerın yeniden dağıtımı, daha özgül olarak “tekele alınmış bir doğal kuvvetten doğan, genel oranın üstünde ve yukarısında bir artı kâr” olarak ele alır (Engels'ten Schmidt'e, 12 Mart 1895, Marx ve Engels içinde [1975, 457]):

Çağlayanlar, zengin maden ocakları, balık kaynayan sular, konumu elverişli inşaat alanları ne şekilde olursa olsun, doğal güçlerin tekel konusu olabildiği ve sanayi kapitalistine bir artı kâr garantilediği her yerde, yer yüzünün bir parçasının sahibi olma sıfatıyla bu doğal varlıkların sahibi olan birisi, işlevsel sermayeden bu artı kârı rant biçiminde çekip alacaktır.... Toprak mülkiyeti yersel varlığı, toprağın ta kendisini, havayı ve bu şekilde hayatın devamını ve gelişmesini sömürme ayrıcalığını genel olarak toprak sahibine tanıdığından, böylelikle toplumun bir kesimi dünyaya yerleşmelerine izin vermek karşılığında toplumun diğer kesimini vergiye bağlar. (Marx, 1967a, III, 773-74)

“Doğal güçlerin değişim değeri” ile değişim değerinin emek zamanıyla düzenlenmesi arasındaki çelişki şimdi artık toprak mülkiyeti ve rant tarafından ortalama ya da genel kâr oranının rekabetçi bir şekilde oluşmasına getirilen bir engel olarak görünür:

Kapitalist bir toplumda, [toplam] artı değer... her birinin toplumsal sermaye-

yede sahip oldukları paya uygun temettüler olarak kapitalistler arasında bölüşülür. Bu biçimde artı değer, sermayenin payına düşen ve kendi içinde işletme kârı ve faiz olarak ikiye ayrılan ortalama kâr olarak gözüktür ve ayrıldığı bu iki kategorinin her biri farklı kapitalistlere gidebilir. Ne var ki, artı değer bu şekilde ele geçirilmesi ve dağıtımı sermaye açısından, toprak mülkiyetinde engelle karşılaşır. Tıpkı kapitalistin kâr biçiminde, emekçilerden artı emek ve bu sayede artı değer ve artı ürün çekmesi gibi, toprak sahibi de bu artı değer ya da artı ürünün bir parçasını rant biçiminde kapitalistten çekip alır. (1967a, III, 820)

Burada gerçek temel gerilim, kuşkusuz, doğal koşulların *kullanım değeri* ile üretimin değer tarafından düzenlenmesi arasındadır. Kıt ve üzerinde tekel oluşturulabilen doğal koşulların üretken yararlılığı, insanın yardımı olmaksızın doğaca üretilmiş olmalarına rağmen bu koşulların pozitif bir piyasa fiyatına sahip olmalarını – yani toplumsal emek zamanı üzerinde parasal bir hak iddia edebilmelerini – sağlar. Farklı bir ifadeyle, kapitalist rekabete toprak mülkiyetinin getirdiği “engel”in doğal servetin değişken ve yeri doldurulamaz karakterinde maddî bir temeli vardır.²⁷ Bu, servetin değer biçimli yapısındaki kullanım değeri ile değişim değeri arasındaki çelişkinin daha da gelişmesidir. Rantın, bütün diğer değişim değerleri gibi hâlâ bir değer biçimi olduğu, artı değer toprak mülkiyeti tarafından *ele geçirilmesine* rağmen, rantın üretilen değer ve artı değer toplam miktarını etkilememesi olgusunda açıkça görülür:

Sermayenin kâr (girişim kârı artı faizler) ve toprak rantı, bu yüzden, artı değer tikel bileşkenlerinden, kendileri aracılığıyla artı değer sermayenin mi toprak mülkiyetinin mi payına düştüğüne bağlı olarak farklılaştığı kategorilerden başka bir şey değildir; aldığı adlar niteliğini hiçbir biçimde değiştirmez. Bunlar bir araya gelerek toplam toplumsal artı değer oluştururlar. Sermaye, artı değer ve artı ürün biçiminde temsil edilen artı emeği doğrudan emekçilerden sızdırır. Böylece, bu bakımdan artı değer üreticisi olarak kabul edilebilir. Toprak mülkiyetinin fiilî üretim süreciyle hiçbir ilgisi yoktur. Onun rolü üretilmiş artı değer bir bölümünü sermayenin cebinden kendi cebine aktarmakla sınırlıdır. (1967a, III, 821)

Rantın yeniden dağıtımcı niteliği (değer ve artı değer birikmiş miktarını değiştirmediği gerçeği) artı değer *üretiminin* hâlâ kapitalistin doğal koşullara bedavadan el koymasından destek aldığı anlamına gelir (bkz. 6. Bölüm). Gene de, sermaye tarafından özel doğal koşulların kullanımı için ödenen rantlar, bu bedavadan el koymayla doğanın üretken kullanım değeri arasında bir gerilimin varlığını açığa vurur – değer,

zenginliğin doğal temeli ve özünden soyutlanmasından türeyen bir gerilim. Zenginliğin soyut emekle hesaplanması, burada, kullanım değeri ve özellikle doğa tarafından konan ve toplumsal olarak toprak mülkiyetince temsil edilen bir engelle karşılaşır.

Değerle doğa arasındaki çelişkiyi rantın ne ölçüde çözebileceğini değerlendirmeye girişmeden önce, Marx'ın rant kuramının tüm kapitalizm tahliliyle uyumlu bir özelliğini, tarihsel özgüleştirmeyeyle materyalist tahlilin bir arada oluşunu, vurgulamak istiyorum. Tarihsel bakımdan Marx, rantı kapitalist ekonomiye özgü özgül bir toplumsal ilişki olarak ele almakta ısrar eder. Toprak mülkiyeti, ilk başta, emek gücünün üretimin zorunlu koşullarından toplumsal olarak ayrılmasını sağladığı ölçüde, ücretli emeğin bir ön koşuludur. Marx'ın işaret ettiği gibi,

toprak sahibi, sırf sermaye üzerinde uyguladığı baskı yoluyla değil, sırf büyük toprak mülkiyetinin emekçilerin üretim araçlarından mahrum bırakılmasının bir ön gereği ve koşulu olduğu için kapitalist üretimin bir ön gereği ve koşulu olmasından da değil, ama özellikle üretimin en zorunlu koşullarından biri olarak ortaya çıkmasından ötürüdür ki kapitalist üretim sürecinde bir rol oynar. (1967a, III, 821)²⁸

Dahası, rantın “emeğin verimliliğinde istisnâî bir artışa izin veren” tikel doğal koşullarda bir “doğal temeli” bulunduğunun doğru olmasına rağmen, gene de, “sermayenin kullanılan emeğin doğal ve toplumsal verimine kendisininmiş gibi el koyduğu gerçeği olmasaydı, emeğin bu artmış üretkenliği, kendi başına artı değere dönüşmezdi” (647). Bu yüzden, İngiliz Marksist Geoffrey Kay'ın gözlediği gibi, toprak mülkiyeti ve rant, sermaye-emek ilişkisinin ve doğal zenginliğin parasallaşmasını sağlayan bütün bir meta ilişkileri kümesinin sadece ön koşulu değil, aynı zamanda *sonucudur* da:

Çünkü doğanın armağanları piyasaya piyasanın ve ona eşlik eden mülkiyet ilişkilerinin varlığını gerektiren metaların yanı sıra girerler. ... Toprağı ve onun, doğanın armağanlarıyla ilgili en önemli ekonomik işlem olan “fiyatını”, para-rantı düşünün. Tarihsel olarak, para-rantın, toprağın kullanımının parayla mübadelesinin doğuşu, meta üretiminin gelişimini izlemiştir; yani, ancak tarımsal üretimin belirleyici bir bölümünün meta biçimini almasından sonra ortaya çıkmıştır. (1979, 49–50)²⁹

Bununla birlikte, rantı toplumsal bir ilişki olarak ele alması Marx'ı doğal temellerin önemini küçümsemeye yöneltmez. Örneğin, tarımsal rant konusunda, sorun “sermayenin tarıma yaturılmasından doğan özgül

üretim ve dolaşım koşulları"dır, burada, "emeğin verimliliği doğal koşullara bağlıdır ve bu verimliliğe uygun olarak aynı miktarda emek, daha çok ya da daha az ürünle, daha çok ya da daha az kullanım değerleriyle temsil edilir" (1967a, III, 615, 817).³⁰ Rant, "sermayeden değil üzerinde tekel kurulabilecek olan ve kurulmuş bulunan bir doğal gücün kullanımından ... doğan bir artı kârı" temsil eder; üzerinde tekel kurulabilen doğal güç "toprağın belli bölümlerinde yürürlükte olan özgül doğal koşullara ... bağlıdır" ve bu yüzden "sermaye tarafından kendi kendine yaratılamaz". Üzerinde enerji kaynağı olarak kullanılabilir bir çağlayan bulunan bir toprağın rantını tartışırken, Marx, "belli bir sermaye yatırımıyla kurulamayacağı" için "daha büyük bir emek verimliliği için gerekli bu doğal unsurun hiçbir biçimde sermaye tarafından var edilemeyeceği"ni vurgular. Kısaca, "çağlayanlara sahip olan fabrikatörler, olmayanların bu doğal gücü kullanmalarını engellerler, *çünkü, toprak, özellikle de su gücüne sahip toprak, kıtır*" (645, vba.).

Göründüğü kadarıyla, (rant kuramını göz ardı ederek) Marx'ı sınırlı doğal koşulların üretkenliğe katkısını önemsizleştirdiği gerekçesiyle kınayanlar, onun *Kapital*'de tam aksini söylediği bu ve benzeri çok sayıda ifadesinin varlığından habersizdir. Marx'ın doğal koşulların rantı ve öteki değer biçimlerini nasıl şekillendirdiğine ilişkin gözlemleri, asıl düşüncesiyle ilgisiz, yalıtılmış parçalar olmayıp, tutarlı biçimde materyalist ve toplumsal ilişkili kapitalizm tahlilinin bütünsel ve mantıkî unsurlarıdır.

Rant ve Değer-Doğa Çelişkisi

Şimdiye kadarki tartışma rantın doğayla kapitalist üretim arasındaki yapısal gerilimleri hafifletmesinin beklenip beklenmeyeceği sorunuyla ilgili gerekli perspektifi sağlamıştır. Özellikle ana akım iktisatçıları muhtemelen, şimdiye kadarki değer biçimi tahlilinin, doğal kaynakların kıtlığını belirlemekte ve kaynak kullanımını sınırlamakta piyasaların, fiyatlandırmanın ve parasal değerlendirmenin rolünü göz ardı ederek değer-doğa çelişkisini abarttığını öne sürecektir. Bu görüşe göre, doğal kaynakların sınırlılığı, büyük olasılıkla rantların yükselmesine yol açarak, bu kaynakların kullanımlarını ve tahrip edilmelerini azaltacaktır; eğer bunu kendileri yapamazsa – yani, çevresel tahribat fiyatlandırılmamış özel "dışsal etkiler" biçimini alırsa – toplumsal maliyet/fayda hesaplamasını kullanarak, bu tür rantları devlet belirleyebilir. (Solow, 1976).

Marx'ın rant kuramı, değersiz, ancak kıt ve tekel altına alınabilir doğal kaynaklara değişim değerleri tahsis edilebileceğini kabul eder. Marx'a göre, devlet tarafından bu tür rantların belirlenip uygulanmaması için bir neden yoktur: Bir doğal koşulun bir değişim değerine sahip olması için, bu koşulun "kapasitesinin tekelleştirilip yabancılaştırılmasından başka bir şey gerekmez" (Marx, 1967a, III, 633). Böyle bir tekelleştirme ve yabancılaştırmanın maddî ve hukukî biçimleri ise "pek çok tesadüfî" görünüm alabilir. Marx'ın tahlilinin kapsayıcılığı, şirketlerin kirletme hakkını alıp sattığı (ve görece az kirletilmiş havadan yararlandırma karşılığında rant topladığı) ve de havası kirletilmiş kentlerin sokaklarında oksijen satıldığı şu yaşadığımız çağda dikkat çekicidir.

Fakat, Marx, "kendilerinin değeri bulunmayan, yani toprak gibi, emek ürünü olmayan şeylerin fiyatı" (633) olabileceğini kabul etse bile, kapitalist rantların, bütün diğer değişim değerleri gibi, değer in özel biçimleri olduğunu vurgular. Rant, değerin (özellikle artı değerin) yeniden dağılımını temsil eder, bu da onu, değer üretimi ve birikiminin toplumsal bir türevi yapıp, bu üretim ve birikime bağımlı kılar.³¹ Rant, tanım gereği, değerle doğa arasındaki daha önce tartışılan nicel ve nitel bütün gerilimlerle birlikte, doğanın parasal değerlendirilmesini güçlendirir. Buna karşılık, ana akım iktisadın piyasa savunusu, parasal fiyatlandırmanın amaçlanan çevresel avantajlarını sanki bu avantajlar parasal değerlemenin insan-doğa metabolizması üzerindeki nitel ve nicel etkiler kümesinden soyutlanabilirmiş gibi ortaya koyma eğilimindedir.

Örneğin, para ekonomisiyle kapitalizm, kullanım değerlerini evrensel olarak metalaştırma ve satın alınabilir kılma yönünde bir *eğilime* sahiptir;³² fakat bu eğilim, aynı zamanda, doğayla toplumun sürdürülebilir ve insanî bakımdan arzu edilir bir birlikte evrimi için gerekenlerin değil de, özel mülkiyet konusu olarak üretilme ve/ya da satılabilme yeteneğinde olan kullanım değerlerinin üretilmesi yönünde işler. "Her şeyin satılabilir ve satın alınabilir hale geldiği" gerçeği kendisini sadece doğal koşulların alınıp satılmasından kaynaklanan çevresel etkilerde ve sadece doğanın yasal ya da yasadışı biçimde bozulmasını artıran (örneğin zehirli atık çöplükleri) kamu görevlilerinin özel açgözlülüğü ve rüşvetçiliğinde göstermez. Kapitalist toplumda paranın iktidarı (1) sermayenin ve uşaklarının işçilerin yaşama ve çalışma koşulları pahasına kârlarını artırmak için durmadan dayattıkları "çevre pahasına istihdam" sağlanmasının ve (2) "çevresel kıymetler" in değerlemesinin (özel ya da "toplumsal")

parasal kârlılık ölçütüne göre yapılmasının esas temelidir. Paranın bu gücünü ve zenginlik üretimini ekoloji karşıtı bir tarzda yapmaya olan eğilimini anlamaksızın “toprağa bağlı doğal kaynakları koruma tarzında sağlanan her ilerleme”nin, niçin, “ekonomik zorunluluğun” hizmetindeki “teknolojik ve bilimsel buluşların aşırı kullanımıyla sakatlandığı”nı (Osborn, 1968, 2) kavramamız güçtür. Rachel Carson’ın gözlediği gibi, “her ne pahasına olursa olsun para kazanma anlayışının çok ender sorgulandığı, sanayiın hüküm sürdüğü bir çağda” yaşıyoruz (1962, 13).

Ana akım iktisatçıları, doğal kaynakların kıtlığının ve insanî üretimin çevresel “dış koşullar”ının, (özel mülkiyet haklarının çok iyi tanımlanmasını ve hükümetin vergi ve sübvansiyonlar aracılığıyla piyasa fiyatlarında biraz oynamasını da içeren) fiyat sistemi sayesinde uygun biçimde idare edilebileceğini öne sürerken, bunun alternatifinin hiçbir idarenin olmaması, doğal kaynakların fiiliyatta hiçbir sınırlama olmadan kullanılması olduğunu düşünüyor gibidir. Sanki, herkesin her şeye saldırmasını engellemek için siyasetçilere rüşvet vererek bu tür “fiyatlandırmalar”ın sağlanması tek uygun yöntemdir. Gerçekte ise, özel mülkiyet ve piyasanın alternatifi “sıradan insanların hiçbir yasa, düzen ya da sorumluluk tanımayan” laissez-faire’i değil, aksine toplumsal karar alma süreçlerine “şu dışsal denilen koşulların içselleştirilmesine olanak tanıyarak” bireysel çıkarlarla kolektif çıkarlar arasındaki “zorunlu dengeyi sağlayan” “komünal” ya da “parayla ölçülmeyen mülkiyet çıkarı”nın kurumsallaştırılmasıdır (Usher, 1993, 100–02). Kuşkusuz pek çok doğal varlığa fiyat konabilirse de bunun alternatifi hiçbir değerlemenin olmaması değildir. Bu bakımdan, ana akımın us yürütmesi, “temel soruyu: Çevresel değerleri belirlemede niçin önceliği piyasaya vermeliyiz?” (Phillips, 1993, 111) sorusunu yanıtlamakta başarısızdır.

Tersine, doğal kaynakların özel olarak ya da devlet eliyle fiyatlandırılmasının fiilen kapitalizmin kendi içsel ve tümüyle kendi çıkarını gözetten doğal zenginlik değerlendirme ölçütünden başka bir şeyi temsil edebileceği kesin değildir. Bu fiyatlar “çevreye gerçek ya da varsayımsal bir piyasada satılmak üzere çok sayıda mal ve hizmete ayrılabilir bir meta muamelesi yapıldığını ya da yapılabileceğini” varsayar (Phillips, 1993, 109). Tanımları gereği, “doğaya ancak bir fiyatı olduğu ölçüde değer atfederler” (Altvater, 1990, 15). Fakat doğal koşullar, diğer doğal koşullarla olan karşılıklı tamamlayıcılıklarından ve toplumsal bir insanî üretim sürecinin koşulları olarak işlev görmelerinden kaynaklanan nesnel bir

kamusallığa sahiptirler. Sonuç olarak, David Harvey şunu belirtir: “Sağladıkları mal ve hizmet akımının fiyatı olan ama kendileri piyasa fiyatlarından bağımsız olarak var olan varlıklara atfedilen parasal değerler ancak keyfî olabilir” (1993, 6). Elmar Altvater, bu çelişkinin “piyasa düzenlemelerini ... ekonomik etkinliğin ekolojik koşullarıyla uyuşmaz” kıldığı yorumunda bulunur:

Ekolojik hesaplamaları parasal değerlere dayandırma girişiminde bulunulursa, bu kaçınılmaz olarak meta biçiminin karakteristiği olan bir ilkeye dayanacaktır. Şeyleşme ve üretim ile tüketimin doğal sınırlılıklarının gizlenmesi. Öte yandan, bu ilke bir yana bırakılırsa, bu kez metalaşma ve parasallaşmaya dayanan ekonomik hesaplama olanağı perdelenir. (1993, 208)

Piyasa temelinden kalkan çevreci stratejilerin karşılaştıkları güçlükler neoklasik iktisadın idealist yönteminin zorunlu bir sonucu olarak görülebilir. Özellikle de, ana akıma bağlı çevreci ekonomi yaklaşımları “doğanın yeniden üretim koşulları”nı ve bunların özgül tarihsel tarzlarda toplumla birlikte evrimini “dikkate alacakları yerde, aksine, ekonomik rasyonellik kavramının temelinde yatan maliyet hesabını, tahsis ve optimizasyon mekanizmalarının ders kitaplarında öğretildiği gibi işlediğini gösterecek şekilde yeniden ayarlamayı amaçlamaktadır” (Altvater, 1990, 11). Bu yaklaşım, nesnel olarak kamusal ya da “kolektif iyiliğe yönelik” karakterinden dolayı fiyatlandırılmayan – ya da ancak özel mülkiyet olarak çarpıtılmış biçimde yeniden tanımlandığı ölçüde fiyatlandırılabilen – her türlü doğal koşulu bir yana bırakır, ya da önemsizleştirir. Örneğin, özel olarak fiyatlandırılmamış doğal varlıkların parasal değerleri, insanlara bunların korunması için ne kadar para ödemeye hazır oldukları, ya da tersine, bunların yok edilmelerine razı olmalarına karşılık ne kadar para isteyecekleri sorularak hesaplanabilir. Neoklasik yaklaşım, kamusal çıkarı bu şekilde özel çıkarlara tâbi kılarak, çevreci ekonomi ve politikanın alanını daraltmaktadır. Bu yaklaşım, fiyatı olmayan çevresel etkileri, ders kitaplarındaki tanımıyla ve ancak mevcut meta üretim ve mübadele sistemine *doğrudan ve hâlihazırda* bir tehdit oluşturdukları ölçüde dikkate alır.

Bu eğilim, Robert Solow’un “fiyat sisteminin toplumumuzu doğal kaynakların verimliliğini daha hızlı ve daha sistematik biçimde artırma-ya götüreceği” iddiasında açıkça görülür (1976, 174). Solow’a göre,

yeryüzünün sağladığı tikel doğal kaynaklar tükenmeye yaklaştıkça ve doğal kaynaklar gitgide daha değerli hâle geldikçe, bu kaynakların ekonomik kullanımına emeğin ekonomik kullanımı derecesinde önem verilmelidir. Doğal kaynakların verimliliği şu an olduğundan daha hızlı artmalıdır – aksini düşünmek zordur... Tükenebilir doğal kaynakların yüksek ve yükselmeye devam eden fiyatları birbiriyle rekabet halindeki üreticileri bunların yerine daha bol ve dolayısıyla daha ucuz başka maddelerle ikame etmeye yöneltir. Pahalı doğal kaynakların az kullanımını sağlayacak yöntemler, ya da, bunların yerini tutacak maddeler bulmanın imkansız hale geldiği ölçüde, üretiminde bu kaynaklardan büyük miktarda kullanılan malların fiyatları, üretiminde bu kaynaklara fazla ihtiyaç duyulmayan diğer mal ve hizmetlerin fiyatlarına kıyasla artacaktır. Bunun üzerine, tüketiciler kaynak-yoğun mallardan daha az, başka şeylerden daha fazla satın almaya yönelecektir. Bütün bu etkenler otomatik olarak doğal kaynakların verimliliğini yükseltme, yani, Gayri Safı Millî Hasılanın her birimine düşen kaynak kullanım miktarını azaltma yönünde işler. (175)

Solow'a göre, akılcı bir çevre yönetimi, bir yandan üretkenliği yükseltme ve reel Gayri Safı Milli Hasılayı artırma yönündeki daha yüce amaçlar peşinde koşarken, bir yandan da, insanî hayatı fiyatlarını artırmak yoluyla özel doğal koşulların tükenişine uyarlamak anlamına gelir. Bu görüş, sermayenin özel doğal koşulları değerden düşürse ya da yok etse bile, doğadan elde etmeyi derinleştirip genişleterek hem maddî hem de değer bakımından yayılmayı sürdürme yeteneğini aslına uygun biçimde yansıtır (bkz. 5. Bölüm). Solow, çevre sorununu özünde Gayri Safı Milli Hasılanın artışını sürdürmekle ilgili bir sorun olarak tanımlar.

Kapitalist üretimin biyosferik sınırları sorununu *tikel* doğal koşulların artan üretkenliği örtüsünün altına süpüren Solow'un akıl yürütmesi iki konuyu ihmal eder. Birincisi, doğal kaynakların fiyatının artmasının sözü konusu kaynakların tükeniş ya da tahrip hızını azaltacağı kesin değildir. Fiyatların yükselmesi ve sınırlı kâr fırsatları üzerindeki rekabet, girişimcileri bilinen kaynak stoklarını, özellikle de bu stokların tükenmeye yaklaştığını fark ettikleri durumlarda, tüketmeyi hızlandırmaya itebilir. Bu sorun en açık biçimiyle balıkçılık iş kolunda ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda, yükselen fiyatların baskısı muhtemelen firmaları *yeni* kaynak stokları bulma ve sömürme çabalarını artırmaya zorlayacaktır, bu durum da dünya ormancılık sanayiindeki son gelişmelerde açıkça görülmüştür (Colchester, 1994; Newell ve Wilson, 1996; Dauvergne, 1997; Hamilton, 1997). Son olarak, Solow'un bizzat önerdiği gibi, tikel bir kaynağın

fiyatının artışı ona *ikame* oluşturan kaynakların sömürülmesini artırma eğilimindedir. Bütün bu bakımlardan, fiyatların yükselmesi kaynakların genel azalma ve yağmalanma oranının artmasına neden olabilir. Ve eğer toplam üretim ve/ya da kaynak kullanımına rantların uygulanması öneriliyorsa, o zaman buna verilecek uygun yanıt, sıfır (ya da sınırlı) büyüme-yi öngören bir çözümün kapitalist üretimin temel iç mekanizmasına taban tabana zıt olduğudur. Altwater'in gözlediği gibi, "sabit durum ilkesi ... ekolojik sistem içinde ussal" olmasına rağmen, bu ilke "kârsız bir ekonomi anlamına geldiğinden, piyasa ekonomisi için ussal değildir" (1993, 203).

Bu bizi Solow'un akıl yürütmesinin ikinci güçlüğüne, yani, özel ya da devletçe getirilen rantların, çoğunlukla doğanın nicel olarak izlenebilir kısımlarına, özellikle de üretimin ya da üretim atıklarının uzaklaştırılmasının aracı olarak kullanılan doğa parçalarına konabilmesine getirir. Bu nedenle rantlar, sınırsız bir sermaye birikimi amacıyla – birbirleriyle rekabet eden işletmeleri, doğal koşulları ele geçirmek ve işletmek için durmaksızın yeni yollar aramaya zorlayan bir amaç – yürütülen bütün bir üretim sisteminin çevresel etkilerini hafifletmekte fazla etkili olmayan bir araçtır. Bu rekabetçi arayış ve doğal kaynak rantlarını bu şekilde sızdırış, gerçekte, kapitalizmin doğayı ve insanın doğayla ilişkisini parçalara ayırıp türdeşleştirmesinin önemli araçlarından biridir. Oysa işin bu yönü Solow'un Gayri Safi Millî Hasıla hesaplamalarında pek az dikkate alınmıştır (Devine, 1993).

Toparlarsak, doğayla değer arasındaki çelişki, özel rantlar, ya da para ve sermaye tarafından şekillenip yürütülen bir ekonomik sisteme "yeşil" vergiler ve sübvansiyonlar getirmek yoluyla çözülemez. Parasal ve piyasa temelli tekniklerle yapılacak bir eko-düzenleme, sermayenin koşulları içerisinde bir "optimum" arayışından ibaret olacaktır. Değer, bütün ekoloji karşıtı özellikleriyle, onlara sırf kendisinin "kılık değiştirmiş tarzları" olarak davranmakla, insanla doğanın birlikte evrimini bozan "etkin unsur" olmaya devam eder (Marx, 1967a, 153-54). Bu durum daha genel bir görüngüyü, yani "gümrükler, yasalar vb. yoluyla [kapitalist] üretime engeller koymak iste{yen}" herkesin çok kısa sürede bu türden "sırf dışsal ve yapay engellerin sermaye tarafından zorunlu olarak bertaraf edileceğini" (1973, 411) göreceği gerçeğini gösterir.

7. BÖLÜM / NOTLAR

- ¹ Altvater'ın (1990, 24) ortaya koyduğu gibi: "Doğal bir çevre, özel girişimin emrindeki faktörlerle bir "değer yatırımı" yapılmadığı sürece, kendi başına hiçbir değere – en azından kapitalizmin hesaplamalarına göre – sahip değildir... Fakat çevrenin somut koşullarından yapılan bir soyutlama olan değer yatırımı, her durumda, doğayı sermayenin gereksindiği değer yatırımının ilkeleri doğrultusunda dönüştürme uğratmak anlamına gelir" (vba.).
- ² "Kullanım değeri ile değişim değerinin birliği olarak kavranılan şey değer değil midir? Değer, *tikel* biçimleri olan kullanım değeri ve değişim değerine karşıt olarak, kendinde ve kendisi için, böyle bir genel biçim [değil] midir?" (Marx, 1973, 267).
- ³ Marx'ın işaret ettiği gibi; "Metanın değeri, değişim değeri biçimini almakla bağımsız ve kesin bir ifade kazanır... Bir meta, bir kullanım değeri ya da yararlı bir nesne ve bir değerdir. Yani, değeri bağımsız bir biçim kazanır kazanmaz yani değişim değeri biçimini alır almaz, kendisini iki yönlü bir şey olarak ortaya koyar" (1967a, I, 60).
- ⁴ "Tahlilimiz, bir metanın değer biçiminin ya da ifadesinin değerin doğasından kaynaklandığını ve değer in ya da büyüklüğünün değişim değeri olarak ifade tarzlarından kaynaklanmadığını göstermiş bulunuyor" (Marx, 1967a, I, 60).
- ⁵ Kullanım değerleri olarak metalar, her şeyden önce, farklı niteliklerdir, ama değişim değerleri olarak, sırf farklı niceliklerdir ve bu yüzden kullanım değerinin bir atomunu bile içermezler"; bu anlamda, "metaların mübadelesi kullanım değerinden tümlüyle soyutlanmış olmakla karakterize olan bir eylemdir" (Marx, 1967a, I, 37-38). Saad-Filho (1993), Marx'ın tahlilinin bu yönünün yararlı bir tartışmasını sağlar.
- ⁶ "Değer kendi başına bizzat emekten başka hiçbir başka 'öz'e sahip değildir (Marx'tan Engels'e, 2 Nisan 1858, Marx ve Engels içinde, [1975, 98]). Marx için, "emeğin kendisi, zenginliğin değişim değeri olduğu tükel bir toplumsal zenginlik biçiminde, zenginliğin tek kaynağıdır" (1988, 40). "Ancak mübadele için üretimin bir sonucu olarak – malzemenin ve enerjinin somut, nitelik değiştirici emek sayesinde dönüştürüldüğü gerçeğinden bir soyutlamayla – emek ürünü bir değer taşıyıcısı halini alır ve değerler sisteminin dinamiğinin emrine girer" (Altvater, 1993, 190).
- ⁷ Marx'ın bu bağlantıyı kabul ettiği, *Grundrisse*'in izleyen pasajından anlaşılır: "Ürün, meta halini, meta da bir değişim değeri halini aldığı için, ilk önce sadece kafanın içinde olmak üzere, ikili bir varoluş kazanır. Bu ikileşme ... metanın mübadelede ikili gözüktüğü noktaya dek gider (ve gitmek zorundadır); bir yandan doğal bir ürün olarak, diğer yandan değişim değeri olarak" (Marx, 1973, 145).
- ⁸ "Bütün emek ürünlerinin, bütün etkinliklerin ve bütün zenginliğin özel mübadelesi, ... bu üst/üst ilişkisinin ataerki, antik ya da feodal olup olmadığına bakmaksızın, bireylerin bir başkasına doğal ya da siyasal bakımdan üst ya da alt oluşuna dayanan bir dağıtım... *anti tezine gelir dayanır*" (Marx, 1973, 159). Kapitalizm öncesi ekonomide, "uygun mübadele ancak" toplumsal üretim ilişkilerine "paralel olarak yürür"; öyle ki "genel olarak, bütün toplulukların yakasına öyle fazla yapışmaz, daha çok, kendisini farklı toplulukların arasına sokar: hiçbir şekilde bütün üretim ve dağıtım ilişkileri üzerinde genel bir hükümlanlık sürmez" (a.g.e.). Marx'ın işaret ettiği gibi, "bir ürünün yararlı bir şeye ve bir değere bölünmesi, ancak mübadelenin, yararlı nesnelerin sadece mübadele amacıyla üretildiği ve bu yüzden, değer olarak karakterleri önceden, üretim esnasında hesaba katıldığı ölçüde yaygınlık kazandığı zaman pratik bir önem ka-

zanır" (1967a, I, 73). "{Ü}rünlerin hepsinin ya da hattâ çoğunluğunun meta biçimini aldığı" bu durum "sadece çok özgül türden bir üretim ile, kapitalist üretim ile meydana gelebilir" (169).

⁹ "Kullanım değerleri, bu yüzden, asla kapitalistin gerçek amacı olarak, ya da, herhangi tek bir işlemin kârı olarak görülmemelidir. Onun amacı, sadece dur durak bilmeyen, asla bitmeyen kâr etme sürecidir" (Marx; 1967a, I, 152–53). "Kapitalist üretimde esas olanın dolaysız kullanım değeri değil, değişim değeri ve özellikle, artı değerın genişlemesi olduğu asla unutulmamalıdır. Kapitalist üretimin doğrudan dürtüsü budur" (1968, 495).

¹⁰ Benzer bir şekilde, *Kapital*'in I. Cildinin hazırlık taslaklarından birinde, Marx, soyut emekten "nitel emek ya da daha doğrusu değişim değerinin özünü biçimlendirişindeki nitelik" diye söz eder (1988, 81).

¹¹ "Değerin genel karakteri ile tikel bir metadaki maddî varoluşu arasındaki çelişkiden ... para kategorisi doğar" (Marx'tan Engels'e, 2 Nisan 1858, Marx ve Engels içinde, [1975, 98]; krş. Marx, 1967a, I, 1. Bölüm, 3. Kesim; 1970, 37–52). Marx'ın değer biçimi tahlilinin yararlı bir sergilenişi için bkz. Rosdolsky (1977, 109–18).

¹² "Tam anlamıyla, emek zamanının (bir nesne olarak) ancak tikel metalarda var olmasından dolayıdır ki, emek zamanı doğrudan doğruya para olamaz (aynı talep, bir başka deyişle, her metanın basitçe kendi kendisinin parası olmasını talep etmek): Genel bir nesne olmakla [değer] ancak sembolik olarak, bu yüzden, ancak para rolünü oynayan tikel bir meta olarak, var olabilir... [Bu yüzden] değişim değeri biçimi içinde, emek gücünün, kendi özelliklerine kayıtsız olan ve bu nedenle aynı emek zamanını nesnelleştiren her türlü metaya dönüşebilen (yani, mübadele edilebilen) ve kendi kotasından ya da niceliğinden başka bir şey ifade etmeyen bir metada nesnelleşmesi gerekir" (Marx, 1973, 168). Bu hususta bkz. Saad-Filho (1993, dp. 72).

¹³ "Maddileşmiş evrensel emek zamanı olarak" paranın kullanım değeri, bizzat "gerçek hiçbir bireysel ihtiyaçla ilişkisi olmayan ...biçimsel bir kullanım değeri"dir, bu anlamda "değişim değerinin taşıyıcısı olarak ... sadece mübadele sürecinin kendisinden doğan evrensel ihtiyacı karşılar" (Marx, 1970, 46, 48, 49). "Ne var ki para olma karakterinin surf toplumsal bir sürecin sonucu olduğu, suratında görünecek şekilde paranın üzerinde yazmaz; para paradır. Zor bir durumdur bu, ... çünkü genelde, kullanım değerinin hatırası, değişim değerinden farklı olarak, değişim değerinin bu som canlılığında tümüyle solup gitmiştir. Bu yüzden, değişim değerinin ve bu değere karşılık gelen toplumsal üretim tarzının taşıdığı çelişki burada tüm anlığı içinde ortaya çıkar.

¹⁴ Her ölçü nitelikle niceliği ilişkilendirir (Botella, 1993, 408). Bununla birlikte, paranın değer ölçüsü olduğu durumda, – zenginliğin doğal özelliklerinden soyutlandığına bakmaksızın – değer üretiminin değişim değerleri şeklinde düzenlenmesine uygun biçimde, bu ilişki, nitel (kullanım değeri) yönü zaranna, nicel (değer) yönünün hâkimiyeti altındadır.

¹⁵ Benzer şekilde, "toprak topluluğu, ... her biri bir şekilde öbürleriyle ilişkili, birbirleriyle bağlantılı hayatlardan oluşan bir ağ" oluştursa da, "{zararlı} böceklerle mücadele, öcünü almaksızın kendisine verilen her türlü zehre katlanabileceği ve katlanacağı kurnusıyla yürütülüyorsa benzetmektedir. Dünyanın doğasının tâ kendisi yok sayılmaktadır" (Carson, 1962, 56–57).

¹⁶ Bu gücün büyüklüğü, kapitalizmin insanî yaşama alanlarında "eşitsiz bir coğrafi ge-

lişmenin ılımlı, ve ticarileştirilmiş türdeşliğinden başka bir şey üretmeyi becerememesinde" açıkça görülür. Bu durum, özellikle toprak kullanımının diğer gelişmiş ülkelere kıyasla kuraldan arındırılmış olduğu ABD için geçerlidir (Harvey, 1993, 45). Rolores Hayden, haklı olarak, "tekelci kapitalist ekonominin ürettiği mekânın, yapay farklılıkları vurgulamak ve yüzeyin altındaki tek tipliliği gizlemek üzere kurgulandığı" gözleminde bulunur (1983, 61). İnsan hayatının doğal koşullarının bu şekilde türdeşleştirilmesi "kapitalist gelişimin koşullarından" bir başkasıyla, yani, "etnik ve bölgesel gelenekleri" silme eğilimiyle bağlantılıdır. Gwendolyn Wright, sosyalist toplumun bu eğilimi tersine çevirmeye çalışacağına işaret eder (1983, 83).

¹⁷ "Değişim değeri tarafından yerlerinden edilmeden önce, doğal zenginliğin her biçimi bireyle nesneler arasında zorunlu bir ilişkinin varlığını ön varsayar. Bu ilişkide bireyin bir yönlü bir şeyde nesnelleşir, öyle ki bir şeye sahip olması aynı zamanda kendi kişiliğinin belli bir gelişimi olarak gözüktür: Koyunca zengin olmak bireyin bir çoban olarak gelişmesidir, tahılca zenginlik bireyin bir tarımcı olarak gelişmesidir vb. *Buna karşılık genel zenginliğin bireyselleşmesi*, dolaşımdan çıkan ve genel bir niteliği temsil eden bir şey, *sırf toplumsal bir sonuç* olarak *para*, sahibiyle bireysel bir ilişkiyi hiç de öngerektirmez; paraya sahip olmak hiçbir şekilde sahibinin herhangi bir zorunlu ve tikel özelliğinin gelişmesi demek değil, tersine bireysellikten yoksun olanın sahipliğidir, çünkü bu toplumsal ilişki, aynı zamanda, mekanik olarak ele geçirilebilecek ve aynı şekilde yitirilebilecek somut bir nesne şeklinde var olur" (Marx, 1973, 221-22).

¹⁸ "Doğrusu, ekonomik tehdit herkes için eşit derecede ciddi *değildir*... Yeterince zengin olanlar gene de belli bir konfora ve görece sağlıklı bir çevreye güç yetirebilirler... Toprak boğulur ve soluk alamaz hale geldiğinde bile kimileri parasını bastırıp kendilerini bu dertten kurtarabilir. Bu yüzden sınıfsallık burada da *geçerlidir*" (Pepper, 1993, 141). Çevresel koşullarda bu gibi sınıfsal farklılaşmalar, Engels'in *İngiltere'de İşçi Sınıfının Koşulları*'nı yazarken dikkate aldığı önemli konulardan biriydi. Engels bu kitapta örneğin, "Manchester'de burjuvazinin yerleşmediği tek yerler kentün doğu ve kuzey doğu kesimleridir. Çünkü batı ve güney batı rüzgârları yılın on-on bir ayı boyunca bütün fabrika dumanlarını bu kesimlere savurur ve bu dumanları solunmak sadece işçi sınıfına bırakılmıştır" gözleminde bulunur (1973, 99). Sınıf eşitsizlikleri ve çevreci ideolojiler arasındaki ilişki hakkında Enzensberg'in çığır açıcı çalışmasına (1974, 24-28) da bakınız.

¹⁹ Bu konunun tam olarak anlaşılması kapitalizmin özgül tüketim tarzı hakkında bir ön bilgiyi gerektirir (11. ve 13. Bölümlere bkz.).

²⁰ "Örneğin, kullanım değerleri olarak metaller isteğe göre bölünemezler, bu onların değişim değerleri olarak sahip olmaları gereken bir özelliktir" (Marx, 1970, 51).

²¹ Victor Wallis (1993, 151), kapitalizmin "atomlaştırma", yani, "tüketim ve şartlandırma amaçları doğrultusunda bireyin yalıtılması" yönündeki eğiliminin ekolojik ve toplumsal etkilerini vurgular. Bu eğilimin, esas olarak değere dayalı üretim tarafından insanla doğa arasındaki ilişkilerin niteliksizleştirilmesi, parçalara ayrılması ve geçicileştirilmesine dayandığı söylenebilir.

²² Marx'ın tahlilinin ekolojik imaları Habermas tarafından (1975, 42-43) çok iyi ifade edilmiştir: "Ekolojik kırsalardan kaçınmanın araçları ... sistemlere özgüdür. Kapitalist toplumlar kendi örgütlenme ilkelerini bırakmaksızın büyümeyi sınırlayıcı teşvikler benimseyemezler; plansız kapitalist büyümeden nitel büyüme yönünde bir değişiklik, üretimin kullanım değerleri bakımından planlanmasını gerektirir. Ne var ki, sistemin

mantığını ihlal etmeksizin, üretici güçler değişim değeri üretiminden serbest bırakılmaz.”

²¹ Marx'ın sermaye birikimi tahlili temelinde kapitalizmin insanî üretimde işlenen madde miktarını artırmaya olan eğiliminin ayrıntılı bir tartışması için 9. Bölüm bkz.

²² “Biyotik kaynakların korunmasını ve büyümesini sağlayan tedricî yenilenme süreçleri sermayenin hızlandırılmış yeniden üretim çevrimlerine ayak uyduramaz” (Leff, 1995, 24).

²³ Marx'ın, Justus von Liebig'in toprak kimyası hakkındaki eserinden etkilenen, kapitalist tarım tahlilleri hakkında parlak değerlendirmeler için bkz. Mayumi (1991), Foster (1997) ile Foster ve Magdoff (1998).

²⁴ Marx'ın rant kuramının ayrıntılı bir tartışması için bkz. Fine (1979), Harvey (1982, 11 bölüm) ve Devine (1993).

²⁵ Bu yüzden, *Felsefenin Sefaleti*'nde rant getiren tarım arazilerinden söz ederken Marx şunları söyler: “Eğer kişi aynı derecede verimliliğe sahip bir toprak parçasını daima emrinde bulundurabilseydi, eğer kişi imalat sanayiinde olduğu gibi, makinelerini durmadan daha ucuz ve üretkenleriyle yenileyebilseydi ya da yeni sermaye harcamaları ilk baştakiyle aynı getiriye sağlayabilseydi, o zaman, ... o andan itibaren rant ortadan kalkmış olurdu” (1978a, 152-53). Açıktır ki, Marx, Enrique Leff'in, rantların “doğal ekosistemlerin ve toprak verimliliğinin eşitsiz üretkenliğiyle koşullanmışlığı” düşüncesini (1995, 87-88) onaylamakta tereddüt etmezdi.

²⁶ Kapitalizm, “bir yandan doğrudan üreticilerin (yarıcılar, serfler, köleler vb. biçiminde) toprağın sıradan tamamlayıcıları olma konumlarından ayrılmasını ve öte yandan insan kitlelerinin topraktan sürülmesini ön gerektirir. Bu bakımdan, toprak mülkiyeti tekeli, kapitalist üretim tarzının tarihsel bir ön koşulunu oluşturur ve temeli olarak kalmaya devam eder” (Marx, 1967a, III, 616-17). Sermaye ile toprak mülkiyeti arasındaki karşılıklı destekleme ilişkisinin işçilerin günlük mücadeleleri açısından önemli pratik etkileri vardır. Marx'ın gözlediği gibi: “Toprak mülkiyetinin taşıdığı canavarca güç, sınıf sermayeyle el ele verince ücretleri için mücadele veren işçileri pratik olarak yaşadıkları dünyadan sürüp çıkarmak için kullanıma olanağı sunar” (773). Hem Engels, hem de Marx, çeşitli grev olaylarında sermayenin işçileri barındırdıkları evlerden kovabilme gücünün oynadığı belirleyici role işaret etmişlerdir; bkz. Engels (1973, 221, 293-94; 1979, 53-54) ve Lapides'deki aktarmalar (1990, 17-18, 60, 72, 143).

²⁷ “İster tarımda ister sanayide olsun, tek başına alındığında hiçbir üretici, değer ya da meta üretmez. Ürettiği ürün, ancak belli bir toplumsal karşılıklı ilişkiler bağlamında meta halini alır. İlk olarak, bireysel üreticinin emek zamanı genel olarak toplumsal emek zamanının bir parçası sayıldığından, toplumsal emeğin bir ifadesi olarak gözüktüğü için, ikinci olarak da emeğinin bu toplumsal karakterinin parasal niteliği ve fiyatı tarafından belirlenen genel mübadele edilebilirliği yoluyla ürününe damgasını vurmuş olarak gözüktüğünden... Öyleyse, tarım ürünlerinin metaya dönüşmeleri ve meta olarak gelişmeleri, yani, öteki metaların karşısına metalar olarak çıkmaları ya da toplumsal emeğin özgül biçimleri olarak gelişmeleri toprak rantının benzersiz bir özelliği değildir. Toprak rantının benzersizliği daha ziyade, tarımsal ürünlerin değerler (metalar) olarak geliştiği koşullarla ve değerlerinin gerçekleştiği koşullarla birlikte, toprak mülkiyetinin, kendi yardımı olmaksızın yaratılan bu değerlerin artan bir bölümünü kendine mal etme gücünün de büyümesi ve böylece, artı değerlerin artan bir bölümünün toprak rantına dönüşmesidir” (Marx, 1967a, III, 638-39).

³⁰ Bu bakımdan, “farklılık rantıyla ilgili – West, Malthus ve Ricardo’da hâlâ bulunan – ilk yanlış varsayımı – yani, toprağın gitgide daha kötüye gideceğini öngören zorunlu ön kabulü – çürütme” (Marx, 1967a, III, 659) olanağını sağlayan şey, Marx’ın, tarımsal üretim koşullarının doğal ve toplumsal olarak belirlenen çeşitliliği hakkındaki bu büyük duyarlılığıdır.

³¹ Geoffrey Kay’ın belirttiği gibi: “Toprak rantı tarihsel olarak meta üretiminin ardından gelmekle kalmaz, aynı zamanda ona bağımlıdır da. Ricardo bunu ayrıntılı biçimde göstermiştir ve burada neoklasik kuramın klasik ekonomi politikten devrıldığı az sayıda ki şeylerden biriyle karşı karşıyayız. Rantın büyüklüğü meta fiyatlarını belirlemez; tersine onlar tarafından belirlenir” (1979, 50).

³² “Para genel eşdeğer, genel satın alma gücü olduğundan, her şey satın alınabilir, her şey paraya çevrilebilir... Her şey paraya yabancılaşabilir olduğundan yabancılaşamayan hiçbir şey yoktur. Her şey para ile edinebilir olduğundan daha yülce ya da daha kutsal olan hiçbir şey yoktur” (Marx, 1973, 838-39). “Altın neye dönüştürüldüğünü açığa vurmadığından, meta olsun olmasın, her şey, altına dönüştürülebilir” 1967a, I, 132).

Marx'ın Değer Kuramına Yönelik Bazı Ekolojik Eleştirilerin Değerlendirilmesi

Önceki bölümde Marx'ın değer tahlilinin kapitalizmin yarattığı çevre sorunlarının toplumsal kökenleri hakkında söyleyecek çok sözü olduğunu ve Marx'ı doğaya değer vermemekle suçlayan eleştirmenlerin eleştirilerini kapitalizmin kendisine yöneltmesi gerektiği gösterildi. Genel olarak bakıldığında, bu eleştiriler Marx'ın kuramının tarihsel ve toplumsal ilişkili yönünü – servetin kapitalizme özgü biçimi olarak değer, Marx'ın doğanın kendisinin özsel önemine verdiği değeri temsil etmediğini – anlamakta başarısız kalır. Bu bakımdan, aşağıdaki pasajı incelemek Marx'ın eleştirmenlerini pek çok zahmetten kurtarabilirdi:

Bazı iktisatçıların metalarda içkin fetişizm ya da emeğin toplumsal niteliklerinin nesnel görünüşü ile ilgili nasıl yanılgılara düştüklerini, başka şeylerin yanı sıra, değişim değerinin oluşumunda doğanın rolü üzerine giriştikleri sıkıcı ve tatsız tartışmalar da gösterir. Değişim değeri bir nesne için harcanan emek miktarını ifade etmenin belirli bir toplumsal tarzı olduğu için, Doğanın onunla değişimin tarzını saptamak ötesinde bir işi yoktur. (Marx, 1967a I, 82).

Marx'ın bu sözlerle neyi meram ettiği açıktır: Değişim değeri zenginliğin özgül bir toplumsal biçimi olduğundan, onu doğa belirliyormuş gibi düşünülemez. Elbette, piyasada pozitif bir değişim değeri (parasal fiyat) alabilmesi için bir metanın aynı zamanda bir kullanım değeri de olması gerekir. Marx'ın işaret ettiği gibi, “genel olarak, kullanım değeri değişim değerinin nedeni değil taşıyıcısı” olmakla birlikte, gene de “hiçbir şey kullanım değerine sahip olmaksızın değişim değerine sahip olamaz” (1967a, III, 647). Doğanın kullanım değerinin oluşumuna daima katkısı bulunduğundan, bundan, gerek doğanın gerçek kullanım değerinin, niceliğine bir katkıları olmasa bile, değişim değerinin *zorunlu koşullarını* oluş-

turduğu çıkar. En azından, değişim değeri değer tarafından düzenlendiği ölçüde, bu böyledir.¹ Değişim değerinin değer zorunlu biçimi (soyut ücretli emek zamanı) olduğu düşünüldüğünde, doğanın ve kullanım değerinin, değer ve sermaye birikiminin zorunlu koşulları olduğu da söylenebilir.² Bu yaklaşım, Marx'ın bir yandan değişim değerinin özellikle kapitalist ilişkiler içerdiğinden doğaca belirleniyormuş gibi ele alınamayacağına ısrar ederken, aynı anda işçilerin artı ürün üretmesine izin veren doğal koşulları artı değer "doğal temeli" olarak nasıl tanımlayabildiğine açıklık getirir (bkz. 3. Bölüm).

Marx, kapitalizmin sömürüye dayalı sınıf ilişkilerinin insanî ve insan dışı doğal koşullarıyla birlikte üretimi nasıl şekillendirdiğini ortaya koyabilmeyi, ancak, değer, değişim değeri ve kullanım değeri görüngülerini açıkça belirleyip göstermekle başarmıştır. Aynı zamanda, Marx, değer ve sermayenin tikel alt biçimlerinin (para, ücretler, sabit sermaye, bağlı ve değişken sermaye, rant gibi) kendilerinin de üretimin maddî koşulları, yani, kullanım değerinin maddî temeli ve özü tarafından nasıl şekillendirildiğini tahlil eder. Marx'ın değer tahlili, bu yolla kapitalist biçimiyle zenginlik ile doğayla birlikte evrilen insanın bireysel ve kolektif ihtiyaçları anlamındaki zenginlik arasındaki gerilimleri ve bu gerginliklerin sınıf mücadelesi ve zenginlik üretiminin yeni bir aşamasına doğru hareket açısından sunduğu olanakları açığa vurur.

Marx'ın pek çok eleştirmeni ise, tersine, zenginliğin özgül üretim ilişkileri tarafından belirlenen toplumsal biçimlerinin tarihsel özgüllüklerini hesaba katmaksızın doğaya doğrudan bir değer atfetmek isterler. Bunun sonucunda, doğadan alınan *değer biçiminin* tam olarak ne olduğunu (neyin değeri, kimin için değer?) tanımlamaya yeltendiklerinde çok çeşitli kuramsal çelişkilere düşer ve hatalar yaparlar. Buradaki en yaygın çelişki doğaya atfedilen "değeri", doğanın değişim ve/ya da kullanım değerinden bağımsız biçimde tanımlamaya kalkışmaktır, böylelikle çoğu kez bu üç kavram (açıkça ya da zımnen) birbirine *karıştırılır*. Bu karışıklık söz konusu eleştirmenlerin Marx'ın değer, değişim değeri ve kullanım değerine ilişkisel ve diyalektik yaklaşımıyla ortaya koyduğu, kapitalist zenginliğin doğayla sonuçları uzun erimde ortaya çıkan ekolojik çelişkilerini ihmal etmelerine yol açar.³

Değer, Kullanım Değeri ve Doğal Koşulların Fiyatlandırılması

Doğaya değer atfedilmesinin yol açtığı çelişkiler Gunnar Skirbekk'in Marx'a yönelik eleştiri girişiminde çok iyi görülür. Skirbekk, emeğin, ancak, ürünün doğadan alındığı değil sadece emek tarafından üretildiği ölçüde değerın kaynağı olduğunu öne sürer. Ürünün doğadan çekilip alındığı durumlardaysa, Skirbekk doğanın ürüne değer kattığını iddia eder:

Emeğe dayanan Marksçı değer kuramı yeniden üretime yönelik üretim biçimleri için geçerlidir. Çekip almaya dayalı üretim biçimlerindeyse, değer kaynaklardan kârlara aktarılır, bu yüzden buna çekip alınmış artı kâr demek doğru olabilir. Tüm üretim sürecine bakıldığında bu çekip alınmış artı kâr, bütün düzeylerde, öylesine büyük olabilir ki, emeğin kendisince yaratılandan daha fazla değer alabilir. (1994, 100)

Peki ama, doğanın değeri hangi *biçimi* alır? Skirbekk'in buna yanıtı doğanın değerinin, doğal kaynakların üretim girdisi olarak kullanılmasından yararlanan işçilerin ve kapitalistlerin artan *parasal gelirleri* biçiminde görüldüğü şeklindedir (1994, 99–100). Bu yüksek parasal gelirler işçilerin ve kapitalistlerin doğanın ve gelecek kuşakların zararına daha yüksek yaşam standartları elde etmesine karşılık düşer:

Fakat bu çekilip alınmış artı kârla “sömürülen” kimdir? Yanıt: Doğa ve dolaylı olarak, gelecek kuşaklar. Çekilip alınmış artı kâr gelecekteki yoksullaşmayı temsil eder. Örneğin petrol şirketleri sadece bugünün ekolojik maliyetlerinden kaçınmakla kalmaz; gelecek kuşakları hayatî kaynaklardan yoksun bırakarak gelecekteki maliyetleri de göz ardı ederler. (101)

Kısacası, “doğal kaynakların bir kısmı yerine geri konmadan, doğaya eşit büyüklükte bir zenginlik iade edilmeden kullanıldı” her durumda doğanın “sömürülmesi” söz konusudur ve “sınırlı doğal zenginliğin böyle tahripkâr biçimde çekilip alınması gelecek kuşakların yoksullaşması anlamına gelir” (Skirbekk, 1994, 99). Bu yüzden, “sömürü” terimi hem doğal zenginliğin azalmasını, hem de, bu azalmanın sonucu olarak gelecek kuşakların yaşam standardının düşmesini çağrıştıracak biçimde kullanılmıştır. Ne yazık ki, doğanın kendisine değer atfetmenin yanlışlığı görüldüğünde, bu ikisinin birbiriyle mantıkî bağılılığı hayli kuşkulu hale gelir. Doğadan çekilip alma anlamında sömürü ile gelecek kuşakların yoksullaşması anlamındaki sömürüyü birbirine bağlamak, değeri kullanım değeri ile karıştırmaktır; çünkü Marx doğanın kullanım değeri üzerinde ısrar

rar ederken Skirbekk'in eleştirisi bu ısrarı gözden kaçırmıştır. Dahası, Marx'ın tahlili genel anlamda doğal zenginlikle doğal zenginliğin değerin ve sermaye birikiminin koşulu olarak oynadığı daha sınırlı rol arasında bir ayırım yapmaya olanak tanırken, kullanım değeri ile değeri birbirine karıştıran Skirbekk'in tahlili bu ayırımı yapmaya izin vermez. Aslında, Doğanın "değeri"nin "sömürülmesi"ni "çekip almaya dayalı üretim biçimleri" ile sınırlamakla, Skirbekk, *kapitalizmin*, doğaya insanî üretimle birlikte evrilen bir biyosferik sistemdense, edilgin biçimde elde edilmeye hazır, tükenmez bir kullanım değerleri deposu olarak davranma eğilimini doğallaştırır.

Skirbekk'in akıl yürütmesinde bir başka ve aynı derecede ciddî bir çelişki daha vardır. İnsanî yaşama koşullarının doğanın ürettiği kullanım değerlerinin toplumsal bir örgütlenmeyle elde edilmesine bağlı olduğunu kabul etmek bir şeydir. Marx'ın tarih anlayışı ve özel olarak kapitalizmi tahlili bunu kesinlikle yadsımaz (örneğin, bu çalışmanın 3. Bölümüne bkz.). Fakat, değeri değişim değeriyle karıştırmaksızın, bu gerçeğin doğal koşulların kullanımının yüksek parasal gelirler biçiminde doğadan *değer* çekip almayı içerdiğini öne sürmek bambaşka bir şeydir. Skirbekk doğadan çekip alınan değeri ihtiva eden yüksek parasal gelirlerin fiilen nasıl elde edildiği açısından konuyu incelemeye giriştiğinde bu güçlük açığa çıkar. Kendisi, bir yandan bu yüksek parasal gelirlerin, doğal koşulların piyasada, doğal kaynakları girdi olarak kullanan firma ve sektörlerin böylece daha düşük üretim maliyetlerinden yararlanmalarını sağlayacak şekilde *değerinin altında fiyatlandırılmasına* bağlı olduğunu öne sürer. Öte yandan da, doğadan çekip almaya dayanan iş kollarında (petrol sanayii, örneğin) doğanın doğal kaynakların fiyatının her birim ürüne emek tarafından eklenen değeri *aştığı* noktaya dek sömürüldüğünü iddia eder (1994, 99–101). Görünüşe göre, doğanın sömürülmesi aynı anda doğal kaynakların hem değerinin altında hem değerinin üstünde fiyatlandırılmasını gerektirmektedir. Hangisi doğru? Farklı biçimde söylersek, Skirbekk, çekip almaya dayanan sektörlerin doğal kaynakları aşırı fiyatlandırmasının, doğal kaynakları üretim girdisi olarak kullanan sektörlerin bunları değerinin altında fiyatlandırmasının etkisini niçin iptal etmediğini, yani, üretimin geneli açısından bakıldığında, doğal kaynakların çekip alınmasından doğan parasal kazancın, dolayısıyla doğanın sömürüsünün niçin sınırlanmadığını açıklamamaktadır.

Buradaki sorun, doğanın değerini ve sömürülmesini, doğal kaynakla-

nın aşırı yüksek ya da aşırı düşük fiyatlandırılmasından kalkarak tanımlamaktan doğmaktadır. Skirbekk, fiillen değerin değişim alanında artıp ekildiğini iddia etmektedir. Bir başka deyişle, değeri değişim değeriyle özdeşleştirmektedir. Aslında, kendisi, “kâr ürünün içerdiği emeğin *düşük ücretlendirilmesinden* doğduğu” için (1994, 100; vba.) işçilerin sömürüldüğünü iddia ederek, akıl yürütmesini bizzat *emek gücünün* sömürülmesine bile teşmil eder. Daha genelde, Skirbekk “kâr satış fiyatı ile maliyet fiyatı arasındaki fark” olduğundan, “kârın ya satış değerini, yani fiyatı yükseltmek ya da maliyet fiyatını düşürmek yoluyla artırılabilirliğini” öne sürer (100). Ama bu akıl yürütmenin, nasıl olup da, tek tek firmalarca ele geçirilen parasal kullanım değerleri için değil de bir bütün olarak ekonominin ürettiği *değer* için geçerli olduğunu açıklamaz. Kısacası, Skirbekk, doğaya değer atfetmeye yeltenirken değerin kaynağını eşitsiz değişimde gören yaygın yanılsaya düşer (bkz. Marx, 1967a, I, 5. Bölüm). Böylelikle de, Marx’ın temel vurgusunu, yani sistem bir bütün olarak ele alındığında, artı *değerin* doğal koşulların alınıp satılmasından doğmasının mümkün olmadığını (çünkü değişim ilişkisindeki tarafların birinin kazancı öbürünün kaybıdır), *emek gücünün* sömürüsünün, eşitsiz değişime değil, işçilerin verili toplumsal ve doğal koşullar altında kendilerini yeniden üretmek için gerekli miktardan fazla emek sarf edebilme yetisine bağlı olduğu tespitini gözden kaçıır. Elmar Alvater’ın gözlemlediği gibi,

Değerin yaratılmasında, yalnızca emeğin değer ve artı değer yaratma yeteneğine sahip olduğu doğrudur. Enerji çevrimi bakış açısından, emek (yani işçi) sürece enerji ve madde biçiminde kendisinin süreçten aldığından daha çok enerji (beyin, kas, yürek ve el enerjisi biçiminde) koyar. Bu fazla, artı değer biçiminde kapitaliste gider. İşçi bu enerji harcama açığına kapitalist üretim tarzının özgül biçimi tarafından getirilir... Peki doğa için durum nedir? Doğanın değer yaratma gücü nerededir, değer doğaca hangi biçimde yaratılır ve doğanın yeniden üretimi termodinamiğin yasalarına uygun biçimde gerçekleşiyorsa artı {değer} nasıl ortaya çıkar? (1990, 14)

Skirbekk, Alvater’ın sorusunu yanıtlamaya çalışırken yine tikel değişim değerlerini daha genel değer kategorisiyle karıştırır. Tek tek bazı değişim değerlerinin kıt doğal kaynakların ele geçirilmesi ve üretken biçimde kullanılması sayesinde bir artı değer sağlayabileceği doğrudur. Marx, değerin bu şekilde yeniden dağıtımıyla rant tahlilinde ilgilenmiştir. Ne var ki, Skirbekk Marx’ın rant kuramını ihmal etmekle kalmaz, aynı za-

manda, değerin rant biçiminde yeniden dağıtımını, bizatihi değer üretimiyle karıştırır.

Son olarak, Skirbekk, doğanın “sömürüsünü” doğal kaynakların aşırı yüksek ve aşırı düşük fiyatlandırılması bakımından kavramlaştırmakla, fiyat biçiminin doğanın kullanım değerini uygun şekilde temsil ettiği ön kabulünde bulunur. Bu kabul, onun, değişim değerinin doğal zenginliğin toplumsal bir biçimi olarak taşıdığı çelişkileri atlamasına neden olur. Örneğin, doğal kaynakların mevcut durumda aşırı düşük fiyatlandırıldığı mefhumu daha yüksek fiyatların kaynak israfı sorununu çözebileceğini öneriyor gibi görünmektedir. Fakat, Skirbekk’in kendi mantığına göre, daha yüksek fiyatlar, çekip almaya dayalı sektörlerde doğanın *parasal* sömürüsünü daha da ağırlaştırmakla kalmaz, aynı zamanda kapitalist işletmeleri yeni kaynaklar arayıp bulmaya, var olan kaynakların kullanımını yoğunlaştırmaya zorlayarak, kaynak israfını daha da artırır. Marx’ın rant tahlili bu çelişkiyi daima dikkate alırken (bkz. 7. Bölüm) Skirbekk’in bakış açısı bunu yapamaz.

Emek, Değer ve Doğanın Kullanım Değeri

David Orton, Marx’ın değer kuramının doğanın önemini küçümsediği konusunda yaygın bir başka suçlamayı dile getirerek, Marx’a göre, “insanlar tarafından işlenmediği sürece doğanın değersiz olduğu”ndan yakını (1993, 190). Orton’ın “değersizlik” ifadesi ile değersizliği, kullanım değeri bakımından mı yoksa değişim değerinin toplumsal özü olarak değer bakımından mı kast ettiği açık değildir. Bu yönüyle, Orton’ın eleştirisi en azından çok anlamlılığın avantajından yararlanır, oysa Geoffrey Carpenter kullanım değeri ile değeri doğrudan doğruya birbirine karıştırmayı tercih eder: “Marx’a göre ... doğanın kullanım değeri ancak üretimde doğanın emek tarafından mal ve hizmetlere dönüştürüldüğü noktada gerçekleşir. Marx, ‘sadece nesnelleşmiş emek değer olduğundan, içinde hiçbir insan emeğinin nesnelleşmediği som doğal malzemenin *değeri* yoktur’ der” (1997, 146).⁴

Değer ile kullanım değeri arasındaki bu karışıklık göz önünde tutulduğunda, doğaya her türlü *değer* atfetmenin doğurduğu temel soruya ne Orton ne de Carpenter sağlam bir yanıt verebilir. Soru şudur: doğanın değer biçimi nedir, ya da bir başka deyişle, bu değer neye aittir ve kimin için bir değerdir?⁵ Orton ve Carpenter’in iddialarını basitçe reddetmek yerine, iki olası açıklamayı sırayla ele alacağım. Önce, Marx doğal zenginliğin

ancak insan emeğiyle birleşmiş *kullanım değerleri* olarak gerçekleşebileceğini iddia etmiş midir? Yanıt kesinlikle evettir. Bu durum, Marx'ın kullanım değerini "emeğin doğal taşıyıcısı" olarak tanımlayabilmesini açıklar (1967a, III, 647). Ne var ki, bu konuda sıklıkla gözden kaçırılan şey, Marx'ın insan ihtiyaçlarını karşılayan kullanım değerleri şeklinde doğal zenginliği gerçekleştiren emek kavramı içine ilkel edinimi (avcılık, toplayıcılık, balıkçılık, madencilik – ve hattâ, özellikle sadece değer üreten emekten değil de genel olarak zenginlik üretiminden söz edildiği ölçüde, soluk almak, görmek, işitmek, dokunmak, duyumsamak gibi en temel eylemleri bile) dâhil ettiğidir. Doğaca üretilen kullanım değerleri insan ihtiyaçlarını ancak elde edilmelerine bağlı olarak karşıladıklarına göre, elde edilebilmeleri için bu kullanım değerlerinin doğada hazır bulunmaları gerektiği aşikârdır. Örneğin, kapitalizmde "eğer aynı kullanım değeri, emek gerekmeden elde edilebilirse, [rantlar hâriç] bir değişim değerine sahip olmayacaktır, *gene de kullanım değeri olarak aynı doğal yararlılığını evvelce olduğu gibi, koruyacaktır*" (647; vba.).

İkinci olarak, Marx doğal koşullara ancak insan emeğini nesnelleştirdikleri ölçüde mi *değer* atfetmiştir? Yanıt bir kez daha evettir. Ne var ki, burada Marx'ın değer üreten emek kavrayışının yalnızca meta üreten ücretli emeği içerdiği akıldan tutulmalıdır. Bu yüzden, bu kavrayış ilkel edinimi sadece, bu edinimde kullanılan emek *doğrudan* metalarda nesnelleştiği ölçüde kapsar. Örneğin, işçinin "çalışma saatleri dışında" yerine getirdiği, yemek, uyumak ve insanın varlığını sürdürmek için gerekli diğer benzer etkinliklerini düşünün (çocuk yetiştirmek ya da yaşam alanlarını yaşanılır kılmak için harcanan emeği hiç saymıyoruz). Bu etkinlikler kesinlikle sadece insanın dışındaki doğal koşulları (örneğin temiz hava) değil, aynı zamanda ev içi emeğin doğal kuvvetini de içeren doğal zenginliğin elde edilmesini gerektirir. Fakat sömürülebilir emeğin devamlılığı ve gelişmesini sağlayan bu tür ev içi etkinliklerin sonuçları sermaye tarafından *bedavadan ele geçirilir*. Bunlar birer kullanım değeridir ama değer değildir. Emek gücünün özel bakım ve iyileştirilmesinin sermaye tarafından bedava ele geçirilmesi, bu özel etkinliklerin (ücretli emeğin verimliliğini artırmak ya da işçilerin meta biçimindeki tüketim gereksinmelerini azaltmak yoluyla) emek gücünün değerini *azalttığı* ölçüde, artı değer *oranını* artırır. Bu yüzden, Marx'ın değer kuramının eleştiricileri tutarlı olmak istiyorlarsa, onu ev içi emek ve sermayenin bedavadan ele geçirdiği doğal zenginliğe değer atfetmediği için suçlamalıdır.

Ne yazık ki, böyle bir akıl yürütme, değerın kullanım değeri ile karıştırılmasını yaygınlaştırır ve böylelikle sermaye için (yani, sermaye birikiminin bir koşulu olarak) kullanım değeri ile işçi sınıfı ve bir bütün olarak toplum için kullanım değerini daha da vahim bir şekilde birbirıyla karıştırır.

Toplumsal ve Maddî Bir İlişki Olarak Değer:

Kısa Bir Not

Ted Benton'ın (1989) Marx'a getirdiği ekolojik eleştiri ilk bakışta yukarıda ele alınanlardan daha incelikli görünür. Benton'ın eserinin ek-Marksistler arasındaki büyük etkisinden dolayı, bir başka çalışmamda bu eleştiriye ayrıntılı biçimde ele almıştım (Burkett, 1998a ve 1998b). Buna rağmen, Benton'ın Marx'ın değer kuramını anlayış biçimiyle Marx'a getirdiği ekolojik eleştiri arasındaki yakın ilişkiyi göstermek yararlı olacaktır. Benton'a göre, Marx'ın değer kuramı "sermaye birikiminin sınırlarını, çelişkilerini ve krizlerini tümüyle toplumsal ilişkilere bağlı olarak sunmaya yarayan merkezî kavramsal araçtır". Öyle ki,

Ricardo hakkındaki tartışmada gördüğümüz gibi, emek değer kuramı, doğal kıtlığı ya hiç dikkate almaz ya da onu ancak ekonominin içsel toplumsal-ilişkisel yapısında yerinden edilmiş belirli biçimiyle tanımaya izin verir. (1989, 76-77).

Marx'ın değer tahlilinin doğal kıtlığın sadece toplumsal etkilerini dikkate aldığı, bu kıtlığın tüm maddî etkilerini ise hiçbir şekilde dikkate almadığı yönündeki temel suçlamayı düşünün. Buradaki varsayım, değerın toplumsal bir kategori olduğu ölçüde bir maddî kategori olamayacağıdır. Ne var ki, Marx'a göre, *maddî* zenginliğin özgül bir *toplumsal* biçimi olarak değer, değişim değeriyle kullanım değerinin çelişkili bir birliğidir. O, kullanım değerlerinin üretimine hem doğanın hem emeğin katkıda bulunduğu da ısrarlıdır (bkz. 7. Bölüm). Benton'ın eleştirisi bu yüzden, değer ile kullanım değerini yapay biçimde bir ikiliğin iki ucu olarak ayırır ve bunu yapmakla değer hakkında maddileştirilmemiş yorumunu da, aynı şekilde yapaylığa düşürür.

Marx'ın tahliline göre, eğer üretimin yararlı bir koşulu gitgide kıtlıyor, bu koşulu elde eden ya da kullanan emeğin üretkenliği, tanım gereği, saat başına üretilen kullanım değerleri bakımından azalır ve bunun tersi de geçerlidir. Bunun sonucunda, artık aynı miktarda kullanım

değeri üretmek için daha büyük miktarda toplumsal emek zamanı gerekeceğinden, giderek kıtlaşan doğal koşulun aracılığıyla üretilen metala-
nın *değeri artacaktır*. Bu etkenler, Marx tarafından sadece artı değerın do-
ğal temeli hakkındaki tartışmalarda değil, yetersiz hasatların kapitalist
yeniden üretimde yol açtığı krizler hakkındaki değerlendirmelerde de
uıkıkça ortaya konmuştur (3. ve 9. Bölümlere bkz.).

Kısacası kaynak edinimi düzeyinde ve edinim biçimlerinde rantın etkile-
ri dikkate alınmasa bile, Marx'ın değer tahlili doğal kıtlığın etkilerini göz
urdu etmez. Bununla birlikte, şu anki amaçlarımız açısından, Benton'ın
değer ile kullanım değeri arasında yarattığı yapay ikiliğin nasıl da, biraz
önce ele aldığımız gibi değerle kullanım değerini birbirine karıştırmının
ters yansımaları ya da ayna görüntüsünü oluşturduğunu görmek daha il-
gi çekicidir. İki yaklaşım arasındaki tek fark, Marx'ın diğer eleştiricileri
"değer" ile insan dışı doğanın insan emeğiyle edinilmeden her nasılsa sa-
hip olduğu içkin değeri kast ederken, Benton'ın bu terimden Marx'ın so-
yut emek kavramını anlamasıdır. Diğer eleştiricilerin değer, kullanım de-
ğeri ve değişim değerini özdeşleştirmeksizin doğa için bir değer biçimi
kuramayacaklarını göstermişim. Benton da, kullanım değerinin karşısı-
na maddîleşmemiş değeri çıkarmakla tutarlı bir materyalist ve toplumsal
kullanım değeri kavramı oluşturamamaktadır. Böyle bir kullanım değeri
kavramına sahip olmayınca da genel anlamdaki zenginlik özel anlamda
kapitalist zenginliğe indirgenmiş olur (ayrıntılar için bkz. Burkett,
1998b).

8. BÖLÜM/NOTLAR

¹ Bu son madde zorunludur, çünkü Marx'ın kuramı, değer tanımı gereği birikmiş de-
ğişim değerine eşit olsa bile, *tikel* değişim değerlerinin temeldeki fiyatlardan sapma-
larını içerir. Yararlı ve kıt doğal kaynakların sahipliğinden toplanan rantlar bu sapmalar
arasındadır. (Bkz. Bölüm 7)

² Değer ve sermaye birikimi için doğal koşulların zorunluluğu, sermayenin mutlak kul-
lanım değeri gerekliliğinden, sömürülebilir emek gücü ve onu sömürmek için üretim-
de kullanılabilir doğal koşulların gerekliliğinden de çıkarılabilir. (Bkz. Bölüm 5)

³ Altvater'in ortaya koyduğu gibi: "Doğayı 'değerlenme'nin özgül toplumsal biçimine
yeterli dikkati göstermeden doğaya değer atfetmeye kalkışıldığında, ... ekonomi ile
ekoloji arasındaki çelişki tümüyle göz ardı edilmiş olur" (1994, 87-88).

⁴ Carpenter, *Grundrisse*'den aktarılan pasajın Schmidt'ten (1971, 30) aldığı ikincil bir
çevirisini kullanıyor. Ben onun yerine Martin Nicolaus'un standart çevirisini koydum
(Marx, 1973, 366).

⁵ Aslında, Orton bu sorunları göz ardı eder. Ne var ki, Carpenter, (1) sadece sınırsızca bol

kaynakların sıfır değere sahip olabileceği ve (2) sıfır değerli kaynakların bir fiyatının olamayacağı iddialarında değer, kullanım değeri ve değişim değerini birbirine karıştırır (bkz. 6. Bölüm, 8. dipnot).

Kapitalizm ve Çevre Krizi

Toplumsal ekoloji toplum ve doğanın karşılıklı yapılanmasını ya da birlikte evrimini esas alır (bkz. 1. Bölüm). Çevresel krizler bu birlikte evrimde uyumsuzluklara yol açar. Bütün çevresel kriz kavramlaştırmalarının insanî-toplumsal yapıntılar olduğunu anlamak önemlidir. Önemlidir, çünkü doğayla toplumun birlikte evriminde kavranan uyumsuzluklar, zımnen ya da açıkça, insanî ve toplumsal gelişmenin çevresel gereksinimleri bakış açısından tanımlanır. Çevresel krizler hakkındaki bütün kavramlaştırmalar doğayla toplum içinde ve sayesinde gerçekleşen özgül bir insanî gelişme anlayışına dayanır. Bu insanî gelişme “normalin üstünde” kısıtlamalara maruz kaldığında “kriz” ortaya çıkar. Bu kısıtlamalar insanın sağlığı, zihinsel ve fiziksel yetenekleri ve doğal koşulları edinme ya da bu koşullarla birlikte yaşama fırsatları kıstaslarına göre, yahut, insanî üretim ve gelişimi yöneten toplumsal ilişkilerdeki kırılmalar bakımından tanımlanabilirler. Çevresel krizler kuramı normalde doğaya insanın yaptığı müdahalelerden kaynaklanan çevresel değişikliklere odaklanır, insanî gelişime dayatılan “normalin üstünde” kısıtlamaların en kalıcı kaynağı bu tür değişikliklerdir.¹

Bu bölüm, Marx'ın kapitalizm tahlilinin şu anda tanımlanmış türden bir çevresel kriz kuramı içerdiğini göstermeye adanmıştır. Marx, kapitalizmce üretilen iki tür çevresel krizi dikkate alır: (1) Sermayenin maddî gereksinmeleriyle hammadde üretiminin doğal koşulları arasındaki dengesizliklere dayanan sermaye birikimi krizleri ve (2) madde ve hayat güçlerinin dolaşımında kapitalizmin kentle kır arasında yarattığı sınaî bölünmeden doğan kopukluklardan kaynaklanan, insanî gelişimin *kalitesindeki* daha genel bir kriz. Sermaye birikiminde maddî kıtlıklar yüzünden ortaya çıkan düzensizlikler, doğal koşulları birikimin koşulu olarak içerirken, Marx'ın daha geniş anlamda çevre krizi kavrayışı, insanî gelişimin bir koşulu olarak doğal zenginliğin değerini yitirmesi üzerinde odaklanır.

Bununla birlikte, her ikisi de elde edilebilir doğal zenginliğin nitelik ve nicelik açısından azalmasını içerdiği ölçüde, bu iki farklı kriz dikkate değer ölçüde çakışır; bu yüzden her iki kriz türü de sermayenin doğal koşulları bedava edinimine ve değer ile doğa arasındaki buna eşlik eden gerilimlere işaret eder (bkz. 6 ve 7. Bölümler). Daha kesin bir ifadeyle, sermayenin *maddî girdileri doğal sınırlarının ötesinde artırmaya* doğru olan eğilimi sadece malzeme yetersizliklerinin ve birikim krizlerinin kaynağı olmakla kalmaz, bu, aynı zamanda, kent ile kırsal arasındaki kapitalist bölünmenin ürettiği ekolojik değersizleşme sürecinin de ayrılmaz bir unsurudur. Bu yüzden, Marx'ın ekolojik kriz kuramı hakkındaki araştırmamız sermaye birikiminin bu ekoloji karşıtı eğilimiyle başlayacaktır.

Kapitalizm ve Malzeme İşlenmesi

Sermaye birikimi, değerlerin genel eş değeri olan para ile temsil edilen değer birikimini çağrıştırır. Değerin aynı zamanda kullanım değerinde de temsil edilmesi gerektiğinden, sermaye, aynı zamanda satılabilir kullanım değerlerinin ya da metallerin “aşırı bir birikimi” biçimini de alır (Marx, 1970, 27). Sermaye birikimi, böylece, değer taşıyıcısı olarak hizmet gören malzemenin giderek artan şekilde işlenmesine çevrilir. Bu maddî işlem süreci, emeğin artan üretkenliğiyle, yani, saat başına üretilen kullanım değerlerinin artan miktarıyla hız kazanır ve bunun tersi de geçerlidir. Marx'ın işaret ettiği gibi, “Emeğin artan üretkenliği, tam olarak, belli bir emek niceliğini emen daha büyük nicelikteki hammaddenin hacminde, buradan, bir saatte ürüne dönüşen ya da meta haline getirilen hammaddenin artan miktarında temsil edilir” (1967a, III, 108):

Makineleşmenin ve işbölümünün büyümesi daha kısa zaman içinde çok daha fazla üretim yapılabilmesi sonucunu getirir. Bu yüzden, hammadde stoku aynı oranda büyümelidir. Üretken sermayenin büyümesi sırasında sermayenin hammaddeye dönüştürülen kısmı zorunlu olarak artar... Üretken sermayenin ücretler için ayrılan kısmı, makine donanımı ve hammadde olarak ayrılan kısmına kıyasla gitgide küçülür. (1976a, 431)

Sermayenin malzeme talebi, üretimin ve birikimin sürekliliğini korumak için giderek artan malzeme stokları bulundurma ihtiyacı tarafından da körüklenir. Marx, bu noktayı *Kapital*'in II. Cildinin 6. Bölümünde “ikmalin oluşumu” tahlilinin bir parçası olarak geliştirmiştir:

Bununla birlikte, sabit sermayenin maddî varoluş biçimleri, üretim araç-

ları, sadece emek aletlerinden değil, işleme sürecinin çeşitli aşamalarındaki emek malzemelerinden ve yardımcı malzemelerden de oluşur. Üretim ölçeğinin genişlemesi ve işbirliği, işbölümü ve makine donanımı vb. sayesinde emeğin üretkenliğinin artmasıyla günlük yeniden üretim sürecine giren hammadde, yardımcı malzeme vb.'nin miktarı büyür. Bu unsurlar üretim yerinde hazır bulundurulmalıdır. Bu yüzden, üretken sermaye biçiminde var olan bu ikmalin hacmi mutlak olarak artar. Sürecin işler durumunda süregidebilmesi için... üretim yerinde, diyelim günlük ya da haftalık olarak kullanılandan daha fazla miktarda hammadde daima hazır bulundurulmalıdır. Ürünün günlük olarak mı haftalık olarak satıldığına bakılmaksızın satın almalar günlük olarak yapıldığı ve bu yüzden ancak düzensiz bir biçimde üretim unsurlarına çevrilebildiği için, sürecin devamlılığı, koşullarının varlığının olası kesintilerle tehlikeye düşmemesini gerektirir. (1967a, II, 141–42)

Malzemeler için olan bu stok talebinin, malzeme ikmalinde kıtlıklar ya da belirsizlikler olduğu dönemlerde hatırı sayılır ölçüde artması beklenebiler. Yukarıdaki pasajın bir başka dikkate değer yönü, Marx'ın "işleme sürecinin çeşitli aşamalarındaki emek malzemeleri" ile "yardımcı malzemeler" arasında yaptığı ayrımıdır. Yardımcı malzemeler, "ürünün esas özü" olmamakla birlikte, üretiminde "bir tamamlayıcı olarak" ihtiyaç duyulan malzemelerdir (1967a, I, 181). Onlar, üretimin, esas malzemelerin mal üreten emek ve bu emeğin aletlerince doğrudan işlenmesinden ayrı olan zorunlu koşullarını (ısı, aydınlatma, kimyasallar ve diğer fiziksel süreçler) sağlamaya yardım eder.² Burada can alıcı husus, Marx'ın tahlilinin sermayenin enerji kaynağı olarak kullanılan yardımcı malzemeler için giderek artan talebini resmen içermesi ve böylece birikim sürecinin, giderek büyüyen miktarda enerji girdisi gerektirdiği gerçeğini yakalamasıdır. Marx'ın gözlemlediği gibi, "Kapitalist, makinelere daha fazla sermaye koyduktan sonra, hammadde ve *makineleri işletmek için gereken yakıtı* satın almak için daha fazla sermaye harcamaya mecbur olur" (1976a, 431, vba.).

Kapitalizmde malzeme işlemenin artmasının bir başka kaynağı, sabit sermayenin – yani, makine donanımı ve binaların – daha yeni, daha üretken makineler ve yapıların geliştirilmesi ya da bunları üreten sanayilerde emeğin üretkenliğinin artmasıyla uğradığı hızlı değer yitimidir (Marx, 1967a, I, 404–05, III, 113–14; karşı. Horton, 1997). Bu hızlı değer yitimiyle, "rekabet, emeğin eski aletlerini daha doğal ömürleri tükenmeden yenileriyle değiştirmeye zorlar" (Marx, 1967a, II, 170).³ Hızlı değer yiti-

mi (makineler ve binalarda nesnelleşen değerlerin gerçekleştirilemeden kalması) tehdidi tek tek firmaları çalışma zamanını uzatmak ve emeği yoğunlaştırmakla malzeme ve enerji işlemeyi daha da hızlandırarak sabit sermaye stoklarının devrini hızlandırmaya da iter.⁴

Toparlarsak, üretkenliğin artması ve teknolojinin ilerlemesiyle, değerin ve artı değerin her belirli genişlemesini başarmak için sermayenin üretimin malzemesi ve araçları olarak edinmesi gereken doğal güç ve nesnelerin niceliğinde bir artış olur. Artan üretkenlik her saat başına soyut emeğin artık gitgide daha fazla miktarda kullanım değerinde ve bu kullanım değerleri için gereken malzemede cisimlendiği anlamına gelir. Bu anlamda, sermaye birikimi, değer birikimi ile doğal koşullara bağımlı bir süreç olan birikim olgusunun kendisi arasında giderek büyüyen bir dengesizlik içerir. Marx'ın ortaya koyduğu gibi, "kullanım değerlerinin devasa kitlesinde temsil edilen ... değer" ile "emek süreci ile değerlendirme süreci arasındaki farklılıkta bir artış olur" (1988, 325). John Bellamy Foster, bu dengesizliği kapitalizmin doğal koşullara gerçek değerinin altında değer biçmesiyle ilişkilendirirken şunları öne sürer:

kapitalizm hammadde ve enerji işlemeyi maksimize eder, çünkü – doğadan ilk çekip almadan, tüketiciye ulaşan nihai ürüne dek giden – bu akış ne kadar büyürse, kâr elde etme şansı da o kadar büyüktür. Ve sistem, emek girdilerini minimize etmeye seçici biçimde odaklanarak, enerji kullanıcı ve sermaye yoğun teknolojileri yaygınlaştırır. Bütün bunlar yenilenemez kaynakların daha hızlı tüketilmesi ve çevreye daha fazla atık bırakılmasıyla sonuçlanır. (1994, 123)

Malzeme ve enerji işlemesi artı değer içeren fazladan metalar üretmek için gerektiği ölçüde, Foster'ın tahlili Marx'ın tahliliyle uyum içindedir. Sermaye için doğal güçleri ve nesneleri üretimde kullanarak emek gücünü sömürme zorunluluğunun Marx'a göre nasıl doğal koşulları parasal birikimin koşullarına dönüştürmenin öbür yüzü olduğunu göstermiştim (bkz. 5. ve 6. Bölümler).⁵ Bununla birlikte, Foster'ın tahliline iki ekleme yapılması gereklidir.

Birincisi, birbiriyle rekabet halindeki tek tek işletmeler açısından, "hammadde ve enerji işlemeyi artırma"nın her zaman için "kâr elde etme şansını artır{masının}" geçerli olmayacağı açıktır. İşçilerden artı emek sızdırma ve bunu satılabilir kullanım değerlerinde nesnelleştirme fırsatları çoğu kez işlenen malzeme ve enerji miktarında artış sağlarsa da, rekabet, "normalin üzerinde" işlenmiş miktarları, onlarda nesnelleşen emek za-

manını toplumsal olarak zorunlu, değer yaratan emek saymayarak, cezalandırır. Kapitalizm koşullarında, “hammadde ya da emek aletlerinin her türlü atık yaratan tüketimi” yani, üretilen meta başına düşen “normal” miktarda atıktan daha fazla atık çıkarmak “sıkı bir şekilde yasaklanmıştır”; çünkü “böyle atıklar, gereksiz emeği, üründe hesaba katılmayan ya da onun değerine girmeyen emeği temsil eder” (Marx, 1967a, I, 196). Üstelik, normal atık, ürünün değerine *katılan* nesnelleşmiş emek başka metaların üretiminde *kârlı* biçimde *kullanılabilecek* hiçbir atıl malzeme ya da alet içermez:

Pamuğun eğrilmesinde her 115 libre pamuğun 15 libresinin ziyan olduğunu, ipliğe değil ‘şeytan tozuna’ dönüştüğünü varsayalım. Bu 15 libre pamuk hiçbir şekilde ipliğin bileşimine girmemesine rağmen eğer ziyan olan bu miktar normal eğirme işleminin ortalama koşulları altında kaçınılmaz sayılıyorsa onun değeri de tıpkı ipliğin maddesini oluşturan 100 libre pamuğun değeri gibi ipliğe aktarılmış demektir... Emek sürecinden çıkan her türlü döküntü için de, bu döküntülerin yeni ve bağımsız kullanım değerleri üretiminde araç olarak kullanılmamaları şartıyla, aynı şey geçerlidir. Döküntülerin bu şekilde kullanımı Manchester’daki büyük makine fabrikalarında görülebilir, bu fabrikalarda dağlar gibi demir döküntüleri ertesi sabah işyerlerinde demir kütleleri halinde yeniden ortaya çıkmak üzere her akşam haddehanelere taşınır. (Marx, 1967a, I, 205; vba.)

Marx’ın tahlilinde, bireysel işletmelerin çıkarı sadece her türlü normalin üstünde malzeme ziyanından kaçınmakta (çünkü bu tür ziyanlar sermayenin ziyan edildiği anlamına gelir) değildir, aynı zamanda rakiplerinin hesabına artı kârlar edebilmek için ziyanı normalin altına indirmek de çıkarlarıdır (1967a, III, 194). Bu ikinci çıkar, üretimin maddî yan ürünlerini kârlı bir şekilde yeniden işlemek ve yeniden kullanmak için yeni ve daha etkili yöntemler geliştirilmesini içerir. Bu yollarla “kapitalist üretim tarzı üretim atıklarından yararlanılmasını genişletir” (101).⁶

Ne var ki, Marx’ın tahlilinden, atığın böyle rekabetçi bir şekilde azaltılması, yeniden işlenmesi ve yeniden kullanılmasının, emeğin üretkenliğini kitlesel işleme yoluyla metalara dönüştürmek biçiminde artıran bir sistemin *sınırları içinde* işlediği de çıkar. Kapitalist rekabet içinde “her bireysel kapitalistin emeğin üretkenliğini artırmak yoluyla metalarını ucuzlatmakta çıkarı vardır” (1967a, I, 317). Bu tür üretkenlik kazançları, ürettiği ürün başına düşen özel üretim maliyetlerini azaltan işletmelere rakiplerinin hesabına artı kâr elde etme ve/ya da pazar paylarını büyütme

olanağı tanır. Emeğin üretkenliğiyle birlikte saat başına malzeme ve enerji girdi akışının büyümesi rekabetçi işletme için bir endişe nedeni değildir. İşletme hâlâ sürece giren girdi miktarını normal ya da normalin altında bir düzeyde tutma yönünde baskı altındadır, fakat bu düzeyin kendisi, daimî rekabet baskısının ve saat başına düşen çıktı miktarını (saat başına işlenen metayı) artırma yönündeki pozitif kâr dürtüsünün bir işlevidir.

Bu tahlilden, Foster'ın kapitalist girdi işleme incelemesine yapılması gereken ikinci eklemeye, yani, sermayenin malzeme ve enerji için duyduğu açlığın ekoloji karşıtı duruşunun sırf *nicel* bakımdan olmadığına varırız. Sermayenin işlenen girdiyi zorunlu ücretli emek zamanına göre değerlendirmesi, zenginliğin ya da kullanım değerinin *nitel* bakımdan ekoloji karşıtı bir şekilde temsilidir (bkz. 7. Bölüm). Artan malzeme ve enerji girdisinin rekabetçi “etkililiği”, “normal” girdi işlenmesinden toplumsal zenginliğe yapılan net katkı sanki sırf bu girdide nesnelleşen (doğrudan ya da dolaylı) ücretli-emek zaman ile ölçülebirmiş gibi, emek üretkenliğinin toplumsal geçerliliğinden kaynaklanır. Bu ölçü, elde edilebilir doğal zenginliğin kalitesinde malzeme ve enerjinin “normal” edinimi, kullanımı ve atılmasından doğan her türlü azalmayı göz ardı eder. Kapitalist “normal” girdi kullanımı, toplumun ve doğanın birlikte evriminin nitel gereksinimleri tarafından değil, sadece ve sırf, rekabetçi parasal birikimin âcil öncelikleri tarafından belirlenir. André Gorz'un gözlemlediği gibi, kapitalist sistemde “üretimin ekonomik öncelikleri kaynakların korunmasının ekolojik önceliklerinden *bütünüyle farklıdır*” (1994, 32, vba.).⁷ Bu temel gerilim kapitalist geri dönüşüm ve “atık değerlendirme” sanayilerinde bile görülür. Bu sanayiler üretimin ekolojik bakımdan sürdürülebilir bir yönde yapısal dönüşümüne yardımcı olmaktan çok, “yeni enerji ve malzeme harcaması yoluyla” değer birikiminin yeni yollarını yaratmaya hizmet eder ve bu yüzden çözüm olmaktan çok “sorunun yapısal bir parçası” haline gelirler (Altvater, 1993, 213; Gellen, 1970; Fairlie, 1992; Karliner, 1994; Horton, 1995).

Kapitalizmin girdi işlemeyi hızlandırması, belli bir zamanda kullanılabilir her türlü maddî aracı kullanarak azamî parasal birikimi sağlama dürtüsü ile doğanın malzeme ve enerjiyi üretmek ve soğurmak için ihtiyaç duyduğu zaman arasında temel bir çatışmaya yol açar. Sermayenin zamanına karşı doğanın zamanının bu çelişkisi sadece insanî gelişimin doğal koşullarının kalitesini azaltmakla kalmaz, aynı zamanda sermaye birikimi sürecinin kendisinde de aksamalara neden olur.

Sermayenin Maddî Gereksinimleri, Doğal Koşullar ve Birikim Krizleri⁸

Marx, gerek tarımda, gerek sanayide artı değer üretiminin, (hayvancılık, ormancılık ve balıkçılıkta çalışanlar da dâhil) tarım işçilerinin kendi geçim araçlarından daha fazlasını üretmesine olanak tanıyan doğal koşullara bağlı olduğunda ısrar eder.⁹ Artı değerın doğal temeli, temel ve yardımcı malzeme arzını üretmek için gereken doğal koşulları da içerir. Doğal malzemeler – hayvansal ya da bitkisel canlı türlerini de içererek –, ücretli emek tarafından satılabilir kullanım değerlerine dönüştüklerinde değer ve artı değerın taşıyıcıları olarak iş görürler (bkz. 3., 5. ve 6. Bölümler).

Bu bilginin ışığında, Marx'ın sermaye birikiminde tek *gerçek genel* krizlerin işçilerin geçim aracı ya da sınaî malzeme olarak kullanılan belli başlı tarımsal ürünlerin arzındaki düşüşler olduğunu öne sürdüğünü görmek şaşırtıcı olmayacaktır. Bu tür tarımsal kıtlıklar sermayenin işçilerden artı emek sızdırmak ve bunu satılabilir kullanım değerlerinde nesnelleştirmek için gerek duyduğu maddî koşulları tehdit eder. Marx, örneğin *Kapital*'in III. Cildinde “üretken sermaye yetersizliğinin, en azından kapitalizmin geliştiği ülkelerde, sadece, belli başlı besin maddelerini ya da belli başlı sınaî hammaddeleri oluşturan tarım ürünlerinin hasadının yetersiz olduğu zamanlarda var olduğunun söylenebileceği”ne işaret eder (1967a, III, 484). Benzer biçimde, 1857-58 yılları için bir ölçüde zamansız olarak yaptığı kriz tahmininde Marx, şunları söylemişti: “Kış hasadının durumuna bakarak krizin *gelmekte olduğunu* hissediyorum. Temel şcy, yiyecek, dikkate değer ölçüde bol ve ucuz kalmasaydı ve Avustralya vb. etkenler işin içine karışmasaydı, olay çok önceden başlamış olurdu. Artık bütün bunlar son bulacak” (Marx'tan Engels'e, 29 Ocak 1853, Marx ve Engels içinde [1983, 275]).

Marx'ın, 1853 yılı sonlarında olgunlaşmakta olduğunu gördüğü krizin izleyeceği muhtemel rotanın haritasını çıkarırken, “felaketin her şeye rağmen tahıl ve üzüm hasadının yetersizliğiyle” başlayarak özellikle “Fransa'da patlak vereceğini” söylemesi ve ardından, bu tarımsal aksamanın sermaye birikimi, kredi sistemi, sınıf mücadelesi ve Louis Bonaparte'ın siyasal rejimi üzerindeki olası etkilerini ayrıntılı bir şekilde incelemesi ilginçtir (Marx'tan Engels'e, 1 Ekim 1853 tarihli mektup, Marx ve Engels içinde [1983, 387–88]).

Marx'ın malzeme kıtlıklarını ve birikim krizlerini tahlili iki düzeyde

gelişir. Birinci düzey “değer dalgalanmalarından farklı olarak, (kredi sistemiyle bağlantılı olsun ya da olmasın) fiyat dalgalanmalarından bağımsız oldukları ölçüde, krizlerin genel koşullarını” belirler (Marx, 1968, 515). Bu düzeyde, kriz olasılıkları, sektörlerin kendi içinde ve aralarındaki rekabeti içeren fiyatlardaki ve üretimdeki bütün dalgalanmalardan arınmış “kapitalist üretimin genel koşulları” bakımından ele alınır; bu yüzden, rantlar bir yana, malzeme-fiyat spekülasyonları ve rekabet nedeniyle yeni malzeme arayışları gibi görüngüler tahlilin dışında bırakılmıştır. Bu düzeyde, fiyat dalgalanmalarıyla, ancak bu dalgalanmaların metaların değerlerindeki değişimleri yansıtmaları ölçüsünde ilgilenilir. Marx, bu bağlamda, “bir krizin 1. [paranın] *yeniden üretken sermayeye çevrilmesi* sırasında; 2. pamuk hasadının azalmasıyla pamuğun değerinin yükselmesinde görüldüğü gibi, özellikle *hammadde*ler olmak üzere, üretken sermayenin unsurlarının *değerindeki değişimler yoluyla* doğabileceği”ne işaret eder (515).

Marx’ın burada işaret ettiği şey, fiyatlar değer tarafından belirlense bile yetersiz bir ürün hasadının malzeme fiyatlarını artıracığıdır, çünkü, bu durumda saat başına düşen tarımsal emek, daha küçük bir kullanım değeri miktarında nesnelleşmiş olacaktır. “Metaların satışıyla gerçekleşen fiyatın bu metaların bütün unsurlarını yerine koymaya yeterli olmaması halinde, hammadde fiyatında bir artış tüm yeniden üretim sürecini sınırlayabilir ya da durdurabilir” (197a, III, 109). Bu fiyat yükselmeleri ve bu yükselişlerin birikim sürecinde yol açtığı aksamalar sermayenin doğal koşullara bağımlılığının devam ettiğini gösterir:

Ham madde fiyatları yükselirse ücretler düşüldükten sonra metaların tam fiyatlarını tutturmak olanaksız hale gelebilir. Şiddetli fiyat dalgalanmaları bu yüzden aksamalara, büyük kargaşalara, hattâ, yıkımlara yol açabilir. Özellikle tarımsal üretim, yani, organik doğadan alınan hammadde ... değişen hasat miktarı vb.’den kaynaklanan bu tür değer dalgalanmalarına maruz kalır. Denetim altına alınamayan doğa koşulları, iyi ya da kötü geçen mevsimler vb. yüzünden aynı miktarda emek çok farklı miktarlarda kullanım değerleriyle temsil edilebilir ve bu yüzden bu kullanım değerlerinin belli miktarları çok farklı fiyatlar alabilir. (117-18)

Malzeme yetersizlikleri birikimi sadece sabit sermayenin değerini artırarak aksatmakla kalmaz; bu yetersizlikler aynı zamanda, “makinelerin ancak bir kısmının çalıştırılmasına ya da bütün makinelerin alışılmış zamanın ancak bir kısmında çalışmasına izin verecek şekilde, sürecin teknik

olanaklarının gerektirdiği ölçekte sürdürülmesini olanaksız kılarak” (109) üretim sürecini *fiziksel olarak kesintiye uğratabilir*. Marx, *Artı Değer Kuramları*’nın ilgi çekici bir pasajında, bir kez daha “denetim altına alınamayan doğal koşullar”ın rolünü vurgulayarak, elde edilebilir malzeme miktarının azalmasının ve malzemenin değerinin artmasının birleşik etkisini tahlil eder:

Hammaddenin yeniden üretimi yalnızca kendisine verilen emeğe değil, bu emeğin doğal koşullarla kayıtlı üretkenliğine bağlı olduğundan, hacminin, aynı nicelikteki emeğin ürettiği ürün miktarının (kötü hasadın sonucu olarak) azalması mümkündür. Bu yüzden hammaddenin değeri yükselir; hacmi azalır, bir başka deyişle, üretimi eski ölçeğinde sürdürmek için sermayenin çeşitli oluşturuucu kısımlarına yeniden dönüştürülmesi gereken paranın oransal ilişkileri alt üst olur. Hammaddeye daha fazla para harcanması gerekirken emek için daha az para kalır ve eskiyle aynı miktarda emek soğurulması olanaksız hale gelir. Birincisi, hammadde yetersizliğinden, bu, fiziksel olarak olanaksızdır. İkincisi, ürünün değerinin daha büyük bir oranının hammaddeye dönüştürülmesi gerektiğinden değişken sermayeye dönüştürülecek oran azalacağı için olanaksızdır. Yeniden üretim aynı ölçekte tekrarlanamaz. Sabit sermayenin bir bölümü atıl kalır ve işçilerin bir bölümü sokağa atılır. Sabit sermayenin değeri değişken sermayeye oranla artmış olduğundan ve daha az değişken sermaye kullanılığında kâr oranı düşer... Bu yüzden, bu, ürünün değerinden yerine konmak zorunda olunan sabit sermaye kısmının değerinin artması yüzünden yeniden üretim sürecinde meydana gelen bir aksamadır. (1968, 515-16)

Malzeme arzında meydana gelen böyle aksaklıklar denetlenemez doğal koşullarla ilgili olsalar da, aynı zamanda denetlenemez sermaye birikimine de işaret ederler. Bu kısmen doğal olayların bozucu etkilerini en aza indirmek için gerekli *ex ante* planlamayı engelleyen anarşik rekabetle ilgili bir sorundur (aşağıya bkz.); fakat sermayenin sınırsız genişleme eğilimi ile malzemelerin üretiminin verili doğal ve toplumsal koşullardaki sınırları arasında temelden bir çelişki de vardır. Doğal koşullar bu yüzden, piyasanın büyüklüğüyle birlikte sınaî üretimin ve birikimin elde edilebilir büyümesi üzerindeki nihaî sınır olarak gözükür:

Bununla birlikte, fabrika sistemi, üzerinde duracak bir zemin ve belirli bir olgunluk düzeyi kazanır kazanmaz, ve özellikle sistemin teknik temelini oluşturan makinenin kendisi makineler tarafından üretilir üretilmez; kömür ve demir madenciliği, metal sanayileri ve ulaştırma araçları devrimcileştirilir devrimcileştirilmez, kısacası, modern sınaî sistemle

üretim için gereken genel koşullar kurulur kurulmaz, bu üretim tarzı, *hammadde iknali ve ürünü elden çıkarılması dışında hiçbir engel tanımayan adımlar* ve sıçramalarla gerçekleşen âni bir yayılma için bir esneklik, bir yetenek kazanır. (1967a, I, 450-51, vba.)

Marx, malzemelerin sınırlı arzı tarafından birikime konan engelin, bir yandan kapitalizmin üretimi ve yatırımı hızlandırması ile öte yandan malzemelerin üretimini yöneten doğal yasalar ve zaman ritimleri arasındaki bir çelişkiyi gösterdiğini vurgular:

Büyümleri ve üretilmeleri belirli organik yasalara tâbi ve kesin doğal zaman periyotlarıyla kayıtlı olan bitkisel ve hayvansal özlerin örneğin makineler ya da diğer bağlı sermaye, yahut kömür, demir cevheri vb. gibi, doğal koşulları değişmediği sürece, gelişmiş sanayi ülkelerinde yeniden üretimleri hızla gerçekleştirilebilen şeylerle aynı derecede hızla âniden artılamayacağı eşyanın doğası gereğidir. Bu yüzden, sabit sermayenin, bağlı sermaye, makine donanımı vb.'den oluşan kısmının organik hammadde den oluşan kısmını hatırı sayılır ölçüde geride bırakması, böylece bu ikinci kısmın talebinin, fiyatının yükselmesine neden olarak arzından daha hızlı artması oldukça mümkün, hattâ, gelişmiş bir kapitalist sistemde, kaçınılmazdır. (1967a, III, 118).

Doğanın zamanı ile sermayenin zamanı arasındaki bu çelişkinin “tam gelişmesi”, “kredi sistemini ve dünya pazarında rekabeti” içermek zorundadır. Marx, tahlilinin bu ikinci düzeyinin asıl ağırlığını *Kapital*’in yazmayı düşündüğü ama üzerinde çalışmaya hiç başlayamadığı “tamamlayıcı devamı”na bırakmıştı (110). Gene de “konunun havada kalmaması için” kapitalizmin malzeme-arz aksamaları yönündeki genel eğilimi *Kapital*’in III. Cildinde “genel bir tarzda tartışılmıştır” (110, 118). Marx, burada, malzeme fiyatlarındaki artışların görünüşte malzeme kıtlıklarının bozucu etkilerini hafifleten üç farklı rekabetçi tepki doğuracağına işaret eder. İlk olarak, söz konusu “hammaddeler” artık “yükselen fiyatlar daha büyük navlun ücretlerini karşılamaya yeterli olacağından daha uzak mesafelerden getiril{ebilir}”; böylece “uzak ve evvelce fazla kullanılmamış ya da tümüyle ihmal edilmiş üretim alanlarından yapılan ithalat” artış gösterebilir (118-19). İkinci olarak, yüksek fiyatlar, “üretimlerindeki artış ... *doğal nedenlerden dolayı* ürün miktarını bir sonraki yıla dek artıramaz”sa da geleneksel üreticilerin, arz miktarlarını artırmasına yol açabilir (118; vba.). Ve son olarak, “hammaddelerin fiyatının artması, doğal olarak atık değerlendirmesini” ve “evvelce kullanılmayan çeşitli maddelerin kullanılmasını teşvik eder” (101, 118).

Marx, bu tepkilerin malzeme-arz aksamalarını tedavi edeceği konusunda kuşkuludur; aslında, bunların muhtemelen hammadde fiyatlarının istikrarsızlığını daha da şiddetlendireceklerini öne sürer: “Fiyat artışları üretim ve arz üzerinde belirli bir etki yapıncaya dek, çoğu kez, hammadde ve üretimine bu hammaddelerin katıldığı bütün metallerin fiyatlarındaki uzun süreli artışlardan dolayı talebin düştüğü dönüm noktasına ulaşılmış olduğu görülür” (118). Bu sefer, “hammaddelerin arzının talebi aşması” ile “bu yüksek fiyatlarda bir çöküş meydana gelir” (119). Bütün bunlar, “sermayenin aşınması yoluyla çeşitli biçimlerde ... kargaşalara” yol açar. Fiyatları düşse bile daha önceki genişleme döneminde yeni ve eski üretim alanlarına – ikame malzeme üretimine yapılanlar da dâhil – yapılan yatırımlar malzeme üretimine yatırılan sermayede kalıcı bir genişleme ve derinleşme yaratır. Marx’ın belirttiği gibi, “aldığı teşvik yüzünden, hammadde üretimi genişlemiş bir ölçekte devam eder (119). Bunun sonucu hammadde üreticileri arasındaki rekabetin yoğunlaşmasıdır. Hammadde fiyatlarındaki geçici depresyonları şiddetlendiren bu rekabet, doğal olarak “en elverişli üretim koşullarından yararlanan üretici ülkelerin” lehine işler (119).¹⁰

Rekabet, bu yüzden, “organik doğadan elde edilen hammaddelerin durmadan yerini birbirine bırakan göreceli değerlenmesiyle bunun sonucu olan değersizleşmesi”ni (121) vurgulama eğilimindedir. Bu durum kapitalistleri hammadde fiyatlarını yüksek (hammadde üretici kartelleri) ya da düşük (hammadde alıcı kartelleri) düzeylerde istikrara kavuşturmak üzere karteller kurmaya teşvik eder. Marx, bu tür kartellerin hammadde fiyatlarında uzun vadeli bir istikrar sağlamasının pek olası olmadığını öne sürer:

Hammaddelerin değerlendirildiği dönemler sırasında, sanayi kapitalistleri üretimi düzenlemek için el ele verip birlikler kurar. ... Fakat âcil zorunluluk biter bitmez ve birliklerin yapmaya çalıştığı gibi, o anki fiyatın üretimlerini sağlamaya yeterli olup olmadığına bakmaksızın kaynak ülkedeki üretimi canlandırmak yerine) rekabetin “en ucuz pazardan al” şeklindeki genel ilkesi yeniden üstünlük kazanır kazanmaz, arzın düzenlenmesi yeniden “fiyatlara” bırakılır. Üretimin ortaklaşa, herkesi kucaklayan bir şekilde ve uzun vadeli çıkarları gözeterek kontrol edilmesi hakkındaki her türlü düşünce yerini bir kez daha arz ve talebin karşılıklı olarak birbirini düzenleyeceğine olan imana bırakır. Ve bütün üzerinde böyle bir kontrolün kapitalist üretimin yasalarıyla uyumsuz olduğu, böyle bir şeyin sofuca bir temenniden ibaret kalacağı ya da büyük gerginlik ve karı-

şıklık zamanlarındaki istisnâî işbirliğiyle sınırlı olacağı kabul edilmelidir. (119-20)

Hammadde anlaşmalarının kısa ömürlü olması büyük ölçüde tek tek kapitalistlerin malzeme istifleyerek ve hammadde fiyatları üzerinde spekülasyonlar yaparak kâr elde edebilme fırsatları bulmasından kaynaklanır. Bu tür hareketler, “üretken sermaye”nin maddî “unsurlarının ... piyasadan çekildiği ve piyasaya onların yerine bir para eşdeğerinin sürüldüğü” ve bunun sonucunda geçim araçlarının olduğu gibi üretim malzemelerinin fiyatlarının arttığı” darlık dönemlerinde çok fazla yaygındır (1967a, II, 315). Gerçekte, “bu metallerdeki spekülasyonlar fiyatların daha da yükseleceği hesabına dayanır ve fiyatları yükseltmenin en kolay yolu, arzın bir bölümünü geçici olarak piyasadan çekmektir” (1967a, III, 514). Bu işlemler, “satın alınmış metalleri onları satmadan ödemek için” gereken “ödünç sermayeye olan talebe” hizmet eden ve giderek daha da gelişen bir kredi sisteminde ateşlenir (514).¹¹ Ne var ki, spekülatif amaçlar için kredi talebi faiz hadlerini yükseltme yönünde baskı yapabilir:

Spekülatif istifçilik de ya üretim açısından en uygun arı yakalama avantajı için ya da fiyatların gelecekte yükseleceği beklentisiyle yapılabilir. Bu durumda, ödünç sermaye talebi büyüyebilir ve o zaman faiz haddindeki yükseliş üretken sermayenin artı stok unsurundaki sermaye yatırımını yansıtabilir... Öyleyse faiz haddinin yükselmesi meta sermaye arzındaki yapay bir indirimi yansıtır. (514-15)

Hammadde ve malzeme spekülatörlerinin büyük mâlî kayıplara uğramaksızın bu yüksek faiz hadlerini ödeyebilme yeteneği çoğu kez spekülasyon konusu malzeme fiyatlarındaki yükselişin sürekliliğine bağlıdır. Bu yüzden, fiyatlarda düşüş meydana geldiğinde, bu spekülatörlerin ödeme aracı olarak para taleplerini artırması yönünde baskı yaratır. Şimdi artık kredi güvenilirlikleri hayli kuşku hâle gelmiş olan spekülatörler bu talebi ancak malzeme stoklarını ve kağıt üzerindeki haklarını ne pahasına olursa olsun satmakla tatmin edebilir, bu da fiyatların düşmesini daha da hızlandırır (1967a, III, 516). Toparlarsak, kredi kullanımı, hammadde fiyatlarının dengesizliğini hem yükseliş hem de düşüş yönünde daha da şiddetlendirir ve birbiriyle rekabet eden kapitalistlerin kendi aralarında kurdukları kartelleri sürdürmesini daha da güçleştirir.

Hammadde arzındaki aksamaların ve fiyat dalgalanmalarının daha derindeki temeli, sanayi kapitalistlerinin artan malzeme talebi ile malze-

me üretiminin doğal koşulları arasındaki dengesizliktir. Bu dengesizlik kapitalizmin kendi makine yapan sanayilerini geliştirdiği noktaya dek olgunlaşmasıyla daha da kötüleşme eğilimindedir:

Kapitalist üretim ve bunun sonucunda sabit sermayenin makineler vb.'den oluşan kısmını âni ve kalıcı şekilde artıran araçlar ne kadar gelişirse ve (özellikle refah dönemlerinde) birikim ne kadar hızlanırsa, makineler ve diğer bağlı sermayenin göreceli nispi aşırı üretimi o derecede büyük, bitkisel ve hayvansal hammaddelerin nispi düşük üretimi o derecede sık ve bunların fiyatlarında daha önce anlatılan artışlar ve bunun tepkileri o derece belirgin olur. Ve yeniden üretim sürecindeki ana unsurlardan birindeki şiddetli fiyat dalgalanmalarının neden olduğu karışıklıklar o oranda sıklaşır. (118–19)¹²

Marx'a göre, kapitalizmin hammadde arzıyla ilgili sorunlarından çıkarılacak "kıssadan hisse"lerden biri, "kapitalist sistemin ussal bir tarıma karşı işlediği ya da ussal bir tarımın kapitalist sistemle uyumsuz olduğu" (121). Aynı şey madencilik sanayii için de geçerlidir; her iki örnekte de, "hammaddelerin üretiminin ortaklaşa, herkesi kucaklayan ve uzak görüşlü denetimi, ortaklaşmış üreticilerin denetimini" gerektirir (120–21). Marx'ın görüşünce, üretimin ve malzeme işlemenin devrimci tarzda dönüşümü için – kapitalist hammadde arzı problemlerinden ve birikim krizlerinden daha öncelikli – bir başka güdüleme oluşturmak önemlidir. Bununla kapitalizmin çevresel krizler yaratma yönündeki eğiliminin insanî gelişimdeki krizler olarak anlaşılmasını kast ediyorum. Bu eğilim kapitalizmin mekânsal örgütlenişiyle yakından ilgilidir.

Kapitalizmde Kent ve Kır

Marx ve Engels kapitalist gelişimin çevre üzerindeki etkilerini çoğunlukla tarımsal ve tarım dışı sanayiler arasındaki bölünme ve karşılıklı etkileşim ve bununla birlikte giden "kent ile kıyın karşıtlığı" bakımından tahlil etmiştir (Engels, 1939, 323). Elbette, "kent ile kıyın birbirinden ayrılması" kapitalizmden önce gelir; hattâ Marx, bunun sadece "iyice gelişmiş her türlü işbölümünün temeli" olmakla kalmayıp, aynı zamanda "bu antitezlerin hareketinde özetlenen toplumun bütün ekonomik tarihini" oluşturduğunu öne sürecek kadar ileri gitmiştir (Marx, 1967a, I, 352). Marx ve Engels *Alman İdeolojisi*'nde "kent ile kır arasındaki çelişkinin barbarlıktan uygarlığa, aşiretten devlete, yerellikten ulusa geçişle başladığını ve bütün uygarlık tarihi boyunca bugüne dek sürdüğünü" id-

dia ederler (1976, 72).¹³ Aynı zamanda, “kent ile kırsal arasındaki karşıtlığın ... bugünün kapitalist toplumu tarafından en uç noktasına getirildiğini” ve “kapitalist toplumun bu antitezleri ortadan kaldırmak şöyle dursun, gün be gün yoğunlaştırmaya mecbur olduğunu” ileri sürerler (Engels, 1979, 51). Kentle kırsal arasındaki bölünmenin çevresel sonuçlarını kavramak için bu mecburiyetin altındaki güçleri anlamak zorunludur.

İlk olarak, kapitalist üretimin ortaya çıkışı ve iç pazarının yaratılması, tarımla sanayi arasında, esas olarak kırsal üreticilerin üretimin zorunlu koşullarından, özellikle de, topraktan koparılması yoluyla gerçekleşen, bir ayrılmanın olmasını gerektirir (bkz. 5. Bölüm). Bu süreçte “eğirme ve dokuma” gibi etkinlikler “‘evsel’ sanayi ve tarım”dan koparılmış olur ve hâlâ “tarımda istihdam edilen herkes eğiriciler ve dokumacılar için bir Pazar haline gelir” (Marx, 1971, 269):

Böylece, kendi kendine yeterli köylülerin mülksüzleştirilmesi ve üretim araçlarından ayrılması kırsal ev sanayilerinin yok edilmesi, manifaktür ile tarımın birbirinden ayrılması süreci el ele gider. Ve ancak kırsal ev sanayilerinin yok edilmesi bir ülkenin iç pazarna kapitalist üretim tarzının gereksindiği genişliği ve sürekliliği getirir. ... Eskiden, köylü aileleri büyük çoğunluğunu kendilerinin tükettikleri geçim araçları ve hammadde-leri büyük ölçüde kendileri üretirdi. Şimdi, bu geçim araçları ve hammadde-ler meta haline gelmiştir, büyük çiftçiler bunları satar ve pazarlarını manifaktürlerde bulur. İplik, kumaş, kaba yünlü mamüller, – hammadde-lerini her çiftçi ailesinin bulabildiği ve kendi kullanımları için eğirip dokuyageldiği şeyler – şimdi manifaktür malına dönüşmüş ve kırsal bölgeler de bunların pazarı haline gelivermiştir. (1967a, I, 747–48)

“Sermayenin esnaf ve zanaatkâr emeğini [ve] kendi emeğiyle geçi-nen küçük toprak mülkiyetini tahrip ettiği” bu süreç “makinelere, tek başına ve nihâi olarak kapitalist tarımın kalıcı temelini sağlayan, tarımsal nüfusun devasa çoğunluğunu radikal biçimde yerinden yurdundan eden ve tarım ile kırsal ev sanayileri arasındaki ayrılmayı tamamlayan Modern Sanayi”in gelişimiyle doruğuna varır (1973, 512; 1967a, I, 748-49). Bu-nunla birlikte, bu şekilde “tarımsal nüfusun bir bölümünün serbest kılın-ması”nın nasıl olup da sanayi ve nüfusun artan biçimde *kentlerde toplan-masına* yol açtığının açıklanması gerekir (1967a, I, 745). Burada can alı-cı nokta, “iğleri, çırkırları ve hammadde” gibi el emeğine dayalı üretimin araçlarının, “bağımsız ve kendine yeten köylülerin azalması” ile birlikte “artık çırkırcılar ve dokumacılar için bağımsız varoluş aracı olmaktan çı-karıp onlara hükmetme ve ödenmemiş emeklerini emme araçlarına dö-nüş{mesidir}” (746). Emek gücüne nezaretin çok sayıda işçiyi aynı çatı

altında toplamayı gerektirdiği ölçüde, üretim araçları üzerindeki bu kapitalist denetim, işçilerin ve üretim araçlarının giderek daha büyük mekânlarda toplanması anlamına gelir. Marx'ın işaret ettiği gibi, “daha önce ülke yüzeyine dağılmış olan işler ve çıkırıklar, şimdi, emekçiler ve hammaddelerle birlikte birkaç büyük işliğe yığılmıştır” ve bu “sanayi proletaryasının bir arada toplanmasını getirmiştir” (1967a, I, 745–46).

Sermayeyi sınaî etkinliği giderek artan biçimde büyük bireysel işliklerde ve kentsel yığışımarda toplamaya mecbur kılan başka etkili kuvvetler de vardı. Öncelikle, kırsal üretim koşullarından serbest kılınan emekçiler önceden var olan kentlerdeki iş ve geçim olanakları tarafından çekiliyordu. Marx, bu şekilde “tarımsal nüfusun, aralıklarla fakat tekrar tekrar yenilenen biçimde yerinden edilip sürülmesinin kent sanayilerini, meslek loncalarıyla tümüyle bağlantısız ve onlar tarafından kısıtlanmayan bir proleterler kitlesiyle beslediğini” belirtmiştir (745). Sömürülebilir emek gücünün büyüyen arzı ve önceden var olan kentlerin sağladığı (varlığını sürdüren maliye, iletişim ve ulaştırma olanaklarına daha rahat erişebilme gibi) diğer olanaklardan gayrı, nüfusun daha geniş ölçekte bir arada toplanması işletmelerin kendi içlerinde ve aralarındaki işbölümü için daha büyük fırsatlar yaratmıştı. *Kapital*'de belirtildiği gibi, “Nasıl ki manifaktürde aynı zamanda çalıştırılan belli sayıda işçi işbölümünün maddî ön koşuluysa, nüfusun – burada tek bir işyerinde çok sayıda işçinin toplanmasına tekabül eden – sayısı ve yoğunluğu da toplumdaki işbölümünün zorunlu koşuludur” (352). Marx, *Artı Değer Kuramları*'nda bu noktayı daha ayrıntılı biçimde geliştirir:

İşbölümünün uygun biçimde gelişmesi nüfusun belirli bir yoğunluk derecesini ön gerektirir. İşlikteki işbölümünün gelişimi bu nüfus yoğunluğuna daha bile bağımlıdır. Bu ikinci işbölümü, bir dereceye kadar birincisinin bir ön koşuludur ve onu daha da yoğunlaştırır. Bunu eskiden birbirleriyle var olan meslekleri ayrı ve birbirinden bağımsız işler biçiminde birbirinden ayırarak ve aynı zamanda bu işlerin gereksindikleri dolaylı hazırlayıcı emeği farklılaştırarak ve artırarak yapar; ve gerek üretimin gerek nüfusun artışı ve sermaye ile emeğin serbest kalmasının bir sonucu olarak, yeni ihtiyaçlar ve onları karşılamakta yeni tarzlar yaratır. (1971, 269).

Marx, *ceteris paribus*, malzemeleri ve üretim aletlerini artı değer taşıyan metalara dönüştürmekte ölçek ekonomisinin taşıdığı önem nedeniyle daha büyük üretim birimlerinin daha küçüklerini rekabet yoluyla devre dışı bırakma eğiliminde olduğunu da öne sürer.¹⁴ Örneğin, sermayenin “doğa kuvvetlerini geniş ölçekte istihdamı, ancak makinelerin ge-

niş ölçekte istihdam edilmesiyle, bu yüzden de, sermayenin denetimindeki işçilerin buna tekabül edecek şekilde *bir araya toplandığı* ve işbirliği yaptığı yerde mümkündür” (1994, 32). Benzer biçimde, *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu* adlı eserinde Engels, “küçük ticaret burjuvazisini mahveden ve bağımsız işçinin el emeğini piyasadan sürüp çıkaracak şekilde Doğa kuvvetlerini hizmetine girmeye zorlayan devasa kuruluşları meydana çıkarmak için ... büyük sermaye gerektir{diği}” ölçüde, “manifaktür mülkiyeti azınlığın elinde toplar” der (1973, 60). “Üretim araçlarının büyük ölçekte merkezileşmesiyle ekonomik etkinlik sağlamanın” bir başka yolu “bizzat kendi doğaları gereği, ancak ortak kullanıma uygun olan emek araçlarını” içerir (Marx, 1967a, I, 623). Bu binaları da içeren “toplumsal ya da toplumsal olarak bir araya gelmiş emeğin koşulları, üretim sürecinde emekçi kitlesinin birbiriyle bağlantısız çalışan küçük fraksiyonlarınca tüketilmek yerine, bir araya getirilmiş emek tarafından ortaklaşa tüketilir” (1967A, III, 79).¹⁵

Üretim araçlarını ve emek gücünü merkezileştirme yönündeki rekabetçi dürtüler firmalar arasındaki işbölümünün yığıstırcı etkileriyle karışıklık olarak güçlendirilir. Birbiriyle ilgili kullanım değerleri üreten işletmelerin yakın bir aradalığı bunların birbirlerinden ve üretim birimlerinin toplumsal bir bütün olarak gruplaşmasından “dışsal ekonomi” devşirme yeteneklerini artırabilir. Geniş ölçekli iletişim ve ulaştırma olanaklarının ortak kullanımından sağlanan ekonomi potansiyellerine ek olarak, “bir sanayi kolundaki emek verimliliği”, “bir başka sanayi kolundaki üretim araçlarını ucuzlaştıran ve geliştiren, böylelikle kâr oranlarını artıran bir kaldıraç olarak” hizmet görebilir (1967a, III, 85). İşte, “üretimin, demir, kömür, makine üretimi gibi, mimarî gibi, *herhangi bir* alanında emeğin verimliliğinin artması, sanayi, örneğin, tekstil sanayi ya da tarım gibi, *diğer* alanlarında üretim araçlarının değerinin, bunun sonucunda da maliyetinin azalması” ile sonuçlanır (81). Ulaştırma masrafları sabitken, işletmelerin mekânsal olarak bir araya toplanması bu tür etkilerden daha kolayca kâr sağlayabilmelerine olanak tanıyabilir.

Üretim belirli bir yere belirli bir derecede bir kez yığıldı mı, doğal olarak oraya daha fazla sömürülebilir emek gücü çeker. Bu süreç tek tek işletmelerin gözüyle bakıldığında hızını yığılma sürecinden alan kendiliğinden bir iyilik olarak gözükür. Engels, küçük bir köyün bir kentsel sanayi bölgesine dönüşmesini betimlediği *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu* adlı çalışmasında bu hususu ilginç bir şekilde anlatır:

İnsan, yani işçi, manifaktürde sırf, kullanımı için manifaktür sahibinin ücret adı altında faiz ödemesi gereken sermayenin bir parçası görüldüğünden, tıpkı sermaye gibi, nüfus da merkezileşir. Bir manifaktür kuruluşu çok sayıda işçinin tek bir çatı altında istihdam edilmesini gerekli kılar. Bunlar birbirine yakın oturacaklar, büyük fabrikalar örneğinde kendi başlarına bir köy oluşturacaklardır. Bu insanların, karşılanması tamirciler, ayakkabıcılar, terziler, fırıncılar, marangozlar, duvarcılar gibi başka insanların varlığını gerektiren ihtiyaçları olacaktır. Köy sakinleri, özellikle de genç kuşak fabrika işine alışır ve bu işte hüner kazanır ve bir kez fabrika artık hepsini birden istihdam edemez hale gelince, ücretler düşer, sonuçta köye yeni işçiler göç eder. Böylece köy küçük bir kente, küçük kent daha büyük bir kente dönüşür. Kent ne kadar büyüksün, avantajları da o ölçüde büyür. Yollar, demiryolları, kanallar sağlar; yararlanılabilecek hünerli emek durmadan artar, mevcut inşaatçılar ve makinistler arasındaki rekabet sayesinde, yeni işyerleri, kerestenin, makinelerin, işçiler ve operatörlerin götürülmesi gereken uzak taşra yerleşimlerine göre çok daha ucuza kurulabilir. Kent, alıcıların üşüşeceği bir pazar sağlar, hammadde ve mamul madde pazarlarıyla doğrudan iletişim olanağı tanır. Bu yüzden, büyük imalat kentleri hayret verici bir hızla büyür. (1973, 60-61)

Marx ve Engels kapitalizmin sanayi ve nüfusu yığınsal biçimde bir araya getirişini niteleyen belirli etmenlere işaret ederler. Örneğin, sınıî etkinliği belirli bir yerde toplanmanın fiziksel sınırları vardır ve bu sınırlar birimlerin mekânsal genişlemesine karşıt bir eğilim yaratırlar: “Geniş ölçekli sanayiinin zenaata kıyasla küçük bir bölgede daha fazla üretim yoğunlaştırılabileceği doğrudur. Ne var ki, her belirli üretim düzeyi için belirli bir mekân büyüklüğüne gerek duyulur ve yüksek uzun binalar dikmenin de pratik sınırlılıkları vardır” (Marx, 1967a, III, 781).

Kentsel sanayi yoğunlaşması yerel üretim koşullarında sermayenin daha az sanayileşmiş ve daha az kentleşmiş bölgelere göç etmesine yol açacak derecede bir aşınmaya da yol açabilir, Engels, sınıî amaçlarla kullanılabilecek su kaynakları örneğini kullanarak bu noktaya açıklık getirir:

Su gücü zorunlu olarak kırsal kesime özgüyse de, buhar gücü hiçbir şekilde zorunlu olarak kente özgü değildir. Esas olarak kentlerde yoğunlaşan ve fabrika köylerini fabrika kentlerine dönüştüren, buhar gücünün kendisi değil, kapitalist kullanım tarzıdır. Fakat bunu yaparak, aynı zamanda kendi sömürsünün koşullarına zarar verir. Buhar motorunun ilk koşulu ve hemen hemen tüm üretim kollarının ilk gereksindiği şey, görece temiz sudur. Ne var ki, fabrika kenti bütün suları kokmuş kuyu su-

yuna dönüştürür. Her ne kadar kentlerde yoğunlaşma kapitalist üretimin temel bir koşuluysa da, tek tek alındığında her bireysel kapitalist durmaksızın kendilerinin yarattığı olduğu kentlerden kurtulmaya ve kırım sömürüsüne yönelmeye uğraşır. (1939, 322)

Sanayi gösterdiği bu merkezkaç eğilimi kapitalizmin ücret maliyetlerini azaltma arayışıyla daha da güçlenebilir. Özellikle kırsal kesimde ve küçük köylerde el değmemiş sömürülebilir emek gücü depolarının bulunduğu durumlarda ve kentli işçilerin sendikalarda daha etkin biçimde örgütlenmesiyle bu arayış güç kazanır.¹⁶ Engels'in dediği gibi: "Kırsal kesim ... ücretlerin genellikle kentlerden daha düşük olmasının avantajına sahiptir ve bu yüzden, kent ile kır daimî bir rekabet içindedir; öyle ki, eğer bugün avantaj kentteyse yarın kırsal kesimde ücretler o kadar düşer ki, yeni yatırımlar en kârlı biçimde oralarda yapılabilir" (1973, 61).

Bu pozitif merkezkaç güçlerden ayrı, sermayeyi merkezden uzaklaşmaya *muktedir kılan* bazı genel koşullar vardır. Ekonomik açıdan konuşursak, "yoğunluk az çok görecelidir" öyle ki, "iyi gelişmiş iletişim araçlarına sahip az nüfuslu bir bölge, iletişim araçlarının az geliştiği daha kalabalık bir bölgeye göre daha yoğun bir nüfusa sahip demektir" (Marx, 19567a, I, 352-53). Aynı şey ulaştırma araçları için de geçerlidir (384). Ulaştırma ve iletişim araçlarının gelişmişliği, gerek ülke genelinde gerek belirli kentsel alanların *kendi aralarında* daha az merkezileşmiş üretim kalıplarının gelişmesini destekleyebilir. Kurumsal düzeyde, merkezsizleşmeye olanak tanıyan baş etmen, kapitalistler ve işletme yöneticilerince belirlenen işletmelerin *kendi içindeki* işbölümüyle, piyasanın anarşik rekabetince belirlenen işletmelerin *birbirleri arasındaki* işbölümü arasındaki karşıtlıktır:

İşyerindeki işbölümü üretim araçlarının bir kapitalistin elinde toplanmasına işaret eder; toplumdaki işbölümü bu üretim araçlarının birçok bağımsız meta üreticisinin arasındaki dağılımına işaret eder. İşyeri içinde oransallığın demir yasası belirli sayıda işçiyi belirli işlevlere tahsis ederken, işyerinin dışındaki toplumda, üreticilerin ve üretim araçlarının değişik sanayi kolları arasında dağılımında baş rolü şans ve keyfilik oynar. (355)

Yukarıdaki gözlemler sınıflı merkezsizleşmenin bir başka potansiyel aracına işaret eder. Bu, "birikimin normal seyri içinde başlangıç sermayesinin kısımlarının kendilerini boşa çıkarıp yeni bağımsız sermayeler olarak iş görmesiyle" yeni işletmelerin ya da "ilave kapitalistlerin oluş-

ması” yönündeki eğilimdir (625, 628).¹⁷ Emek gücünü ve üretim araçlarını daha büyük miktarlarda bireysel işletmeler ve işyerlerinde toplayacak şekilde merkezileştirerek “her iş gören sermaye artışının eski sermayenin alt bölümlerinin oluşması tarafından engellenmesiyle” bu eğilim “çok sayıda küçük sermayenin az sayıda büyük sermayeye dönüşmesi”ni kısmen telafi eder. Sermaye birikimi şimdi “kendisini bir yandan üretim araçlarının ve emek üzerindeki hâkimiyetin giderek artan biçimde merkezleşmesi, öte yandan çok sayıda bireysel sermayenin birbirini iterek birbirinden ayrılması biçiminde ortaya koyar” (625).

Marx ile Engels bu merkezsizleşme eğilimlerinin sanayi sermayesini kentlerde yığılmaya zorlayan merkezci güçlerin etkisini telafi etmeye yeterli olmadığını öne sürer. Yeni oluşan işletmelerin potansiyel olarak merkezden uzaklaşmaya öncülük etme eğilimi varsa da, bu işletmeleri yaratan sermayenin “zaten merkezileştirme hareketi tarafından bir araya getirilmiş” olması bu eğilimi sınırlandırır (Marx, 1967a, I, 628).¹⁸ Gelişkin iletişim ve ulaştırma araçları merkezsizleşmeyi daha olanaklı kılabilir, ama bu araçların kendilerinin üretimi geniş ölçekli sınaî donanım gerektirir, bu da emek gücünün ve üretim araçlarının mekânsal merkezleşmesini güçlendirir (384–85).

En önemlisi de, sınaî donanımın merkezsizleşmesinin bizzat kendi başına sermaye birikiminin yeni merkezlerinin böylelikle de yeni kent-sel yığılımların ortaya çıkmasına hizmet etmesidir. Engels’in gösterdiği gibi, “Kırsal kesimde kurulan her yeni fabrika yeni bir imalat kentinin tohumlarını içinde taşır” ve “modern kapitalist sanayi durmadan kentlerden kırlara kaçmakla durmadan yeni büyük kentlerin ortaya çıkmasına neden olur” (1973, 61; 1939, 322). “Manifaktürün merkezileştirici eğilimi tüm gücüyle” ama genişletilmiş bir ölçekte “işlemeye devam eder” (1973, 61). Başka bir deyişle, kapitalist merkezkaç, sanayi büyük merkezlerde yığılmasını önlemeyip tersine daha yaygın bir şekilde gerçekleştirir. Bu yüzden, iletişim ve ulaştırmadaki ilerlemeler ekonominin yoğunluğunun artması anlamına gelir. Bu yoğunluk sadece parasal anlamda değil, *genişlemiş* sanayi bölgelerinde malzeme ve enerjinin toplumsal değiş tokuşunun (ve çevresel girdi akışının) daha da yoğunlaşması anlamındadır.¹⁹

Kapitalizmin sanayi yığılmasının kârlılığı değer ve sermayenin ekoloji karşıtı karakteristiklerini ortaya koyar. Bu yığılma bölgelerinde, birbiriyle rekabet halindeki işletmeleri doğal ve toplumsal çevrelerinin potansi-

yellerini emek gücünü sömürmenin araçları olarak, serbestçe {bedavadan} elde eder. Bunu yaparken de sınaî malzeme işlemenin ve artan nüfusun insanî gelişimin nihai temelini oluşturan eşi bulunmaz ekolojik bağlantılar ve biyosferik sistemler üzerindeki ortak etkisini tümüyle ihmal eder. Marx ile Engels'in kent/kır karşıtlığı hakkındaki tahlilleri kapitalizm koşullarında tarım ve imalat sanayii arasındaki ilişkilerin açıklanmasına yönelerek bu etkileri gerektiği biçimde dikkate alır.

Kapitalizm ve İnsanî Gelişimin Doğal Koşulları

Kapitalizm üretimi mekânsal ve teknolojik olarak dönüştürmekle insanî gelişimin bir koşulu olarak doğal zenginliğin nitel önemini zayıflatmıştır. Sanayi ve nüfusun kentsel alanlara yığılması ve kendine yeterliliğin ve kırsal nüfusun azaltılması temelinde tarımın sanayileştirilmesi, madenin çevresel olarak sürdürülemez ve insan sağlığı için doğrudan doğruya tehlikeli bir tarzda toplumsal dolaşıma konu olmasını getirmiştir. Kapitalist üretimin bu çevreci eleştirisi Marx ile Engels'in yazılarında sık sık yinelenen bir konudur.

Kapitalist sanayi kentleri artan madde ve enerji işlemenin iki tipini üretir. Daha önce belirtildiği gibi, sınaî emeğin artan üretkenliği metallerin kârlı biçimde üretimi ve satışı için gereken madde ve enerjinin “normal” düzeylerinin artması anlamına gelir. Sanayi emeğinin kentlere yığılmak yoluyla kendi üretkenliğini artırması ölçüsünde, işlenen madde ve enerji miktan da artar. Sanayi atıklarının kent nüfusunun sağlığı üzerindeki olumsuz etkisi Engels tarafından *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu*’nda ayrıntılı biçimde kaydedilmiştir (1973). Bununla birlikte, kentlerde işlenen madde kitlesinin hatırı sayılır bir kısmı “insan vücudundaki doğal madde alışverişi tarafından üretilen, kısmen de tüketimden sonra geriye kalan nesnelerden oluşan ... tüketim atıkları” biçimini alır (Marx, 1967a, III, 101). Bu atıkların, özellikle uygun konut ve arındırma hizmetlerinden yoksun işçi mahallelerinde olmak üzere kent sağlığı üzerindeki etkileri sadece Engels’in gençlik klasiğinde değil, özellikle Marx’ın “İngiliz Sanayi İşçi Sınıfının Çok Düşük Ücret Alan Tabakası” ve “Göçebe Nüfus” başlıklı alan çalışmalarında olmak üzere, *Kapital*’in I. Cildinde de tasvir edilmiştir (1967a, I, 645, 654-67).²⁰

Marx ile Engels, tüketim atıklarının kent sağlığı üzerindeki etkilerini kapitalizmin tarım ve kentsel sanayii birbirinden ayırmasından kaynakla-

nan madde dolaşımı hakkındaki daha genel eleştirilerinin bir parçası olarak oldukça sık tahlil etmişlerdir. Kentsel yığılmaların toprakta daha önceki madde dönüşümü sürecini bozmasının sonucunda toprağın verimliliğinin azalmasına yol açtığını, bu yüzden, kentsel atıklar sorununun toprağın verimliliğinin azalmasıyla el ele daha da ağırlaştığını öne sürerler:

Kapitalist üretim, nüfusu büyük merkezlerde toplayarak ve kent nüfusunun ağırlığını durmadan artırarak ...insanla yeryüzü arasındaki madde dolaşımını bozar, yani, insanın yiyecek ve giyecek biçiminde tükettiği unsurların toprağa geri dönüşünü engeller; bu yüzden toprağın verimliliğinin kalıcı olması için zorunlu koşulları ihlal eder. Bu eylemiyle kent emekçisinin sağlığını, kır emekçisinin de entelektüel hayatını tahrip eder. (Marx, 1967a, I, 505).

Marx'ın kapitalizmin nasıl “madde dolaşımının sürekliliği için doğal olarak oluşmuş koşulları alt üst ettiği” hakkındaki tahlilinin hem tarım hem de kentsel sanayi alanlarını göz önüne aldığı açıktır (505–6). Pek çok kişinin Marx'ın kapitalizmin çevresel kötülüklerini sırf tarım alanında gördüğünü öne sürdüğünü dikkate alırsak²¹ bu hususu vurgulamak önemlidir. Nüfusun kentsel sanayi bölgelerinde toplanmasıyla toprağın verimliliğinin azalması arasındaki bağlantı *Kapital*'in III. Cildinde de yinelenir:

büyük toprak mülkiyeti tarımsal nüfusu durmadan azalan bir asgariye indirir ve büyük kentlerde bir araya gelen durmadan artan sınaî nüfusun karşısına çıkarır. Böylece hayatın doğal yasalarının emrettiği toplumsal alışverişin bütünlüğünde onarılmaz bir kopuşa yol açan koşulları yaratır. Sonuç olarak toprağın dirimselliği çarçur edilir. (1967a, III, 813)

Marx, aynı ciltte potansiyel tarımsal hammaddelerin “hayatın doğal yasaları”ndan bu “kopuş”la el ele giden geniş ölçekli israfından – özellikle de tüketim atıklarının geri dönüşümünün sağlanamamasından – esefle söz eder:

Tüketim atıkları insan bedeninin çıkardığı doğal atık maddeler, paçavra biçiminde giysi kalıntıları ve buna benzer şeylerdir. Tüketim atıkları tarım açısından çok büyük önem taşır. Nasıl yararlanıldıklarına gelince, kapitalist üretimde bunlar korkunç biçimde israf edilir. Örneğin Londra'da dört buçuk milyon insanın ürettiği atıkla Thames ırmağını devasa bir maliyetle kirltmekten başka yapacak daha iyi bir şey bulamamaktadırlar. (101)²²

Sınaî kent ile tarımsal kır arasındaki kapitalist karşıtlık, sadece tarım-

sal üretim değil daha genel olarak insanî gelişim için gerekli doğal koşulları aşındıran bir madde dolaşımı yaratır. Bunu, büyük tarım kimyacı-sı Justus Liebig'in formüle ettiği "insan doğadan aldığını doğaya geri vermelidir" şeklindeki temel gerekliliği çiğneyerek yapar (Engels, 1979, 92).²³ Ve kapitalizmi, Liebig'in gerekliliğini yerine getirmekten alıkoyan şey, sadece "kentlerin ve özellikle büyük kentlerin varlığı"ndan ibaret değildir. Tarımın sanayileşmesi, toprağın zenginliğine kentsel sanayi atıklarının ve kentsel tüketimin atıklarının yeniden dönüşüme sokulama-masının etkilerinin ötesinde de zarar verir. Rekabetçi kâr arayışı altında, tarımsal teknoloji kentsel sanayiın ürettiği makineler ve diğer girdileri kullanmak üzere dönüşüm geçirmiştir. Toprağın yoksullaşması, böylece, tarım dışı kırsal sanayilerin tahrip edilmesiyle artık büyük ölçüde ancak mevsimlik olarak istihdam edilen tarımsal emeğin artan sömürüsüyle yan yana gider (1967a, I, 506).²⁴ Kapitalist tarım ve kentsel sanayiın emek gücü ve emek gücünün doğal koşulları üzerindeki ortak etkisi *Kapital*'in III. Cildinde özetlenmiştir:

Geniş ölçekli sanayi ve geniş ölçekli mekanize tarım birlikte işler. Bun-lar başlangıçta birincisinin esas olarak emek gücünü, böylece insanların doğal gücünü boşa harcıyıp harap etmesine karşılık ikincisinin daha doğrudan toprağın doğal dirimselliğini tükettiği gerçeğiyle birbirinden ayırt edilseler de, gelişmelerinin ileri evresinde sanayi sisteminin kırsal kesimde de emekçiyi tüketmeye başlaması ve sanayi ve ticaretin kendi paylarına tarıma toprağı tüketmenin araçlarını sağlamasıyla el ele verirler. (Marx, 1967a, III, 813)

Toparlarsak, Marx'ın kapitalist çevre krizi tahlili, tarımın ve kentsel sanayiın çevresel etkilerini ayrı ayrı olmaktan çok, birlikte ele alır. Bu tahlil, kapitalizmin "teknolojiyi geliştirip değişik süreçler halinde *bir toplumsal bütünde* birleştirdiği" tüm süreci kapsar (1967a, I, 506-07; vba.). Kapitalizm, "toplumun tarihsel itici gücü"nü kentsel alanlarda "yoğunlaştırır", böylece madde işlemenin savurgan ve ekolojik bakımdan bozucu biçimde yoğunlaşmasına yol açar; fakat bunu yaparken, aynı zamanda tarımı nicel olarak sınırsız bir parasal birikim amacının hizmetine koşarak "tarımı ve imalatı erken çağlarında bir arada tutan birliğin eski bağlarını tümüyle parçalayıp atar" (505). Bu bütüncül süreç aracılığıyla, sermaye "bütün zenginliğin ilk kaynaklarını, toprağı ve emekçiyi emip kurutma" (507) işini tamamlar.

Marx'ın Tahliline Kimi Eklèmeler

Marx'ın kapitalist çevre krizi kavrayışı kapitalist üretimin mekânsal ve teknolojik örgütlenmesinin bütününe işaret eder. Öyle olduğu için de, bu kavrayış, Marx'ın tarımda ve kentsel sanayideki sermaye birikimi hakkındaki genel tahliline dayanmakla kalmaz, aynı zamanda bu tahlilin nihai mantıkî sonucudur. (Marx'ın tahlilinin sermayenin emek gücünün ve emeğin doğal koşullarının sınırlı esnekliğini aşın zorlamasını içeren bazı ilave yönleri 10. Bölümde ele alınmıştır.) Bu kısımda Marx'ın tahlilinin çevre krizi hakkında her türlü gerçekçi perspektifin mutlaka yüzleşmesi gereken üç ilave konuyu kapsamaya açık olduğu gösterilecektir. Bu üç konu, üretimde ve tüketimde biyolojik olarak ayrıışmayan sentetiklerin kullanımı, çevre krizinin küresel boyutu ve termodinamiğin ikinci yasası kapsamında, insanî üretim faaliyetinde işlenen enerji miktarının gittikçe artmasının yarattığı etkilerdir.

Marx, önceden beri var olan doğal süreçlerin kolayca soğuramaya-çağı sentetik maddelerin böylesine büyük miktarlarda üretileceğini ve doğaya bırakılacağını öngöremezdi. En başta, bu tür sentetikler bu yaygınlıklarıyla esas olarak II. Dünya Savaşı sonrası döneminin ürünüdürler, oysa, Marx, iyimser bir şekilde, kapitalizmin çevresel bir yıkım için tüm potansiyellerini geliştirmeden çok önce, çevresel bakımdan sürdürülebilir bir komünist üretim biçimine geçileceği tahmininde bulunmuştu (Foster, 1997, 287). Fakat sentetik ürünler ve bunların üretim sürecinde kapladığı alanın giderek büyümesi olgusu, Marx'ın sermayenin, doğal zenginliğin verili kalitesi korunarak yeniden üretilmesi için gereken ekolojik bağımlılıkları dikkate almaksızın, emeği ve doğayı bölüp parçalama yönünde güçlü bir eğilim taşıdığına ilişkin tahliliyle uyumludur (bkz. 7. Bölüm). Aynı şekilde, sentetikler, değerin, satılabilir oldukları sürece, nesnelleştirdiği kullanım değerlerinin öz niteliklerine tümüyle kayıtsız kaldığı gerçeğinin de bir belirtisidir. Öyleyse, bütünlüğü içinde bakıldığında, kapitalizmin sentetik ve organik maddeleri kırla kent arasında ve bunların kendi içlerinde savurgan ve sağlıksız bir dolaşıma tâbi kılması, değerin ve sermayenin, Marx'ın tahlilinin gösterdiği ekoloji karşıtı karakteristiğini açıkça ortaya koyar. Kapitalizmin kentsel sanayi alanlarında yoğunlaşması ve tarımı sanayileştirmesi, ikisi bir arada, işlenen yapay madde miktarının durmadan artmasına ve toprağın doğal yaşam biçimlerinin çeşitliliği ve zenginliğine uygun düşmeyen biçimde işlenmesine

yol açar. Böylece, kapitalizm doğal servetin zengin çeşitliliğini ve esnekliğini “kurutur”.²⁵

Marx’ın perspektifi bu ekolojik aksaklıkların biyosferik sonuçlarını ne ölçüde hesaba katar? Marx ile Engels tarım ve kentsel sanayi arasındaki karşılıklı ilişkileri de içeren kent ve kırsal tahlillerinin kesin mekânsal kapsamı hakkında çoğu kez belirsiz ifadelerde bulunmuşlarsa da, temel dinamiklerin, sadece belirli bölgeler ya da ülkeler için değil, küresel ölçekte geçerli olduğu açık gibi görünmektedir. Kanıt olarak, en başta, Marx’ın kapitalist hammadde üretiminin alanının genişlemesi hakkındaki tahliline işaret edilebilir. Çevrimsel malzeme kıtlıkları ve fiyat artışlarının yeni tarım alanlarının (ve maden ocaklarının) işletmeye açılmasını nasıl teşvik ettiğini göstermiştim.²⁶ Malzeme üretiminin ve mübadelesinin mekânsal genişlemesi, aynı zamanda, dünya pazarnın, uluslararası işbölümünün ve rekabetçi parasal birikimin dürtüsü altında sınaî üretimin genel yayılmasının doğal bir sonucudur. *Komünist Manifesto*’da bu genel süreç anlatılmıştır:

Bütün eski yerleşik ulusal sanayiler tahrip edilmiştir ya da günden güne tahrip edilmektedir. Onlar, benimsenmeleri bütün uygar uluslar için bir ölüm kalım sorunu haline gelen yeni sanayiler, eskisi gibi yerli hammaddeleri değil, en uzak bölgelerden getirilen hammaddeleri işleyen sanayiler tarafından yerlerinden edilir. (Marx ve Engels, 1968, 39)

Rosa Luxemburg, klasik eseri *Sermaye Birikimi*’nde malzemelerin küreselleşmesinin daha da canlı bir tasvirini sunar:

Genel olarak kapitalist üretim şimdiye dek esas olarak ılıman kuşaktaki ülkelerle sınırlı kalmış, buna karşılık örneğin Doğu’da ve Güney’de görece çok küçük bir gelişme kaydetmiştir. Bu yüzden, bu üretim tarzı münhasıran bu dar sınırlar içinde elde edilebilmesi olanaklı üretim unsurlarına bağımlı olsaydı, bugünkü düzeyine ulaşması ve aslında genel olarak ortaya çıkması olanaksız olurdu. Tâ başından itibaren, kapitalist üretimin biçimleri ve yasaları tüm dünyayı bir üretici güçler deposu şeklinde birleştirmeyi amaçlar. Sermaye sömürmek amacıyla üretici güçleri elde etmeye, dünyayı talan etmeye mecburdur, üretim araçlarını dünyanın her köşesinden, farklı uygarlık düzeylerinden ve bütün farklı toplumsal biçimlerden gerekirse zorla elde eder. Kapitalist birikimin maddî unsurları sorunu, artı değerin aldığı maddî biçim tarafından çözümlenmekten öte, tümüyle farklı bir biçim alır. Bu sorun, kapitalizm için gerçekleştirdiği artı değeri üreten biçimde istihdam edebilmesi için, geri dönülmez biçimde bir bütün olarak dünyaya daha da fazla hâkim olmayı, gerek ni-

celik gerek nitelik bakımından sınırsız üretim araçları seçenekleri edinmeyi zorunlu kılar. (1964, 358)

Bu pasaj, sanayileşmiş ülke ve bölgelerin hammadde üreticisi ülke ve bölgeler üzerine düşürdüğü kara “ekolojik gölge”yi gözler önüne serer (Davuergne, 1997). Rosa Luxemburg, ılıman orta kuşağın daha az sanayileşmiş Doğu ve Güney’den malzeme çekip almasını vurgulamakla, kent/kır çelişkisini dünya ölçeğinde kavramaya yaklaşmıştır. Marx’ın daha önce *Kapital*’in I. Cildinde küresel bir kent/kır tahlilinin taslağını çıkarmış olduğu görüldüğünde bu şaşırtıcı değildir:

Bir yandan, makinelerin dolaysız etkisi hammadde arzını, örneğin çırcır makinesinin pamuk üretimini artırmasındaki gibi, aynı şekilde artırmaktır. Öte yandan, makinelerce üretilen malların ucuzluğu ve ulaştırma ve iletişim araçlarının gelişmesi dış pazarları fethedecek silahlar sağlar. Makine, başka ülkelerdeki el zenaatine dayalı üretimi tahrip ederek bu ülkeleri zorla kendi hammaddelerini üretecek tarlalara dönüştürür. ... Modern sanayi, durmadan, çalışanların bir bölümünü “fazlalık” haline getirerek kök saldıgı bütün ülkelerde kitlesel göçlere ve yabancı ülkelerin sömürgeleştirilmesine hız kazandırır, böylece göçmenleri anavatanın hammadde sağlayıcıları haline getirir. ... Yeni ve uluslararası bir işbölümü, modern sanayiın ana merkezlerinin gereksinmelerine uygun bir işbölümü gelişir ve dünyanın bir bölümünü esas olarak sanayileşmiş kalan diğer bölümüne hammadde sağlayan tarım alanı haline getirir. Bu devrim tarımdaki radikal değişimlerle el ele yürür. (1967a, I, 451)

Bu pasaj, kent/kır çelişkisinin bütün temel unsurlarını, ama bu kez dünya ölçeğinde olmak üzere, kapsar. Bu, kapitalizmin küresel madde dolaşımının yol açtığı ekolojik ve hattâ biyosferik aksaklık ve düzensizlikleri anlayacak bir çerçeve sağlar. Bu düzensizlik ve aksaklıklara benzersiz ekolojik alanlara o alanların yerlisi olmayan canlı türlerinin getirilmesi ve bunun sonucu olan tahribatlar da dâhildir. (Vitousek vd., 498).

Kapitalist kent/kır çelişkisinin küresel boyutu, son hususun, yani, Marx’ın çizdiği çerçevenin işlenen enerji miktarının artmasının biyosferik etkilerini içermeye yeteneğine sahip olup olmadığı sorununun ele alınması için uygun bir nokta gibi görünmektedir. Burada Marx’ın sermayenin işlenen malzeme miktarını durmadan artırdığına ilişkin tahlili, açık biçimde, yakıt ve diğer yardımcı malzemelerin işlenen miktarının da sürekli arttığını söylemektedir. Marx’ın üretimin amacı olarak parasal birikimin sınırsız niteliğini kabul edişiyse birleşince, bu tahlil, kapitalizmin, yenilenebilir enerji kaynaklarının sınırlı niteliğine ve dünyanın ciddî ik-

limsel ve biyosferik oynamalar olmaksızın bu enerji tüketiminin sonuçlarını (entropi) ancak sınırlı biçimde soğurma yeteneğinde olmasına aldırış etmeksizin, artan miktarda enerjiyi daha şekilsiz, entropik biçimlere dönüştürme yönündeki eğilimini anlamamıza yardımcı olur.

Konuyla ilgili değerli tespitlerde bulunmuş olan ekolojik ekonomist Juan Martinez-Alier geçenlerde Marx'ın ekonomi politik eleştirisinin kapitalizmin enerji işleminin sürdürülemez niteliği hakkında anlamlı ipuçları sağlayıp sağlamadığını sorgulamıştı. Bunu sorgularken başlıca dayanağı "Sergey Podolinski'nin 1880'de Marksist ekonomiyi ekolojik bir enerjibilim ile destekleme girişimine Engels'in olumsuz tepkisi" olarak nitelediği olaydı (Martinez-Alier, 1995a, 71). Fakat Marx ile Engels'in elde bulunan yazışmalarına bakıldığında, daha farklı bir durum görülür. Örneğin, Engels "çalışan bireyin sadece *şimdiki zamanın* düzenleyicisi değil, daha da fazla", yenilenemez enerji kaynakları ve ormanlar biçiminde "*geçmişin*, güneş sıcaklığının bol keseden harcamıcısı olduğu" gözleminde bulunur. Ve "geçmişten devralınmış ... enerji rezervlerimizi, kömürümüzü, madenlerimizi, ormanlarımızı vb. çarçur ediş tarzımıza" hayıflanarak devam eder (Engels'ten Marx'a, 19 Aralık 1882, Marx ve Engels içinde [1992, 411]). Bu tutum, "olumsuz bir tepki"den mi ibarettir?

Engels'in termodinamiğin ikinci yasasını kabulü, Podolinski hakkındaki yorumunun *yöntembilimsel içeriğinden* daha az önem taşır. Engels'i endişelendiren şey Marx'ın ekonomi politik eleştirisine ekolojik bir enerji bilim dâhil edilmesinden ziyade Podolinski'nin girişiminin "ekonomik koşulları [salt ve som] fiziksel ölçüm terimleriyle ifade etmesidir". Bütün ekonomik görüngülerin toplumsal-ilişkisel niteliği göz önüne alındığında bu girişim "açık bir olanaksızlıktır". Engels, "Podolski'nin o çok önemli buluşu"nu kapitalizmin maddî üretiminin özgün biçimlerinin bir tahlili bağlamında uygulayacağına "sosyalizmin haklılığına doğal bilimlerin alanında taze bir kanıt arayışına girdiği için ... yoldan çık{mış olmasından}" yakını. Bu anlamda, Podolinski "fizikle ekonomiyi birbirine karıştırır" (Engels'ten Marx'a, 19 Aralık 1882, Marx ve Engels içinde [1992, 411-12]). Bu açıdan bakıldığında, Martinez-Alier'in Engels'in yorumlarını "olumsuz bir tepki" olarak nitelemesi neredeyse bir çarpıtma olmaktadır.

Buradaki can alıcı sorun, Marx'ın ekonomi politik eleştirisinin tarihsel bakımdan özgül olanlar da dâhil, kapitalist üretim üzerinde ne türden

olursa olsun, doğal sınırların olabileceğini yadsıyıp yadsımadığıdır.²⁷ Marx'ın kapitalizmin malzeme tedariki aksaklıkları ve insanî gelişimin doğal koşullarının talan edilmesini içeren kent/kır çelişkisi hakkındaki tahlilleri sermaye tarafından el konulan doğal zenginliğin sınırlı niteliğini açık biçimde kavrar. Bu kavrayış hakkındaki daha fazla kanıt gelecek bölümde verilecektir.

9. BÖLÜM / NOTLAR

¹ İnsanın doğaya müdahalesi o boyutlara gelmiştir ki, depremler, kasırgalar, yağış ve sıcaklık dalgalanmaları gibi “doğal afetlerin” som doğal karakteri bile artık güvenli bir şekilde hesaplanamaz. Dahası, insanî gelişimin tümüyle doğal olaylar tarafından “normal üstü” kısıtlamalara maruz kaldığı ölçüde bile, toplumsal bir ekoloji bu olayları uygun tarihsel bağlamları içinde ele almalıdır. Örneğin, bir depremin insanî etkileri ancak üretimin ve nüfusun coğrafi dağılımı, yapıların ve konutların dayanıklılığında sınıfsal eşitsizlikler ve toplumun âcil durumlara müdahale yeteneği gibi, hepsi de tarihsel olarak gelişen sosyo-ekonomik ilişkilerin işlevi olan bir dizi ölçüt bakımından değerlendirilebilir.

² Marx'ın malzeme talebinde emek üretkenliğiyle birlikte giden artış hakkındaki tahlili bu ayrımı yapmakta başarısız kalmaz. Örneğin, *Kapital*'in I. Cildinin 25. Bölümünde sermayenin artan teknik bileşimini ele alırken, “manifaktürdeki iş bölümü ve makine kullanımıyla, aynı zaman içinde daha çok hammadde işlendiğini ve böylece emek sürecine daha büyük bir hammadde ve *tamamlayıcı malzeme* kitlesinin girdiğini” belirtir (1967a, I, 622; vba.). Benzer biçimde, III. Ciltte malzeme fiyatlarındaki dalgalanmaları tahlilinde, “burada hammaddeler çivit, kömür, gaz vb. *tamamlayıcı malzemeyi* de içerir” ifadesinde bulunarak şunları ekler: “Fiilen hiçbir hammadde tüketmeyen iş kollarında bile bunlar *tamamlayıcı malzeme* olarak işe karışır” (1967a, III, 106).

³ Marx, emek aletlerinin “doğal ömrü”nden laf olsun diye söz etmez. Makineler ve diğer üretim araçları üzerindeki “doğal güçlerin tahrip edici etkisi” sadece *Kapital*'in I. Cildinin 7. Bölümünde emek süreci hakkındaki başlangıç tahlilinde (1967a, I, 183) değil, II. Cildinin 2. Kısımının 8. Bölümünde “kullanımdan kaynaklanan aşınma ve yıpranma” ile “doğal kuvvetlerin işleyişinin ... neden olduğu aşınma ve yıpranma” arasında yaptığı dikkatli ayrım da (1967a, II, 170) – ayrıntılı biçimde – tartışılmıştır. Bu ayrımdan aslında ilk kez I. Ciltte söz eder: “Bir makinenin maddî aşınma ve yıpranması iki çeşittir. Birisi sikkelerin el değiştirmekle aşınması gibi, kullanılmaktan doğan, ötekisi, kınında bırakılan kılıcın paslanması gibi, kullanılmamaktan. İkinci çeşit aşınma ve yıpranma doğa unsurları yüzündendir. Birincisi az ya da çok makinenin kullanılışıyla orantılıdır, ikincisi ters orantılıdır” (1967a, I, 404).

⁴ “[Makinenin] Toplam değerini üretmek ne kadar az zaman alırsa, moral aşınma tehlikesi o kadar azalır, ve iş günü ne kadar uzarsa bu süre o kadar kusalır. Makineler bir iş koluna ilk kez girdiğinde, onu daha ucuza yeniden üretmek için yöntemler birbirini izlediği gibi, makinenin sadece parçalarını ve ayrıntılarını değil, bütün yapısını da etkile-

yecek iyileştirme çabaları art arda gelir. İşte bu yüzden, makinenin ömrünün ilk günlerinde iş gününün uzatılmasına olan bu özgül dürtü kendini daha da şiddetle duyurur" (Marx, 1967a, I, 404–5). *Kapital*'in III. Cildinde de kapitalistlerin "iş gününü utanmazca uzatmaya" ve "gece gündüz mesailerini değiştirmeye" baş vurmalarının "aşınma ve yıpranma masrafları çok yükselmeden makinelerin değerini yeniden üretme" amacından kaynaklandığını belirtir (1967a, III, 113).

⁵ Kapitalizmde "bilimin, doğal kuvvetlerin ve emek ürünlerinin geniş ölçekte uygulanması... sadece emeğin sömürülmesinin araçları olarak görünür; "sermaye bütün bu araçları sadece emeği sömürmek için" kullansa da, "...{emeği} sömürebilmek için bunları üretime uygulamak zorundadır" (Marx, 1963, 391–92).

⁶ "Bu atıkların yeniden kullanımının genel icapları şunlardır: Ancak büyük ölçekli üretimin sağlayabileceği büyük miktarda artık; makinelerde bu durumlarıyla daha önce hiçbir işe yaramayan maddeleri yeniden kullanıma uygun hale getiren gelişmeler; başta kimyada olmak üzere bu gibi atıkların yararlı özelliklerini ortaya çıkaran bilimsel gelişmeler... Artık denen şey, hemen hemen her iş kolunda önemli bir rol oynar" (Marx, 1967a, III, 101).

⁷ "Ekolojik ussallık, maddî ihtiyaçları, olabilecek en yüksek kullanım değerine ve dayanıklılığa sahip mallarla ve emek, sermaye ve doğal kaynakların olabileceği kadar az harcanmasıyla karşılamanın en iyi yolunu bulmaktan ibarettir. Tersine, azamî ekonomik üretkenlik arayışı, azamî etkinlikle üretilen olabildiğince büyük miktarda malı olabilecek en yüksek fiyattan satmaktan oluşur, bütün bunlar ihtiyaçların ve tüketimin en yüksek dereceye çıkarılmasını gerektirir" (Gorz, 1994, 32–33).

⁸ Bu kısımda irdelenen konuların daha ayrıntılı bir incelemesi ve belgelemesi için bkz. Perelman (1987).

⁹ Sinaî artı emeğin bu doğal temeli "bütün sinaî üreticilerin geçimleri için tarımın, hayvancılığın, avcılık ve balıkçılığın ürünlerine bağlı olduğunu bildiren uzun zamandır kanıtlanmış gerçekten" çıkar (Engels'ten Marx'a, 22 Aralık 1882, Marx ve Engels içinde, [1992, 413]. Daha geniş bir tartışma için bkz. Marx (1988, 192–93).

¹⁰ Bu tahlilin günümüz için de geçerli olduğu, Joyce Kolko'nun 1960'ların sonlarından itibaren küresel malzeme akışındaki aksamalarla ilgilendiği "geleneksel arz yetersizliği çevrimlerinin yoğunlaşması" konulu mükemmel incelemesinde açıkça görülmektedir (Kolko, 1988, 9. Bölüm). Bununla birlikte, Marx'ın malzeme arzı tahlilinin çağdaş koşullara uygulanan rantlarının dağıtımı üzerinde verilen mücadeleleri de içermelidir; örneğin, bkz. Massarat (1980) ve Bina (1989).

¹¹ Malzeme stokları üzerinde malî oyunlar ve spekülasyon, kısmen, malzeme üretiminde ve ticaretinde rutin olarak kredi kullanımının doğal sonucudur (Marx, 1967a, III, 481–82).

¹² Malzeme fiyatlarındaki dalgalanmaları kaçınılmaz kılan öteki etmen, sermayenin *pazara göre* aşın üretimde bulunma yönündeki değişmez eğilimidir: "Fabrika sisteminin sıçramalarla genişleme yönünde barındırdığı muazzam güç ve sistemin dünya pazarlarına bağımlılığı, zorunlu olarak, pazarların aşın dolması ve bunun ardından üretimi kötürümleştirecek şekilde daralmasıyla sonuçlanan bir üretim çılgınlığı doğurur" (Marx, 1967a, I, 453). Marx'ın tahlilinin bu yönünün aydınlatıcı bir değerlendirmesi için bkz. Clarke (1994).

¹³ Marx, *Artı Değer Kuramları*'nda, "Orta Çağlarda kentlerdeki sermaye birikiminin...

(imalat kadar ticaret yoluyla) kırnın sömürüsü sayesinde" gerçekleştiğini önerir. Devamla, "Orta Çağlardaki kent sel emeğin, emeğin sürekliliği ve emre amadeliği bakımından, daha o zamandan büyük bir ilerleme gösterdiğini ve kapitalist üretim tarzı için bir hazırlık okulu işlevi gördüğünü" savunur (1971, 434).

¹⁴ "Rekabet savaşı meta fiyatlarını ucuzlatarak yürütülür. Metallerin ucuzluğu, *ceteris paribus*, emeğin üretkenliğine, o da, yine, üretim ölçeğine bağlıdır. Bu yüzden büyük sermaye küçüğü döver" (Marx, 1967a, I, 626).

¹⁵ Marx'ın gözlediği gibi: "Emekçilerin bir araya toplanması ve geniş ölçekli işbirliği sabit sermayeden tasarruf sağlar. Aynı bina, ısıtma, aydınlatma vb. düzenekleri büyük ölçekte küçük ölçeğe kıyasla görece daha az maliyetlidir. Enerji ve iş makineleri içinde aynı şey geçerlidir. Mutlak değerleri artsa da, üretimin artan büyüklüğü ve değişken sermayenin genişliğiyle ya da harekete geçirilen emekle kıyasla düşer" (1967a, III, 82).

¹⁶ "Ama sanayi gelişmesiyle proletarya sırf sayıca çoğalmakla kalmaz; daha büyük kitleler halinde bir araya gelir, gücü büyür ve gücünü daha fazla hisseder... Böylece işçiler burjuvaziye karşı birliklilikler (Sendikalar) oluşturmaya başlar" (Marx ve Engels, 1968, 43; karşılaştır. Engels, 1973, 161).

¹⁷ Böyle yeni sermaye eklemeleri "mülkiyetin kapitalist aileler arasında dağılımıyla" ve/ya da "yeni icatlar ve keşiflerin sömürülmesi ve genel olarak sınıf ilerlemelerle" bağlantılıdır (Marx, 1967a, I, 625, 628).

¹⁸ Bununla ilgili olarak, büyük ölçekli firmalarda buluşların ve yeniliklerin sıradanlaşması, üretim sürecinde yeni ve daha küçük ölçekli firmaların gerek mekânsal gerek öbür türlü görece önemlerini azaltır (Sweezy, 1943).

¹⁹ "Bu çılgın imalat humması bir yüzyıl daha devam ederse, İngiltere'nin bütün imalat bölgeleri tek bir büyük fabrika kenarı olacak ve Manchester ile Liverpool, Warrington ya da Newton'da birleşecekler" (Engels, 1973, 61).

²⁰ Bu alanda yapılmış daha sonraki çalışmalar ve kapitalizmin kentlerde yarattığı "toplumsal koşullardan kaynaklanan hastalıkların" güncel bir tahlili için bkz. Waitzkın (1983).

²¹ Örneğin, Ted Benton, "Marx'ın neredeyse tümüyle tanıma duyduğu saygı sayesinde,... kapitalizmin bizzat kendi olabilirliğinin doğal koşullarını yıkmaya olan eğilimini görebildiğini" savunur (1989, 85).

²² Benzer şekilde, Engels, *Konut Sorunu*'nda şöyle söyler: "İnsan, yalnız Londra'da her gün, tüm Saksonya ülkesinde üretilenden daha büyük miktarda gübrenin müthiş harcamalarla denize döküldüğünü ve bu gübrenin bütün Londra'yı zehirlemesini engellemek için ne muazzam yapıların gerektiğini görünce, kent ile kırsal arasındaki ayrımı ortadan kaldırma ütopyası pratik bir temel kazanır. Görece daha önemsiz Berlin bile, en azından otuz yıldır, kendi pisliğinin ağır kokularında boğulmaktadır" (1979, 92).

²³ Liebig'in eserinin Marx ve Engels üzerindeki önemli etkisi için bkz., Mayumi (1991), Foster (1997) ve Foster ve Magdoff (1998).

²⁴ "Kentsel sanayide olduğu gibi modern tarımda da, harekete geçirilen emeğin artan üretkenliği ve niceliği bizzat emek gücünün posasının çıkarılması ve hastalıklar tarafından tüketilmesi pahasına satın alınır" (Marx, 1967a, I, 506). Gerçekten, tarımsal ücretli emeğin, mevsimlik oluşuyla birlikte giden sömürücü ve sefaletle götürücü karaktere

ri, tarımsal sermayenin göçmen işçilere ve/ya da zorla çalıştırmanın farklı biçimlerine ağır sağımlılığını anlamaya yardımcı olur. (693-96)

²⁵ Vitousek vd. tarafından gözlemlendiği gibi (1997, 498): "Son hesaplamalar canlı türlerinin yok oluş hızının insanın yeryüzü üzerinde hâkimiyetini kurmasından öncesine göre 100 ile 1000 kat fazla olduğunu öne sürüyor. ... Toprağın dönüşümü türlerin yok oluşunun en önemli nedenidir ve toprak dönüşümünün şu ân ki hızı, krizin boyutlarını maskeleyen bir gecikmeyle cereyan etse de, çok daha fazla canlı türünü yok oluşa sürükleyecektir".

²⁶ Bu bölümün daha önceki kısımlarında ele alınan malzeme arzı aksaklıklarına bakınız. Rosa Luxemburg'un aşağıdaki yorumu da bu konuyla ilgilidir: "Esnek ve sarsıntılı olan birikim süreci, eski ithalatını kaynaklarca karşılayamaması ya da toplumsal talebin âniden artması durumlarına karşı, yeni hammadde alanlarına her ân erişmeyi gerektirir" (Luxemburg, 1964, 358).

²⁷ "Fizikle ekonomiyi birbirine karıştırmaya" ve böylece kapitalizmin çevresel sorunlarının özgüllüğünü sulandırmaya olan eğilimi yüzünden, Martinez-Alier'in bu temel sorundan kaçınması anlaşılabilir bir şeydir. Bu yüzden David Harvey'in (1993) doğal koşulların ve bu koşulların sınırlarının tarihsel özgüllüğünün bunların önemini tümüyle inkâr etmek olduğu hakkındaki ısrarını yanlış yorumlar (Martinez-Alier, 1995a, 72). Benzer şekilde Hans Enzenberger'in (1974) akılcı biçimde materyalist ve sınıfsal çevrecilik tahlili, "saygıdan" hattâ "anlamamaktan" değilse "şaşkınlıktan" kaynaklanan bir "tepki" olarak bir yana bırakılır (Martinez-Alier, 1995a, 71). Bu arada, Martinez-Alier'in çevresel çatışmalar hakkındaki son çalışması da, bütün ekoloji karşıtı çağrışımlarıyla birlikte, kapitalist üretimin değer biçiminin üstünden atlayarak, Sraffvari bir girdi/çıkı analiz ve sıfır toplamlı dağıtım çıkarılan anlayışına vararak teknokrasiye sığınır (a.g.e., 78-81; Martinez-Alier, 1995b).

Marx'ın İşgünü Tahlili ve Çevre Krizi

Parlak Rus Marksist ekonomi politikçi I. I. Rubin, bir seferinde “kapitalist toplumda, ... üretimin değişik etmenlerinin sahibi olan istikrarlı insanlar arasında daimî ve doğrudan ilişkiler bulunmadığı” gözleminde bulunmuştu (1972, 18). Bu kararsızlık ve geçicilik durumu, sırf işçilerle kapitalistler arasındaki değil, aynı zamanda insanla doğa arasındaki ilişkiler için de geçerlidir. Kapitalizm koşullarında her iki ilişki de normalde parasal kârlılıklarına bağımlıdır. Her iki ilişki biçimi de hiçbir ekolojik kalıcılık ve sürdürülebilirlik ölçütüne göre değil, bireysel kârlılık ve rekabet güdülerine göre kurulma, kullanılma, yeniden şekillendirilme, genişletilme ya da terk edilme eğilimindedir.

Parasal birikimin araçları olarak emek ve doğa arasındaki bu paralellik, Marx'ın emeğin yabancılaşmasını niçin kapitalizmde doğanın üreticilere olan yabancılaşmasıyla birlikte ele aldığını açıklamaya yardımcı olur. Kapitalizmin çevresel kriz eğilimleri bakımından bu paralelliğin önem arz eden yönü, sermayenin insanî emek gücünü sömürmesi üzerindeki sınırların, sermayenin doğal koşulları sömürmesi üzerindeki sınırlar gibi, tümüyle bizzat sermaye tarafından belirlenmediğidir. Her iki durumda da, sınırlar üretimin özgül toplumsal biçimi tarafından değişime uğratılmayacak bazı maddî nitelikler içerir. Ne var ki, sermayenin emek ve doğal koşulları sömürmesi üzerindeki sınırlar esnektir. Bu esneklik, kısmen, emek gücü ve insan dışı doğanın doğal niteliklerinden, kısmen de, bizzat bu sınırların toplumsal olarak belirlenmiş niteliklerinden kaynaklanır.¹ Sermayenin emek gücü ve doğa üzerindeki tahrip edici etkileri bu esneklikten avantaj sağlama eğiliminin sonucudur. Rekabetçi parasal birikim koşullarında, sermaye insanî ve insan dışı doğal güçleri kırıma noktasına dek kullanmaya zorlanır, bu durum sermayenin zenginliğin bu iki temel kaynağı üzerindeki sömürüsüne toplumsal kısıtlamalar getirilmesini zo-

runlu kılar. Bu açıdan, Marx'ın çalışma zamanı, çocuk emeği ve iş gününün uzunluğunun belirlenmesine ilişkin mücadele hakkındaki tahlilleri ekolojik sosyalistlerin yararlanacağı önemli kavrayışlar içerir.

Sermaye ve Çalışma Zamanının Doğal ve Toplumsal Sınırları

Yukarıda sözü edilen paralellik, Marx'ın, işgününün uzunluğunun “son derece esnek olmakla birlikte nihaî sınırları” bulunduğu ve sermayenin “tâ ki yasa koyucu duruma müdahale etmek zorunda kalıncaya dek” çalışma zamanını “doğal sınırlarının ötesine” genişletme eğiliminde olduğu (1976b, 57; 1988, 319) tahlilinden de çıkarılabilir. Marx, “işgününün değişen uzunlukları fiziksel ve toplumsal sınırlara” tâbi olduğundan, sermayenin “canlı emek zamanının olabilecek en yüksek miktarını elde etme ... eğiliminin” bizzat “kısmen fiziksel koşullar, kısmen de toplumsal engeller tarafından denetim altında tutulduğunu” öne sürer (1967a, I, 232; 1988, 180).

Marx'a göre, sermaye çalışma zamanının uzatılması üzerindeki tüm toplumsal engelleri ortadan kaldırmaya yönelik içsel bir eğilime sahiptir. Sermaye burada işçinin gereksinmelerinin aşağıya doğru esnekliğinden – emek gücünün toplumsal ve doğal olarak yeniden üretilen bir kuvvet olmasının temelindeki niteliği olan bu esneklikten – yararlanır.² Sermaye, “insanın tüm etkin varlığını” artı değer olarak soğurmak için, emekçinin “toplumun genel gelişmişlik düzeyince belirlenen entelektüel ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılamak için” gerek duyduğu zamanı sömürür (1991, 493; 1967a, I, 232). İşçinin kendi gelişimi için gerek duyduğu zamanın bu şekilde daraltılması “işçinin *hayatına*, zihinsel ve fiziksel hayatına el konmasını” temsil eder (1991, 493). Parasal birikim ve rekabetin zorlayıcı güçleri kendisini “emek zamanının doğal sınırlarının ötesine geçmeyi” ve “böylelikle insanî emek gücünü gelişmesi ve iş görmesi için gerekli normal ahlâkî ve psikolojik koşullarından soyarak değersizleştirmekle kalmayıp, bu gücü zamanından önce tüketip öldürmeye” zorlaması yüzünden, sermaye, emek gücünün sadece toplumsal değil doğal esnekliğini de sömürür (1991, 386; 1967a, I, 265).³

Sermayenin “günlük emek zamanının uzunluğunun doğal sınırlarını” ihlali, “bunun sonucunda aynı derecede fazla artı emek ve dolayısıyla kâr elde edeceği için onu olası azamî uzunluğa çekmeye ... daimî eğilimi” çalışma zamanının uzatılması için gece ve gündüzün alışılmış toplumsal tanımlamasını değiştirmesinde görülür (1988, 181; 1976b, 52). Marx'a gö-

re, günlük çalışma zamanının toplam uzunluğunun ne olduğuna bakmaksızın, gece işinin kendisi, “gündüz” ve “gece” kavramını doğal olmayan bir şekilde değiştirerek işçinin doğayla sağlıklı bir metabolizma kurma gereksinmesinin esnekliğinden haksız kazanç sağlar (1988, 223).⁴ Sermaye birikimi ve rekabetin güdümünde “gece ve gündüzün ... bütün sınırları yıkılır” ve “hattâ gündüz ve gece kavramları ... öylesine karışır ki” çalışma zamanının uzunluğuyla ilgili bir davaya bakan “bir İngiliz yargıcı ... ‘hukukî’ olarak neyin gündüz neyin gece olduğunu saptayabilmek için Tevrat’a özgü bir ferasete ihtiyaç duyar” (1967a, I, 278). Bu belirsizlik, “8, 10, 12, 14, 16 saatlik, yani olabildiğince değişik uzunlukta iş günü uygulamalarına olanak verir”; öyle ki “hiçbir şekilde sulu gözlü duygusal biri olarak düşünülemez Malthus gibi bir adam bile işlerin bu şekilde gitmesi halinde ulusun hayat kaynağının tehlikeye düşeceğini ... açıklamıştır” (232; 1976b, 53).⁵

Sermaye, böylece tikel ekosistemlerin tahammül ve yenilenme yeteneğini kötüye kullandığı kadar, emekçinin yaşama ve kendini yenileme gücünün esnekliğini de sömürür. Her iki durum da doğal güçlerin zayıflatılmasına yol açar. Ve tıpkı, bazı ekosistemleri kullanarak işlediği halde bazı tikel yerel ve bölgesel ekosistemleri tahrip etme yetisiyle biyosferik yıkım tehdidi yarattığı gibi, belli nihai sınırlar içinde, işçi sınıfına karşı da aynı davranışı gösterir. Kapitalist bakış açısından, “birbirini izleyen kısa ömürlü ve sağlıklı nesiller emek pazarına sağlıklı ve uzun ömürlü nesillerden daha iyi hizmet verecektir” (1976b, 57).⁶ Çalışma zamanının doğal olmayan biçimde uzatılmasına rağmen emek gücünün bulunabilir olması “kırsal kesimdeki fiziksel olarak bozulmamış unsurların ... durmadan emilmesiyle”, yani, tarımın kapitalistleştirilmesi ve zenaate dayalı sanayilerin ülke ve dünya ölçeğinde yıkımıyla “artı nüfus”un serbest kılmasıyla mümkün olur (1967a, I, 269, 642). Kapitalist çocuk istihdamı da (gelecek alt başlığa bkz.) sermayenin “bir çalışma gününe aynı anda *başka çalışma günleri* ekleyerek, *ilk* iş gününün yanı sıra *bir başka* iş günü koyarak ... bireyin yaşadığı ve çalıştığı günün oluşturduğu *doğal* sınınn üzerinden aşma” (1973, 400) çabaları bağlamına konabilir.⁷ Sömürülebilir emek gücü arzı, sermayenin mekanizasyon ve emeği yoğunlaştırmak aracılığıyla “önemli miktarda emek kapasitesini serbest kılıp boşa çıkarma” yani, “onları emek fazlası olarak ... üretimini çeşitli alanlarının dışına çıkarma” (1994, 186) eğilimince de güçlendirilir.⁸

Dünya nüfusunun giderek artan bir bölümünü kapitalist çalışma ko-

şullarına sokarak ve mekanizasyon ve artan üretkenlik sonucu ihtiyaç fazlası emekçiler üreterek, sermaye emek gücünün doğal sınırlamalarından geçici olarak kurtulur. Bunu yapmakla, fiilen, “sermayenin sömürüsü için temel oluşturan canlı emek kapasitesi kitlesini, artı değer in sızdırıldığı canlı malzemeyi artırır” (1994, 10–11). Ne var ki, tıpkı insan dışı doğanın durumunda olduğu gibi, burada da, sermayenin bu doğal sınırlamalar karşısında kazandığı görünüşteki özgürlük ancak, doğal kuvvetlerin sömürüsünün ve talanının genişletilip derinleşmesi pahasına elde edilir.

Çocuk Emeğinin Doğal ve Toplumsal Yönleri

Emek gücünün doğal ve toplumsal esnekliğinin kötüye kullanımı sermayenin çocukları çalıştırmasının temel nedenidir. Çocuk emeği kapitalizmin sömürücü doğasının anlaşılmasına önemli bir ışık tutar; ne de olsa, “her çağın gerçek karakteri çocuklarının doğasında hayata geçer” (Marx, 1973, 11). Marx’ın gözünde, insan varlığının doğa altı bir düzeye düşürülmesi sadece sermaye tarafından işe koşulan “çocukların ve genç insanların ... fiziksel yozlaşması”nda değil, aynı zamanda, “[bu] kapitalist sömürünün yol açtığı ahlâkî bozulma”da da aşikârdır (1967a, I, 397, 399). Marx, “olgunlaşmamış insanları artı değer üretimi için sıradan makinelere dönüştürmekle yapay olarak yaratılan entelektüel soygunu”, “gelişme yeteneğini, doğal verimliliğini tahrip etmeksizin zihni işlenmemiş halde bırakan doğal cehaletten açıkça farklı bir zihinsel durum” olarak niteler (399).⁹

Bu yüzden, doğal ve toplumsal gerileme Marx’ın gözünde kapitalist çocuk emeğinin birbirinden ayrılmaz veçheleridir. Çocukların çalıştırılması, sermayenin ücret maliyetlerini düşürmek ve daha uysal, daha esnek emek kuvveti elde etmek için emek gücünün “doğal çeşitliliği”nden (çocukların ve yetişkinlerin ... emek güçlerinin farklılığı”ndan) avantaj sağlamasından kaynaklanır (519). Fakat kapitalist çocuk sömürüsü bedensel olarak tam gelişmiş işçinin ne olduğu, hattâ, kimin çocuk, kimin yetişkin sayılması hakkındaki toplumsal tanımların değiştirilmesi anlamına da gelir. Bu yüzden, “kapitalist antropolojiye göre, çocukluk çağı 10 yaşında, ya da taş çatlasın 11 yaşında sona erer” (280). Bunların yanı sıra, çocuk emeği kapitalist ekonomik çerçeve içinde özel maddî ve toplumsal süreçlerin konusudur.

Örneğin, “makineler kas gücünün yerini aldıkları ölçüde, kas gücünce zayıf, bedensel gelişmesi tamamlanmamış ama organları daha kıvrak

emekçileri çalıştırmanın araçları haline gel{diği}" (394) için çocuk emeğinin kullanılması sermayenin üretimi mekanize etmesince teşvik edilir. Bu tür "mekanize işyerleri öğrenilmesi ancak daha olgun bir çağda başlayabilen ve dolayısıyla gerekli ustalık düzeyine ancak uzun çıraklık yıllarından sonra gelinebilen hünerli emeğe" (1991, 493) talebi azalttıkları için bu tür "mekanik işyerleri" çocuk emeği kullanımını daha da yaygınlaştırır. Marx'ın gözündeki, "makine ile çalışan emek kaslarının kullanımı gerekliliğinden kurtulduğu, fiziksel etkinlik için hiçbir fırsat tanımadığı ve hiçbir zihinsel etkinliğe izin vermediği" için, sermaye, "henüz *olgunlaşmamış* bir durumdayken bedeninin ve zihninin denetimini ele geçir{diğinde}" çocuğun fiziksel ve zihinsel gelişimi doğal potansiyelinin gerisine düşer (494).

Dahası, belli bir oranda genellik kazandığında, çocuk emeği, ailelerin normal ve isteğe bağlı olmayan geçim araçlarından biri haline gelir. Çocukların "öbür işçilerin karşısına rakip olarak çıkması" ile birlikte, "çocuk emeğinin rekabeti yüzünden işinden olan yetişkinlerin kayıplarını *çocuklarını satarak* karşılamaya çalışan" işçi sınıfından ana babalar fiilen "bir köle ticaretine girişmeye" mecbur bırakılırlar (1991, 492). Emek gücünün değeri bireysel olmaktan çok aile üzerinden belirlendiğinden, kapitalizm burada çocukların geçim gereksinmelerinin daha düşük olmasından (ve kadınlarla çocuklara ayrımcılık uygulanmasından) avantaj sağlamaktadır. Marx'ın (ana baba ve iki çocuktan oluşan klasik aile örneğini kullanarak) işaret ettiği gibi, çocuk (ve kadın) çalıştırılması, "şimdi artık ailenin yaşayabilmesi için sadece emeklerini değil artı emeklerini de kapitalistin hizmetine vermesi gerektiği" için, sermaye "sömürüsünün derecesini artıracak" şekilde "erkeğin emek gücünün değerini tüm ailesine yayar" (1967a, I, 395). Ailenin ücretli emek zamanının bu şekilde yaygınlaştırılması, eskiden ev işi olarak aile üyelerince yerine getirilen birçok işlevin dışardan satın alınan metalara dönüşmesini de gerektirir, öyle ki, "evde ev için harcanan emeğin azalmasına parasal harcamaların artması eşlik eder". Böylelikle "aileyi geçindirmek için gerekli masraflar artar ve gelirdeki artışı telâfi ederken" ev hayatının kapsamı ve kalitesi azalır (395).¹⁰

Marx'ın çocuk emeği tahlili insanî ve insan dışı doğayı ele alışıyla gerçek bir paralellik gösterir. Kapitalizm, nasıl (bunu yapmasına zorla sınırlamalar getirilmedikçe) doğal koşulları parasal birikimin koşullarına dönüştürmesine uygun olarak kabul edilebilir doğal koşulların neler ol-

duğuna ilişkin toplumsal standartları yeniden şekillendirmeye eğilimliyse, aynı şekilde, emekçi sınıfın toplumsal ve maddî varoluş standartlarını gerek evde gerek işyerinde durmadan düşürmek yönünde güçlü bir içsel eğilime sahiptir. Bunu “yaş ya da cinsiyet ayrımına bakmaksızın işçinin ailesinin her üyesinin” ücret karşılığı çalıştığı zamanı uzatarak yapar (394).

Kapitalizm, ve Doğal ve İnsanî Sınırların Zorlanması

Marx, sermayenin, çalışma zamanını insanın kendini yenileme yeteneğinin sınırlarının ötesine uzatarak emek gücünün doğal kuvvetini soymasıyla insan dışı doğal kuvvetleri talan etmek yoluyla toprağın yenilenme gücünü aşırı zorlaması arasındaki paralellığe sık sık dikkat çekmiştir. Örneğin, İngiltere’de çalışma zamanına konan yasal sınırlamaların kökenlerini değerlendirirken “fabrika emeğini sınırlama İngiliz tarlalarına guano serpmeyi gerektiren aynı zorunluluk tarafından dayatılmıştır. Aynı kör çapul hırsı bir durumda toprağı tüketmiş, ötekinde ülkenin yaşam gücünün kökünü kurutmuştur” (1967a, I, 239) ifadesini kullanır.

Sermayenin emek gücünü ve insan dışı doğayı yağmalaması, her iki durumda da, uzun dönemli sürdürülebilirlik pahasına kısa vadeli kazançlar sızdırılmasını içerir:

Üretimde geleceği kestirmek – gerçek kestirim – işçi ve toprakla ilgili gerçekleşir. Gerçekten, her iki durumda da gelecek, zamansız aşırı sızdırma ve tüketme yoluyla ve harcama ile gelir arasındaki dengenin bozulması yoluyla kestirilebilir ve mahvedilebilir. Kapitalist üretimde hem işçiye hem toprağa olan budur. ... Burada kısaltılan şey bir güç olarak var olur ve hızlanmış harcama yoluyla kısaltılan şey bu gücün ömrüdür. (1971, 309–10)

Marx’a göre, sermayenin, emek gücünün ve insan dışı doğanın doğal sınırları üzerindeki bu çifte sömürüsü doğal kuvvetlerin ikili bir hırsızlığını gerektirir. Nasıl ki “aç gözlü bir çiftçi verimliliğini soyarak topraktan daha fazla ürün sızdırır” ise sermaye de aynı şekilde “bedenin büyümesi, gelişmesi, sağlıklı bir şekilde devam etmesi için gereken zamanı gasp eder” ve “temiz hava ve gün ışığı tüketmek için gerekli olan zamandan çalar” (1967a, I, 265). Marx’ın çalışma zamanının aşırı uzatılmasını soygunculuk olarak görmesi sermayeyi toplumsal ve maddî bir asalak olarak tanımladığı şu ifadesinde açıktır: “{sermaye} vampir gibi, ancak emeği

emerek yaşar ve ne kadar çok emek emerse, o kadar çok yaşar” (233).¹¹ Burada soyulan şey tek tek bireylerin emek gücünden daha fazlasıdır: Soyulan şey, “en temel enerji”dir ya da “halkın dirimsel gücü”dür; bu da “ulusların dirimsel güçlerini sürdürmek için gereken yedek fon”dan başka bir şey değildir (269; 1967a, III, 813). Bu soygunun insanın emek gücünün bir toplumsal hayat kuvveti olma rolünden kaynaklanan daha geniş bir toplumsal anlamı vardır. Toplumun yeniden üretimi ve gelişimi açısından, emek gücü bir ortak kaynak havuzudur – (esnek de olsa) kesin doğal sınırları olan bir havuz. Sermaye, özel parasal birikimin bir koşulu olarak yağmaladığı bu hayat kuvvetini hem maddî hem toplumsal olarak bozar.

Marx'ın, çalışma zamanının aşırı uzatılmasını insanlığın ortak kaynak havuzundan yapılan bir hırsızlık olarak gördüğü mefhumu uygunsuz gibi gözükebilir; fakat, Marx insanın yeniden üretimine yönelik bu kapitalist tehdidi tam bu terimlerle tahlil eder. Rekabet halindeki tek tek bireysel kapitalistlerin gözünde sömürülebilir emek gücü arzı sınırsız gözükür ve her durumda, bu, yağmalayacakları kendi dışlarında bir şeydir. Ne var ki, bir bütün olarak bakıldığında, emekçi sınıfının sermaye tarafından sömürüsü bu temel insanî-toplumsal dirimsel gücü zayıflatır ve yeniden üretimi tehdit eder. Marx, bu dinamiği, borsadaki spekülâtif kabarmalarla analogi yoluyla geliştirilen “sıradanların trajedisi” modeli bakımından ele alır:

Deneyimin kapitaliste gösterdiği şey, genel olarak daimî bir nüfus fazlası, yani, bu fazlalık, kavruk, kısa ömürlü, hızla birbirinin yerini alan, söz yerindeyse olgunlaşmadan kopartılan insan kuşaklarından oluşsa bile, artı emek emen sermayenin anlık gereksinmelerine ilişkin bir fazlalık bulunduğudur. Çevresini saran işçi ordularının ıstıraplarını inkâr etmek için böyle geçerli nedenleri bulunan sermaye, insan soyunun yaklaşan yozlaşması ve nihâî tükenmesinden de, pratikte, dünyanın güneşe gömülmesi ihtimalinden etkilendiği kadar az etkilenir. Her borsa oyununda, herkes bir ân gelip bir çöküşün olacağını bilir, ama herkes bunun kendisi altın yağmurunda küpünü doldurup güvenceye aldıktan sonra komşusunun başına geleceğini umar. *Après moi le déluge!* Bütün kapitalistlerin ve bütün kapitalist ulusların parolası budur. Bu yüzden, toplumsal bir zorlama olmadıkça sermaye emekçinin sağlığı ya da ömrünün uzunluğuna aldırmaz. (1967a, I, 269–7)

Toparlarsak, Marx, sermayenin kendi maddî temellerini tehlikeye at-

ma yönündeki o aynı içsel eğilimini emek gücünü sömürmesinde ve doğal koşulları talan etmesinde sergilediğini vurgular. Her iki durumda da doğal sınırları aşırı zorlama ve toplum için nihaî bir kıyamet gününe doğru gidiş, sermayenin doğal koşulları bu koşulların kendi sömürüsü için gerekli koşulları olmasına bakmaksızın sömürüp zayıflatmasından kaynaklanır. Sermayenin bizzat kendi insanî ve insan dışı koşulları üzerindeki bozucu etkilerine rağmen, bu zaman zarfında birikme yeteneği, kendi kullanım değeri gerekliliklerinin, kullanım değerinin insanla doğanın sürdürülebilir bir birlikte evrimindeki zorunlu temelinden yabancılaştmasında çıplak biçimde ortaya çıkar.

Kapitalist Sömürüye Toplumsal Sınırlamalar Getirmenin Önemi

Marx'ın çalışma zamanı tahlilinin ek bir boyutu ekolojik politikalar açısından büyük önem taşır. Bu boyut, Marx'ın insanın çalışma yeteneğinin sermayenin "çalışma gününü doğal olmayan bir şekilde uzatmasından" korumanın "bir sınıf mücadelesi biçimini alması, bu yüzden, devlet gücünü müdahaleye çağırması" gerektiği yönündeki önermesidir (1967a, I, 266; 1988, 184). Marx'ın bu konudaki akıl yürütmesi şöyledir:

Çalışma gününün sınırlanmasına gelince, bu konu başka ülkelerde olduğu gibi İngiltere'de de yasal müdahale dışında bir yolla çözümlenmemiştir. Çalışan insanların durmaksızın yaptığı baskı olmaksızın böyle bir müdahale asla olmayacaktı. Fakat her ne olursa olsun, işçilerle kapitalistler arasındaki özel sözleşmelerle sonuç alınamayacaktı. İşte genel politik eylemin bu zorunluluğu, işler sırf ekonomik eyleme bırakıldığında güçlü tarafın sermaye olduğunun kanıtıdır. (1976b, 59)

Bu içi dolu ifadenin içinde birbiriyle ilişkili çeşitli iddialar vardır. İlk olarak, Marx, çalışma zamanının etkili bir şekilde düzenlenmesinin özel sözleşmelerle başarılamayacağını savunur. Bu pasajda ve başka ifadelerinde Marx, sürdürülebilir (emek gücünün doğal kuvvetini gün be gün tazelemesine izin veren) bir iş gününü bir tür kamusal mal olarak ele alır. Bu tutumu, toplumun yeniden üretimi ve gelişimi açısından, emek gücünü sınırlı bir ortak kaynak havuzu olarak görmesiyle uyum içindedir. Neoklasik ekonomi bile, rekabet ve "bedavacılık" sorunu yüzünden, denetimsiz bir piyasada kamusal malların gerçek değerini bulamayabileceğini teslim eder. Ne var ki, Marx'ın kamusal mallarla ilgili tahlili, bu konuyu kapitalizmin sınıfsal ilişkileriyle bağlantısı içinde ele alır.¹² Böyle-

likle, emek gücünün kendisini günden güne tazelemesinin (yani işçinin boş zamanının) gerçek değerinin ne derece altında değer alacağı bir bütün olarak sermaye ve bir bütün olarak emeğin göreceli pazarlık güçlerine bağlıdır. Marx, burada, “genel politik eylem” ve işçilerin “sürekli baskısı” sayesinde harekete geçirilen “yasal düzenleme” olmaksızın – sermayenin çalışma araçları ve işsizlerin yedek emek ordusunun yeniden üretimi üzerindeki denetimiyle belirlenen – sınıf güçleri arasındaki genel dengenin sermayeden yana olacağını söyler. İşler sırf ekonomik alanın işleyişine bırakıldığında, yani , siyasal ve yasal müdahaleler olmadığında, sonuç “iş gününün sınırsız ve pervasız bir biçimde uzatılması” olur (1967a, I, 298).

Marx'ın çalışanların çalışma zamanının aşırı uzatılmasına karşı korunması için *genel* bir işçi sınıfı baskısının ve devlet müdahalesinin zorunluluğu olduğu yönündeki savunusu, bu yüzden, kapitalizmin sınıfsal ekonomik dinamiklerinin ve doğal zenginlik olarak emek gücünün toplumsal karakterinin ortak önemi üzerine kurulmuştur. Bu, Marx'ın başka türlü anlaşılmaz kalacak olan, “sermayenin ölçsüz taleplerinin tek tek işçilerin birbirinden kopuk çabalarıyla dizginlenemeyeceği” bu yüzden, “iş gününün ne olduğunun belirlenmesinin, kendisini bir mücadelenin, kolektif sermaye, yani kapitalistler sınıfı ile kolektif emek, yani işçi sınıfı arasındaki bir mücadelenin sonucu olarak ortaya koyacağı” (1988, 184; 1967a, I, 235) önermesinin ardındaki holistik akıl yürütmedir.¹³ İnsan-dışı doğal koşulların ve işçilerin serbest zamanlarının emek gücünün gün be gün tazelenmesine ve uzun dönemde yeniden üretimindeki özgül rolleriyle bağlantılı olarak, hem önemli bir kamusal mal hem de ortak kaynak havuzu karakteristiklerine sahip olduğu kabul edilir edilmez, Marx'ın çevresel düzenlemenin gerekliliği hakkındaki akıl yürütmesinin ne denli geçerli olduğu açıkça ortaya çıkar.

Bu noktaya kadar, sermayenin çıkarının çalışma zamanının olabilecek en büyük uzunluğa çıkarılmasında yattığı ön kabulünden hareket edilmişti. Fakat Marx uzun dönemli bir perspektiften çalışma zamanının sınırlandırılmasının bazı bakımlardan sermayeye bile ussal gözükeceğini kabul eder. Uzun dönemde sermayenin mutlak kullanım değeri gereksinmesine (sömürülebilir emek gücü) getirdiği tehdit bir yana bırakılsa bile, sınırsız çalışma zamanı, işçilerin gerekli geçim gereksinmelerini artırarak ücret maliyetlerini yukarı çeken bir baskı oluşturabilir. Çalışma zamanının uzatılması, belli bir sınırın ötesinde,

işçinin birey olarak ömrünü ve bu yüzden emek gücünün kullanım süresini kısaltır, [öyle ki] kullanılan kuvvetlerin daha hızlı bir oranda yerine konması zorunlu hale gelecek ve emek gücünün yeniden üretimi için gereken masraf toplamı daha büyük olacaktır; tıpkı, makinelerin durumunda makine ne kadar hızlı yıpranırsa her gün yeniden üretilmesi gereken kısmının değerinin o derece daha büyük olmasında olduğu gibi. *Bu yüzden, sermayenin çıkarı normal bir iş gününü gösteriyor gibidir.* (1967a, I, 266; vba.)

Dahası, düzenleme getirilmemiş çalışma zamanı işçiler kadar kapitalistlere de zarar verebilir. Marx, çalışma zamanındaki “aşırılığın ... bir sonucu olarak nasıl yıkıcı etkileri kapitalistleri ve işçileri eşit biçimde tehdit eden salgın hastalıkların patlak verdiği” ve bu yüzden “devletin ... fabrikalarda normal uzunlukta iş günü uygulanmasını sağlamak zorunda kaldığı”ndan söz eder (1988, 216). Çalışma zamanının yasal olarak sınırlandırılması aynı zamanda “kapitaliste sırf sermayenin cisimlenmesi olan bir adamın doğal vahşiliğinden biraz kurtulup ... azıcık ‘kültür’ edinebilmesi için gereken zamanı ver{ebilir}” (1967a, I, 302).¹⁴ Bu ifadeler, Marx’ın çalışma zamanının etkili bir biçimde düzenlenmesi için *işçi sınıfının* baskısının gerekliliği üzerinde niçin öylesine ısrar ettiği sorusunu doğurur. Değil mi ki, kişi, Marx’ın bu zorlamanın konmasında “işçi sınıfının isyanının başlıca itici güç” olduğu görüşünü kabul etmeden de, “kamusal mal” ve “dışsal maliyet” argümanlarına dayanarak “emek zamanını ancak hükümet zorlamasının sınırlayabileceği”ni (1988, 226; 1991, 386) kabul edebilir. Aslında bizzat Marx Britanya’da çalışma zamanı düzenlemelerinin “kapitalistler ve toprak sahiplerince ... yönetilen bir devlet tarafından yapıldığını” belirtmiştir (1967a, I, 239). Bunun için açık ve önemli bir *işçi sınıfı* baskısına neden gerek olsun?

Görünüşteki bu bilmeceye Marx ikili bir yanıt vermiş gibidir. Birincisi, bu, işçilerin bireysel ve kolektif çıkarlarının, bir bütün olarak var olan ve gelecekteki toplumun çıkarlarıyla sermayenin kısa ve uzun dönemli çıkarlarının uyuştüğundan daha iyi uyuştğu bir durumdur. İşçilerin çalışma zamanının sınırlandırılması yönündeki genel politik eyleminin altındaki temel, bir yanda işçilerin kendi sürdürülebilir ve sağlıklı yeniden üretimleri, öte yanda insanî gereksinmelerin ve yeteneklerin gelişmesi ve karşılanması bakımından toplumun tarihsel ilerlemesi arasındaki yakın birlikteliktir. Bunun tam tersine, uzun dönemli bir perspektiften bakıldığında bile, sermayenin (daha fazla para peşindeki paranın) çalışma zama-

nının sınırlanması için duyduğu gereklilik, holistik bir tarzda değerlendirildiğinde, toplumun şu anki ya da gelecekteki zenginliğiyle ilgili hiçbir zorunlu kaygıdan kaynaklanmayıp, sadece ve bütünüyle sömürülebilir emek gücü arzını güvenceye alma kaygısıyla ilgilidir. Bu yüzden, rakip kapitalistlerin “iş gününü sınırsız uzatmaları” yüzünden “bütün hayat kaynaklarının ta kendisi tehlikeye düşen toplum adına verilecek her türlü tepki” ye (1967a, I, 409) önderlik etmek için işçi sınıfının bakış açısının çok daha uygun olduğu açıktır.¹⁵

İkinci önemli husus, çalışma zamanının açık bir toplumsal düzenlemeye tâbi kılınmasının kapitalist rekabetin temel ilkeleriyle çelişmesidir. Böyle bir düzenleme, daha önce sermaye ve sermayeden kaynaklanan piyasa kuvvetlerinin hâkim olduğu alanın kolektif toplumsal planlamanın hâkimiyetine sokulması anlamına gelecektir. Çalışma zamanının yasal olarak düzenlenmesi toplumsal bakımdan aydınlanmış tek tek kapitalistlerce desteklenebilirse de devlet düzeyinde politik olarak örgütlenmiş bir bütün olarak sermaye, işçi sınıfı tarafından bunu yapmaya zorlanmadığı sürece, kapitalist ve piyasa kökenli karar verme süreçlerinin yerini toplumsal karar verme süreçlerine bırakmasına sıcak bakmayacaktır. Bu anlamda, çalışma zamanı yasaları sadece kapitalizm koşullarındaki işçiler adına değil, sosyalizm adına da kazanılmış büyük bir zaferdir. Marx'ın İngiliz On Saat Yasası'ndan söz ederken işaret ettiği gibi,

çalışanların bu muhteşem zaferinde, pratik öneminin yanı sıra yüceltilecek bir şey daha vardır. ... Çalışma saatlerinin yasal olarak sınırlanması üzerine yapılan bu mücadele, korkmuş açgözlülükten başka, aslında arz ve talep yasalarının orta sınıfın ekonomi politliğini biçimlendiren kör iktidarı ile işçi sınıfının ekonomi politliğini oluşturan toplumsal öngörüce denetlenen toplumsal üretim arasındaki büyük yarışı anlattığından büyük bir ateşlilikle yürütüldü. Bu yüzden On Saat Yasası büyük bir pratik başarıdan ibaret değildi; o bir ilkenin zaferiydi; ilk kez herkesin gözleri önünde orta sınıfın ekonomi politliğinin işçi sınıfının ekonomi politliğine yenik düşmesiydi. (1974a, 79)

Marx'ın tahlili böylece, sermayenin “emek zamanının doğal sınırlarının ötesine geçme” eğiliminin “kapitalist üretime dayalı bir toplumda bile ... normal çalışma gününün zorla belirlenmesine mecbur kalacağı” sonucuna varır (1991, 386) Bu tahlilin ekolojik politika açısından önemi açıkça görülüyor olmalıdır. Çalışma zamanının ussal bir şekilde düzenlenmesi serbest kapitalist rekabetin ilkeleriyle nasıl çelişiyor ve “toplumsal

öngörü tarafından denetlenen toplumsal üretim”i gerektiriyorsa, aynı şekilde insanlar ancak eylemleri rekabetçi sermaye birikimi dürtüleri tarafından belirlenmediği ölçüde “doğayla etkileşimlerini ussal biçimde düzenleyebilirler” (1967a, III, 820). Aynı zamanda, Marx’ın tahlili, işçi sınıfının mücadelesinin üretimin sürdürülebilirliği bakımından önemli başarılar kazanması için “devrim sonrası”nı beklemek gerekmediği anlamına gelir.

Marx’a göre, çalışma zamanını yasal düzenleme altına almak (daha geniş anlamda, anlamlı bir yasal çevre koruması) kapitalizmin “modernleştirilmesi” ya da “insanileştirilmesi” anlamına gelmez. Aksine, bu yöndeki kazanımlar, daha çok, kapitalizm içinde – önceliği kâr peşindeki arz ve talep kuvvetleriyle sermayenin değil, üreticilerin ve onların ait oldukları toplulukların gereksinmelerinin karşılanmasına tanıyan toplumsal olarak planlanmış yeni bir üretim sistemini haber veren – antikapitalist bir gelişmeyi temsil eder. Bununla birlikte, Marx, toplumun hayat kuvvetlerinden sürdürülebilir bir tarzda yararlanmakta ciddi bir ilerleme sağlamanın ve bu ilerlemeyi daha ileri mücadeleler için bir sıçrama tahtası olarak kullanabilmenin ancak o zamana dek sermayeye ve piyasaya bırakılmış alanların açıkça toplumsal karar alma süreçlerine tâbi kılınmasıyla mümkün olabileceğinde ısrar eder. “Genel politik eylem” için duyulan bu ihtiyaç, sermayenin insanî ve insan dışı doğaya sadece birikim aracı olarak ihtiyaç duymasına karşılık, işçilerin ve bir bütün olarak toplumun doğal koşullara şu ânkî ve gelecekteki insanî gelişimin doğal koşulları olarak daha holistik bir ilgi duymasından kaynaklanır (bkz. 13. Bölüm).

10. BÖLÜM / NOTLAR

¹ Bununla ilgili olarak, sermayenin tek mutlak kullanım değeri gereğinin sömürülebilir emek gücü olduğu, diğer maddî koşullara ancak ve ancak emek gücünün yeniden üretimi ya da artı değerın metalaşmış kullanım değerlerinde nesnelleşmesi için mutlaka gerekli oldukları ölçüde ihtiyaç duyduğu hatırlatılmalıdır (bkz. 5. Bölüm).

² “İnsan diğer hayvanlardan ihtiyaçlarının sınırsız ve değişken karakteriyle ayrılır. Fakat hiçbir hayvanın ihtiyaçlarını aynı şekilde inanılmaz derecede sınırlamak ve hayat koşullarını mutlak bir asgârîye indirmek yeteneğine sahip olmadığı da aynı derecede doğrudur” (Marx, 1977, 1068). Daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. 4. Bölüm.

³ Bu yüzden, Marx’ın çalışma zamanının esnekliği ve görece belirlenmemişliği üzerindeki vurgusu bu konuda mutlak sınırların varlığını inkâr etmekle karıştırılmamalıdır. Marx’a göre, “nihai sınır çalışan insanın fizik gücüyle çizilmiştir” bu yüzden “hayatî güçlerinin tüketilmesi belli bir dereceyi aşarsa, bu gücün günü gününe kullanılması ar-

tık mümkün olmaz" (1976b, 57). "Yemek yemek için gereken zaman bir yana, insanın uyuması, dinlenmesi, hiç çalışamaz hale gelmesi istenmiyorsa, yeniden işe koyulabilmek için, çalışma esnasında arada bir duraklayıp organlarını dinlendirmesi, gerekir" (1988, 181).

- ⁴ "Günün kendisi, emek süresinin ölçüsü olarak görülebilir" (Marx, 1988, 181). Ne var ki, kapitalizmde "bağlı sermayenin – fabrika binaları, makineler vb. – emek sürecindeki kesintiler sırasında âtıl kalması gibi normal bir durum, emek sürecinin doğal olmayan bir şekilde uzatılmasının ve gece gündüz çalışmanın dürtülerinden biri haline gelir" (1967a, II, 238).
- ⁵ Bununla birlikte, sermayenin çalışma zamanını uzatmasının üretimin doğal koşullarınca sınırlanabileceğine dikkat edilmelidir. Örneğin, "tarımda, emek zamanının uzatılması... ancak sınırlı bir derecede mümkündür. Meselâ insan lamba ışığında tarlada çalışmaz. Bahar ve yaz mevsimlerinde erken kalkılabileceği doğrudur. Ama bundan elde edilen kazanç kısa kış günlerinin kaybıyla ödeşilir ve zaten, bu şekilde ancak görece küçük miktarda bir iş çıkarılabilir. Bu bakımdan, işgünü yasa zoruyla düzenlenmediği sürece, mutlak artı değer sanayide daha yüksektir. Tarımda daha küçük miktarda artı değer üretilmesinin bir başka nedeni, ürünün üzerinde herhangi bir emek harcanmaksızın üretim sürecinde daha uzun bir dönem boyunca kalmasıdır" (Marx, 1968, 20).
- ⁶ "İşçi sınıfı nesillerinin ortalama yaşı küçülürse, pazarda daima gereğinden fazla ve durmadan da artan kısa ömürlü nesiller hep bulunabilir, kapitalist üretimin bütün istediği de budur" (Marx, 1988, 302).
- ⁷ "Artı değer miktarı aynı sermayenin aynı anda çalıştırdığı işçilerin sayısına bağlı olduğu" durumda, "işgününün uzunluğu ve zorunlu emek zamanı ve bu yüzden artı değer oranı verilirse" istihdamın böyle bir genişlemesi sermaye için kârlıdır (Marx, 1968, 410).
- ⁸ Marx, yedek işsizler ordusunun düşük yaşam standartlarının onları "kendi doğal koşullarında işçiden daha hızlı bir şekilde kendilerini yeniden üretmeye götürdüğünü" de öne sürer, "çünkü yeniden üretimlerinin koşulları son derece küçük boyuttadır" (1994, 165). Marx'ın bu konudaki Malthus karşıtı konumunun ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Burkett (1998a, 129–30).
- ⁹ Çocuk emeğinin Marx'ın kapitalizm eleştirisindeki öneminin mükemmel bir değerlendirmesi için bkz. Parsons (1977, 62).
- ¹⁰ "Buna ek olarak, geçim araçlarının hazırlanmasında ve tüketilmesinde iktisatlı davranmak ve doğru karar vermek imkânsız hale gelir" (Marx, 1967a, I, 395). Marx bu gözlemleri yapmakla, Marx bu gözlemleri yapmakla, ne ev içi görevlerin erkeklerle kadın ve çocuklar arasındaki günümüzdeki dağılımının ne de kadınların ve çocukların çalışma ve eğlenme zamanlarının toplumsal bakımdan düşük değerlemesinin erkek zamanı ile ilgili olmadığını onaylar (Schor, 1992). Doğrusu Marx, "modern sanayiye geleneksel aileye ve ona karşılık gelen aile emeğine dayanan ekonomik temeli alt üst etmekle, bütün geleneksel aile bağlarını da gevşetmiş" bulunduğunu vurgular "... Ne var ki, eski aile bağlarının kapitalist sistemde uğradığı çözülmeye ne kadar korkunç ve iğrenç olursa olsun, modern sanayi kadınları, gençleri ve çocukları ev içi alanın dışında üretim sürecinin önemli bir parçası kılmakla, ailenin ve cinsiyetler arası ilişkilerin daha yüksek bir biçimi için yeni bir ekonomik temel yaratır" (Marx, 1967a, I, 489–90). Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*'nde "kannun ve çocukların kocanın köleleri olduğu" ve "emeğin ve ürünlerinin hem nitel hem nicel olarak eşitsiz dağıtımına" cevaz veren

“... aile içindeki gizli köleliği” sert bir dille kınarlar (1976, 38, 52). *Komünist Manifesto*’da aile içi sömürüyle ilgili tartışmaya da bkz. (Marx ve Engels, 1968, 49–50). Lebowitz (1992a, 112–18) Marx ve Engels’teki cinsiyete dayalı sömürlü mefhumu hakkında mükemmel bir inceleme sunar.

¹¹ Vampir benzetmesi, *Kapital*’deki değinmelerden başka, Marx’ın Enternasyonal İşçi Birliği’nin açılış konuşmasında “vampir gibi, ancak kan emerek ve çocukların da kanını emerek yaşayabilen İngiliz sanayii”nden söz edişinde de görülür (1974a, 79). (Marx bu benzetmeyi, *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu*’nda “mülk sahibi sınıfın vampir özelliğine” işaret eden Engels’ten almış olabilir [Engels, 1973, 274].) Marx, *Kapital*’de, benzer bir şekilde, sermayeyi “işgününün sadece ahlâki sınırlarını değil, fiilen fiziksel sınırlarını da aşmaya” iten “artı emeğe karşı duyduğu kurtadam açlığı”ndan söz eder (1967a, I, 265; Krş. a.g.e., 243).

¹² Burkett (1986a) kapitalizmin yapısal bir tahlilinden yoksunluğundan kalkarak neoklasik yaklaşımın kamu malları ve serbest kullanım anlayışını eleştirir.

¹³ “İşgününün düzenlenmesinin tarihi... yalıtılmış emekçinin, emek gücünün ‘özgür’ satıcısı olarak emekçinin, kapitalist üretimin bir kez belli bir aşamaya ulaşmasıyla hiçbir direnme gücü olmaksızın teslim olduğunu ikna edici bir şekilde kanıtlar. Normal bir işgününün yaratılması bu yüzden, kapitalist sınıfıyla işçi sınıfı arasında az çok gizli, uzun bir iç savaşın ürünüdür” (Marx, 1967a, I, 299).

¹⁴ Bu son önerme, görünüşe göre sadece idarede etkin bir rol alan kapitalistleri kastetmektedir, ama emek gücüne nezaret etme işlevi bir kez resmî sermaye sahipliğinden ayrılınca maaşlı yöneticiler için de geçerli olabilir.

¹⁵ Bireylerin önceliklerinin özgül bir toplumsal üretim biçimi olarak görülen kapitalizmdeki sınıf konumlarına göre belirlendiğini varsayısıyla, bu akıl yürütme yapısalıdır.

KISIM III

Doğa ve Komünizm

Doğa ve Kapitalizmin Tarihsel İlericiliği

Komünizmin bir ön koşulu olarak kapitalizmin üretici güçleri geliştirmesini alkışlayarak “Prometeusçu” ya da “üretimci” bir görüşe kapıldığı iddiası, beki de Marx’a yöneltilen en yaygın ekolojik eleştiridir. Aydınlanma geleneğine sıkı biçimde kök salmış olan Prometeusçuluk, insanî gelişimin doğayı insanın amaçlarına boyun eğdirmeye üzerine kurulduğunu söyler. İnsanın gelişimi, bu yüzden, insanla doğa arasında, sonunda insanın galip geldiği bir mücadele gerektirir. Marx’ı Prometeusçulukla yaftalayan eleştiriler tipik olarak, onun, kapitalizmden miras aldığı mekanize teknolojiler sayesinde maddî üretim ve tüketim miktarlarının sürekli artmaya devam edeceğinden, insanın doğa üzerindeki hâkimiyetinin komünizmde de süreceğini ve hattâ daha da yoğunlaşacağını düşündüğünü iddia ederler. Örneğin, “sınai üretimin sürekli ‘gelişiminin’ sosyalist ideolojinin ayrılmaz bir unsuru olduğunu” iddia eden Andrew McLaughin şunları öne sürer:

Marx, sosyalizm koşullarında her insanın gereksindiği emek miktarının azaltılmasını mümkün kılacak şekilde üretim araçlarını geliştirdiği için kapitalizmi över ve komünizmin temeli olarak genel bir maddî bolluk durumu tahayyül eder... Emek zorunluluk alanı içinde kalır. Marksizm bu zorunluluk alanından olabilecek en fazla kurtuluşu, üretim araçlarının gelişmesine ve ussal olarak yönetilen bir toplumsal örgütlenmeye dayanan özgürlüğü vaat eder. Marksizm için, doğayı insanın boyunduruğundan kurtarmaya ilgi duymak için hiçbir gerekçe yoktur. (1990, 95)

Enzo Mingione de, Marx’ta, “Marksizmin gelişimini ‘doğa’ sorunu-nu ciddi biçimde hesaba katan bir yaklaşımla uzlaştırmanın ne derece zor olduğunu” ortaya koyan bir Prometeusçuluk bulur:

Marx kapitalizmin insan toplumunun tarihsel gelişiminde – ne denli acılı, adaletsiz ve tahripkâr olsa da – zorunlu bir aşama olduğuna inanır. Bu noktada fazla tartışmaya gerek görmez ve kapitalist üretim tarzındaki in-

san ilişkilerini ve insan-doğa ilişkilerini oldukça katı biçimde ele alır. Bundan politik hareketlerin ve işçi sendikalarının dayanağını oluşturan ve üreticilerin sermaye ile emek arasındaki sömürücü ilişkileri yıkması üzerinde odaklanan bir toplumsal eleştiri doğar. Tüm bu süreç, üretici güçlerin sanayi temelinde hem nitel hem nicel olarak geliştirilmesi zorunluluğu eşlik eder. (1993, 86)

Benzer biçimde, Ted Benton, Marx'ın kapitalizmin "insanın gelecekteki kurtuluşunun koşullarını hazırladığı" yönündeki görüşünün, "19. yüzyıl sanayiciliğinin kendiliğinden ideolojisinin ... şimdiden ortaya çıkmış bulunan doğal sınırlar hakkındaki körlüğünü" paylaştığını iddia eder:

Kapitalist ekonomik ilişkiler tarafından beslenen modern sınaî üretim geleceğin komünist toplumunun bir ön koşuludur. Kapitalizmin "tarihsel görevi" doğayla etkileşimin önceki biçimlerinin koşullu ve sınırlı karakterini kesinlikle aşar. ... Bir başka yerde, hayatın gereklilikleri için bir mücadele unsurunun kaçınılmaz olduğu kabul edilir, kurtuluşun kapsamı, bu mücadeleye ayrılan zamanın asgariye indirilmesinde verilmiştir. Her ne olursa olsun, insanın kurtuluşunun, bir araya gelmiş insanların dönüştürücü, üretici güçlerinin doğanın görünür sınırlarını aşma ve insan istemliliğinin oyun alanını genişletme potansiyeline bağlı olduğu önerilir. (1987, 74-77)

Marx'ın insanın doğa *üzerinde* tarihsel ilerleyişine inandığı – ve bu inancın onu kapitalizmde ve komünizmde insanî üretimin bütün doğal sınırlarına karşı körleştirdiği – mefhumu, sadece sosyo-ekolojik yazında değil, her politik inançtan Marksolog arasında da oldukça yaygındır. Örneğin, Lewis Feuer, "Marx ile Engels'in ekonomik tarihin yaratıcı diyalektikliğine çok fazla inanç besledikleri için yeryüzünün fiziksel çevresi ile karşılıklı etkileşim içindeki modern teknolojinin ileri sınaî uygarlığın bütün temelini dengesini bozabileceği varsayımıyla ciddî biçimde ilgilenmediklerini" iddia eder (1989, xii).¹

Şimdi, a priori bakıldığında Prometheusçu yorum Marx'ın kapitalizmin tarihsel zorunluluğuyla ilgili birçok ifadesiyle uyumlu gibi gözükmektedir. Örneğin, *Kapital*'de "toplumsal emeğin üretici güçlerini geliştirme-sinin sermayenin tarihsel görevi ve mazereti" olduğunu söyler. "Bu, onun daha yüksek bir üretim tarzının gereklerini bilinçsizce yerine getirme yoludur" (1967a, III, 259).

Öyleyse, Prometheusçu yorum, Marx'ın gözünde kapitalizmin komünizmin ön koşullarını hazırladığını söylerken haklıdır. Ne var ki, ben, Marx'ın kapitalizmin tarihsel ilericiliğine olan inancının doğaya karşı

maddî zenginliğe önem veren insan merkezci bir tercihe dayanmadığını iddia edeceğim. Marx'ın doğal koşulların zenginliğin zorunlu bir parçasını oluşturduğu ve üretici insanın hem doğal hem toplumsal bir karakter taşıdığı hakkındaki ısrarı düşünüldüğünde, böyle bir tercih, en azından kendi kendisiyle çelişmek anlamına gelirdi. Marx'a göre, kapitalizmin ilericiliği insanî üretime doğanın getirdiği tüm sınırlamaların üstesinden gelinmesini gerektirmez. Böyle bir şey, her şeyden önce, sömürülebilir emek gücünün ve onu sömürmek için gereken doğal koşulların arzının sınırsız olmasını gerektirirdi. Kapitalizmin ilericiliği daha çok, üretimin insanla ilgili ve insanın dışındaki koşullarını geliştirip toplumsallaştırması bakımındadır. Kapitalizm, sömürücü sınıf ilişkilerinin tarihsel zorunluluğunu (mutlak maddî kıtlık durumunu) geçersiz kılar, bunu yaparken aynı zamanda insanın doğal ve toplumsal gelişimi üzerindeki kapitalizm öncesinden gelen diğer kısıtlamaları da ortadan kaldırır. Marx'ın kapitalizmin *daha az kısıtlanmış* bir insanî gelişimin koşullarını mümkün kıldığı görüşü Prometeusçu yorumun temsil ettiği kitlesel üretim ve tüketim imgesinden nitel olarak daha zengin ve ekolojik değerlere daha uyumludur.

Marx'a Prometeusçuluk atfeden yorum, üretimi geliştirip toplumsallaştırırsa ve böylelikle insanî gelişimin daha önceki daha kısıtlayıcı biçimlerini aşmanın temellerini hazırlasa da, kapitalizmin, sömürücü sınıfsal doğası ve üretim ilişkilerini yabancılaştırması yüzünden bunu "*ancak antitetik bir biçimde yaptığı*" (1973, 528) argümanını da hiçe sayar. Marx'ın gözünde, "doğayla etkileşimin daha önceki biçimlerinin koşullu, sınırlı karakteri" (Benton, 1989, 75) ne tarih dışı doğal sınırlara, ne de sadece (kısmen bunu kapsasa da) kapitalizm öncesi insan-doğa ilişkilerinin kısıtlı karakterine işaret eder. Bu ifadeyle kast edilen şey, her şeyden önce, insanî üretimin ve insanla doğa arasındaki ilişkilerin bütün sınıflı toplumlar da yaygın olan sömürücü, anarşik ve güvensiz karakteridir. *Bu* koşullu ve sınırlı karakter ve bunun insanların doğal ve toplumsal varlıklar olarak gelişimi üzerine getirdiği sınırlar kapitalizm tarafından yeniden üretilir ve üreticileri, üretimin, doğal olanları da dâhil, gerekli koşullarından toplumsal olarak koparmasıyla bazı bakımlardan daha bile kötüleştirilir. Bu yüzden insanlığın şimdiye kadar olagelen koşullu ve sınırlı gelişimini gerçek anlamda aşmak ancak komünizmle mümkün hale gelir. Ve bu aşma, bunun için gerekli koşulların basitçe kapitalizmden miras alınmasıyla gerçekleşmez, üreticilerin ve bağlı bulundukları cemaatlerin üretim koşullarıyla toplumsal bir birlik sağlamak ve bu koşulları "özgür ve ortak

emeğin koşulları”na (Marx, 1985, 157) dönüştürmek için uzun bir mücadelelerini gerektirir. Toparlarsak, Prometheusçu yorum, kapitalizmin Marx’ın gözündeki ilerici rolünü ve komünizmin yerine getireceği görevler hakkındaki anlayışını ciddi biçimde yanlış yorumlar.

Marx’ın kapitalizm ve tarihsel ilerleme perspektifinin ekolojik çağrışımlarını yeniden değerlendirmek için önce Marx’ın üreticilerin üretimin zorunlu koşullarından toplumsal ayrılmasına ve insanî gelişimin toplumsal ve maddî ağlarının evrenselleştirilmesi yönünde buna eşlik eden eğilime atfettiği önemi ayrıntılarıyla ortaya koyacağım. Ardından, kapitalizmin doğal bilimlerin gelişimi ve uygulanması ile ekolojik bilinç üzerindeki etkilerini değerlendireceğim. Son olarak da Marx’ın insanî ihtiyaçlar ve tüketim açısından kapitalizmin tarihsel zorunluluğu ve sınırları hakkındaki düşüncesini yeniden inceleyeceğim. Kapitalist gelişimin antitetik karakteri bir kez hesaba katıldığında, Marx’ın perspektifi daha az Prometheusçu gözükecektir. (Marx’ın komünizm projeksiyonunun iddia edilen Prometheusçuluğu, serbest zamanın artması hakkındaki vizyonuyla birlikte 14. Bölümde ele alınacaktır.)

Kapitalizmin Tarihsel İlericiliğinin Yapısal Temelleri ve Sınırları

Marx, daha gençlik eseri *Ekonomi ve Felsefe Elyazmaları*’nda bile insanî ilerlemenin bir biçimi olarak kapitalizmin tarihsel zorunluluğunu ve sınırlarını ilan etmişti: “Tam da işbölümü ve mübadelenin [üretim araçlarındaki] özel mülkiyetin cisimlenmeleri olduğu gerçeğinde iki uçlu bir kanıt yatar, insan hayatının bir yandan kendi gerçekleşmesi için özel mülkiyete gerek duyduğu, öte yandan artık özel mülkiyetin ilga edilmesine gerek duyduğu” (1964, 163).

Marx’ın kapitalizmin tarihsel ilericiliği hakkındaki sonraki ifadeleri daha çok emek-sermaye ilişkisi ve doğa ile toplumsal emeğin birleşik üretici güçlerinin gelişimi arasındaki karşılıklıya yaslanma eğilimindedir. Bu bağlamda, Marx üretici güçlerin gelişmesinin bir ön gereği olarak kapitalizmin üreticileri üretimin zorunlu toplumsal koşullarından ayırmasına büyük bir vurgu yapar. Emekçi ile üretim koşulları arasında “emekçinin üretim araçlarının üzerindeki kendi özel mülkiyetine” dayanan köylü ve küçük burjuva biçimler de dâhil, kapitalizm öncesi toplumların karakteristiği olan doğrudan ve *kasıtlanmamış* toplumsal bağlar bu gelişimi güçleştirir (1967a, I, 761). “Küçük sanayi, ister tarımsal ister imalat alanında, isterse de her iki alanda birden toplumsal üretimin ve emekçinin

kendisinin özgür bireyselliğinin gelişmesinin zorunlu bir koşulu” olsa bile

toprağın parsellenmesini ve diğer üretim araçlarının parçalanarak dağılmasını ön varsayar. Bu, üretim araçlarının bir araya toplanmasını nasıl dışlıyorsa, aynı şekilde işbirliğini, üretimin birbirinden farklı süreçleri içinde işbölümünü, doğanın kuvvetlerinin toplum tarafından denetlenip üretken bir biçimde kullanılmasını ve toplumsal üretici güçlerin serbestçe gelişmesini de dışlar. O ancak dar ve az çok ilkel bağlar içinde hareket eden bir üretim sistemine ve topluma uygundur. (761-62)

Emeğin ve doğanın zenginlik yaratıcı güçlerinin gelişmesi, emekçilerin üretim koşullarıyla yerel ve toplumsal olarak kısıtlanmış bağlantılarına uygun düşmeyen, yoğun ve karmaşık bir toplumsal işbölümüne ihtiyaç duyar:

İşçinin üretim koşullarıyla orijinal birliğinin (emekçinin kendisinin üretimin nesnel koşullarına ait olduğu kölelikten farklı olarak) iki esas biçimi vardır: Asyatik komünal sistem (ilkel komünizm) ve şu ya da bu biçimde aileye dayanan (ve ev içi sanayi ile bağlantılı) küçük ölçekli tarım. Her ikisi de embriyonik biçimlerdir ve her ikisi de eşit biçimde, emeği toplumsal emek olarak geliştirmeye ve toplumsal emeğin üretici gücünü geliştirmeye uygun değildir. Bu yüzden, ayrılma, kınılma, emekle mülkiyetin (mülkiyetten üretim koşullarının mülkiyeti anlaşılacaktır) zıtlaşması zorunlu olur. Bu kınılmanın en uç biçimi ve toplumsal emeğin üretici güçlerini de en güçlü biçimde geliştireni sermayedir. (1971, 422-23)

Üretimdeki ilerlemeler emeğin ve doğanın zenginlik yaratıcı güçlerinin kolektif-toplumsal güçler hâline gelmek zorunda olduğu anlamına gelir ve bu, üretimin koşullarına bireysel (kişisel, ailevî ya da yerel cemaatler aracılığıyla olan) emek bağlarıyla uyuşmaz. Marx'ın işaret ettiği gibi: “Bireysel işçi üretim koşullarındaki mülkiyete *bir birey olarak* ancak geniş ölçekte, üretici güçleri emeğin gelişiminden kopararak yeniden kavuşabilir” (1994, 109). Ne var ki üretim ilişkilerinde kapitalist mülkiyet, mülkiyeti emekten ayırdığı, böylece emeğin ve doğanın birleşik üretici güçlerini *özel* sermayenin büyüyen gücünü *toplumsal* üretimin ve insanî ihtiyaç karşılamanın üzerine çıkaran bir biçim almaya zorladığı için antagonist bir mülkiyet biçimidir.² Bununla birlikte, “üretim koşulları üzerindeki bireysel mülkiyetin sadccc gereksizleşmekle kalmayıp aynı zamanda geniş ölçekli üretimle ... uyuşmaz olması” ölçüsünde “mülkiyetin emekten bu ayrılışı ... üretim koşullarının mülkiyetini *toplumsal* mülkiyete dönüştürmeye zorunlu bir geçiştir” (109).

Kısacası, kapitalizmin mülkiyeti emekten koparması, “emek sürecini örgütlemesi ve tekniği devasa biçimde ilerletmesi yoluyla toplumun tüm ekonomik yapısını daha önceki çağları gölgede bırakacak bir tarzda devrimcileştir{diği} ölçüde, ilerici-dir (1967a, II, 35). Bununla birlikte, Marx’ın bu süreci kişi başına düşen üretim ve tüketim düzeyinin yükselmesine indirgemediği akıldan tutulmalıdır. Bunu unutmak, amaçlarla araçları birbirine karıştırmak olur. Marx’ın gözünde tarihsel ilerlemenin içeriği insanın toplumsal ve doğal bir tür olarak gelişmesinde yatar ve bu maddî tüketimin artmasına indirgenebilecek bir şey değildir. Kapitalizm sırf üretici güçleri geliştirdiği için değil, üretici güçlerin gelişmesi sonucunda insanî gelişim için iradesi dışında açtığı olanaklardan ötürü ilerici-dir. Çünkü (1) üretici güçleri geliştirmekle, toplumun artı emek zamanı ve artı ürünün kullanımı üzerinde sınıfsal tekeller kurmak için maddî kıtlıktan kaynaklanan her türlü gerekçeyi ortadan kaldırır; bilindiği gibi, insanî gelişim fırsatları serbest zamanın ve yüksek ve güvenli maddî yaşam standartlarının işlevleridir. Ve (2) üretici güçleri geliştirirken emeğin ve üretimin işbirliğine dayalı ve toplumsal biçimlerini de geliştirir, böylelikle insanlığın kapitalizm öncesi toplumları karakterize eden sınırlı ve kısıtlayıcı gelişme biçimlerinin üstesinden gelmesinin yolunu açar. Birinci husus Marx tarafından *Kapital*’de ortaya konulmuştur:

Sermayenin uygarlaştırmacı yönlerinden biri, artı değeri, üretici güçlerin, toplumsal ilişkilerin gelişmesi ve kölelik, serflik vb. gibi daha önceki biçimlerde olduğundan daha yüksek ve yeni bir biçime uygun unsurların yaratılmasına daha elverişli bir tarzda ve koşullarda ortaya çıkmaya zorlamasıdır. O böylelikle, bir yandan *baskının ve toplumsal gelişimin (maddî ve entelektüel avantajlarıyla) diğer kesimin zararına toplumun bir kesiminin tekeline alınmasını ortadan kaldıran*, öte yandan, bu artı emeği genel olarak maddî emeğe hasredilen zamanın daha da azaltılmasıyla birleştirecek daha yüksek bir toplum biçimini mümkün kılan maddî araçları ve embriyonik koşulları yaratan bir aşamayı doğurur.(1967a, III, 819) vba.)

Engels *Konut Sorunu*’nda aynı noktayı daha bile kuvvetle vurgular:

Sanayi devrimi insan emeğinin üretici gücünü öyle yüksek bir düzeye çıkardı ki – insanlık tarihinde ilk kez – emeğin tüm insanlar arasında ussal biçimde dağıtılması koşuluyla, sadece toplumun her üyesinin yeterli tüketimine ve gerekli yedek fonun oluşturulmasına yetmekle kalmayıp, her insanın korunmaya değer ne varsa korunup egemen sınıfın tekeline çıkararak tüm toplumun ortak malı haline gelecek tarihsel kültür mirasından

– bilim, sanat, toplumsal ilişki biçimleri – yeterli pay almasına olanak verecek bir zenginlik doğdu. Ve işte karar ânı gelmiştir: Emeğin üretken gücü bu noktaya ulaşır ulaşmaz egemen sınıfın varlığının her türlü mazereti ortadan kalkar. Sınıf farklılıklarının savunulmasının nihai temeli hep şu olmuştur: Toplumun entelektüel işlerini görebilmek için kendisini günlük geçimini sağlamak için helak etmek zorunda olmayan bir sınıf olmalıdır. Şimdiye dek büyük bir tarihsel haklılaştırma bulabilen bu sözler son yüzyılın sınaî gelişimiyle bütün dayanağını yitirmiştir. (1979, 26–27)

Kapitalizmin tarihsel ilericiliğinin yukarıda sözü edilen ikinci unsuru, üretimin toplumsallaşmasının, insanlığın, insanî gelişimin kapitalizm öncesi toplumlara özgü kısıtlı biçimlerinin üstesinden gelmesine olanak sağladığı anlamına gelir. *Grundrisse* bu perspektifin üç aşamalı bir taslağını sunar:

Karşılıklı bağımlılık ilişkileri ... kendileri aracılığıyla insanın üretim kapasitesinin ancak hafif bir şekilde ve birbirinden yalıtılmış yerlerde geliştiği ilk toplumsal biçimlerdir. Kendisinde genel bir toplumsal metabolizma, bir evrensel ilişkiler, bir topyekûn ihtiyaçlar ve evrensel yeteneklerin olduğu nesnel bağımlılık üzerine inşa edilmiş kişisel bağımsızlık, ikinci büyük biçimdir. Bireylerin evrensel gelişimine ve toplumsal zenginlikleri olarak komünal, toplumsal üretkenliğe bağımlılıklarına dayanan özgür bireysellik üçüncü aşamadır. İkinci aşama üçüncünün koşullarını yaratır. (Marx, 1973, 158)

Bu üç aşama arasındaki ayırt edici etmenlerin, ikinci (kapitalist) aşamada üreticilerin üretimin zorunlu koşullarından ayrılması (ve böylelikle emeğin sermayeye “nesnel bağımlılığı”), birinci (kapitalizm öncesi) aşamada ise tersine, üretim koşullarıyla kısıtlı bir birlik ya da “kişisel bağımlılık” olduğu açıktır. Bu yüzden üçüncü (komünist) aşama, birinci aşamanın karakteristiği olan emekçiyle üretim koşulları arasındaki birliğe bir geri dönüşü temsil eder. Ama bu geri dönüş ortak üreticilerin emeğin ve doğanın zenginlik yaratacı güçlerinin bilinçli yönetimine dayanan, daha az kısıtlanmış bir birliğe dönüş olacaktır. “Bireylerin” üçüncü aşamaya özgü daha “evrensel gelişimi”, açıkça, kapitalizm sırasında geliştirilen “evrensel ilişkilerin, kapsamlı ihtiyaçların ve evrensel yeteneklerin” toplumsallaştırılmasına dayanır. Bu durum, kapitalizmin tarihsel ilericiliğinin birinci yönü, yani, insanî gelişim fırsatlarını tek bir sınıfın tekeline almayı haklılaştıran kıtlık gerekçesini ortadan kaldırmasıyla uyumludur.

Marx, kapitalizmin insanî üretimi gittikçe yaygınlaşıp karmaşılaşan

bir toplumsal ağa yerleştirmesi karşısında genelde övücü bir tutum alır.³ Marx'ın gözünde kapitalizmin, "karşılıklı etkileşimin evrenselliğini, buradan dünya pazanını" geliştirmesi, "bireyin *ideal* ya da *hayalî* evrensellüğünün değil, *gerçek* ve *ideal ilişkilerinin* evrenselliğinin evrensel gelişme olanağını" çağrıştırır (1973, 542; vba.). Marx, kapitalizmde "bireysel ihtiyaçların, yeteneklerin, zevklerin, üretici güçlerin vb. evrensel mübadele sayesinde yaratılan evrenselliğini" överken, üretimin ve tüketimin gelişmesini değil, bu sayede ortaya çıkan evrensel kurtuluş olanağını alkışlıyordu (488).

İnsanî gelişim olanağını kapitalist ilerlemenin üretken formundan ayırt etmeye çok fazla yer ayırmış gibi görünüyorsam, bu, esas olarak Marx'ın tarihsel vizyonuna Prometeusçu bir prizmadan çarpık bir biçimde bakmanın yanlışlığını ortaya koymak içindir. Marx, kapitalizmin zorunluluğunu, tüketim mallarının ya da doğa pahasına serbest zaman olanaklarının artması açısından görmez. Marx için asıl önemli olan, kapitalizmin hem toplumsal hem doğayla ilişkisi içinde *daha az kısıtlanmış* bir insanî gelişimin olanağını getirmesidir. Sermaye, üretici güçleri geliştirmekle (böylece insanî gelişime konan sınıfsal kısıtlamaların dayandığı kıtlık mazeretini ortadan kaldırmakla) ve işbölümüyle mübadeleyi yoğunlaştırmakla insanî evriminin içeriğini değil, araçlarını sağlar.

Marx'ın tarihsel vizyonuna insan-doğa ilişkisi açısından daha yakından bakmak, Prometeusçu yorumun tek yanlı bir üretimi çarpıtmayı temsil ettiği gerçeğini daha da açık biçimde gösterir. Marx, kapitalizmin ilericiliğini insanın doğayı fethetmesine ya da üretimin doğal koşullardan ve kısıtlardan soyunmasına dayandırmamıştır. Aksine, kapitalizm, insanla doğa arasında *daha az kısıtlayıcı* bir ilişki kurulması için bir temel yarattığı ölçüde ilericidir. Bu bağlamda "daha az kısıtlayıcı"nın "ekoloji karşıtı" bir anlam çağrıştırması gerekmez; tersine, bu sözle *daha zengin, daha evrensel* insan-doğa ilişkileri – ekolojik ve biyosferik kaygılara karşılık veren ilişkiler – kast edilebilir. Marx'ın gözünde insan-doğa ilişkilerinin bu şekilde evrenselleşmesi, kendisini doğuran sosyo-ekonomik ilişkilerin evrenselleşmesi ölçüsünde ilericidir; her iki gelişme de kapitalizmin sınıfsal ya da başka türlü doğal ve toplumsal kısıtlarla engellenmemiş bir insanî gelişme potansiyeli yaratmasının sonucudur. Tersinden söyleyişle, Marx, kapitalizmin kapitalizm öncesi toplum biçimlerinden daha ileri bir aşama olmasını, daha önceki biçimlerin doğaya boyun eğdirmekte başarısız olmasına dayandırmaz. Kapitalizm öncesi biçimlerin kapitalizme gö-

re tarihsel geriliği, bu toplum biçimlerinin doğayla *daha kısıtlayıcı* ilişkilerinden kaynaklanır. Özgür bireysel gelişme olanağı açısından bakıldığında, doğayla daha kısıtlayıcı ilişkiler, daha kısıtlayıcı toplumsal ilişkilerle denk düşer. Örneğin Marx, *Alman İdeolojisi*'nde "insanların doğaya karşı kısıtlanmış tutumunun birbirlerine karşı kısıtlanmış tutumlarını, birbirlerine karşı kısıtlanmış tutumlarının da doğaya karşı kısıtlanmış tutumlarını belirlediğini" söyler (Marx ve Engels, 1976, 50). Bir başka yerde, "eski toplumsal üretim organizmaları"na değinirken, bunların "burjuva toplumuyla karşılaştırıldığında aşırı derecede basit ve saydam olduğunu" öne sürer:

Fakat onlar ya kendisini ilkel bir kabile toplumu içinde diğer insanlara bağlayan göbek bağıni koparmamış olan insan bireyselliğinin olgunlaşmamış gelişme düzeyi üzerinde ya da doğrudan boyun eğme ilişkileri üzerinde kurulmuştur. Ancak emeğin üretici gücünün düşük bir aşamanın ötesine geçmediği ve bu yüzden maddî hayat alanı içindeki insanla insan, insanla doğa arasındaki ilişkilerin görece dar olduğu bir çağda ortaya çıkabilir ve var olabilirler. Bu darlık yansımaları eski doğa tapıncında ve avam dinlerinin diğer unsurlarında bulur. (1967a, I, 79)

Marx'ın kapitalizm öncesi biçimlerin görece *kısıtlanmışlığı* hakkındaki yorumlarının çoğu kez, kapitalizmin doğayla daha özgür, daha evrensel ilişkiler kurabilmenin olanağını sağlamış olduğu şeklinde bir anlayış değil de *doğa karşıtı* bir tarafgirliğin kanıtı olarak alınması üretimi ideolojinin gücünün bir kanıtıdır. Marx, "toplumsal bağın kendisinin toplumun üyelerince edinimi kadar, doğanın da evrensel edinimi"ni sağlamasıyla "kapitalizmin büyük uygarlaştırıcı etkisi"ni överken, doğanın ya da insanın doğal karakterinin önemini küçümsememektedir; yaptığı, daha çok, "sırf insanlığın *yerel gelişmeleri ve doğa putperestliği* şeklinde gözüken bütün önceki biçimlere kıyasla" (1973, 409–10) kapitalizmin doğayla daha az kısıtlanmış, daha bilinçli bir birlikte evrim olanağı getirdiğini saptamaktır. Kapitalizmin evrenselleştirici eğilimlerinin öngördüğü özgürce gelişmiş bireyler "kendi tarihlerini bir *süreç* olarak" kavrama yeteneğine sahip oldukları ölçüde, daha özgür bir "doğayı ... kendi gerçek gövdeleri olarak tanıma" yeteneğine de sahip olacaklardır (1973, 542). Engels'in ortaya koyduğu gibi, onlar, "doğayla birliklerini hissetmekle kalmayıp aynı zamanda bileceklerdir" (1964a, 183).

Prometeusçu yaklaşım, aynı zamanda kapitalist ilerlemenin Marx'ın gözünde taşıdığı çelişkili karakteri de önemsizleştirmeye eğilimlidir – bu

yolla Marx'a kapitalizmin doğal koşulları ele geçirmesi karşısında hayırhah bir tutum atfedilir. Sermayenin "zenginleşme peşinde sonsuz arayışı"nın üretici güçleri daha az kısıtlanmış insanî gelişim biçimlerine olanak veren "sonsuz bir geliştirme gayreti"ne yol açtığını kabul etmesi, Marx'ın kapitalist toplumda "emeğin objektif koşulları olan yabancılaşmış biçimin ... yaşayan emeğe hâkim olmasını" (1994, 11, 29) onayladığı anlamına gelmez. Kapitalizmde "emeğin üretken gücündeki her artış ... emekten bağımsız olan ve onun karşısına dikilen sermayenin üretken gücü olarak gözüktür" (11, 227). "Emeğin genel toplumsal güçleri"nin bu şekilde yabancılaşması, "en çarpıcı biçimiyle ... toplumsal kuvvetler ve tek tek işçilerin karşılıklarına dikilmiş bulduğu kendi ortak emekleri olarak ... sadece işçiye yabancı, sermayeye ait güçler olarak değil, aynı zamanda, kapitalistin çıkarına düşmanca ve ezici bir tarzda bireysel işçiye yönelen güçler olarak gözüken doğal güçleri ve bilimsel bilgiyi" de içerir (29-30).

Kapitalizmin gelişmesi ve üretimin toplumsallaşması, insanın toplum ve doğayla daha özgür bir ilişki kurmasının tarihsel olanağını güçlendirir de, sermayenin esas amacı tabii ki bu değildir. Sermayenin tek amacı, değer, parasal birikimin genişletilmesidir; bu yüzden, "üretim ve toplumsal ilişki güçleri – toplumsal bireyin gelişiminin iki farklı boyutu – sermayenin gözünde araçlardan ibarettir, onlar, sermaye için kendi sınırlı varlığını üretecek araçlardan ibarettir" (Marx, 1973, 760). Bu olgu, üreticilerin üretimin zorunlu koşullarıyla toplumsal düzeyde kopmalarıyla da birleşince, "işçilerin emeğinin toplumsal karakterinin sermayeleşmiş bir tarzda kendilerine karşı işlediği" bir durum yaratır (1977, 1055). "Doğanın ve bilimin güçleri" sermayenin sömürücü toplumsallaştırmasına maruz kalınca "işçinin karşısına sermayenin güçleri olarak dikilir"(29-30).

Kapitalizmin gelişmesi ve üretimin toplumsallaşması insanın doğayla ve toplumla daha az kısıtlanmış ilişkilere girmesini içeren bir insanî gelişimin tarihsel olanaklarını genişletirse de, kapitalizmin esas amacı bu değildir. Sermaye için amaç sadece ve sadece değer, parasal birikimin genişletilmesidir; bu yüzden, "üretim ve toplumsal ilişki güçleri – toplumsal bireyin gelişiminin iki farklı tarafı – sermayeye sırf araçlardan, kendi sınırlı temelini üretmek için gereken alelâde araçlardan ibaret gözüktür" (Marx, 1973, 706). Bu, üreticilerin üretim araçlarından toplumsal olarak ayrılması olgusuyla birleşerek, "kendi emeklerinin toplumsal ka-

rakterinin işçilerin karşısına, tâbiri câizse sermayeleşmiş bir biçimde çıktığı” bir durum yaratır (1977, 1055). Kendileri de sermayenin sömürgeen toplumsallaştırma biçimine maruz kalan “doğanın ve bilimin kuvvetleri” bu şekilde “işçilerin karşısına sermayenin güçleri olarak dikilir” (1055). Bu yüzden, işçilerin doğal koşullardan yabancılaştırılması kapitalizmin “sermayede yoğunlaşan ve sermayece temsil edilen toplumsallık karşısında bireysel emeğin çaresizlik düzeyine indirgenmesinin” merkezî bir yönüdür.

Kapitalizmde doğal koşullar insan bireyselliğinin daha evrensel, daha çeşitli bir gelişiminin maddî ve estetik araçları olarak hizmet görecekları yerde, aksine, sermayenin bilimi ele geçirmesinin yardımıyla “doğrudan doğruya, kısmen işçiye sokağa atmak, onu bir *fazlalık nesne* durumuna koymak için, kısmen işçinin özel hünerini ve bu özel hünerine dayanarak iddia ettiği haklarını parçalamak için, kısmen de onu, fabrika sisteminin incelikle örgütlenmiş despotizmine, sermayenin askerî disiplinine boyun eğdirmek için kullanılan silahlar olarak gözüktür” (1994, 29). Kapitalizm bu şekilde, “emeğin koşulları”nın gelişmesini “işçiye yabancı, bireysel işçinin edilgin biçimde tahammül ettiği ve kendi zararına ilerleyen bir duruma” çevirir (1991, 480; 1977, 1055). Bu yabancılaştırma sadece “toplumsal emeğin bilime uygulanışı, doğanın kuvvetleri ve emeğin ürünleri{nin} ... emeğin sömürsünün araçlarından ibaret gibi gözüktük{mesinde}” ortaya çıkmakla kalmaz, aynı zamanda doğanın yararlılığının “üretim ve değişime hâkim olan bireysel kapitalist” tarafından ele geçirilmesini zorunlu kılan dar bakış açısında da kendini gösterir (Engels, 1964a, 185). Engels’in gözlediği gibi, birbiriyle rekabet halindeki kapitalistler,

yalnızca eylemlerinin dolaysız yararlı etkisiyle ilgilenmekte serbesttir. İşin doğrusu, bu yararlı etki bile – üretilen ya da mübadele edilen bir mal söz konusu olduğu sürece – geri plana çekilir ve satıştan elde edilecek kâr tek özendirici haline gelir... Doğayla ilişkisi içinde, toplum söz konusu olduğunda mevcut üretim tarzı esas olarak ancak en dolaysız, elle tutulur sonuçlarla ilgilidir ve bu sonuca yönelik eylemlerin daha uzun vadeli etkilerinin tümüyle farklı olması şaşkınlıkla karşılanır. (1964a, 185–86).

(İnsanî ve insan dışı) Doğanın parasal birikimin bir koşuluna dönüşürülmesinin ekoloji karşıtı etkileri 2. Bölümde ele alınmıştı. Burada vurgulanacak husus, bu ekolojik gerilimlerin Marx’ın kapitalist “ilerleme”

hakkındaki daha geniş tahlilinde lâıykıyla yer aldığıdır. Bu husus, Marx'ın kapitalizmin doğa üzerinde kurduğu "tahakküm"ü doğrudan doğruya komünizme çıkan yol olarak, yüksek üretim ve yüksek tüketimin nitel temeli olarak gördüğünü iddia eden Prometheusçu yorumun inandırıcılığını daha da kuşkulu kılar. Maddî üretici güçlere kapitalizmin verdiği gelişme ve toplumsallaşma derecesi veri olarak alındığında, toplumla doğanın sömürücü olmayan ve sürdürülebilir bir birlikte evrimi, üreticilerin ve ait oldukları cemaatlerin bu üretici güçler üzerinde açık bir denetimini gerekli kılar. Fakat insan bireyselliğinin daha özgürce gelişimine olanak tanıyacak komünist üretim yeni seçilmiş bir sosyalist hükümetin imzasıyla kapitalizmden öylece miras alınacak bir şey değildir. Komünizme geçiş, "koşulları ve insanları dönüştüren bir dizi tarihsel süreçten geçen uzun mücadeleler" gerektirir (Marx, 1985, 76). Marx, *Fransa'da İç Savaş*'ın taslağında bu uzun mücadelelerin yeni maddî üretim için verilen mücadeleler olacağını açıklığı kavuşturmuştur:

Emekçi sınıflar sınıf mücadelesinin değişik evrelerinden geçmek zorunda olduklarını bilirler. Emek köleliğinin koşullarını özgür ve ortak emeğin koşullarıyla değiştirmenin ancak zamanın ilerici çalışmasıyla (ekonomik dönüşümle) olacağını, ihtiyaç duyduklarının sadece dağıtımında bir değişiklik değil, yeni bir üretim örgütlenmesi, ya da daha doğrusu, üretimin mevcut örgütlenmiş emekteki toplumsal biçimlerini (mevcut sanayi gerektirdiği) kölelik bağlarından, mevcut sınıf karakterlerinden ve birbiriyle uyumlu ulusal ve uluslararası eşgüdüm biçimlerinden kurtulması olduğunu bilirler. Onlar, bu türden bir yeniden dirilişin kurulu çıkarların ve sınıf bencilliğinin direnişi tarafından tekrar tekrar yavaşlatılıp engelleneneğini de bilirler. (1985, 156-57)

Üretimin yeni ve yabancılaşmamış bir örgütlenişi için yapılan bu çağrı, Marx'ı, kapitalizmin insanî ve insan dışı doğayı kütesel bir işleyle meta yığınlarına dönüştürmesini, komünizmin nitel temelini hazırladığı gerekçesiyle onaylayan bir düşünür olarak gören Prometheusçu yorumlarla çelişmektedir (Mingione, 1993, 86).⁴ Marx'ın ve Engels'in, kapitalizmin, komünist insan-doğa ilişkisinin teknik temelini doğrudan doğruya sağladığını düşünmedikleri, kapitalizm ve bilim arasındaki ilişkiye bakışlarında daha açık olarak görülür.

Kapitalizm, Bilim ve Doğa

Tarihsel bakımdan, “sermaye bilim yaratmaz” sadece “onu sömürür ve üretim süreçlerine mal eder” (Marx, 1994, 33).⁵ Aslında, sistematik ve rutin bir tarzda “doğal bilimleri doğrudan doğruya üretim sürecinin hizmetine koştan ilk üretim tarzı kapitalizmdir” (32). 5. ve 6. Bölümlerde üretimi sömürücü bir tarzda geliştirip toplumsallaştırmasında sermayenin bilimi ediniminin oynadığı role değinmiştik. Ancak “bilimin kendisini de tıpkı diğer bütün fiziksel ve zihinsel nitelikler gibi kullanmakla”dır ki “sermaye üzerine kurulmuş üretim evrensel çalışkanlığı ... doğal ve insanî niteliklerin genel sömürü sistemini yaratır” (1973, 409). Bedava elde edilmiş olsun ya da olmasın, sermayenin bilimi üretken bir şekilde *işe koştması* “üretici güçlerin gelişmesini, ihtiyaçların artmasını ve doğal ve zihinsel kuvvetlerin mübadelesini ve sömürülmesini kısıtlayan bütün engelleri” nasıl “parçaladığını” (401) anlamamıza yardım eder. Bu aynı şekilde, sermayenin durmaksızın “mevcut ihtiyaçların bütün geleneksel, bağımlı, doyumlu ve yeterli karşılanma biçimlerinin ve eski yaşam tarzlarının olduğu gibi, doğa tapıncının ötesine, aynı şekilde ulusal engellerin ve önyargıların ötesine geçerek” (410) nasıl insanî gelişimin daha az kısıtlanmış biçimleri için olanaklar açtığını da açıklamaya yardımcı olur.

Bilimin sistemli bir şekilde “sermayenin hizmetine alındığı” gerçeği kapitalizmin bu alandaki ilericiliğini ortadan kaldırmaz (1994, 38). Marx, kapitalizmin “doğal bilimlerin en yüksek derecelerine dek ... gelişmesini” olumlu bir biçimde teşvik ettiğini de öne sürer (1973, 409). Bu olumlu evrimin yapısal temeli “bilginin” tam anlamıyla “sermayenin hizmetine girdiği” ölçüde “emekten bağımsızlaşması”dır; bir başka deyişle “bu süreç genel olarak üretim koşullarının emek karşısında bağımsız bir konum kazanması kategorisine aittir. İlk başta sadece sermayenin avantajına olan bu ayrılma ve özerkleşme, aynı zamanda bilimin ve bilginin güçlerinin gelişiminin de bir koşuludur” (1994, 57).

Böylece, kapitalizm bilimsel bilginin gelişimi ve uygulanmasını da, diğer bütün üretici güçlerin gelişimini hızlandırdığı tarzda teşvik eder: Üretimin bu koşulunu da doğrudan üreticilerden toplumsal olarak kopartır ve rekabetçi parasal birikim aracına dönüştürür. Kapitalizm ile

bilimin üretime uygulanması sonucu bilim doğrudan emekten ayrılır. Oysa üretimin daha önceki aşamalarında sınırlı ölçüdeki bilgi ve dene-

yim emeğin kendisiyle doğrudan bağlantılıdır, emekten ayrı özerk bir güç olarak gelişmez ve bu yüzden genel olarak asla geleneksel biçimde yürütülen ve ancak çok yavaş ve azar azar genişleyen bir uygulamalar toplamı olmanın ötesine geçmez. (1994, 33)

Bundan ötürü, kapitalizmin bilimi doğrudan emekten ayırması, “üretim sürecinin doğal bilimlerin maddî üretim süreçlerine uygulanmasına olanak verecek biçimde tahlil edilebilmesi amacıyla, deneyimle kazanılan ve geleneksel olarak elden ele aktarılan bilginin, gözlemlerin ve meslek sırlarının, bir bilim halini alacak biçimde gelişmesini ve bir araya toplanmasını” birlikte getirir (34). Bu yeniden biçimlenme ve sermaye tarafından “bilimin uygulanması”, “toplu üretimin [diğer] koşullarının bir araya toplanması ve gelişmesinde olduğu gibi, tümüyle, sürecin entelektüel potansiyellerinin bireysel işçinin bilgisi, anlayışı ve hünerinden ayrılmasına ... işçinin bu koşullardan koparılmasına – ayrılmasına – dayanır” (34; krş. Braverman, 1974).

Bilimin kapitalist ediniminin de emeğin kendi zorunlu koşullarından toplumsal olarak ayrılması ve özel kâr arayışı içinde farklı bir tarzda yeniden bir araya getirilmesi sürecinin bir parçası olduğu gerçeği bir kez kavranıldı mı, bilimsel gelişmelerin sermayenin üretimin doğal koşullarını ele geçirip kullanma tarzı tarafından nasıl teşvik edildiği açıklığa kavuşur. “Emeğin aletlerinin makineler biçiminde” sömürü araçları olarak kullanılışı, ön koşul olarak sadece emeğin hünersizleştirmesini değil, ama aynı zamanda, “doğal kuvvetlerin insan kuvvetine boyun eğdirilmesini ve alışkanlıklarla idare etmek yerine bilimin bilinçli uygulamasını gerektirir” (Marx, 1967a, I, 386). Bu anlamda, kapitalizm, “[rutin biçimde] ancak bilimsel olarak çözülebilen pratik sorunlar doğuran ilk üretim tarzıdır” (1994, 32). Dahası, kapitalizmin “doğanın güçlerini *geniş ölçekte* ... kullanması, ancak makinelerin geniş ölçekte kullanıldığı ve buna bağlı olarak işçilerin ve sermayenin emrindeki işçiler arasındaki işbirliğinin yığınsal biçimde bir araya toplandığı yerlerde mümkündür” (32, vba.). “Doğal eyleyicilerin” bu şekilde *bir araya getirilmiş* “kullanımı” da kendi payına “bilimsel bilginin üretim sürecinde bağımsız bir etmen olarak gelişimini” teşvik eder (32).⁶ Kapitalist üretim, bu yolla da “bilime zenginleşme aracı [olarak] servet üretiminin bir aracı olma görevi” (32) yükleyerek bilimsel gelişmeleri doğal olarak teşvik eder. Aynı zamanda, kapitalist gelişim, “doğaya kuramsal olarak boyun eğdirmenin”

en pratik anlamda “araçlarını sağlar”. Bunu, özellikle daha “pratik” amaçlara yönelik bilimsel emeğin parasal ödülleri artırmak ve “genellikle ilk olarak bilimin maddî araştırma, gözlem ve deney araçlarını üretmek” şeklinde yapar:

Bilimler sermaye tarafından zenginleşme araçları olarak kullanıldıkları ve böylece kendileri de kendilerini geliştirenler için bir zenginleşme aracı haline geldikleri ölçüde, bilim adamları bilimlerinin pratik uygulama yollarını keşfetmek için birbirleriyle yarışır. Dahası, mucitlik kendi başına bir meslek haline gelir. Bu yüzden kapitalist üretimle birlikte bilimsel etmen ilk kez, daha önceki çağlarda hayal bile edilemeyecek bir ölçekte bilinçli olarak geliştirilir, uygulamaya sokulur ve var edilir. (32, 34)

Kapitalizmin bilimsel etkinliği teşvik edişini belirtirken, Marx, sermayenin “bilimi yani insanlığın kuramsal gelişimini sömürmesinin” daha az ilerici nitelikteki yönlerinin farkındadır (1994, 33). Üreticilerin üretimin zorunlu koşullarından toplumsal olarak ayrılması ve bu koşulların sermayenin güçleri olarak bilimsel şekilde geliştirilmesiyle “bilim emeğe potansiyel olarak yabancı, ona düşman ve onun üzerinde hâkimiyet kurmuş şekilde gözükür” (34). Örneğin,

toplumun biliminin, genel olarak üretici kuvvetinin birikimiyle makineleşme geliştikçe, genel toplumsal emek kendisini emekte değil sermayede ortaya koyar ... ve işçinin karşısına fiziksel sermaye olarak dikilir. Makinelerde, bilgi ona yabancı, onun dışında gözükür; ve canlı emek kendi kendine hareket eden kendi nesnelleşmiş emeğine boyun eğmiş görünür. (1973, 694-95)

Sermayenin “üretim sürecine bilimi uygulaması” ve bunun sonucu olarak emeğin hünersizleşip makineleşmesi, böylece,

bu süreç boyunca bütün entelektüel gelişimin bastırılmasıyla birlikte gider. Küçük bir vasıflı işçi grubunun meydana çıktığı doğrudur, ama bu, “hünersizleştirilmiş” işçilerin kitlesi karşısında kıyas kabul etmez. ... Maddî üretim süreçlerini bilimin üretime uygulanmasına – pratiğe geçirilmiş bilime – ilk dönüştüren kapitalizmdir, fakat, bunu ancak emeği sermayeye boyun eğdirerek ve işçinin kendi entelektüel ve meslekî gelişimini baskı altına alarak yapar. (1994, 34, 38)

Bilimin ve doğanın üretken kullanımının ancak emeğin sermayeye boyun eğdiği koşullarda meydana geldiği gerçeğinin insanlığın üretimi-

nin ve yeniden üretiminin doğal koşulları hakkındaki bilimsel bilginin toplumsal olarak yayılmasına zarar verdiği ve bunun tersinin de geçerli olduğu açıktır.

Bilimin sermayeye boyun eğmesinin, kökleri sermayenin doğaya satılabilir kullanım değerleri üretmenin aracı olarak davranmasında bulunan, ekoloji karşıtı bir karakteri vardır. Kapitalist üretimle “doğa insan soyu için sırf bir nesne, sırf bir kullanım malzemesi hâlini alır; kendi için bir güç olarak kabul edilmekten çıkar; ve özerk yasalarıyla ilgili bilimsel keşifler, sırf onu, ister bir tüketim nesnesi ister bir üretim aracı şeklinde olsun, insan ihtiyaçlarına boyun eğdirmeye yarayan hileler olarak gözüktür” (1973, 410). Doğayı nicel bakımdan sınırsız, nitel bakımdan tek tip parasal birikim saikiyle bu şekilde araçsal olarak işlemek, onun insanî ve insan ötesi hayatın bekâsı açısından zorunlu çeşitliliğini, karşılıklı bağımlılığını ve sınırlı uyum kapasitesini hiç dikkate almadan gerçekleştirilir (bkz. 7. Bölüm). Sonuç olarak şu sözde “doğaya karşı insanın zaferleri”nin, Marx’ın ömürlük yoldaşının belirttiği gibi, yanıltıcı olduğu çok sık ortaya çıkar: “Bu türden her zafer için doğa bizden ödünü alır. Her zaferin ilk başta beklediğimiz sonucu getirdiği doğrudur, fakat ikinci ve üçüncü aşamalar tümüyle farklı, çoğu kez ilk aşamanın etkisini iptal eden öngörülmemiş sonuçlar getirir” (Engels, 1964a, 182).

Engels, emeğin ve doğanın sermayeye boyun eğdirilmesinin bilimin gelişmesi üzerine nasıl ekoloji karşıtı bir damga vurduğunu da görmüştür. Örneğin, rekabet halindeki kapitalistlerin “sadece eylemlerinin en dolaysız yararlı etkileri ile” ilgilenmeleri, kısılmış bir yansıma halinde, bilimsel pratiğin ekolojik karşılıklı bağlantıları uygun biçimde ele almakta başarısız olması şeklinde gözüktür: “Doğada hiçbir şey tek başına meydana gelmez. Her şey, diğer her şeyi etkiler ve diğer her şeyden etkilenir ve bu çok yönlü hareket ve karşılıklı bağıllık çoğu kez unutulduğu içindir ki doğal bilimcilerimizin en basit şeyler hakkında açık bir görüş elde etmesi engellenir” (1964a, 185, 180).⁷

Ekolojik bilginin gelişmesini ve uygulanmasını engelleyen bir başka etmen, kapitalizmin bilimsel bilginin değerini olduğundan az göstermek yönündeki genel eğilimidir. Marx’ın işaret ettiği gibi, “Bütün bilimsel emek, bütün keşifler ve icatlar ... kısmen canlı emeğin işbirliğinden yararlanılmasına, kısmen de daha önce gelip geçmiş emekçilerin emeğinden yararlanılmasına bağlıdır” (1967a, III, 104). Bunun sonucunda, “kendisini yeniden üretmek için gereken emek zamanının ilk baştaki üretimi

için gereken emek zamanı ile hiçbir ilişkisi bulunmadığından, zihinsel emeğin – bilimin – ürününün” değeri “daima, [gerçek] değerinin çok altında kalacaktır” (1963, 353). Bu olduğundan az değerlendirme, sadece bilimin genel gelişimini kısıtlamakla kalmayıp, aynı zamanda bilimsel emeğin rant sağlayacak “tekel altına alınabilir” bilgi biçimleri üretmeye yönlendirir. Bu yüzden de, toplumun doğayla sağlıklı bir birlikte evrimi için gereken ekolojik bilgi biçimlerinin üretimi toplumsal olarak arka plana atılır.

Doğayı artan biçimde küresel ve yoğun bir tarzda elde edişi, yarattığı yeni çevresel işlev bozuklukları ve doğal bilimleri çarpık biçimde geliştirilmesiyle kapitalizm, yeni ve daha evrensel ekolojik bilinç biçimleri yaratmaktan geri duramaz. “Bugünkü ekoloji” hiç kuşkusuz, “insan toplumunda şimdiden iş başında olan toplumsallaştırıcı ve doğallaştırıcı süreçlerin – insanı insana ve insanı doğaya bağlayan süreçlerin – bir yansımasıdır”; bu ekolojinin konusu “insanın üretim tarzını, doğayla ilişkisi içinde toplumsallaşmış hayatını ve çalışmasını yansıtmaktan” başka bir şey değildir (Parsons, 1977, 88–89). Bu anlamda, kapitalizm insanın doğayla daha az uzlaşmaz ve daha az kısıtlanmış birlikte evrimi için bir potansiyel yaratır:

Böylece, her adımda, doğaya bir fâtihin yabancı bir halka hükmettiği gibi, doğanın dışında duran biri gibi, hükmedemeyeceğimiz – ama etimiz, kanımız ve beynimizle doğaya ait olduğumuz, onun içinde yaşadığımız, ve onun üzerindeki bütün hâkimiyetimizin onun yasalarını öğrenmekte ve doğru biçimde uygulamakta diğer bütün yaratıklardan üstün bir avantaja sahip olmamızdan ibaret bulunduğu – yüzümüze vurulur. ... Ve gerçekte, her geçen günle birlikte bu yasalar hakkında daha iyi bir anlayış kazanıyor ve doğanın geleneksel gidişine yaptığımız müdahalelerin gerek dolaysız, gerek daha uzak sonuçlarını kavıyoruz. (Engels, 1964a, 183)

Ne var ki, insanın üretim faaliyeti değer ve sermaye, piyasa ve özel kârlar tarafından şekillendirildiği sürece, bu ekolojik potansiyel, esas olarak ekoloji karşıtı olan kapitalist gelişimin kenarında köşesinde varlığını sürdürmeye çalışan, görece gelişmemiş ve gereğince yararlanılmamış bir “dışsal olumluluk” olarak kalacaktır. Yararlı, çevre bakımından sağlıklı kapitalizm öncesi ve çağdaş teknolojilerin ticari bakımdan “yaşamaya layık” süreçler ve ürünler tarafından saf dışı edilmesi sürecektir.⁸ Ekolojinin kendisi de, ticarî ya da resmî “gelişim” projeleri için sık sık

bilgisine başvurulacak bir bilimsel uzmanlık alanı olarak kalacaktır, ama, hiçbir zaman, doğayla toplumun insanî ve sürdürülebilir birlikte evrimi için yapılması gerekenlerin genel çerçevesini çizen bir bilim olarak gelişmeyecektir.

Kapitalizmin insanlığı “üretim etkinliklerinin daha uzak doğal sonuçlarını bile fark edecek ve böylece denetleyecek bir konuma” getirmesi bu potansiyelin kapitalizm koşullarında hayata geçirilebileceği anlamına gelmez; bu türden bir “düzenleme... sırf bilgidен daha fazlasını gerektirir. Şimdiye dek var olan üretim tarzında tam bir devrimi ve onunla aynı anda tüm çağdaş yaşam düzenimizde bir devrimi gerektirir” (Engels, 1964a, 183–84). Bu devrimin en önemli görevlerinden birisi, “bilimi bir sınıf egemenliği olmaktan çıkarıp halka ait bir güce dönüştürmektir”. Devrim bunu yapmakla aynı zamanda “bilim adamlarını sınıf önyargılarının pezevenkliği yapmaktan, makam-mevki peşinde devlete asalaklık etmekten ve sermayenin müttefikleri olmaktan çıkarıp, düşüncenin özgür eyleyicilerine dönüştürür”. Çünkü, “bilim gerçek rolünü ancak” üreticilerin kendi üretimlerinin ve yeniden üretimlerinin maddî koşullarından toplumsal ayrılıklarının sona erdiği toplumsal durumda, yani, “Emeğin Cumhuriyetinde oynayabilir” (Marx, 1985, 162).

Kapitalizm ve Tüketim: Ekoloji Karşıtı Bir Vizyon?

Marx’ı doğa pahasına komünizme açılan yüksek üretim yolunun önünü açtığı için kapitalizmi alkışlayan bir düşünür olarak gören Prometeusçu yorumun onun kapitalist üretime getirdiği nitel eleştiriyi hesaba katmakta başarısız olduğunu göstermişim. Marx, kapitalizmin *daha az kısıtlanmış* insanî gelişim biçimleri için bir potansiyel yarattığını öne sürmekle birlikte, bu sistemin sömürücü sınıfsal ilişkilerinin ve doğayı dar anlamda kâr güdüsüyle ediniminin, bu potansiyeli gerçekleştirmesini engellediğinde ısrar eder. Söz konusu potansiyelin gerçeklik kazanması kapitalizm altında gelişen üretici güçlerin ve ilişkilerin, bu koşulların üreticiler ve ait oldukları cemaatlerce kolektif bir biçimde edinilmesine uygun şekilde, nitel bir tarzda yeniden yapılandırılmasını gerektirir. Burada, Prometeusçu yorumun da temelinde bulunan, Marx’ın kapitalizmin tarihsel ilerleme anlayışının kapitalizmce üretilen aynı çeşitten ekoloji karşıtı kitlesel tüketimin yayılıp gelişmesine dayandığı mefhumunu değerlendireceğim. Bir kez daha, Prometeusçu yorumun Marx’ın kapitalist tüketim ilişkilerine getirdiği nitel eleştiriyi ıskaladığı gibi, onun gözünde

kapitalizmce yaratılan – ve kitlesel tüketimin artmasına indirgenemeyecek bir potansiyel olan – gerçek insanî gelişim potansiyelinin üstünden atladığını göstereceğim.

Prometeusçu yorum, özgül bir sınıfsal üretim biçimi olarak kapitalizm hakkında yaptığı nitel tahlili iskaladığı için, Marx'ın “biçimlerinden biri olarak” bu “özgül üretim tarzı”na tekabül eden “özel tüketim tarzı” (Marx, 1988, 69)⁹ hakkındaki tahlilini de ihmal eder. Bu tüketim tarzının ilericiliği, ilk başta ve en fazla, kapitalizmin “önceden konulmuş ihtiyaçların düzeyiyle bağlı olmayan bir üretim biçimi” olduğu¹⁰ gerçeğinden kaynaklanır. Rekabetçi parasal birikim, “toplumsal ihtiyaçlarda ve onları tatmin etme araçlarında bir genişleme” yaratarak “insanın üretici kapasitesini gelişmeye ve buradan insanî yetileri yeni yönler doğrultusunda harekete geçmeye mecbur bırakır” (1988, 199). 5. Bölümde tartıştığımız gibi, “durmadan yeni sanayi kollarının ortaya çıkmasına neden olan şey, kesinlikle emeğin, kitlesel üretimin, nüfusun ve artık nüfusun bu üretim tarzı tarafından yaratılan verimliliğidir” (1977, 1035). Kullanım değerlerini kârlı biçimde satılabileceklerini düşünerek üreten tek tek firmalar, kendilerini sadece daha önceden ifade edilmiş ihtiyaçları tatmin edecek mallar üretmekle kısıtlamazlar. Sadece *diğer* firmaların önceden hizmet ettiği müşterileri için rekabet etmekle kalmaz, aynı zamanda yeni pazarlar oluşturmaya çalışırlar. Bunun için de, maliyetleri ve fiyatları düşürmek kadar, ürün çeşitlendirme ve yeni ihtiyaçları karşılayacak yeni ürünler geliştirme stratejilerine de başvururlar. Üretimin her türlü özel hüner ve nitelikten arındırılması ve makineleşmesi ve böylece büyük sabit sermaye birikimlerinin kullanılmasıyla birbiriyle yarışan girişimler açısından “üretimin sürekliliği mutlak bir zorunluluk hâline gelir”; bu da, pazarlama çabalarını artırmak ve gerek üretimde gerek tüketimde yeni ihtiyaçlar yaratmak için daha büyük bir itki sağlar (1987, 530). Bu yolla, “üretimin ölçeği var olan ihtiyaçlarca denetlenmek yerine, üretilen ürünün miktarı üretim tarzının kendisinin dayatmasıyla durmadan büyüyen üretim ölçeği tarafından belirlenir” (1977, 1037–38). Tek tek her kapitalistin amacı “her bireysel ürünün olabildiğince çok ödenmemiş emek içermesi” olsa da “bu ancak üretim aşkına üretim yapmakla elde edilebilir” (1038). Yukarıda sözü edilen “yeni sanayi kollarının yaratılması” ile birlikte bu durum, kapitalizmin “durmadan genişleyen ve durmadan zenginleşen bir ihtiyaçlar sistemi” yaratmadan edemeyeceği anlamına gelir.

Marx'ın bu ihtiyaç yaratma sürecinde gördüğü insanî potansiyeller, ekoloji karşıtı bir kitlesel tüketim taraftarlığına indirgenemez. Bunu görmeye başlamak için *Grundrisse*'de Marx'ın sermayenin "üretici güçlerin artmasına ve gelişmesine dayanan artı değer üretiminin, yeni bir tüketim üretmeyi gerektirmesinin; daha önce üretim çevriminin genişlediği gibi tüketim çevriminin de genişlemesine ihtiyaç duymasının" üç yolunu saydığı pasaja dikkat edin. Bu pasajda Marx, tüketicinin genişlemesinin, "önce: Var olan tüketicinin nicel olarak artması; ikinci olarak: Var olan ihtiyaçların daha geniş bir çevrime yayılmasıyla yeni ihtiyaçların yaratılması; *üçüncü olarak: yeni ihtiyaçların üretilmesi ve yeni kullanım değerlerinin keşfedilip yaratılması*" şeklinde gerçekleştiğini bildirir (1973, 408).

Bu üç gereklilikten yalnız birincisinin tümüyle niceliğe ilişkin olduğuna dikkat edin. İkincisi, kullanım değerlerine daha geniş bir erişimi içerdiği ölçüde niteldir (bu konu biraz ilerde daha geniş ele alınacaktır). Oysa üçüncüsü, tüketicinin genel düzeyinden çok, tüketilen kullanım değerlerinin *bileşiminin* zenginleşmesine işaret ettiği için, bütünüyle niteldir. Hepsi birlikte bu üç gereklilik, sırf tüketim fırsatlarının daha önce bu olanaklardan yoksun bırakılanların da yararlanabileceği şekilde genişlemesi anlamında değil, bu fırsatların ve karşıladıkları ihtiyaçların doğal ve toplumsal *içeriklerinin* daha çeşitlenip zenginleşmesi anlamında da, nitel olarak *daha az kısıtlanmış* bir insanî tüketim vizyonu ile uyumludur. Gerçekten de Marx, yukarıdaki sıralamayı yaptıktan hemen sonra, kapitalizmin "yeni ihtiyaçlar keşfetmesi, yaratması ve doyurması" ile önü açılan insanî potansiyeli tümüyle nitel bakımdan tanımlamıştır: Komünizmde üretimin amacını

"toplumsal bir varlık olarak insanın tüm potansiyellerinin geliştirilmesi, olabilecek bütün ihtiyaçları karşılayabilecek bir üretimin sağlanması – en üst derecede kültüre kavuşması için pek çok hazzı tatması gereken bu varlığın en tam ve en evrensel toplumsal ürün olarak üretimi" (1973, 409)

şeklinde betimler.

Niteliğe önem veren bu yorum, "tarihsel olarak ortaya çıkan ihtiyaçlar – üretimin kendisi tarafından yaratılan ihtiyaçlar, toplumsal ihtiyaçlar – kendileri toplumsal üretim ve ilişkilerin sonucu olan ihtiyaçlar *zorunlu* ihtiyaçlar olarak görülmeye başlandıkça, gerçek zenginliğin düzeyi de

yükselir” (1973, 527) şeklindeki düşüncesiyle de uyumludur. Marx’ın burada işaret ettiği nitel zenginleşme, sadece genel olarak ihtiyaçların değil, özel olarak “zorunlu” ihtiyaçların, yani, doğrudan üreticilerin ihtiyaçlarının toplumsallaşmasını içerdiğinden, aslında iki yanlıdır. Kapitalizmin üreticilerin ihtiyaçlarını toplumsallaştırması gizil olarak bu üreticilerin toplumsal ve doğal bakımdan daha az kısıtlanmış bir gelişme olduğunu barındırır. Marx bu hususu lüks tüketim ve zorunlu ihtiyaçlar arasındaki eski antitezin ortadan kalktığı noktaya dek geliştirir: “*Lüks, doğal zorunluluğun karşıtıdır. Zorunlu ihtiyaçlar bireyin kendisini doğal bir nesneye indirgeyen ihtiyaçlardır. Sanayiin gelişimi eski lüksleri olduğu kadar bu doğal zorunluluğu da askıya alır*” (1973, 528).

Kapitalizm, gitgide daha fazla yoğun ve evrensel biçimde doğal koşullara bağlanan yaygın ve karmaşık bir emek ağı geliştirmek ve buna bağlı olarak emeğin ve doğanın zenginlik yaratıcı birleşik gücünü artırmakla, ihtiyaçların genelleşmesi üzerindeki eski genel kısıtlamaları gevşetir. Ama bundan fazlasını da yapar: Toplumsal ve doğal bakımdan görece daha az kısıtlanmış ihtiyaçların artık ürüne el koyan bir azınlık sınıfın tekelinde olmasının mantığını da geçersiz kılar. Kapitalizm her iki yolla lüks/zorunluluk ikiliğini “askıya almak” için bir temel yaratır.

Bu akıl yürütme çizgisi kapitalist tüketim tarzının tarihsel bakımdan ilerici olan bir başka yönüne götürür. Bu yön Marx’ın düşüncesinin sınıfsal temelini daha iyi gösterir. Marx’a göre, kapitalizmin üreticileri üretimin doğal koşullarından toplumsal olarak ayırması, paradoksal biçimde, emekçi sınıfın tüketim alanındaki toplumsal statüsünün – işçilerin ve tüketimlerinin tikel maddî koşullara bağlı olduğu toplumsal sistemlerle karşılaştırıldığında – yükselmesini sağlar (krş. Fine ve Leopold 1993; Fine, 1994). Örneğin, işçinin “hayat tarzının tümüyle feodal tımar tarafından belirlendiği” feodalizmin aksine, kapitalizmde “işçi, parasıyla canı ne istiyorsa onu yapar” – öyle ki bu anlamda kapitalizm en azından, “ataerkil olan her şeyin yıkıldığı” ve ilk kez olarak emekçilerin “verili bir ilişkiye tâbi olmaktan azâde” olduğu ilk toplumsal sistemdir (Marx, 1976a, 436–37). Aslında, işçi emek gücünün karşılığında bir kez para aldı mı “bu paranın sahibi olarak ... genel dolaşımda diğer para sahipleriyle aynı ilişkiyi sürdürür” (1987, 507). İşçinin ücret olarak aldığı para da diğer bütün piyasa katılımcılarının gibi (en azından büyüklüğünün izin verdiği ölçüde) “genel zenginliği, genel toplumsal biçimi içindeki zenginliği ... her türlü doyum olasılığını” temsil eder (507):

O, [emek gücünü] zenginliğin genel biçimiyle mübadele ettiği için, sahip olduğu eşdeğerin sınırları ölçüsünde genel zenginliğe katılır. ... Ne tikel bir nesneyle ne de tikel bir doyum biçimiyle bağlıdır. Tüketim alanı nitelikçe değil nicelikçe sınırlıdır. Bu onu köle, serf vb.'den farklı kılar. (1973, 283)

Kısacası, ücretli emekçinin “tüketimi” sermaye ile emek arasındaki “ekonomik ilişkinin dışına düşer” ve bu durum “diğer toplumsal üretim tarzlarındaki işçilerle kıyaslandığında ilişkisini temelden değişikliğe uğratar” (283–84). Bu değişikliğin ekolojik mücadeleler açısından taşıdığı imaların bazıları 13. Bölümde ele alınacaktır; burada Marx’ın sermaye–emek ilişkisiyle emekçi sınıfın önünde açılan tüketim fırsatlarıyla ilgili niteliksel ve ilişkisel yaklaşımıyla ilgiliyim. Marx’ın esas vurgusu, kapitalizmde işçilerin elde edebildiği ve tükettiği maddî malların niceliği üzerinde değildir. O, işçilerin tüketim olanaklarının daha az kısıtlanmış, daha zengin bir karakter kazanmasıyla ilgilidir. Örneğin, işçinin “işler iyiyken zevklerinin alanını nasıl genişletebildiğinden” söz ederken hazcı maddî tüketim ayinlerini değil “işçinin daha yüksek, hattâ kültürel doyumlara katılması, kendi ilgi alanlarını geliştirmesi, gazetelere abone olması, kurslara devam etmesi, çocuklarına eğitim sağlaması, zevklerini geliştirmesi vb. uygarlıkta kendisini köleden ayırt eden yegâne payını” artırmasını kast etmektedir (287). Kısacası kapitalizmin tüketim konusundaki ilericiliğinin iflâh olmaz biçimde ekoloji karşıtı olan bir yönü bulunmamaktadır.

Toparlarsak, Marx’ın, işçi sınıfının daha yüksek ve kaliteli tüketimi için toplumsal ve maddî bir zemin hazırlamasını kapitalizmin tarihsel ilericiliğinin en önemli unsurlarından biri olarak gördüğü doğrudur. Kendi zamanında, hattâ dünyanın bütünü düşünüldüğünde bugün bile, işçiler arasında tüketimin miktar ve kalite olarak olağanüstü düşük olduğu göz önüne alındığında, bu hususta ısrar ettiği için Marx’ı kim suçlayabilir? Ne var ki, ancak yaklaşımının niteliksel ve ilişkisel karakteri göz ardı edilmekle, Marx, kapitalizmin ekoloji karşıtı kitlesel tüketim biçimlerini insanî gelişimin tarihsel bakımdan ilerici temeli olduğu için destekleyen bir düşünür olarak gösterilebilir. Bu durum kapitalizmde işçi sınıfının tüketim olanaklarıyla ilgili eleştirel tahlili göz önüne alındığında daha da açıklığa kavuşur. Bu tahlilin temel çıkış noktası, “mübadelede” işçi “kapitalistin karşısında eşiti, mübadeledeki taraflardan herhangi biri” olarak gözüксе bile aslında “bu eşitliğin işçinin kapitalist ile ... mübadelenin dı-

şında” üretimdeki ilişkisi tarafından “tâ başından bozulmuş” olmasıdır (1973, 284).¹¹

İşçi sınıfının tüketimi sermaye-emek ilişkisi tarafından nasıl “bozulur”? İşçinin parasal ücret kazanabilmesi için işçinin emek gücünün üretimde sömürülmesinin kapitalist için kârlı olması gerekir. Bu gereklilik kapitalistin ödeyebileceği ücret üzerine bir kısıtlama getirir, bu kısıtlama da, meta biçiminde satın alınması gerektiği ölçüde işçilerin tüketimine sınırlama getirir. Kısıtlanan şey sadece tüketimin miktarı değil kalitesidir de, çünkü kısıtlı ücretler işçileri daha kalitesiz mallar almaya zorlar:

Pamuk, patates ve ispirotolu içkiler neden burjuva toplumunun dayanaklarıdır? Çünkü bunları üretmek için gerekli emek miktarı en düşük düzeydedir ve bunun sonucunda fiyatları da son derece düşüktür. Niçin azâmî tüketim miktarını asgârî fiyat belirler?.. Çünkü sefalet üzerine kurulu bir toplumda en bayağı ürünler en büyük sayılarda kullanılmayan ölümöl önceliğine sahiptir. (1978a, 57)

Kapitalizm lüks/zorunlu ikiliğini destekleyen önceki maddî ve toplumsal kısıtlamaları dağıtmaya eğilimliyse de “bunu ancak *antitetik bir biçimde* yapar, bunu yaparken sadece lüksün karşısına bir başka özgül toplumsal zorunlu standardı koyar” (1973, 528). Zorunlunun bu “özgül toplumsal standardı” sermayenin mutlak maddî gereksinimi, yani, sömürülebilir emek gücünün ve onun kârlı bir biçimde sömürülebilmesi için gereken koşulların yeniden üretimi tarafından sınırlanır (bkz. 5. Bölüm). Sonuç olarak, kapitalistlerin ve artık ürüne el koyan diğer sınıfların lüks tüketiminin üretimde işçilerden sızdırılan artı değerın gerçekleşmesi için sermaye açısından bir gereklilik haline gelmesiyle, lüks ile zorunlu arasındaki karşıtlık yeni bir biçimde yeniden üretilir. Örneğin, “makine emeği ... aynı emek zamanı içinde üretilen meta miktarını artırır”; bu artan üretkenlik çoğu kez “işçilerin tüketimine *girmeyen* malların üretimine ... hasredilen emek miktarında bir artış” olarak değerlendirilir ve böylelikle işçi sınıfının tüketimi üzerindeki nicel ve nitel kısıtlamaları gevşetmek yerine “kalabalık bir üst sınıfın yerleşebileceği temeli genişletir”. Marx’ın dediği gibi, “üretici olmayanlar için zenginlik üreten ve bu yüzden bu zenginliği ancak kendisini elde edebilenlerin yararlanacağı biçimlerde üretmek zorunda olan bir toplum için, lüks mallar mutlak bir zorunluluktur” (1977, 1046).¹² Sermayenin daha geniş, daha az kısıtlanmış bir tüketim çevrimi yaratmaya olan eğilimi, böylece, bizzat kendi

sömürücü sınıfsal doğasının koyduğu bir engele çarpar, “ihtiyaçlar ve doyurulma araçlarının alanının genişlemesi işçinin hayatın zorunlu gereksinmelerine zincirlenmiş olmasıyla koşullanmıştır” (1988, 199). Bu anlamda, kapitalizmin “ihtiyaçları ve bu ihtiyaçları karşılama araçlarını çoğaltması” bizzat üreticiler arasında “bu ihtiyaçların ve araçların yokluğunu” besler (1964, 149).

Kapitalizmin işçi sınıfının hayatını kısıtlaması hem üretimde hem tüketimde işçilerin *doğal ihtiyaçlarının* niteliksizleştirilmesini getirir. Marx, tüketim bakımından bu niteliksizleştirmenin özellikle en düşük ücretli işçiler için aldığı boyutları şöyle anlatır:

Temiz hava bile işçi için gereksinme olmaktan çıkar. İnsan mağara hayatına geri döner, ancak bu mağara artık uygarlığın hasta edici soluğuyla kirlenmiş ve ancak iğreti bir biçimde işgal ettiği bir yer, her an elinden çekilip alınacak yabancı bir barınak, kirasını ödemediği gün kapı dışarı edileceği bir yerdir. Bu mezar için ödeme yapmak zorundadır... Işık, hava, vb. – en basit *hayvanî* temizlik – insanca bir ihtiyaç olmaktan çıkar. *Pislik*, insanın bu kirlenmesi ve kokuşması – (kelimenin gerçek anlamında) uygarlığın *lağımı* – onun için *hayatın bir unsuru* halini alır. *Doğal olmayan* bu korkunç ihmal, bu kokuşmuş doğa, insan için bir *hayat unsuru* haline gelir. Değil insanî duygularını, *gayri insanî, hattâ* hayvanî tarzda bile bütün duygularını yitirmiştir, ... *hayvanî* ihtiyaçları bile ortadan kalkmıştır. (1964, 148–9)

Doğal tüketim ihtiyaçlarının kapitalistçe niteliksizleştirilmesi yoluyla işçilerin doğa altı bir konuma indirgenmesi Marx ile Engels’in çalışmalarının önemli hattâ merkezî temalarından biridir (örneğin, bkz. Marx, 1967a, I, 654–67; Engels, 1973, *passim*; 1979, 40–46). İşçilerin doğal ihtiyaçlarının üretim alanında niteliksizleştirilmesine gelince, 10. Bölümde Marx’ın sermayenin çalışma zamanını doğal olmayan bir şekilde genişletme yönündeki yapısal eğilimi hakkındaki tahlilini görmüştük. İşçinin insanın aşağısında bir “yük hayvanı”na indirgenmesi sermayenin işyeri güvenliği pahasına bağlı sermaye ve diğer harcama kalemlerinden tasarruf etmesinde de görülür. Sermaye, masrafları kısmak amacıyla işçilerin önlenebilir “iş kazaları”na kurban gitmesine, “temiz havadan yoksun kalması”na, “zehir soluması”na vb. kayıtsız kalır (Marx, 1971, 257; 1967a, III, 94).¹³ “Emekçinin hayatının ve sağlığının” üretimde böyle “savurganca harcanması” kendi başına işçinin serbest zamanının ve tüketiminin nitelikçe doğal düzeyinin altına düşmesine yol açar (1967a,

III, 86). Gerçekten, çalışma zamanı işçinin “gelişme ve işleminin normal moral ve fiziksel koşullarını soymayı” içerdiği sürece, tüketimi, serbest zamanı ve aile hayatı kalitesizleşmez de ne olur?¹⁴ “İşçinin etkinliğinin kendi etkinliği değil kendini yitirmesi” haline geldiği üretimde yaşanan yabancılaştırma, işçinin “ancak – yemek, içmek, üremek, ya da en fazla barınmak ve giyinmek gibi – hayvanî işlevlerinde kendisini özgürce etkin hissettiği” bir durum yaratır:

ve bu insanî işlevlerinde artık kendisini sadece bir hayvan olarak hissederek. Hayvanî olan insanî, insanî olan hayvanî hale gelir. Tabii ki, yemek, içmek, üremek vb. aynı zamanda sahici insanî işlevlerdir de. Fakat soyut olarak alındığında, diğer bütün insanî etkinlikler alanından ayrılarak kendi başına ve nihai amaçlara dönüştürüldüklerinde, hayvanî işlevlerdir. (Marx, 1964, 111; krş. Engels, 1973, 141–42).

Yabancılaştırılmış emeğin serbest zaman ve tüketimde de kendini göstermesi, Engels’in makineleşmiş fabrika emeği örneğini kullanarak işaret ettiği üzere, böylece işçileri kendi doğal varlıklarından ve doğadan daha da yabancılaştırır.

İşçinin etkinliği kolaylaştırılmış, kas gücü harcanmasına gerek kalmamıştır, ama işin kendisi son derece anlamsız ve tekdüze hale gelmiştir. Zihinsel etkinliğe hiç yer bırakmaz ve dikkatini başka bir şey düşünmemekte toplamaktan başka bir şey talep etmez. Ve böyle bir işe, tüm zamanını alan ve kendisine sadece yemek ve uyumak için birazcık zaman bırakan, açık havada fiziksel egzersiz ya da doğanın keyfini çıkarmak için hiç zaman tanımayan bir işe mahkûm olmak, ... böyle bir ceza insanı vahşi bir hayvan düzeyine geriletmez de ne yapar? (1973, 158)

Engels’e göre, “uzun çalışma saatleriyle yaşadıkları büyük kentlerde Doğadan en ufak bir zevk alma şansını bulamamaları” sanayi işçilerinin hayatının trajedilerinden biridir (1973, 275). Bu bakış açısının Marx ve Engels’in ekoloji karşıtı yorumlarıyla bağdaştırılması son derece güçtür. Bununla birlikte, Marx ve Engels, burada da kapitalizmin ihtiyaçları ve tüketimi geliştirmesini diyalektik, nitel ve ilişkisel bakımdan ele alırlar. Kapitalizm tarafından insanî gelişimin daha kısıtlanmış biçimlerinin önünün açıldığını kabul etmekle birlikte, bu sistemin ihtiyaç karşılama yollarına getirdiği sınıfsal sınırlamaların bu olanağın nitel ve nicel olarak gerçekleşmesine nasıl engel olduğuna işaret etmekten de geri kalmazlar. Bu yaklaşımla Prometeusçu kitlesel tüketim yorumları arasındaki keskin

farklılık, Marx'ın değeri ve artı değeri cisimlendirme yeteneğindeki kullanımların değeri türleri hakkındaki eleştirel yorumlarıyla daha da açıklık kazanır.

Her şeyden önce, “kapitalist üretimin gelişmesi” ve emeğin üretkenliğinin artmasıyla “*malların niceliğinde, satılması gereken kalemlerin sayısında, bir artış olur*” ve böylece “*pazarın durmadan genişlemesi kapitalist üretim için bir zorunluluk haline gelir*” (1977, 967). Sermaye bu zorunluluğu yerine getirme yönündeki çabalarında, değerin kullanım değerinin tikelliğinden biçimsel olarak soyutlanmasından yardım alır. (bkz. 7. Bölüm) Bu “soyutlanma, kullanım değerinin doğasının, metanın tikel kullanım değerinin bu şekliyle” sermaye ile “bağdaşmaz” olduğu anlamına gelir (1973, 284). Bütün mesele metanın kârlı biçimde satılabilme – artı değerın parasal gerçekleşmesinin aracı olarak hizmet görme – yeteneğinde olduğu için, herhangi bir metanın toplum açısından, yani alıcılar açısından taşıdığı kullanım değerinin gerçek ya da hayalî olması fark etmez (1988, 315). Aynı şekilde, sermaye durmaksızın, fiilî talebe bizzat kendi sınıfsal ilişkilerince getirilen sınırlamaların üstesinden gelmeye çalışır ve “[işçileri] tüketmeye yöneltmenin, mallarına yeni çekicilik kazandırmanın ve kesintisiz laf kalabalığıyla yeni ihtiyaçlar esinlemenin yollarını arar” (1973, 287). “Kapitalizmin “ürünleri ve ihtiyaçları yayması”, bu yolla, “dikkatle tasarlanmış ve iyi hesaplanmış bir şekilde, gayri insanî, doğal olmayan ve *hayalî* ihtiyaçların hizmetine sokulur” (1964, 147). Kapitalist,

kendisini başkalarının en pespaye fantezilerinin hizmetine sokar, insanlarla ihtiyaçları arasında pezevenklik yapar, hastalıklı iştahlar uyandırır, insan *zaaf*larından yararlanmak için pusuda bekler – ki bütün bunların karşılığında para talep edebilsin... Sanayi ihtiyaçların inceltilmesi üzerinde döner, ama aynı şekilde ihtiyaçların *kabalaştırılması*, ama, yapay bir şekilde, yani gerçek doyumlarının *kendi kendini uyuşturmakla* sağlanacağı şekilde kabalaştırılması üzerinde de döner. (148, 153)

Kapitalizmin tümüyle ticarileşmiş tüketim ilişkileriyle “sanatın zafferleri” gitgide “karakter yitimiyle elde edilir” ve “üretim aşkına üretim, tam zıttı şeklinde ... insan üretkenliğinin gelişmesi olarak değil de, insanın bireysel üretkenliğinin gelişiminin karşısına antitez olarak çıkarılmış bir maddî zenginlik gösterisi olarak gözükür” (1969, 500; 1994, 109). Kullanım değerinin bu şekilde yabancılaşması paranın toplumsal iktida-

rının daha da gelişmesini temsil eder. Paranın toplumsal gücü “içinde her türlü kullanım değerinin varlığını yitirdiği tümüyle soyut bir zenginlik şeklinde” gelişir; bu süreç “mal sahibi ile meta arasındaki her türlü ilişki”de bir-eyi “kendi bireyselliği ile tümüyle yabancı ve dışsal bir ilişkisi olan soyut bir kişiye” çevirme eğilimindedir (1987, 451). Paranın toplumsal iktidarının kökünün sermayenin üretim sürecinde emek ve doğa üzerinde kurduğu iktidara dayandığı göz önüne alındığında (5. ve 7. Bölümlere bkz.) Marx’ın kullanım değerinin bu yabancılaşmasını “emek gücünün, sermayenin gerçekleşme sürecinin sıradan bir konağı olarak *kendi maddî karakterinde* soğurulması” (1973, 693; vba) ile ilişkilendirdiğini görmek şaşırtıcı olmamalıdır. Gerçekten sermayenin “muazzam kitlesel miktarlarda mekanize üretimi ... ürünün üreticinin doğrudan ihtiyaçlarıyla ve böylece de doğrudan kullanım değeriyle her türlü bağlantısını tahrip eder”. Marx bu sonucun “ürünün üretim biçiminde ta başından verili olduğunda, yani, ürünün yalnızca bir değer taşıyıcısı olarak üretildiği ve kullanım değerinin yalnızca bu amaç açısından bir önem arz ettiğinde” ısrarlıdır (694):

Ürünün evrensel bakımdan zorunlu biçimi olarak ... meta, kapitalist üretimin seyri içinde ortaya çıkan geniş ölçekli üretimde kendini bulur. Ürün, doğaca gitgide artan biçimde tek yanlı ve yoğun hale gelir. Bu durum ona toplumsal bir karakter verir. Ürünün karakteri var olan toplumsal ilişkilere sıkıca bağlanırken üreticisinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik kullanım değeri tümüyle tesadüfî, gayri maddî ve zorunlu olmayan bir özellik olarak gözüktür. (1977, 953)

Marx, elbette ki kapitalizmin “gitgide artan biçimde tek yanlı ve yoğun” üretim ve tüketiminin yirminci yüzyıl boyunca ne türden ekoloji karşıtı biçimler alacağını önceden tam olarak göremezdi. Bununla birlikte, Engels ile birlikte, emeği ve doğayı rekabetçi parasal birikimin koşullarına dönüştürmenin kaçınılmaz sonuçları olarak maddenin doğal dolaşımında yol açtığı sağlıksız düzensizlikleri ve (insan ve insan dışı) doğal sınırları aşırı zorlamaya olan eğilimini açıkça ortaya koymuştur (7., 9. ve 10. Bölümlere bkz.). Marx’ın – özellikle kitlesel üretimin ticarî olarak emilebilmesi için” yapay ihtiyaçlar yaratması olmak üzere (1977, 953) – kapitalist tüketim hakkındaki eleştirel yorumları, kesinlikle kapitalizmin temelden ekoloji karşıtı karakterine ışık tutmaktadır. Bütün bunlar, Marx’a getirilen Prometheusçu yorumun çarpıtılmış ve tek yanlı bir yo-

rum olduğunu gösterir. Bu yorum, Marx'ı komünizmi kapitalist kitlesel üretim ve tüketim düzenini basitçe devam ettiren bir sistem olarak gördüğü yönündeki yanlış bir iddiaya dayanır.

Sonuç

Marx, kapitalizm insanî gelişimin daha az kısıtlanmış bir biçimi için potansiyel yaratsa bile, bu potansiyelin ancak ve ancak kapitalizmin geliştirdiği üretici güçler ve üretim ilişkilerinin komünizm tarafından nitel bir dönüşüme uğratılmasıyla gerçekleşme olanağı bulacağını öne sürer. Prometeusçu yorum Marx'ın daha az kısıtlanmış insanî gelişim hakkındaki nitel vizyonunu keyfî bir biçimde doğa pahasına kitlesel üretim ve tüketimi artırmayı öven bir anlayışa dönüştürür. Bu yanlış tanım Marx'ın kapitalist üretim ve tüketim hakkındaki nitel ve sınıf temelli eleştirisini göz ardı eder. Marx'ın eleştiricilerini yanlış yola sürükleyen şey, belki de, şimdiye dek olan insanî gelişimin sömürücü sınıfsal karakterinden kaynaklanan toplumsal bakımdan uzlaşmaz ve kısıtlı karakterini anlamakta başarısız olmalarıdır. Kapitalizm, sınıfsal sömürüye dayanak oluşturan maddî kıtlık gerekçesini ortadan kaldırmakla bu tür toplumsal uzlaşmazlık ve kısıtlamaların tarihsel zorunluluğunu da ortadan kaldırır:

Burjuva üretim tarzı üretimin toplumsal sürecinin – bireysel uzlaşmazlık anlamında değil, bireylerin toplumsal varoluş koşullarından kaynaklanan bir uzlaşmazlık anlamında – son uzlaşmaz biçimidir, fakat, burjuva toplumu içinde gelişen üretici güçler aynı zamanda bu uzlaşmazlığın çözümünün maddî koşullarını da yaratır. Bu toplumsal oluşumla insan toplumunun tarih-öncesi de sona erer. (Marx, 1970, 21–22)

Marx, 1859 Önsöz'ünde bu hususu açıkça vurgulamamış olsa da, kapitalizm hakkındaki tahlilinden, sınıf uzlaşmazlıkları ile uzlaşmaz nitelikteki insan-doğa ilişkileri arasında bir bağlantı olduğu sonucu çıkar. O zaman buradan da, kapitalizmin insan toplumunun tarih-öncesini sona erdiren toplum biçimi olmasının, ek olarak bu toplumsal biçimin uzlaşmaz bir insan-doğa ilişkisine dayanan son toplumsal biçim olduğu anlamına geldiği sonucu da çıkacaktır. Bu bakış açısından, Prometeusçu yorum insanlığın sınıflara bölünmüş tarih-öncesini karakterize eden uzlaşmaz, kısıtlı insanî gelişim biçimleriyle Marx'ın görüşünde komünizmin vadettiği daha az kısıtlı, toplumsal bakımdan uzlaşmaz olmayan insanî gelişim biçimlerini birbirine karıştırmaktadır. Komünizmde insanın

gelişmesi artık tek tek insanların çoğunluğunun zararına işleyen bir süreç olmayacağı gibi, aynı şekilde, insan varoluşunun doğal koşullarının tahribi pahasına da gerçekleşmeyecektir.¹⁵ İşin gerçeği, Marx'ın gözünde insanın doğal ve toplumsal karakterlerinin birliği hatırdta tutulduğunda, insanın tarih-öncesinin bu iki özelliğinin zorunlu biçimde birlikte var olduğu açıktır (4. ve 14. Bölümlere bkz.).

11. BÖLÜM / NOTLAR

¹ Sol-Yeşil kanattan Marx'a yöneltilen Prometecilik suçlamalarının kullanışlı bir derlemesi için bkz. Foster (1995, 108-9).

² Bu yüzden, kapitalizmin "emeğin nesnel koşullarını geliştirmesi emeğin gücünün büyümesi olarak değil tersine bu nesnel koşulların yaşayan emek üzerindeki gücünün büyümesi şeklinde gözüktür" (Marx, 1994, 196). Marx'a göre, "kapitalist üretim sürecinin" kilit bir "karakteristiği", toplumsal olarak sermaye tarafından temsil edilen "emeğin nesnel koşullarının, yabancılaşmış ve bağımsız bir biçimde, kendi başlarına güçler olarak, emeğin karşısına dikilmesidir" a.g.e.). (Bu husustan aşağıda daha uzun söz edilecektir.)

³ "Burjuva toplumuna uzun vadede ve bir bütün olarak bakarsak, toplumsal üretim sürecinin nihai sonucu, daima toplumun kendisi, yani, toplumsal ilişkileri içinde insanların kendisi olarak gözüktür... Sürecin koşulları ve nesnelleşmeleri aynı şekilde onun uğraklarıdır ve sürecin tek özneli bireylerdir, ancak, birbirleriyle sürekli ürettikleri ve yeniden ürettikleri karşılıklı ilişkiler içindeki bireyler. Yaratıkları zenginlik âlemini yenileyebilen bile kendilerini yenileyen bireylerin kendi hareketlerinin durmak bilmez süreci" (Marx, 1973, 712).

⁴ Marx'ın üretimin nitel bir dönüşümü için "uzun mücadeleler" vizyonunun ekolojik geçerliliği, Roy Morrison'ın "– topluluk topluluk, mahalle mahalle, bölge bölge vadedilen – ekolojik eşitlerin yaratılması mücadelesi ekolojik bir demokrasi kurma mücadelesidir. Temelden bir toplumsal dönüşüm için aşağıdan verilen bir mücadele ve çalışmayı temsil eder" ifadesinde (1995, 188) dolaylı bir destek bulur.

⁵ Bu sürecin ABD'deki gelişimi için bkz. Noble (1977) ve Du Boff (1989).

⁶ Marx'ın işaret ettiği gibi: "Emeğin sermayeye gerçek boyun eğişiyle, ... emek gücünün üretken gücünün gelişmesi toplumsal emeğin üretici güçlerinin gelişmesinde gerçekleşir ve ancak bu noktada doğal kuvvetlerin, bilimin ve makinelerin doğrudan üretime geniş ölçekte uygulanması mümkün olur" (1994, 106).

⁷ Modern bilimsel kuram ve pratiğin yeterince diyalektik, yani, ilişkisel ve holistik olmayışının en ayrıntılı Marksist eleştirisi için bkz. Levins ve Lewontin (1985). Aynı yazarların *Capitalism, Nature, Socialism*'deki son makaleleri de bu bakımdan dikkate değerdir (Levins ve Lewontin, 1994; Lewontin ve Levins, 1996a, 1996b, 1997a, 1997b).

⁸ Komünizmin üreticileri üretim koşulları karşısındaki yabancılaşmalarından genel kurtuluşunda kapitalizm öncesi teknolojilerin oynayabileceği olası rolün tartışılması için bkz. 14. Bölüm.

⁹ Tüketim tarzı ve üretim tarzı arasındaki karşılıklılık, Marx'ın üretime tanıdığı belirleyici rolden çıkar (1973, 88–100, özellikle 92). Marx'ın düşüncesinin bu yönünün aydınlatıcı bir irdelemesi için bkz. Fine ve Harris (1979, 8–12).

¹⁰ Bu durum, kapitalizmin “üretim ana amacının kişisel tüketim olduğu, ancak artığin bir meta olarak satıldığı bir üretim tarzına boyun eğmeyi” (Marx, 1988, 69) gerektirdiği gerçeğinden kaynaklanır. Daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. 5 ve 7. Bölümler.

¹¹ Marx'ın *Katki*'sının müsveddesinde koyduğu gibi: Kapitalist tarafından “[işçinin] emek yeteneğinin satın alınması, alıcı ve satıcıyı bu yeteneğin kullanılışı eyleminde, doğal olarak, üreticinin dışında bir nesne olarak varolan nesnelleşmiş emeğin satın alınmasında olduğundan başka bir ilişki içine sokar” (1987, 506).

¹² Bu konuda Marx'ın ilk yazılarından başlayarak görünür bir süreklilik vardır. Örneğin 1844 Paris Elyazmalarından Marx, kapitalizmin nasıl “bir yandan incelmış ihtiyaçlar ve tatmin araçları, öte yandan ihtiyaçları tam ve dizginsiz soyut basitliğine indirgeyerek hayvanca bir barbarlık ürettiği”ne dikkat çeker (1964, 48). Benzer şekilde, *Kapital*'de “kapitalist birikimin temel oluşturduğu, işçi sınıfının en çalışkan kesimlerinin açlık kıvransları ile zenginlerin kaba ya da incelikli aşırı tüketimi arasındaki yakın bağlantıdan” söz eder (1967a, I, 657). Aynı eserin taslaklarından birinde de şu pasajı görebiliriz: “Artı ürün sermaye birikimiyle nicecekçe ve değerce büyür; bu yüzden durmadan daha büyük bir bölümünün lüks ürünler... işçi sınıfının tüketimine girmeyen tüketim araçları olarak üretilmesi mümkündür” (1988, 226).

¹³ Marx'ın kapitalist sanayi tahlilinin yapısal olarak sahip olduğu çevreci bilinç aşağıdaki gibi pasajlarda açıkça görülür: “Burada fabrika emeğinin altında işlediği maddî koşullara şöyle bir değineceğiz. Aşırı kalabalık makinelerin yarattığı ölüm ve sakatlık tehlikesi bir yana, sıcaklığın yapay olarak yükselmesinden, havanın tozla dolmasından, sağır edici gürültüden bütün duyu organları aynı derecede zarar görür... Toplumsal üretim araçlarının fabrika sistemi tarafından olgunlaştırılan ve aşırı geliştirilen iktisatlı kullanımı, sermayenin elinde çalışan işçinin hayatı gerekliliklerinin sistemli hırsızlığına döner, işçinin rahatı için koşulların çalınması şöyle dursun, mekânın, ışığın, havanın üretim sürecinin tehlikeli ve sağlıksız yan etkilerinden korunma hakkının çalınması” (1967a, I, 425–27).

¹⁴ Bu durum, nasıl “ürünlerinin kullanımının tüketicilerin kendilerini içinde buldukları toplumsal koşullar tarafından belirlendiğini ve bu koşulların kendilerinin de sınıf uzlaşmazlığına dayandığını” gösterir (Marx, 1978a, 57)

¹⁵ Marx'ın işaret ettiği gibi: “Başlangıçta insan türünün yeteneklerinin gelişmesi insan bireylerinin hattâ sınıflarının çoğunluğunun zararına gerçekleşirse de sonunda bu çelişkiyi ortadan kaldırır ve bireyin gelişimiyle uyum içine girer” (1968, 118).

Doğa ve Kapitalizmin Tarihsel Sınırları

Bu bölümde doğa ve çevre krizleri Marx'ın kapitalizmin tarihsel sınırları hakkındaki tahlili bağlamında ele alınacaktır. Bu tarihsel sınırlar, Marx'ın işaret etmiş olduğu aşırı birikim ve sermayenin kârlılığının azalması yönündeki eğilimlerden daha fazlasını içerir. Bu sınırlar, kapitalist ilişkilerin, kâr için üretim ile insan ihtiyaçları için üretim arasındaki yapısal çelişkinin tarihsel olgunlaşması olan genel bir krizini de kapsar. Söz konusu çelişki birçok biçim alır, bu biçimler birikim krizlerini de içerir, ama, sadece bu krizlerden ibaret değildir.¹ Çevre krizlerini kapitalist ilişkilerin bu tarihsel krizinin bir parçası olarak incelemekle kapitalizmden komünizme geçişte ekolojik çatışmaların oynayacağı potansiyel rol görülebilir.

Marx, kapitalizmin doğa ile uzlaşmaz ilişkisini tahlil etmiş ve komünizm olarak adlandırmaya lâyık her türlü düzenin çevresel sürdürülebilirlik üzerine kurulmak zorunda olduğunu ortaya koymuş olmakla birlikte, ekolojik krizlerle kapitalizmin tarihsel krizi arasında bağlantı kurmamıştır (bkz. 14. Bölüm). Bu boşluğun nedeni açıktır: “Devrimci iyimserliğe olan eğilimiyle Marx, ... gözlediği ekolojik kriz eğilimlerinin gerçekten kritik bir hal almasından çok önce, kapitalizmin yerini özgürce bir araya gelmiş üreticiler toplumuna bırakacağına inanmıştı” (Foster, 1997, 287). Her ne olursa olsun, bu bölümde, kapitalizmin ekolojik kriz eğilimlerinin Marx'ın kapitalizmin tarihsel krizi projeksiyonuyla uyumlu olmakla kalmayıp, aynı zamanda bu projeksiyona hatırı sayılır bir zenginlik kazandırdığı gösterilecektir. Böylelikle ekolojik kaygıların Marx'ın kapitalizmden komünizme geçiş projeksiyonuna dâhil edilebilmesi için değil, aynı zamanda Marx'ın kapitalist kriz tahlilinin çevre sorunları ve biyolojik kriz konusunda geçerli olmadığı şeklindeki son moda görüşe karşı koymak için de gerekli zemini sağlar.

Sözü edilen moda görüşün bir örneği Marx'ın gözünde “krizleri yaratan mekanizmanın ... *Kapital*'in III. Cildinde kapitalist üretimin önün-

deki *gerçek engelin bizzat sermayenin kendisi* olduğunu ifade ettiği üzere, kapitalist üretim tarzı altında gerçekleşen birikim sürecinin çelişkili içsel doğası olduğunu” öne süren Thomas Weisskopf’ta (1991) bulunabilir. Bu yorum, Marx’ın kapitalist üretimin “gerçek engelinin sermayenin kendisi” olduğu şeklindeki tahlilinde üretimin doğal ve toplumsal koşullarının dışta bırakıldığı varsayımına dayanır ve böylece onun kapitalist kriz tahlilini, doğa ve toplumla bir ilgisi olmaksızın “birikim sürecini aksatan” kârlılık sorunlarıyla ilgilenen teknik bir analize indirger(71). Weisskopf buradan hareketle “ekonomik etkinliğe nihaî olarak bitimli nitelikteki çevre koşullarınca getirilen sınırlara ilişkin her türlü kaygının Marks’ın ol-maktan çok Ricardocu nitelikte” olduğu sonucuna varır. Aynı şekilde, “dizginlenmemiş bir piyasa sisteminin yıkıcı toplumsal sonuçlarından kaygı duymayı” da {Marx’a değil} “temelli bir biçimde Polanyi’ye özgü bir kaygı” olarak niteler (86–89.² Marx’ın “bizzat üretim tarzının hayatiyetini tehdit eden” şeyin sadece devrevî ya da geçici kârlılık krizlerinin değil kapitalizmin temel çelişkisinin ta kendisi olduğu yönündeki tahlilinin kenarından dolaşan Weisskopf, Marksçı kriz kuramının – “çağdaş kapitalizmin evrimini ve potansiyel çelişkilerini tahlil etmek için ... *her şekliyle* – yetersiz kalacağı” hükmüne varır (70, 71, 74; vba). Kısacası, tarihsel vizyonunun kapitalizmin “genelleşmiş bir kriz” üretme eğilimi hakkında ne derece aydınlatıcı olduğuna ilişkin ciddi bir araştırma yapmaksızın, Marksizmden vazgeçmemiz tavsiye edilir.

Marx’ın kapitalizmin tarihsel sınırları hakkındaki görüşünü böyle basit ve aceleci bir tarzda bir yana atmaya karşı uyarıcı bir not olarak, öncelikle Marx’ın kapitalizmin temel çelişkisi ve doğal koşulların bu çelişki içinde aldığı yer hakkındaki kavrayışını tanımlayacağım. Bu kavrayış 1844’ten itibaren yazdıklarında tekrar tekrar ortaya çıkar. Bu yüzden, ikinci adımda Marx’ın birikim krizlerini kapitalizmin temel çelişkisinin *kendisini ortaya koyuş biçimlerinden* birisi olarak ele aldığını belgeleyeceğim. Marx’ın kapitalist ilişkilerin tarihsel kriziyle ilgili projeksiyonu, söz konusu temel çelişkinin kapitalizmin gelişimiyle yoğunlaşması, üretim araçlarının “özel mülkiyetinin” “kendisiyle çelişkiye düşmesi ve kendisini her bakımdan ortadan kaldırması” (Marx ve Engels, 1980, 52) şeklinde yorumlanabilir. Ve son olarak, çevre krizlerini Marx’ın kapitalizmin tarihsel krizi hakkındaki görüşüne dâhil edecek ve bu görüşü kapitalizmin çelişkileri hakkında son zamanlarda James O’Connor tarafından ortaya atılan (1988, 1991a, 1998) alternatif görüşün karşısına çıkaracağım.

Kapitalizmin Temel Çelişkisi

Marx'a göre kapitalizmin temel çelişkisi; "üretimin maddî koşullarının ve bunlara karşılık düşen mübadele ilişkilerinin" kendisi aracılığıyla geliştiği "toplumsal birleşme biçimleri yığınının karşıtlığa dayalı karakteri"nde yatar (1973, 159). Marx'ın burada sözünü ettiği karşıtlık, Weisskopf tarafından kısmen aktarılan (1991, 71) pasajdan açıkça anlaşılacağı gibi, özel kâr amacıyla üretim ile insanî ihtiyaçları karşılamak üzere yapılan üretim arasındaki çelişkidir:

kapitalist üretimin gerçek engeli *sermayenin kendisidir*. Sermayenin ve kendini genişletmesinin, üretimin başlangıç ve bitiş noktası, dürtüsü ve amacı olarak gözükmesi; üretimin sadece *sermaye* için olması ve bunun aksinin söz konusu olmaması, üretim araçlarının sırf üreticiler *toplumunun* yaşam sürecinin durmadan genişlemesinin araçlarından ibaret olmasıdır. (Marx, 1967a, III, 250).

Açıkça görüldüğü gibi, Marx kapitalizmin "gerçek engel"ini kârlılık krizleriyle *özdeşleştirmemektedir*. Onun yerine, bu engel, daha temel bir düzeye, üretimin "dürtü ve amacı"nın insan ihtiyaçları ve özellikle de toplumsal olarak gelişen ihtiyaçlar ya da üreticilerin "yaşam süreci" değil de özel kâr olmasına yerleştirilir. Gerçekten, birkaç sayfa sonra, Marx, kapitalist üretimin söz konusu bu engel ya da sınırını, üretimin "toplumsal gereksinmeler yani toplumsal olarak gelişmiş insan varlıklarının gereksinmelerince değil belirli bir kâr oranınca" belirlenmesi şeklinde tanımlar (1967a, III, 258) Üretimin dürtü ve amacının insanî – toplumsal ihtiyaçlardan böyle yabancılaştırılması, üretimin zorunlu koşullarının, üreticilerin bu koşullardan toplumsal olarak ayrılmalarına uyumlu bir şekilde, kâr amacıyla elde edilmesi ve işletilmesini içerir (5. Bölüme bkz.). Kapitalizmin "tarihsel ortaya çıkışı" bu yüzden "emeğin kendi toplumsal biçimlerinin emeğin karşısına yabancı güçler olarak konulduğu bir soygun, bir yabancılaştırma sürecidir" (1988, 311). Bunun ardından kapitalizmin temel çelişkisi ya da "gerçek engel"inin, "toplumsal üretimin kapitalistte kişileşen koşullarının gerçek üreticilerden yabancılaştırılması" şeklinde ifade edilebileceği gelir (1967a, III, 264).

Marx'ın gözünde, "üretimin toplumsal koşullarının bu koşulların gerçek yaratıcıları karşısında kazandığı bağımsız konum", tam da "üretici güçlerin, genel zenginlik vb.'nin, bilgi vb.'nin ürünü olan ... tüm gelişimin, tek tek çalışanların *yabancılaştığı*; kendi emeğinden doğan koşullarla kendi koşulları olarak değil, *yabancı bir zenginliğin*, kendi sefaletinin

koşulları olarak ilişkiye girdiği bir tarzda görünmesinden” dolaydır ki “sermayeye engel” oluşturur (1991, 144; 1973, 541). Toplumsal olan, gerek işçilerin “kendi emeklerinin toplumsal karakteri”, gerekse de “üretim koşullarının, *topluluğun* emeği ile bir araya gelmiş üretim koşulları olarak sağladığı toplumsal karakter” şeklinde olsun, kendilerinin “dışında var olan ... emeğin sömürülmesinin araçlarından başka bir şey olmayan” bir tarzda işleyen “*kapitalistçe*, işçilerden bağımsız ve üretim koşullarının kendisine ait” bir güç olarak görüldüğü ölçüde, gerçek üreticilere yabancılaşır (1977, 1052–53, 1055).

Emeğin ve üretim koşullarının bu yabancılaşması ile “emeğin ve koşulların *toplumsal* üretici güçlerinin gelişimi” doğanın içinde iş gören kolektif emeğin olmaktan çok “*sermayenin edimi* olarak gözükür” (Marx, 1963, 392). Kapitalistin üretim üzerindeki kişisel denetimi “eyleyicisi kapitalist olan bir toplumsal güç ... bir nesne şeklinde toplumun karşısına dikilen, yabancılaşmış ve bağımsız bir toplumsal güç olarak gitgide öne çıkar” (1967a, III, 264).³ “Aslında, kapitalistin işçi üzerindeki hâkimiyeti bağımsız *emek koşullarının*, kendilerini işçiden bağımsızlaştırmış koşulların, işçi üzerindeki hâkimiyetinden başka bir şey değildir (1977, 989). Bu yüzden, kapitalizmin “gerçek engeli” ya da temel çelişkisi “sermayenin geliştirdiği genel toplumsal güç ... ile üretimin bu toplumsal koşulları üzerinde bireysel kapitalistin sahip olduğu güç arasındaki çelişki” şeklinde de ifade edilebilir. “Toplumsal üretimin kapitalist edinimle [bu] uyumsuzluğu” (Engels, 1939, 296) Marx ile Engels’in kapitalizmin tarihsel krizi projeksiyonlarında kilit önem taşır.⁴

Toparlarsak, kâr için üretimle insan ihtiyaçları için üretim arasındaki çatışma, üretimin koşullarının üreticiler ve üreticilerin ait olduğu cemaatlerden yabancılaşması ve toplumsal üretimle bireysel edinim arasındaki gerilim, Marx’ın gözünde kapitalizmin temel çelişkisinin eşit önemdeki ifadeleridir. Hangi ifade kullanılırsa kullanılsın, “kapitalist üretimin gerçek engeli” açık bir biçimde sermayenin doğal koşulların kâr amaçlı edinimini ve bunun sonucunda bu koşulların üreticilerin ihtiyaçlarına ve bir bütün olarak toplumun “yaşam sürecine” yabancılaşmasını anlatır. 6. ve 11. Bölümlerde Marx’ın “üretim koşullarının yabancılaşmasını” tahlilinin nasıl açıkça “bizzat doğal unsurları” da (Marx, 1963, 345) kapsadığı belgelenmişti. Marx, “doğanın kuvvetlerini” kapitalizmde “ancak ... artı emek elde etmenin araçları olarak, bu yüzden de emeğin karşısına sermayeye ait güçler şeklinde dikilmiş olarak gözüken” üretim koşulları

(391–92) arasına katar. Marx’a göre, doğal çevre – üretimin bütün zorunlu koşulları gibi – topluluğun emeğiyle birleşince işe yaradığı ölçüde, toplumsal bir karaktere haizdir. Doğa rekabetçi parasal birikim dürtüsüyle edinildiği, yeniden şekillendirildiği ve talan edildiği sürece, bu toplumsal karakter, kapitalist bir karakter olacaktır. Üretimin doğal koşullarının, üreticilerin “duyusal dış dünyayı, ... doğayı düşmanca karşılama dikilen yabancı bir dünya” olarak yaşayan, “doğanın kürek mahkûmları” olmasına neden olan yabancılaştırma, kapitalizmin Marx tarafından ortaya konan temel çelişkinin, “hiçbir şekilde üreticilerin ihtiyaçlarınınca değil, kapitalistin kârı tarafından belirlenen üretimin” merkezî unsurudur (1964, 109, 11; 19568, 527).

Burada, kapitalist üretimin “üreticiyle kayıtsızlık ve çelişki içinde bir üretim” olarak nitelenmesinin Marx’ın bütün yazıları boyunca ortaya çıkan bir tema olduğu belirtilmelidir (1977, 1037). 1844 Paris Elyazmaları’nda kapitalizmde “şeyler dünyasının artan değerinin insanlar dünyasının değerden düşmesiyle doğru orantılı bir şekilde ilerlediği”ni eder. Çünkü, “emek daha güçlü hale geldikçe işçi daha güçsüz hale gelir; emeğin zekâsı arttığı ölçüde işçi daha az zekî hale gelir” (1964, 107, 109). Sonuç olarak, işçinin toplumsal ve doğal bir varlık olarak “insanî nitelikleri, ancak kendisine yabancı sermaye için var oldukları ölçüde var olur” (120). Genç Marx, kapitalist yabancılaştırma çoğu kez toplumsal varlıklar olarak bütün insanlarda ortak olan bir ruhtan ayrılmak bakımından ifade eder:

İnsanlar doğalarının harekete geçmesi sayesinde bir insanî ortak hayat, birey tekinin karşısına dikilen soyut bir evrensel güç değil, ama her insan bireyinin özü ya da doğası, kendi öz etkinliği, kendi öz hayatı, kendi öz ruhu, kendi öz zenginliği olan bir toplumsal öz yaratır ve üretirler. ... Ne var ki, insan kendisini insan olarak tanımadıkça ve dünyayı insanca düzenlemedikçe bu ortak hayat yabancılaştırma biçiminde görünür, çünkü öznesi olan insan kendisinden yabancılaştırmıştır. (1967b, 271–72)

Kimileri bu tür ifadelerin genç Marx’ta idealist kalıntıların varlığını ele verdiğini ileri sürebilirse de, (kesinlikle bir ‘olgunluk’ dönemi eseri olan) *Grundrisse*’de bile, “canlı emek sırf nesneleşmiş ölü emeği gerçekleştirmenin, onun içinde kendi ruhunu kaybederken, hayat veren bir ruhla ona sızmanın aracı olarak gözüktüğü” ölçüde “emeğin toplumsal ruhunun tek tek işçilerden ayrı, nesnel bir varlık kazandığı” ifade edilir (1973, 529, 461; vba.). Ne olursa olsun, önemli olan tinsel ifade tarzı değil, ka-

pitalist üretimin temelden çelişkili yabancılaştırıcı doğasıyla ilgili temel temanın sürekliliğidir. Bu tema, Marx ile Engels'in materyalist tarih anlayışının tam bir damgasını taşıyan ilk eserlerinde yani *Alman İdeolojisi*'nde de ortaya çıkar. Bu eserde yazarlar, kapitalizmde ve diğer sınıflı toplumlarda "toplumsal etkinliğin" yabancılaşmış bir tarzda "sabitlenmesinin", "kendi ürettiğimiz bu şeyin denetimimizin dışına çıkan, beklentilerimizi engelleyen, hesaplarımızı boşa çıkaran maddî bir güç olarak tepemizde pekişmesinin, şimdiye kadar ki tarihsel gelişimin başlıca etmenlerinden biri" olduğunu söylerler; öyle ki,

Toplumsal güç, yani, işbölümünün yol açtığı şekilde farklı bireylerin işbirliğinden kaynaklanan çarpılarak çoğalmış üretici güç bu bireylere ... kendi öz birleşik güçleri olarak değil, kökeninin ve amacının cahili oldukları, bu yüzden de artık denetlemeye güç yetiremedikleri kendi dışlarında var olan yabancı bir kuvvet olarak gözükür. (1976, 53-54)

Dahası, "insanların kendi öz ürünlerine [bu] yabancılaşmış tutumunun ortadan kaldırılması" kendisi sayesinde "insanların mübadelenin, üretimin ve birbirlerine karşı davranış tarzlarının denetimini yeniden kazanacakları" şekilde "üretimin komünistçe düzenlenmesini" gerektirir (54). Bu yüzden, kapitalizmin temel çelişkisinin olumsuzlanması Marx'ın komünizm projeksiyonunun merkezi bir ilkesidir (bkz. 14. Bölüm).

Kapitalizmin Temel Çelişkisi ve Birikim Krizleri

Marx'a göre, kapitalizmin temel çelişkisi birikim krizlerine indirgenemez, tersine, bu tür krizler, "kapitalizmin sadece geçici, tarihsel bir üretim biçimi" olduğunu gösterecek şekilde bu temel çelişkiyi "açığa vurur" (1971, 84). *Grundrisse*'de söylediği gibi, "toplumun üretici gelişimi ile o zamana dek var olan üretim ilişkileri arasındaki uyuşmazlık kendisini keskin çelişkiler, krizler, çarpıntılar içinde ifade eder" (1973, 749, vba).⁵ *Kapital*'de "kapitalist üretimin özgül engeli"nin yani, bir yanda kâr için üretimle öte yanda üreticilerle bağlı bulundukları topluluklar için "zenginlik yaratma" arasındaki "çarpmışma"nın, "kısmen devrevî krizlerde görüldüğü" anlatılır (1967a, III, 263-64; vba). Marx, bu ilişkiyi kâr oranlarının düşme eğilimiyle ilgili tartışması bağlamına kadar genişletir:

Kapitalist üretim tarzının sınırlılıkları, (1) emeğin üretkenliğinin gelişmesinin, kâr oranlarının düşmesinden, bir noktada bu gelişmeyle uzlaşmaz bir çatışmaya girecek olan ve krizler yoluyla durmadan üstesinden gelinmesi gereken bir yasa yaratmasıyla; (2) Üretimin genişlemesi ya da da-

ralmasının ... üretimin toplumsal gereksinmelerle yani, toplumsal olarak gelişmiş insan varlıklarının ihtiyaçlarıyla ilişkisinde değil, belirli bir kâr oranınca belirlenmesiyle; yüzeye çıkar (258).

Açıkçası, Marx, kapitalizmin temel çelişkisini Weisskopf'un öne sürdüğü gibi "krizleri yaratan mekanizma"ya indirgemez (1991, 71). Aksine, insanî-toplumsal gereksinmeleri karşılamak için değil kâr için üreten bir sistem olarak kapitalizmin temel çelişkisi, – "durmadan krizlerle üstesinden gelinmesi gereken" bir eğilim olan – kârlılığın düşmesi biçiminde "yüzeye çıkar". Örneğin, kapitalizm işçileri düşük ücretleri kabule zorlamak, emeği yoğunlaştırmak, devlet bütçesinde baskıcı kısıtlama politikalarına gitmek, ya da "kitlesele üretici güçlerin zorunlu tahribi" yoluyla krizlerin üstesinden gelebilir, ama bu yöntemlerle hiçbir şekilde kapitalizmin temel çelişkisi çözülmüş olmaz (Marx ve Engels, 1968, 41). Aksine, "üreticiler toplumunun yaşam sürecine" karşı, "kendisini korumasının bir koşulu olarak ... sermayenin şiddetli tahribi" ile birlikte yürütülen bu saldırılar, toplumsal üretimin koşullarının, ne derecede, toplumsal insanın ihtiyaçları değil kâr amacıyla yapılan yabancılaştırmış bir zenginlik haline geldiğini grafik bir biçimde ortaya koyar. Kısacası, sermaye birikimindeki krizler ve *toparlanmalar* "kapitalizmin yerini daha yüksek bir toplumsal üretim durumuna bırakmasının gerekliliği hakkındaki en çarpıcı öğüttür" (Marx, 1973, 749–50).⁶

Bu perspektifin önemli sonuçlarından biri, işçi sınıfının daha iyi yaşama ve çalışma koşulları için verdiği mücadelelerin, özel kâr için üretimle insanî-toplumsal ihtiyaçlar için üretim arasındaki çelişkinin en yoğun hale geldiği kriz ve sermayenin yeniden yapılanma dönemlerinde fazladan bir önem kazandığıdır. Marx'a göre, bu mücadelelerin genel başarısı, tarafların "krizler"i kapitalizmin "ötesini gösteren işaretler" olduğunu ne zaman algılayacaklarına ve "yeni bir tarihsel biçimi benimsemek için bu uyarı" yönünde yaratıcı bir tarzda harekete ne zaman geçeceklerine bağlıdır. Sermayenin kâr oranlarını yükseltmek amacıyla doğayı (çevreci düzenlemeleri aşındırıp etkisizleştirmek ve doğal kaynakları özelleştirmek yoluyla) daha da ticarileştirme yönündeki çabalarının ve bunun karşısında doğayla daha sürdürülebilir ve insan ihtiyaçlarına öncelik tanıyan karşılıklı bir ilişki kurulmasına yönelik halk mücadelelerinin Marx'ın krizlere stratejik yaklaşımına doğal bir biçimde eklenmesi beklenebilir.

Buradaki temel husus, birikim krizlerinin kapitalizmin temel çelişkisinin *tezâhür*lerinden ibaret olduğu ve kesinlikle onunla *özdeşleştirilme-*

meleri gerektiğidir: Çünkü böyle bir özdeşleştirme *sermaye* için iyi olanın kaçınılmaz olarak *toplumun bütününü* için de iyi olduğu kuruntusuna dayanır. Burada sunduğum yorum, Marx'ın kapitalizmin temel çelişkisini pek çok farklı görünüşleri içinde de ele almış olmasından dolayı bir destek görür. Örneğin, sermayenin üretim üzerinde sahip olduğu "yabancılaşmış toplumsal güç, bu şekilde üretim koşullarından mahrum bırakılan geniş insan yığınlarının sayısını durmadan artırır" (1991, 144). *Kapital'*de işsizlikteki – hiçbir şekilde kriz dönemleriyle sınırlı olmayan – bu gideerek büyüyen artıştan "kapitalist birikimin mutlak genel yasası" olarak söz eder (1967a, I, 530). Bununla da kalmayarak, göstermiş olduğum gibi, üretimin doğrudan üreticiler karşısında yabancılaşması emeğin hünersizleştirilmesi biçimini alır: Sermaye "emek kitlesini hünerle birleştirse de bunu emeğin fiziksel gücünü yitirdiği bir tarzda yapar; hüner işçide değil makinede ve fabrika içinde her ikisinin bir bütün halinde bir araya getirildiği özgül bileşimde bulunur" (1973, 529). Sonuç olarak, kapitalizmin temel çelişkisi "emeğin koşullarının emeği hattâ teknolojik olarak da tahakküm altına alma ve aynı anda onun yerine geçme, onu baskı altına alma ve bağımsız biçimlerinde gereksiz kılma" eğiliminde tezâhür eder (1977, 1055). Kâr için üretim ile insan ihtiyaçlarının karşılanması için üretim arasındaki çatışma kapitalizmin "anarşik rekabet sisteminde" daha da açığa çıkar. Bu rekabet "emek gücünün ve üretimin toplumsal koşullarının merhametsizce israfıdır", söz konusu israfın içine "şu ân için vazgeçilmez görünen, ancak kendi başlarına gereksiz ve yararsız sayısız meslek ve iş kolunun yaratılması" da girer (1967a, I, 530). Son olarak, kapitalizmin üretici güçleri – "ancak bütün zenginliğin özgün köklerinin, toprak ve emekçinin kanunu kurutmak üzere" – (507) geliştirmeye olan eğilimi de kapitalizmin "gerçek engeli" ya da temel çelişkisinin bir başka önemli tezâhürüdür. (bkz. 9. ve 10. Bölümler)⁷

Kapitalist İlişkilerin Tarihsel Krizi⁸

Bir önceki alt başlıkta Marx'ın birikim krizlerini kapitalizmin temel çelişkisinin pek çok *belirtilerinden* biri olarak ele aldığı gösterildi. Bu gerçek, Marx'ın "üretim tarzının kendisini nihâî olarak tehdit eden yapısal krizleri" kâr oranının düşmesinden kaynaklanan krizlere indirgediği (Weisskopf, 1991, 71) iddiasını ciddi bir kuşkuyla karşı karşıya bırakır. Kapitalist ilişkilerin Marx'ın öngördüğü tarihsel krizi en doğru biçimiyle giderek ağırlaşan birikim krizlerinin basit bir işlevi değil de kapitalizmin

yapısal çelişkisinin – üretimin üreticilerin ihtiyaçlarından yabancılaşmasının – olgunlaşması olarak yorumlanabilir. Başka bir deyişle, ilke olarak, kârlılıkla ilgili sorunlar olmasa bile, kapitalizmin insanî ihtiyaçları karşılama yeteneği bakımından tarihsel bir kriz yaşaması çok mümkündür. Örneğin, birikim krizleri sırasında sermayenin özel kârlılığı restore etmek için gereksindiği önlemler üreticilerin ve bağlı bulundukları toplulukların ihtiyaçları ile *artan biçimde* çatışmaya girerse bu olabilir.⁹

Daha önce belirtildiği gibi, kapitalizmin üreticileri üretimin zorunlu koşullarından toplumsal olarak ayırması, emeğin ve doğanın üretici güçlerinin *toplumsal* üretici güçler olarak daha evrensel şekilde gelişmesini sağladığı ve bu yolla insan ihtiyaçlarının daha az kısıtlanmış bir tarzda geliştirilmesi ve doyurulması için bir potansiyel yarattığı ölçüde, tarihsel olarak ilerici bir yöne sahiptir. Tersinden bakıldığında, kuşkusuz, bu gelişme ancak rekabetçi parasal birikimin bir aracı olarak gerçekleşir. Kapitalizmin içinde geliştiği ve emekle doğayı sömürdüğü tarihsel-toplumsal biçimler, doğayla uyumlu ve daha az kısıtlanmış bir insanî gelişimin gerekleri tarafından değil, işçilerden artı emek sızdırmak ve bunu satılabilen kullanım değerleri şeklinde nesnelleştirmek yoluyla artı değer üretmek ve gerçekleştirmek güdüsü tarafından belirlenir. Sermayenin üretimi toplumsallaştırması kapitalistin toplumsal üretim üzerindeki bireysel denetimince temsil edilen yabancılaşmış ve sömürgeci bir toplumsallıktır.

Kapitalizmin hem tarihsel olarak ilerici hem de insanî ihtiyaçlar karşısında yabancılaştırıcı bir sistem olduğu gerçeği, bu sistemin tarihsel sınırlarının, yabancılaştırıcılığını tarihsel ilericiliğine kıyasla gitgide artırma-yaya yönelik yapısal bir eğilim taşımasında bulunacağını akla getirir. Bu, örneğin, sermayenin üretimi geliştirmesi *bizzat* kapitalist ilişkileri üretici güçlerin daha da gelişmesiyle uygunsuz hale getirdiğinde, olabilecektir. Sorun, bu gerilimlerin sermaye ile emek arasındaki sınıfsal ilişkinin yeniden üretilmesiyle çatışacak noktaya ne zaman ulaşacağıdır. Marx'a göre, bu noktaya, bu sınıfsal ilişki içinde ve sayesinde yaratılan üretici gelişme, artık bu ilişkiyle uyumsuz hale geldiğinde ulaşılır. Bu noktada – sermaye ile emek arasındaki sınıfsal ilişki olarak anlaşılan – “bizzat sermayenin kendisi”, “kapitalist üretimin gerçek engeli” olarak kendini gösterir. (1967a, III, 250).

Sorun bu şekilde ortaya konursa, kapitalizmin tarihsel krizinin asal kaynağını bulmak zor olmayacaktır. Sorun, kapitalizm üretimi toplumsallaştırmak yoluyla emeğin ve doğanın zenginlik üretici güçlerini geliş-

tirse bile, *bizzat* bu toplumsallaştırmanın, özel, rekabetçi parasal birikimi, üretimin insanî ihtiyaçların fiilî karşılanması bakımından daha da geliştirilmesi gereğiyle gitgide daha bağdaşmaz kıldığı gerçeğine indirgenir. Marx'ın ortaya koyduğu gibi: "kapitalist üretimin içsel gelişimi özel üretimin durmadan daha fazla ortadan kalkmasından oluşur"; öyle ki, "işçinin üretimin koşullarıyla ilişkisi ortak, toplumsal bir çevreyle ilişkisi halini alır" (1994, 230–31). Sermayenin "üretim araçlarını merkezîleştirme- si ve emeği toplumsallaştırması" yavaş yavaş "... bunların kapitalist ortamlarıyla bağdaşmaz hale geldikleri bir noktaya ulaşır", yani, "sermayenin tekeli, kendisinden fıskırdığı, birlikte ve altında geliştiği üretim tarzının ayağındaki bukağı haline gelir" (1967a, I, 763).¹⁰

Marx ile Engels, kapitalist ilişkilerin bu tarihsel krizini birbiriyle ilişkili üç açıdan değerlendirir: Toplumsal üretimle bireysel edinim arasındaki yoğunlaşan çelişki; değer zenginliğin ölçüsü olmakla giderek uyumsuz hale gelmesi; ve bir toplumsal biçim olarak sınıfsal sömürünün, üretimin toplumsallaşmasıyla giderek bağdaşmaz olması.

Toplumsal üretimle bireysel edinim arasındaki artan gerginlik kısmen, sermayenin üretimi toplumsallaştırmasının "sahipler arasında eşdeğerlerin mübadelesi olarak metaların mübadelesini ve bağımsız bireysel üretimi gerektirdiği ölçüde meta üretiminin temellerini tahrip ettiği" (Marx, 1977, 951) gerçeğinden kaynaklanır. Engels, bunu *Anti Dühring*'de açık bir biçimde özetlemiştir. Burada, önce kendi üretim araçlarına sahip özel bireysel emekçilerce yürütülen varsayımsal bir kapitalizm öncesi meta üretimi sistemi betimler – bu sistemde edinim her emekçinin "kendi öz emeğine ... dayanmaktadır" (1939, 295). Ne var ki, üreticileri, artık kapitalist tarafından denetlenen üretim araçlarından toplumsal olarak ayıran kapitalizmin devreye girişiyle,

üretim araçlarının büyük işlikler ve imalathanelerde toplanması, gerçekte toplumsal üretim araçlarına dönüşmesi gerçekleşti. Ancak, toplumsal üretim araçlarına ve toplumsal ürüne hâlâ, daha önce oldukları gibi, bireysel üretim araçları ve bireysel ürünmüşçesine davranılıyordu. ... Artık bu ürünün, kendisinin değil, münhasıran başkalarının *emeğinin* ürünü olmasına rağmen, emeğin aletlerinin sahibi hâlâ ürüne el koymaya devam ediyordu. Böylece, artık toplumsal olarak üretilmiş olan ürün, bu yüzden, üretim araçlarını doğrudan harekete geçiren ve onu gerçekten üretenlerce değil, kapitalistlerce temellük ediliyordu. Üretim araçları ve üretimin kendisi özünde toplumsal olmuştu. Fakat kendi ürününün sahibi olan ve onu pazara getiren bireylerce gerçekleştirilen özel bir üretimin mantığına

uygun bir edinime konu oluyorlardı. Üretim tarzı, dayandığı varsayımları ortadan kaldıran bir edinim biçimine tâbi kılınmıştı. Yeni üretim tarzına kapitalist karakterini veren bu çelişkide *bugünün bütün çatışması tohum halinde şimdiden mevcuttur*. Yeni üretim tarzı, bireysel üretimi geriye önemsiz kalıntılardan başka bir şey bırakmadan ortadan kaldırarak bütün belirleyici üretim alanlarında ve belirleyici ekonomik öneme sahip bütün ülkelerde üstünlük kazandıkça, *üretimin toplumsal niteliğiyle edinimin kapitalist niteliği arasındaki uyumsuzluk da o ölçüde açık bir biçimde ortaya çıktı*. (295-96)

Bu yolla, bireysel edinimle toplumsal üretim arasındaki bu gerilim toplumsal üretime yapılan bireysel katkılarla ondan sağlanan bireysel ödüller arasındaki bağlantının giderek artan bir şekilde keyfî ve uyumsuz hale gelmesinde kendini gösterir. Bu keyfilik sermayenin ve emeğin paylarına düşen ödüllerin *eşitsizliğinden* ve işçilerin ücretinin esas olarak sermayenin işçilerden daha önce çekip almış olduğu birikmiş artı değerden ödenmek suretiyle aslında kendileri tarafından ödendiği gerçeğinden daha fazlasını içerir.¹¹ Daha temelinde, bu gerilim bize sermayenin doğanın yardımıyla toplumun kolektif emeği tarafından üretilen zenginliğin özel edinimi olduğunu anlatır. Böyle bakıldığında, toplumsal üretimle özel edinim arasındaki gerilim, bizzat metanın yapısında var olan kullanım değeri ile değişim değeri arasındaki çelişkinin daha da gelişmesini temsil eder. Üretimi “dışsallıklar”ın istisnadan çok kural olduğu nesnel olarak kolektif bir eyleme dönüştürmekle, sermayenin bizzat kendisi, özel parasal hesaplamaların, rekabetin ve kârların toplumsal rasyonalitesini olumsuzlar.¹²

Marx, kapitalist edinimin “emeğin kendisinin toplumsal emek olarak örgütlenişiyse” ne derece çeliştiğini belirlemenin bir yolunu ortaya atmıştır. bunun için, kapitalizmin, kapitalist edinimi *bütünüyle* ortadan kaldırmaksızın “[özel] mülkiyeti ve özel emeği ortadan kaldırdığı”, “çelişkin biçimler”in ne dereceye dek geliştiğine bakılmasını önerir (1967a III, 266; vba). Bu çelişkin biçimler arasında, “kapitalist üretimin kendi çerçevesi içinde sermayenin özel mülkiyet olarak ortadan kaldırılmasını” temsil ettikleri için, malî sermayeye, özellikle de hisse senetli şirketlere büyük vurgu yapar. Marx’ın işaret ettiği gibi,

bu kamulaştırma kapitalist sistem içinde çelişik bir biçimde, toplumsal mülkiyetin az sayıda kişi tarafından edinilmesi olarak gözükür ... Hisse biçimine dönüşüm hâlâ kapitalizmin sınırları içerisinde hapsolmuştur; bu yüzden, zenginliğin toplumsal ve özel zenginlik şeklinde karşıtlaşması-

nun üstesinden gelmek yerine, hisse senetli şirketler sadece bu karşılığı yeni bir biçimde geliştirirler. (436, 440)

Ne var ki, sınıf sömürüsünün görünüşte de olsa bir toplumsal mülkiyete işaret eden bu kategorisi, “serbest rekabeti kısıtlayarak kapitalizmin iktidarını daha da mükemmelleştirmiş gibi gözükse de, aynı zamanda bu hâkimiyetin ve kendisine dayanan üretim tarzının çözülmesini haber veren biçimler” (Marx, 1973, 651) de barındırır. Sermayenin “kendi farkına varır varmaz ve kendisinin gelişmenin önünde bir engel olduğunun bilincine varır varmaz ... sığınmaya çalıştığı” böyle biçimlerin örneklerini görmek için, toplumsal olarak üretilen bilgiyi özel mülkiyet konusu yapmak ve doğayı sermayeye tâbi kılmak yönündeki aşırılıklarıyla son zamanların NAFTA ve GATT “serbest ticaret” anlaşmalarına bakmak yeterlidir. Toplumsal mülkiyetin çelişkili biçimlerinin böyle mantar gibi büyümesi, kapitalist üretimin toplumsal olarak geliştirilen üretken yeteneklerden beslenen ve bu yeteneklerin yararlılıklarını ve gelişmelerini rekabetçi parasal birikimin gerekleri doğrultusunda kısıtlayan asalak bir rant arayışı süreci olarak ulaştığı boyutu ortaya koyar.¹³ Kapitalizmin tarihsel ilerliciliğinin bu şekilde yozlaşması tek tek firmaların ya da sektörlerin göreceli getiri oranlarının düşmesinin doğurduğu çarpıklıklara indirgenemez; aksine, bu yozlaşma, sermaye tarafından, *bir bütün olarak büyümesine* yol açacak şekilde, toplumsal ve doğal koşulların bedava mal edinilmesinin sonucudur.

Toplumsal üretim ile bireysel edinim arasında artan gerginlik sistemin durmadan yeni toplumsal belalar ve işlev bozuklukları yaratmasında da görülebilir. Kapitalizmin kendisinden önceki toplumsal bozuklukları da durmadan canlandırmasıyla daha da ağırlaşan bu sorunlar ancak kolektif olarak çözülebilir. Durum, söz konusu kolektif sorunları bireysel ya da sahte-toplumsal biçimleri içinde piyasa, ücretli emek ve özel mülkiyet bağlantıları içinde çözmek için yanlış yönlendirilmiş çabalarla daha da ağırlaşır. Bu çabalar, işsizliği ve sosyal güvencelere bağımlılığı “yok etmek” için insanları tümüyle sermayenin koşulları içinde emek piyasasına sürmek, yaşlı nüfusun bakımı sorununu “çözmek” için emeklilik sistemini özelleştirmek, devlet bütçelerini “dengelemek” için kamu hizmetlerini özelleştirmek ve eğitim “kalitesini” yükseltmek için öğretmenlerin iş güvencesini ortadan kaldırıp okulları ticarethanelere dönüştürmek gibi sivrilikleri içerir. Bütün bu örneklerin temelinde ele alınan sorun bir parasal birikim ve rekabet sorunu olarak yeniden tanımlanmak-

ta ve “çözüm”ün, insanî ihtiyaçların karşılanması bakımından ödenecek her türlü gerçek maliyeti, çalışan sınıflara ve onların ait oldukları topluluklara yıkılmaktadır. Toplumsal üretimle bireysel edinim arasındaki çelişkinin toplumun önüne koyduğu meydan okuma, adını tam söylersek, nesnel olarak toplumsallaşan üretimin meyvelerini edinmek için yeni kolektif-demokratik mekanizmalar bulma zorunluluğu, sınıf egemenliğini koruma ve güçlendirme adına feda edilmektedir. Böylece, “teknolojik icatçılığımız ile toplumsal örgütlenmedeki dalgaklığımız arasında kuşaktan kuşağa aktarılan kopukluk” bâki kalır (Singer, 1993, 210). Bunun bir sonucu olarak, sistemin parasal refah göstergeleri (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, kârlar, borsa değerleri) gerçek insanların gerçek rahat ve huzurunu yansıtmaz olur. Sorun, üretimin giderek artan bir şekilde toplumsallaştığı bir dünyada, parasal birikime dayalı bir sistemin insan ihtiyaçlarını daha da özgürleştirmek işlevini yerine getirememesidir. Sistem kazananlardan çok yitirenler yaratmakla kalmaz, zenginlik üretimi süreci kazananların *özel kâr çıkarları* doğrultusunda işler. Bu çelişki 1856 söylevinde Marx tarafından renkli bir şekilde dile getirilmiştir:

Bir yandan insanlık tarihinin daha önceki hiçbir döneminde tahmin edilemeyen sınaî ve bilimsel kuvvetler işbaşındadır. Öte yandan, Roma İmparatorluğu’nun son dönemlerinde kayıtlara geçen dehşeti geride bırakan çürüme belirtileri gözlenmektedir. İnsan emeğini azaltmak ve bereketlendirmek için harika bir yeteneğe sahip olduğu makinelerin onu açlığa ve aşırı çalışmaya zorladığını görüyoruz. Nevzuhur zenginlik kaynakları, tuhaf bir büyüye uğrayarak yoksunluk kaynaklarına dönüştüler. Sanatın zaferleri karakterlerini yitirme pahasına elde ediliyormuş gibi gözüküyor. İnsan doğaya egemen olduğu aynı hızla, başka insanların ya da kendi öz düşkünlüğünün kölesi oluyor gibi. Bilimin som ışığı bile arkadaki cehaletin karanlık perdesinden başka bir şeyi aydınlatamıyorsa benziyor. Bütün buluşlarımız ve ilerlemelerimiz, maddî kuvvetleri entelektüel hayatla desteklemek ve insanî hayatı maddî bir kuvvete indirgemekle sonuçlanmış gibi görünüyor. Bir yanda modern sanayi ve bilim ile öbür yanda modern sefalet ve dağılma arasındaki bu uzlaşmaz karşıtlık; üretici güçlerle çağımızın toplumsal ilişkileri arasındaki bu uzlaşmaz karşıtlık, elle tutulur, ezici ve inkâr edilemez bir olgudur. (1969, 500–1)

Marx’ın eli kulağında gördüğü tarihsel kriz tam gelişimine ulaşmıştır: “Şu anki yanlış temel üzerinde, emeğin üretken gücünde her yeni gelişme toplumsal karşıtlıkları derinleştirme ve toplumsal uzlaşmazlıklara işaret etme eğilimindedir” (Marx, 1974a, 77–78).

Kapitalist ilişkileri insanî gelişim için gitgide daha “yanlış bir temel” haline getiren ilgili bir başka etmen, değer zenginliğinin ölçüsü olmakta giderek yetersiz kalmasıdır. Sorun, üretimin toplumsallaşmasının (makinelere ve sâbit sermayenin diğer unsurlarında doğrudan nesnelleşen emek de dâhil olmak üzere) mallarda doğrudan nesnelleşen emek zamanının kullanım değerlerinin kaynağı olarak görece öneminin azalmasıdır. Mallar ve hizmetler bireysel işletmelerde harcanan özel emek ürünleri olmaktan giderek çıkıp, gitgide daha fazla toplumsal işbölümünün ve bu işbölümünün toplumsal olarak geliştirilmiş bilgiyi kullanmak yoluyla toplumsal koşulları edinişinin ortak ürünleri haline gelmektedir. Bu yüzden, değer doğanın zenginliğe katkısından temel soyutlanmasının üzerinde ve ötesinde (5. Bölüm bkz.) doğrudan emek zamanı Marx’ın işaret ettiği gibi, kullanım değerinin toplumsal ölçüsü olarak gitgide daha az uygun olur:

... doğrudan emek ve kullanılan miktarı, üretimin – kullanım değerleri yaratmanın – belirleyici ilkesi olarak gözden kaybolur ve bir yandan genel bilimsel emek, doğal bilimlerin teknik uygulaması, öte yandan bütünsel üretimde toplumsal bileşimden doğan genel üretici güçlerle karşılaştırıldığında hem nicelikçe daha küçük bir orana, hem de nitelikçe kuşkusuz vazgeçilmez, ama ikincil bir uğrağa indirgenir ... sermaye, böylece hâkim üretim biçimi olarak kendi çözümlüğü yönünde çalışır. (1973, 700)

Kullanım değeri ile doğrudan emek arasındaki karşılıklı bağın azalmasıyla, sermayenin kullanım değerlerinin taşıyıcıları olarak doğal ve toplumsal koşullardan yararlanması, giderek artan şekilde, bu koşulların *bedavadan edinilmesi* biçimini alır.¹⁴ Bu yüzden, değer zenginliğinin ölçüsü olarak geçerliliğini gitgide yitirmesiyle özel edinim ve toplumsal üretim arasında giderek tırmanan gerilim birbirleriyle sıkıca bağlantılıdır. Marx’ın işaret ettiği gibi, meta “yalıtılmış doğrudan emeğin ürünü” olduğu sürece “doğrudan mübadelede bireysel doğrudan emek tikel bir ürün ya da ürün parçasında gerçekleşmiş olarak görünür ve emeğin komünal, toplumsal karakteri – genel emeğin nesnelleşmesi ve genel ihtiyacı karşılayıcısı olan karakteri –” az çok uygun bir şekilde “ancak mübadele aracılığıyla ortaya konur” (1973, 709). Ne var ki, kapitalizmin “geniş ölçekli sanayii” geliştirmesiyle “üretici olarak toplumsal etkinliğin birleşip bir araya gelmesi gözüktüğünden ... doğrudan emek bu haliyle üretimin temeli olmaktan çıkar” (709). Böylece özel meta satışlarıyla gerçek-

leştirilen değerler bireysel işletmelerin toplumsal zenginliğe yaptıkları katkının ölçüsü olmaktan giderek uzaklaşır, “bu yüzden değişim değeri kullanım değerinin ölçüsü olmaktan çıkmalıdır”(705).¹⁵

Değerin zenginliğin ölçüsü olmaya uygunluğunun azalması bir toplumsal üretim biçimi olarak kapitalist sömürünün tarihsel sınırlarının işaretini verir. Üretimin toplumsallaştırılmasıyla zenginlik gitgide daha fazla toplumsal işbölümünün ve doğal koşullarla bir araya gelen bilimsel bilginin işlevi haline gelir ve bireysel emeğe ve onun aletlerine giderek daha az bağımlı olur. Sonuç olarak, zenginlik üretimindeki *ilerlemeler* sermayenin doğrudan *artı* emek sızdırmasına ve onu (*artı değer* şeklinde) üretim araçlarının gitgide daha büyüyen yığılımları şeklinde yeniden yatırım olarak kullanmasına giderek daha az bağımlı hale gelir. Bir başka deyişle, “yabancı emek süresinin ediniminin gelişmesiyle, zenginlik yapmak ya da yaratmaktan çıkar” (Marx, 1973, 709):

Fakat büyük sanayiın gelişmesi ölçüsünde, gerçek zenginlik yaratımı giderek emek süresinden ve harcanan emek miktarından çok emek işlemi sırasında harekete geçirilen etmenlerin gücüne bağımlı olmaya başlar. Bu etmenlerin “güçlü etkinliği” ise üretimleri için harcanan doğrudan emek zamanı ile hiçbir şekilde orantılı olmayıp, daha çok bilimin genel durumuna ve teknolojinin ya da bu bilimin üretime uygulanışının ne derece ilerlemiş olduğuna bağlıdır. ... *Bugünkü zenginliğin üzerinde durduğu yabancı emek süresi hırsızlığı*, bizzat büyük sanayi tarafından yaratılan bu yeni temel karşısında acınası bir dayanak olarak görünür. (704–5)

Bu bakış açısından, sermayenin (başta işbölümü, bilim ve doğal koşullar olmak üzere) nesnel olarak kamusal olan üretim koşullarını bedavadan mal edinmeye artan bağımlılığı kendi başına “*kitlelerin artı emeğinin* genel zenginliğin gelişiminin koşulu olmaktan çıktığı” (Marx, 1973, 705) gerçeğine işaret eder. Söz konusu kamusal koşullardan daha az kısıtlanmış bir insanî gelişimin biçimleri olarak yararlanmak ve yeniden geliştirmek bunların ürünlerine üreticilerce sahiplenilmesini gerektirdiği ölçüde, yukarıda söylenenler iki kat doğrudur. Marx’ın işaret ettiği gibi, toplumsallaşmış üretimle “üretimin ve zenginliğin büyük temel taşı ne [işçinin] kullandığı doğrudan insan emeği, ne de çalıştığı süredir; bu temel, daha çok, insanın kendi genel üretken gücünü, doğa hakkındaki anlayışını ve toplumsal bir varlık olma hasebiyle doğa üzerinde kazandığı hâkimiyeti kendisinin sahiplenmesidir – tek kelimeyle, toplumsal insanın gelişmesi” (705). Toplumsal zenginlik ve doğrudan emek arasın-

daki karşılıklı bağı ve böylece “insan beyninin genel güçlerinin gelişimi için bir azınlığın emekten uzak durabilmesini” (705) gerektiren tarihsel zorunluluğu olumsuzladığı ölçüde, üreticilerin böylesi toplumsal varlıklar olarak gelişmesinin olanağını bizzat sermayenin kendisi yaratır. Fakat bunu yapmakla ücretli emek ilişkisinin tarihsel rasyonalitesini de olumsuzlamış olur.

Kapitalizm, insan ihtiyaçlarının karşılanmasına yarayan bir sistem olarak üretimin daha fazla ilerlemesi için insanların doğal ve toplumsal varlıklar olarak evrensel gelişiminin zorunlu hale geldiği bir noktaya dek üretimi geliştirip toplumsallaştırdığı ölçüde tarihsel bakımdan ilericidir. Fakat tam da bu noktada yani insanların doğal ve toplumsal varlıklar olarak evrensel gelişimini sağlama görevini yerine getirmekte başarısız kalır. Sermaye, üreticilerin ve bağlı bulundukları toplulukların evrensel gelişimini sağlamak yerine doğal ve toplumsal koşulları bedavadan kendine mal eder ve böylece rekabetçi parasal birikimin gerekleri doğrultusunda işçilerin ve özgür insan topluluklarının gelişimini kısıtlar. “Üretim kuvvetleri ve toplumsal ilişkiler – toplumsal bireyin gelişiminin iki değişik yönü – sermayeye sırf araçlardan ve” evrensel insanî gelişime hizmet etmekten çok “sırf kendi sınırlı temelini üretmek için gereken araçlardan ibaret görünür” (1973, 706).¹⁶ Sermaye insanî üretim ve gelişimi toplumsallaştırır; ama sermaye aynı zamanda “esas üretici gücü, insanın kendisini tek yanlılaştırır ve sınırlar” (402). Kapitalizm, insanî bir üretim biçimi olarak kendi tarihsel sınırlarını böyle yaratır.¹⁷

Kapitalizmin Tarihsel Sınırları ve Çevre Krizleri

Şimdiye kadar anlatılanlar Marx’ın kapitalizmin tarihsel sınırlarını sermayenin bizzat kendisinin yarattığı bir sonuç olan kötüleşen birikim krizlerine indirgemediğini göstermiştir. Marx’a göre, kapitalizmin tarihsel krizi, kapitalizmin üretimi toplumsallaştırması sonucu, kâr için üretimle insan ihtiyaçlarını karşılamak için üretim arasındaki çelişkinin yoğunlaşmasıdır. Bu yüzden, *insan ihtiyaçlarının karşılanmasının ve insanî gelişimin* toplumsal biçimlerinden biri olarak kapitalist ilişkilerin genelleşmiş bir krizini temsil eder ve uzun dönemli kârlılık problemlerine indirgenemez. Marx, kapitalist kriz anlayışına çevre krizlerini açık bir biçimde dâhil etmemiştir, ama, kapitalizmin tarihsel krizini üretim koşullarının sömürücü sınıfsal bir tarzda toplumsallaşması olarak ele aldığıın-

dan, bu yaklaşımının çerçevesi böyle bir dâhil etmeye kendiliğinden izin verir.

Marx'ın toplumsal üretimle özel mal edinme arasında büyüyen gerinlikle ilgili tahlili, kapitalizmin üretimi geliştirmesini, doğanın emek tarafından edinilmesinin toplumsal ve genel bir süreci olarak bir veri kabul ettiğinden, uğraştığımız sorun artık toplumun doğayı insan amaçları için temellük etmesinin *doğru olup olmadığı* değil, bu amaçların *ne olması gerektiği*dir. İnsan amaçlarının toplumsal olarak yapılandığı da veri olduğundan, sorun doğal koşullarla metabolik bir ilişkiyi sürdürmenin aracı olan toplumsal ilişkilere ve bu ilişkilerin insanî gelişimin daha az kısıtlanmış ve daha özgür biçimlerinin önünü ne şekilde açacağı sorununa indirgenir. Tek kelimeyle, doğanın toplumsallaştırılmasının mı yoksa toplumsallaştırılmamasının mı gerektiğini tartışmak boşunadır; gerçek sorun bunun nasıl bir toplumsallaştırma olacağıdır (krş. Harrington, 1989, 8–9, 17, 196). Bu toplumsallaştırma parasal birikimin belirlediği sınırlar içinde mi, yoksa, doğanın insanî zenginliğe ebedi ve ezeli katkılarını takdîr eden ve sonsuz çeşitliliği içindeki insan ruhunun estetik ve tinsel ihtiyaçlarına hizmet eden kullanım değerlerini de bu zenginliğin ayrılmaz parçası olarak gören sürdürülebilir bir insanî gelişimin gereklerine göre mi gerçekleşecektir?

Üretimin sermayenin güdümünde uğradığı yabancılaştırmış toplumsallaşma, kendisinin, bütün koşullarında olduğu gibi doğal koşullarında da, sırf bu koşullarla ilişki içinde çözülemeyecek kolektif sorunlar doğurur (Harrington, 1989, 184–85). Üretimin kâr peşinde rekabetçi gelişimi, artan biçimde yoğun, geniş ölçekli, biyosferik bir doğadan edinme sistemi yaratır. Bu durum, sırf elde kalan zenginliğin korunması için değil, aynı zamanda, toplumsallaştırmış emeği ve üretimi doğal ve toplumsal varlıklar olarak insanların ihtiyaçlarına daha uygun biçimde yeniden yapılandırmak için de, üretimin kolektif-demokratik bir düzenlemeye bağlanmasını gerekli kılar. Toplumsal emek, insanla doğanın metabolizmasını toplumsallaştırmakla, *toplumun bütününe*, üreticiler ve bağlı oldukları topluluklara, bu metabolizmayı dünya çapında daha az kısıtlı ve sürdürülebilir bir işleyişe çevirmek için fırsat yaratır.

Sermaye, doğanın insanî edinimini, bireysel ya da dar gruplar boyutunda sürdürülen bir etkinlik olmaktan çıkarıp, birbirleriyle evrensel ve toplumsal ilişkiler içindeki insanlar arasında yürütülen bir etkinliğe dönüştürse bile, zenginlik yaratmak için yürütülen bu etkinlik, bir parasal

birikim süreci olmaya devam eder. Üretimin toplumsallaştırılmasıyla, özel birikim süreci, doğal koşulların, gerek doğrudan doğruya, gerek toplumsal olarak üretilen bilimsel bilgi ve doğayı üretime mal etmenin aracı olan işbirliği biçimlerinin aracılığıyla serbestçe {bedavadan} edinilmesine gitgide daha uygun hale gelir. Sermaye ise bugünkü ve gelecekteki insan kuşaklarının doğa ve toplumdaki toplumsal payını insanî gelişimin olmazsa olmaz koşulu olarak tanımak şöyle dursun, doğal koşulları sömürünün ve parasal birikimin âdî araçları haline dönüştürür. Bunun sonucunda ortaya çıkan ekolojik kriz eğilimi, başlıca düzenleme biçimleri (bu örnekte bunlar değer, sermaye ve rekabettir) sistemin zorunlu koşullarını insan ihtiyaçlarından sistemli bir biçimde yabancılaştıran her toplumsal-ekonomik sistemin, kaçınılmaz olarak bu zorunlu koşullarda dengesizlikler yaratma eğiliminde olacağını gösterir. Sermayenin yabancılaşmış toplumsallığı, insanî üretimin kendi doğal ve toplumsal koşullarıyla zorunlu birliğini durmadan aşındırır (bkz. Rader, 1979, 86, 119-20). Böylece, kapitalizm, üzerindeki eski kısıtlamaları gevşetmiş olduğu insanî gelişime kendi kısıtlamasını koyar.

Marx'ın bir zenginlik biçimi olarak değerın tarihsel sınırları ile ilgili tahlilinden de aynı sonuçlar çıkar. Marx'a göre, sermayenin toplumsallaşmış üretici güçleri geliştirmesi, kullanım değerlerini gitgide emek sisteminin bütününe ve doğanın toplumsal olarak üretilen bilimsel bilgi yardımıyla ediniminin ürünü kılmasıyla, zenginlik kaynağı olarak doğrudan emek zamanının önemini azaltır. Emegın kendi doğal koşullarından toplumsal olarak ayrılması ve bu ikisinin rekabetçi parasal birikimin araçları olarak sermaye tarafından sömürücü bir tarzda yeniden bir araya getirilmesi temelinde, emegın toplumsallaştırılmasıyla doğanın toplumsallaştırılması birlikte yürür (5. Bölüm bkz.). Bu şekilde bakıldığında, bir zenginlik biçimi olarak değerın tarihsel sınırları 7. Bölümde tartışılan temel değer-doğa çelişkisinin daha evrensel bir düzeyde, daha da gelişmesini temsil eder. Değer daima doğanın zenginliğe katkısından soyutlanmış durumdadır, fakat sermayenin üretimi toplumsallaştırmasıyla, bu çarpıklık zenginliğin toplumsal temsilinde kendisini daha da güçlü bir şekilde ortaya koyar. Üretim gitgide artan bir şekilde doğayla kurulan evrensel-toplumsal bir metabolizma haline gelirken, değer, zenginliği para biçiminde özel olarak sahip olunan soyut emek zamanı olarak temsil etmeyi sürdürür.

Değer, parasal değişim değerleri olarak özel mülkiyet altına alınma-

dıkları sürece, ekolojik kullanım değerlerine karşı ilgisizdir. Ekolojik kullanım değerlerinin insanlığın doğayla daha zengin, daha az kısıtlanmış bir birlikte evrimi için sunduğu olanaklar şöyle dursun, bunların tahribinin kapitalist zenginlik üretiminin nicel ve nitel olarak belli bir düzeyde devam ettirilme olanağını ortadan kaldırmasına bile ilgi göstermez. Ne var ki, üretim ne kadar toplumsallaşırsa çevresel kullanım değerleri ve ekolojik bozulmalar da o ölçüde evrensel ve tüm topluma ilişkin bir hal alacağından, bunların piyasa fiyatları cinsinden ekonomik hesaplamalara dâhil edilmesi giderek daha da imkânsız olacaktır. Gitgide, doğal kaynak ve koşulların sermaye tarafından serbestçe edinilip çarpıtılarak değerlendirilmesi ya da toplumsal değerlendirme ve düzenlenmesi arasında bir seçime zorlanıyoruz. Bu zorunluluk (küresel) toplumu kolektif-demokratik toplumsal düzenleme biçimleri bulmaya/kurmaya davet eden bir meydan okumadır (bkz. 14. Bölüm). Marx'ın yaklaşımı, çevre sorununun, doğanın toplumsallaşmasının doğru ya da istenir bir şey olup olmadığı hakkındaki soyut bir sorun değil, doğanın birbiriyle çatışan toplumsallaştırma biçimlerini içeren bir sorun olduğunu bir kez daha ortaya koyar.

Artan bir biçimde toplumsallaşan bir üretim sisteminde *toplam* değer *toplam* zenginlikle giderek daha az örtüşür hale gelmesine uygun olarak, *artı* değer de, toplumsal emeğin ve doğanın birleşik ihtiyaç giderici güçlerindeki *büyümenin* ölçüsü ve biçimini oluşturmaktan giderek uzaklaşır. Artı değer – değer *nitel* biçimde ekoloji karşıtı karakteristiklerinin üzerinde ve ötesinde – başlıca iki yoldan, doğanın edinimine bağlı insanî gereksinimleri uygun bir şekilde temsil etmez (bkz. 7. Bölüm). Birincisi, verili bir kullanım değerleri kümesinin doğadan insanî edinimi *nitel* ekolojik ve biyosferik sınırlara tâbidir – bunlar aşılmaları halinde elde edilebilir doğal zenginlikte *nitel* bir bozulmaya neden olacak sınırlardır. Oysa, parasal artı değer birikimi amacı *nitel* olarak sınırsızdır: Sermaye, çevresel etkilerine aldırmaz etmeksizin, satılabilir kullanım değerleri üretiminde kullanabileceği canlı emek ve doğal koşulları elde edebildiği sürece parasal birikimi sürdürebilir ve sürdürecektir. Hiç hoşumuza gitmese de, kapitalizmin insanlığın bütünüyle yok olmasına yol açmadıkça, her türlü ekolojik yıkımdan sonra yaşamaya devam edebileceği gerçeğini kabul etmek zorundayız. Bu yeteneği, doğal zenginliği işlemeyi yoğunlaştırma ve genelleştirmeye olan eğilimiyle birlikte, kendisinden önceki bütün toplumsal-ekonomik biçimleri geride bırakacak ölçüde çevresel krizler yaratma potansiyelinin nedenidir.

İkinci olarak, önceki parçada ele alındığı gibi, üretimin toplumsallaşması arttıkça zenginlik artışı işçilerden artık değer sızdırılması ve bunun maddî üretim araçlarına yatırılmasına bağımlı olmaktan gitgide çıkıp, komünal üretici güçlerin – özellikle de kolektif işbölümü ve bunun doğal koşullarıyla işbirliği içindeki bilimin ve pratik uygulamalarının – genel gelişim düzeyine bağlı hale gelir. İnsanî gelişim çoğunluğun artı emeğinden yararlanan bir azınlığın ayrıcalığı olmaktan çıkıp üreticilerin ve ait oldukları toplulukların doğayla ve toplumla ilişkilerini kendi ihtiyaçlarına göre kurup geliştirme yeteneğine bağlı, herkesçe ulaşılabilir bir olanak haline gelir. Kısacası, bireysel insanî gelişim fırsatlarının genelleşmesi insanî üretimin ihtiyaç karşılayıcı yeteneklerinin daha da gelişmesi için gerekli temel “üretici güç” halini alır. Bu aşamaya gelince, genelde her türlü sınıf sömürsünün, özelde de kapitalist sömürünün tarihsel zorunluluğu ortadan kalkar. Burada, sömürünün tarihsel zorunluluğunun ortadan kalktığı aşamanın, doğayla sağlıklı ve sürdürülebilir bir ilişki ihtiyacı da dâhil insanî ihtiyaçların uygun bir şekilde karşılanamaz olması bakımından tanımlandığına dikkat edilebilir. Yani, mal üretiminin ve sermaye birikiminin diyelim kişi başına düşen gerçek Gayri Safı Yurtiçi Hasıla gibi ölçülerle değerlendirildiğinde artmaya devam ettiği durumlarda bile bu tarihsel sınırlara ulaşılmış olabilir. Kapitalizmin tarihsel sınırlarına ancak birikimin kârlılık krizleriyle engellendiği noktada ulaşacağını düşünen Weisskopf’un yorumunun aksine, Marx’ın tarihsel kriz anlayışı, toplumsal ve çevresel krizleri değer ve sermayenin parasal biçimleriyle kayıtlı olarak değil, insanî etkileriyle kapsar.

Kapitalizmin Tarihsel Sınırları ve O’Connor’ın “İki Çelişki”si

Sermayenin doğal ve toplumsal koşulları kendine mal ediniş tarzı Marx’ın kapitalizmin temel çelişkisi ve tarihsel sınırlarını tahlilinde anahtar bir rol oynar. O’Connor insanların ve içinde var oldukları doğal ve toplumsal koşulların sermaye birikiminin araçları olarak kullanılmasının yarattığı çelişkiler hakkında alternatif bir tahlil geliştirmiştir (1988, 1991a, 1998). O’Connor’a göre “sermaye birikimi için tutarlı bir çerçeve sağlayacak yeni bir düzenleme biçimi geliştirmekte sermayenin ve devletin bugün içine düştüğü mutlak kafa kanışıklığı” kapitalizmin musdarip olduğu iki temel çelişkinin ortak sonucudur (1991a, 108).

O’Connor’un ilk çelişkisi metalarda nesnelleşen artı değeri satışlar

yoluyla gerçekleştirmekteki bir başarısızlıktan doğacak birikim krizleri tehlikesini içerir. Bu tür krizlerin kaynağı işçi sınıfının tüketiminin üretilen değere kıyasla sınırlılığındadır, bu sınırlılık da sömürü oranının (artı değerın ödenmiş ücretlerin değerine bölünmesiyle bulunan bir oran) artmasından kaynaklanır. Buradaki temel sorun, “sermayenin emek üzerinde daha fazla güç kullanması” ve bunun sonucunda, kendisini sermayenin giderek artan “gerçekleştirme krizi riski” ile başa çıkabilmek için başvurduğu “geniş kredi yapısında, saldırgan pazarlama faaliyetlerinde, daimî ürün yenilemelerinde ve yoğunlaşan rekabette” gösteren tüketim yetersizliği eğilimidir (107).

Bunun ardından, O'Connor, sermaye birikiminin *yükselen maliyetlerden* kaynaklanan kârlılık problemlerinde kendini gösteren *ikinci* bir çelişkiden musdarip olduğunu öne sürer. Onun gözünde, bu ikinci çelişki üretimin doğal ve toplumsal koşulları ile daha doğrudan ilişkilidir. Kapitalizm bizzat kendi üretim koşullarını aşındırma yönünde, özellikle de “bireysel kapitalistlerin ... kârlarını korumak ya da eski hâline getirmek amacıyla maliyetleri üretim koşullarına (doğa, emek gücü ya da kentsel yaşam alanları gibi) yıktıklarında” görülecek bir eğilime sahiptir. Üretim koşullarının bu şekilde “özel olarak niyet edilmeksizin” bozulması, “üretilmiş kârları azaltarak diğer sermayelerin (ve sonunda bir bütün olarak sermayenin) maliyetlerini yükseltecektir” (1991a, 108). “Daha düzgün sağlık hizmetleri istemeleri, toprağın mahvına karşı çıkmaları ve sermaye maliyetlerini artıracak ya da sermayenin esnekliğini azaltacak şekilde kentsel yaşam alanlarını savunmaları” örneklerinde olduğu gibi “toplumsal hareketlerin, sermayeden, doğal koşullara daha özen göstermesini ve yeniden yerine koymasını talep etmesiyle” kârlar daha da düşer (1998, 242).

O'Connor'ın “iki çelişki” çerçevesi, sermaye birikiminin çelişkilerinin üstesinden ne talep yönlü Keynesgil politikalarla ne de vurguyu arza – ya da maliyete – yapan neoklasik politikalarla gelinebileceğini ima ettiği ölçüde sevindiricidir. Dahası, O'Connor'ın ikinci çelişkisi, Marx'ın kapitalizmin temel çelişkisi ve tarihsel sınırları kavrayışı gibi, sermayenin üretimi geliştirmesinin, doğal ve toplumsal koşulları sermaye birikiminin araçlarına çevirmeye dayandığını ve bu dönüşümün bir zenginlik üretimi sistemi olarak kapitalizmin yayılması ve gelişmesi bakımından us dışı sonuçlar taşıdığını kavrar. Bununla birlikte, O'Connor'ın kavrayışıyla ilgili bazı ciddi sorunlar bulunmaktadır.

Temel güçlük, O'Connor'ın ilk çelişkisini – hattâ “kapitalizmin ilk çelişkisinin ... bu koşullar ister ekonomik, isterse sosyo-politik terimlerle tanımlansın, üretim koşullarıyla ilgisinin bulunmadığını” (119a, 107) bile öne sürerek – üretim koşullarından yapay bir biçimde ayırmasındadır. Oysa, kapitalizmin ilk çelişkisi sömürü oranının artışıyla kaynaklanan, “sermayenin emek üzerindeki toplumsal ve siyasal gücünü ifade eden” bir çelişkiyse, üretim koşullarından nasıl olup da ayrılabilir? Biraz önce tartıştığımız gibi, sermayenin emek üzerindeki iktidarı ve sömürü oranının yükselişi – en azından Marx'ın tahlilinde – sermayenin doğal ve toplumsal koşulları kendine mal etmesi ve bu koşulları emek gücünün sömürülmesinin ve artı emeği satılabilir mallarda nesnelleştirmenin araçları haline getirmesine sıkı biçimde kök salmıştır. Doğal ve toplumsal koşulların böyle sömürücü biçimde edinimi, sadece bunların metala-ra dönüştürülmesi yoluyla değil, aynı zamanda sermaye tarafından bedava el konulmaları yoluyla da vuku bulur (5. ve 6. Bölümlere bkz.). Bu yüzden, Marx'ın bakış açısından, O'Connor'ın, sermayenin üretim koşullarını toplumsallaştırmasını bir “ikinci”, maliyet yönlü çelişkiye indirgeme yönündeki bu girişimi kesinlikle kabul edilemez.

Bu ikinci çelişkiye gelince, sermayenin doğal ve toplumsal koşulları kullanmasından doğan “dışsal maliyetler”in *bir bütün olarak* sermaye açısından kârlılık problemlerine dönüşmesinin zorunluluğu açık değildir. Sermaye birikiminin bütün ihtiyacı sömürülebilir emek gücü ve artı emeği sızdırmaya ve onu satılabilir kullanım değerlerinde nesnelleştirmeye elveren maddî koşullardan ibarettir. Emek gücünün, üretim koşullarının ve üretilen kullanım değerlerinin nitelikleri tarihsel olarak belirlenmiştir. Kirlilik denetimi ve atıkların uzaklaştırılması, (hapsedilmiş emek gücünün sömürüsüyle birlikte) hapseshaneler, polis ve güvenlik hizmetleri pek çok bireysel girişim için özel maliyetler ve/ya da ek vergiler anlamına gelebilir ama toplumsal genele bakıldığında bunlar da diğerleri gibi oldukça kazançlı faaliyet alanlarıdır. İşin doğrusu, sermaye birikiminin “dışsal maliyetler”inin, tek tek girişimciler için olmasa bile bir bütün olarak sermaye açısından artı değer üretimi ve gerçekleştirilmesi için kârlı fırsatlar yarattığıdır. Bir yanda, sermaye, aşırı birikim problemlerine ekolojik ve toplumsal bakımdan tahrip edici yeni ürünler (naylon torbalar, fast food, otomobiller, böcek öldürücüler gibi) geliştirip pazarlayarak karşılık verir. Öte yanda, sermaye birikimi giderek artan bir tarzda gereklilikleri ya da yararlılıklarını kapitalist üretimin ve tüketimin “dışsal

malİYetlerinden” alan mallar ve hizmetler biçimini alır. Örneğin, bütün bir otomobil/petrol/emlak yumağı, kapitalizmin, yaratılmasına bizzat yardımcı oldukları “olumsuz dış etkiler”inden beslenir; aynı şey sağlık ve hukuk hizmetleri için de söylenebilir. Kirlilik denetimi ve atık işleme sanayii 1990 yılında ulaştığı 200 ile 300 milyar dolarlık cirosuyla (dünya uçak sanayiinin cirosunu geride bırakarak) en kazançlı sektörler arasında yerini almıştır (Karliner, 1994).

Bu tahripkâr ya da marjinal faaliyetlerin kârlılığı kapitalizmin “ilk çelişki”sine çözüm getirmez. İşin doğrusu, özel girişim doğal olarak en kârlı kirlilik denetimi ve atık yönetimi etkinliklerine yöneleceğinden, ve yapılması gerekli ancak yeterince kâr getirmeyen faaliyetler ihmal edileceğinden, potansiyel artı değerlerin aşırı birikimi problemi buna paralel olarak daha da ağırlaşabilecektir. Bu etkinliklerin giderek daha büyük ve görece kârlı az sayıda şirketin elinde toplanması, süreci daha da keskinleştirecektir. Bu bakımdan çevre sanayii diğer tekeli kapitalist sektörlerle göre bir farklılık arz etmez. Dahası, çevre sanayiinin aşırı birikim problemlerinin ağırlaşmasına katkıda bulunabileceği olgusu, kapitalizmin gerçek temel çelişkisinin üretim koşullarının işçilerden ve insanî cemaatlerden yabancılaşması olduğunu açıkça gösterir. O’Connors’un “iki çelişki”si, daha temeldeki bu çelişkinin belirtileridir.

O’Connor’ın iki çelişkisinin temeldeki birliği bir kez anlaşılmıca yeşil bir kapitalizm hakkındaki reformist vizyonun sınırları daha açıkça görülebilir. Çevre sanayii aşırı birikim sorununu çözme yeteneğinde olmakla kalmaz, aynı şekilde kapitalizmin çevresel krizini çözme yeteneğinden de yoksundur. Kirlilik denetimi, atık yönetimi ve yeniden dönüştürme kârlı etkinlikler olabilirler, ama rekabetçi kapitalist büyüme ile her türden doğal koşul ve kaynağın sınırlı karakteri arasındaki gerilime yönelmezler. İşin gerçeği, bizâtihi çevre sanayiinin rekabetçi “başarı”sının, kapitalist üretimin ekolojik olarak sürdürülemez büyümesine bağımlı olduğu ve aynı zamanda bu büyümeye yardım ettiğidir. “Çevresel bakım ve onarım”ın bizzat bir “büyüme endüstrisi” olması, sermaye birikimi için gereken koşullarla sürdürülebilir bir insanî ve toplumsal gelişim süreci için gereken koşullar arasındaki çatışmayı gözler önüne serer (Gellen, 1970). Basitçe söylersek, kapitalizm kural olarak, bir tür olarak insan tümüyle ortadan kalkmadığı sürece, ne kadar bozulmuş ve kalitesizleşmiş olursa olsun her türlü doğal koşul altında birikim sürecini devam ettirebilir. Bu gerçek, *sermaye birikiminin* çevresel krizlerini *doğal ve*

toplumsal bir canlı olarak insanın gelişiminin koşullarının genel bozulması anlamındaki çevresel krizlerden ayırt etmeyi zorunlu kılar. Her ikisi de kapitalizmin ürünleri olsa ve insanî gelişim açısından bakıldığında kapitalizmin ekolojik ve toplumsal bakımdan usdışı olduğunu gösterse de, bu ikinci anlamdaki kriz, hiçbir biçimde otomatik olarak birincisine işaret etmez.

O'Connor, kapitalizmin üretimin koşulları üzerindeki yıkıcı etkisinin “sadece kârlara ve birikime değil, yaşamın araçları ve yaşamının ta kendisi olarak toplumsal ve doğal çevreye de yönelik bir tehdit” oluşturduğuna işaret eder (1998, 12). Ekolojik ve toplumsal hareketleri de, “*üretim koşullarını fiilen hangi türden kullanım değerlerinin oluşturacağını belirlemek üzere*” verilen mücadeleler olarak tanımlar (14). Ne var ki, üretim koşullarını sermayenin emeği sömürüsüne “dışsal” olarak ele almakla O'Connor'ın “iki çelişki” dikotomisi kapitalist üretim için gereken koşullarla insanî gelişim için gereken üretim koşulları arasındaki ayrımı yumuşatmaya eğilimlidir. Bu yumuşatmanın sonucu, emek ve ekoloji mücadelelerini yapay olarak birbirinden ayırmak ve ikinci türdeki mücadeleleri temelde “sınıfsal olmayan” mücadeleler olarak tanımlamaktır (1998, 14–15).

Marx'a göre, kapitalizmin temel çelişkisi, *sermaye için* zenginlik ile, *üreticiler ve toplulukları için* zenginlik arasındadır. Üreticiler ve ait oldukları topluluklar için zenginlik, sermaye birikiminin asgarî maddî gerekleri bakımından değil aksine daha az kısıtlanmış ve daha sürdürülebilir bir insanî gelişimin olanakları bakımından tanımlanır (krş. Lebowitz, 1992b). Marx, sermayenin emek ve emeğin içinde iş gördüğü koşullar üzerindeki iktidarını ayrı iktidar biçimleri olarak yapay bir tarzda birbirinden ayırmaz. Marx'ın gözünde, artan sömürü, aşırı üretim krizleri, üretimin artan “dışsal maliyetleri” ve insanî, doğal, toplumsal zenginliğin niteliksizleşmesi hep birlikte, kapitalizmin temel çelişkisinin zorunlu ve birbiriyle bağlantılı cephelerini oluşturur. Bunun bir sonucu olarak, Marx'ın tahlili, emeğin çıkarlarını önsel olarak “ücretlerin ve istihdamın” ekonomist alanıyla sınırlamaz ve emek hareketi ile ekolojik kaygılarla yürütülen “radikal demokrat” mücadeleler arasında yanlış ayrımlar kurmaz (O'Connor, 1998, 14–15). 13. Bölüm buna uygun biçimde, Marx'ın sınıf mücadelesi hakkındaki holistik ve ekonomizmden uzak kavrayışının ekoloji yanlısı potansiyeli üzerinde duracaktır.

12. BÖLÜM / NOTLAR

- ¹ Bu konuda Ernest Mandel'e katılıyorum: "Kapitalist üretim ilişkilerinin krizi genel bir toplumsal kriz – yani, geç kapitalizm dönemi boyunca işlerlik gösteren bütün bir toplumsal sistem ve üretim tarzının tarihsel çöküşü olarak görülmelidir. Bu, klasik aşırı üretim krizleriyle özdeşleşmez de, onları dışlamaz da" (Mandel, 1975, 570). Aynı zamanda bkz. Clarke (1974, 279 – 80).
- ² Weiskopf burada, başka şeyler yanında, Marx'ın sermayenin çalışma zamanını doğal sınırlarının ötesine uzatma eğilimi hakkındaki tahlilini de ihmal eder (bkz. 10. Bölüm).
- ³ "Bir kapitalist olmak, üretimde sadece tümlüyle kişisel değil ama aynı zamanda toplumsal bir *statü* sahibi olmaktır. Sermaye kolektif bir üründür ve ancak birçok üyenin birleşik eylemiyle, doğrusu, son tahlilde ancak toplumun bütün üyelerinin birleşik eylemiyle harekete geçirilebilir. Sermaye, bu yüzden, kişisel değildir. O toplum-sal bir güçtür" (Marx ve Engels, 1968, 47).
- ⁴ "Kapitalist üretim tarzının bütün çelişkileri, *üretimin fiili toplamsallaşması* ile özel, *kapitalist edinim biçimi* arasındaki tek bir genel ve yapısal çelişkide özetlenebilir" (Mandel, 1968, 170).
- ⁵ Benzer biçimde, *Komünist Manifesto*, "aşırı üretim salgınlarıyla birlikte ticarî krizleri, modern üretici güçlerin modern üretim koşullarına karşı, burjuvazinin ve hâkimiyetinin varlık koşulları olan mülkiyet ilişkilerine karşı isyanının" *belirtileri* olarak görür.
- ⁶ Krizler sırasında "varolan nüfusu kıyasla hayatı gereklilikler çok fazla üretilmez. Tam tersine, büyük kitlelerin ihtiyaçlarını düzgün ve adam gibi karşılamak için çok az şey üretilir... Çok fazla zenginlik üretilmiş değildir. Fakat zaman zaman kapitalist tarzda, kendiyile çelişen biçimlerde çok fazla zenginlik üretilmiştir" (Marx, 1967a, III, 257–58). "Bu krizlerde, sadece mevcut ürünlerin değil, aynı zamanda daha önce üretilmiş olan üretici güçlerin de büyük bir bölümü periyodik olarak imha edilir. Bu krizlerde, daha önceki bütün dönemlerde bir saçmalık olarak görülecek bir salgın hastalık patlak verir – aşırı üretim salgını. Toplum ansızın kendisini bir parasal barbarlık durumuna gerilemiş bulur; sanki bir kıtlık gibi, bütün geçim araçları arzını durduran evrensel bir savaş gibi gözükür; sanayi ve ticaret yıkılmış gibidir; ve niçin? Çünkü çok fazla uygarlık, çok fazla geçim aracı, çok fazla sanayi, çok fazla ticaret olduğu için. Toplumun emrindeki üretici güçler artık burjuva mülkiyet koşullarını daha fazla geliştirme eğiliminde değildir; aksine, bu koşullar için fazla güçlü hale gelmişlerdir" (Marx ve Engels, 1968, 40–41).
- ⁷ Paul Sweezy, militarizmin ve savaşın kapitalizmin temel çelişkisinin tezahürleri olarak görülmesi gerektiğini öne sürmüştü. Gerekçesini olduğu gibi aktarmaya değer: "Kapitalizmin çelişkisi, fiilen, üretim araçlarından 'üreticiler toplumunun yararına, hayat süreçlerinin durmadan genişleyen bir sistemi' için yararlanmaktaki yetersizliğinden oluşur. Bâzı koşullar altında bu, kendisini stagnasyon ve işsizlikte gösterir. Ne var ki, bâzı başka koşullarda üretim araçlarının dış yayılma için kullanımında tezâhür eder. Bu yüzden, seçenek olarak, bir yanda stagnasyon ile işsizlik, öte yanda militarizm ve savaş bulunur ve daha geniş ölçekte bunlar karşılıklı olarak ayrılmaz biçimde, kapitalizmin çelişkisinin ifade biçimi ni oluştururlar" (Sweezy, 1970, 343).
- ⁸ Bu alt başlıkta sunulan kriz anlayışında, Rader'in daha önceki çalışmasından yararla-

nılmıştır (1979. 5. Bölüm). Aynı zamanda, Michael Harrington'ın *Socialism: Past and Future* adlı son çalışmasındaki kapitalist toplumsallaşma tartışmasına da bkz. (Harrington, 1989, 8-9 ve *passim*).

⁹ Bu yoğunlaşan çatışmanın kendisinin birikim krizlerinin ağırlaşmasından kaynaklandığı ileri sürülebilir. Bu düşünce yeterince doğrudur; fakat bu, üreticilerin ihtiyaçlarını bir kenara itmeksizin kârlılığı eski haline getirmeyi zorlaştıran başka etmenlerin varlığını engellemez. Bundan başka, ağırlaşan birikim krizlerinin kendileri, kapitalist ilişkilerin tarihsel çelişkileri bakımından açıklanmaya ihtiyaç duyarlar.

¹⁰ Bu, Marx'ın 1859 Önsöz'ünde anahatlarını çizdiği yaklaşımın doğrudan doğruya bir uygulamasıdır: "Belli bir gelişme aşamasında, toplumun maddî üretici güçleri varolan üretim ilişkileriyle çelişkiye düşerler... Bu ilişkiler üretici güçlerinin gelişme biçimleri olmaktan çıkıp bukağıları haline gelirler" (1970, 21).

¹¹ Marx, bu ikinci yönü *Kapital*'in I. Cildinin 24. Bölümünün I. kesiminde, "meta üretimini karakterize eden mülkiyet yasalarının kapitalist edinimin yasaları haline dönüşmesi" kategorisi altında tahlil eder. Aynı şekilde, *Grundrisse*'deki tartışmaya (Marx, 1973, 450-58) ve Rosdolsky'nin eleştirel yorumuna (1977, 10. ve 19. Bölümler) da bkz.

¹² Kârlarla toplumsal üretime katkılar arasındaki bu büyüyen uyumsuzluğu Veblen de görür. Kendisi, kapitalistin "artan getirisinin", "kendileri aracılığıyla toplumun teknolojik kazanımlarının uygulamaya konduğu maddî icatların kullanım hakkına yasal biçimde sahip olmakla kazandığı fazladan avantaja'n ölçüsü" olduğunu ve bu "teknolojik buluşlardan çıkar sağlama" dürtüsünün "sermayenin herkesçe bilinen bilgiyi uygulamaya koyma ihtiyacının artması ölçüsünde" daha da şiddetlendiğini öne sürer.

¹³ Marx ve Veblen'in tesbitlerini ABD ve Japonya'daki ileri kapitalizmin bir ömür boyu süren araştırmasıyla birleştiren Şigeto Tsuru, "kârların, doğası gereği herkesi aynı şekilde etkilemesi gereken üretkenlikteki ilerlemeden başkalarının pay almamasını sağlamayı becermede gösterilen başarının göstergesi haline gel"diğini öne sürer, öyle ki, "şirket kapitalizminin net iç kârları toplumsal olarak arzulanan etkinlikleri doğru biçimde yansıtmaz" (1993, 222). Mesele, "dev şirketlerin" üretimin zorunlu koşulları üzerindeki denetimlerine dayanarak, "iyi korunan üretim sırlarının (know-how) yanı sıra, oligopolistik fiyatlar belirleme gücünü korumak, tikel yenilikleri kendilerine mal etmek gibi yöntemlerle, fazladan kazançlarını daim kılma yeteneğinde olması"dır (a.g.e.). Bu görüngünün tarihsel incelemesi için bkz. Du Boff (1989).

¹⁴ Bu koşullar tekelleştirilebilir ve kısıt olduğu sürece, edinildiklerinde rant getirebilir; fakat bu tür rantlar artı değer *yeniden dağıtımını* gerektirir ve bu yüzden bir bütün olarak bakıldığında elverişli koşulların sermaye tarafından bedava ele geçirildiği gerçeğini ortadan kaldırmaz (bkz. 6. ve 7. Bölümler).

¹⁵ Mandel'in gözlemlediği gibi: "Emeğin artan nesnel toplumsallaşması ile özel edinimin artan bir şekilde devam edişi arasındaki çelişki... özel emeğin artan bir şekilde ortadan kaybolması... ile özel emeğe dayanan... değişim değeri ya da kârın meta biçiminin ayakta kalması arasındaki çelişkiye karşılık gelir" (1975, 565).

¹⁶ Bu yüzden, üreticilerle ait oldukları topluluklar "kendilerini sermayenin kapitalistte canlanan *işlevleriyle* karşı karşıya bulurlar. - Gerek öznel gerek nesnel - Kendi öz emeklerinin toplumsal biçimleri, ya da başka bir deyişle, kendi öz toplumsal emekleri işçilerden tamamen bağımsızdır. İşçiler sermayeye boyun eğmekle bu toplumsal

oluşumların tamamlayıcı unsurları haline gelirler, fakat bu toplumsal oluşumlar onlara ait değildir ve sanki sermayeye aitmişler gibi, sanki ondan doğuyorlarmış ve sanki onun ayrılmaz parçalarıymış gibi, bizzat sermayenin *biçimleri* olarak işçilerin yalıtılmış emek güçlerinin karşısına dikilirler” (1977, 1054–55).

¹⁷ Bu tarihsel engel, kapitalizmin “tarihsel gelişiminin ve değişim değerlerini yaygınlaştırmasının” nasıl da “kullanım değeri ile değer arasındaki metallerde gizlenen karşıtlığı geliştirdiğini” gösterir (Marx, 1967a, I, 86).

Sermaye, Doğa ve Sınıf Mücadelesi

Bu bölüm üreticilerin ve ait oldukları toplulukların üretimin doğal ve toplumsal koşullarının denetimi üzerine verdikleri mücadele olarak kavranan ekolojik çatışmanın kapitalizmden komünizme geçişteki rolü ile ilgilidir. Tıpkı 12. Bölümün konusu gibi bu konu da Marx tarafından doğrudan ele alınmamıştır. Kendisi, komünizm projeksiyonlarında ekolojik kaygılara yer vermiş olmakla birlikte, kapitalizmden komünizme geçişte ele alışında bu kaygılar pek belirgin değildir. Bununla birlikte, ben burada, Marx'ın geçiş sürecine analitik yaklaşımının, çevre ve sınıf mücadelelerinin birleştirilmesi üzerine önemli sezgiler içerdiğini öne süreceğim. Ne var ki, bu sezgilerin hakkını lâyıkıyla verebilmek için Marx'ın yaklaşımını tek yanlı bir sanayi taraftarlığına indirgemekten kaçınmalıdır. Bu nedenle, Marx'ın genel yaklaşımının temel unsurlarına ve bu unsurların çevreci mücadeleler açısından geçerliliklerine geçmeden önce, daha genel kabul görmüş sanayici yorumun – Marx ile Engels'in eserlerinde güçlü bir temele sahip imiş gibi görünen bir yorumun – sınırlılıklarını ele alacağım.

Sanayi Odaklı Devrim Vizyonu

Marx'a göre, kapitalizmin üretimi toplumsallaştırması, insanî gelişim üzerindeki daha önceki sınıf temelli kısıtlamaların gereğini ortadan kaldırarak “yeni bir toplum durumunun tarihsel ön varsayımlarını” yaratır (1973, 461). Bu, can alıcı önemdedir. Çünkü, “sınıfsız bir toplumun ön gereklilikleri olan maddî üretim koşullarını ve bunlara denk düşen mübadele ilişkilerini toplumun içinde gizlenmiş olarak bulmamışsak, sınıflı toplumu berhava etmek için yapılacak bütün girişimler Donkişotça yeltenişler olacaktır” (Marx, 1973, 191). Aynı zamanda Marx, kapitalizmin

kendi yarattığı tarihsel potansiyeli gerçekleştirmekteki yeteneksizliğini de saptar. Daha da önemlisi, o, kapitalizmin tarihsel sınırlarını kâr için üretim ile insanî ihtiyaçları karşılamak için üretim arasındaki temel çelişkinin (sermayenin, üretimi ve üretimin koşullarını sömürücü bir tarzda toplumsallaştırmasıyla daha da yoğunlaşan bir çelişkidir bu) ürünü olarak ele alır (bkz. 12. Bölüm). Toparlarsak, sermaye, üretimi “toplumsal birliğin birbirine karşıt biçimlerinin kitlesi” şeklinde geliştirir ve “bu karşıtlıklarla dolu karakteri”, söz konusu biçimleri kapitalist toplumun bağrında “patlayacak çok sayıda mayın” haline getirir (1973, 159).

Gene de, birilerinin bu mayınları patlatması ve bağlı bulundukları doğal ve toplumsal koşulları sınıfsal bakımdan daha az kısıtlanmış bir temelde yeniden kurması gerekir. Eğer geçerli bir çözüm olacak ise, bu devrimci eyleyciliğin kapitalizmin içinde ve kapitalizm sayesinde gelişmesi gerekir. Marx ile Engels bu devrimci gücün işçi sınıfının sanayi sektöründe çalışan kesimi, yani, en ileri üretici güçlerin yoğunlaştığı mal-üretimi (sanayi, madencilik, tarım) alanındaki işçiler olacağına sık sık işaret etmişlerdir. İşçilerin yüksek ölçüde toplumsallaşmış sınaî üretimde büyük kitleler halinde bir araya gelip birbirleriyle bağ kurmaları, sanayi proletaryasına – “kapitalizmin mezarını kazmak” için gereken eylemliliği sağlayacak – sınıf bilincini ve üretkenlik yeteneğini verecektir. Bu görüş *Manifesto*’da renkli bir tarzda ifade edilmiştir:

Fakat sanayi gelişmesiyle proletarya sadece sayıca artmakla kalmaz, aynı zamanda daha büyük kitleler halinde bir araya gelir, kuvveti büyür ve bu kuvveti daha fazla hisseder... Burjuvazinin istemeden geliştiricisi olduğu sanayi ilerleyişi, işçilerin rekabetten kaynaklanan birbirinden yalıtılmışlığının yerine birlikten kaynaklanan devrimci derlenişini koyar. Modern Sanayi gelişimi, bu yüzden, ürettiği ve ürünü kendine mal ettiği temelin ta kendisini burjuvazinin ayakları altından çekip alır. Bu nedenle, burjuvazinin ürettiği, her şeyden önce kendi mezar kazıcılarıdır. Düşüşü ve proletaryanın zaferi aynı şekilde kaçınılmazdır. (Marx ve Engels, 1968, 43, 46)

Benzer şekilde, Marx, *Kapital*’de sanayi gelişmesi ve toplumsallaşmasıyla birlikte “sefaletin, zulmün, düşkünleşmenin, sömürünün miktarının büyüyeceği, ama bununla, bizzat kapitalist üretim sürecinin kendi mekanizmasıyla durmadan sayıca artan, disiplin kazanan, birleşen, örgütlenen bir sınıf olarak işçi sınıfının isyanının da büyüyeceği” tahmininde bulunmuştur (Marx, 1967a, 763).

Bu sanayi odaklı devrimci eyleycilik anlayışı, ekolojik perspektif bakımından, birbiriyle yakından ilişkili iki sorun taşır. Birinci sorun, bu kavrayışın, üretim ve üretimin doğal koşulları üzerinde güç kazanan sanayi proletaryasının onları kapitalist kullanılışlarından nitel biçimde farklı olmayan araçsal bir tarzda kullanıp geliştirebileceği ihtimaline karşı yeterince güvenli olmamasıdır. Farklı bir şekilde ifade edersek, geçiş hakkındaki sanayici görüş, doğal ve toplumsal koşullardaki *komünal* çıkar (sadece sınaî emeğin değil) toplumun birleşik emeğinin koşulları olarak ve tüm topluluğun bireysel ve komünal gelişiminin koşulları olarak uygun şekilde kayıt altına almaz. Sonuç olarak, sanayici vizyon, üretimin çevresel kaygılara yanıt verecek bir tarzda nitel olarak dönüştürülmesi gereğini gerektiği kadar açık bir biçimde kavramıyora benzemektedir. Bunun sonucunda, söz konusu vizyon, üretimin çevreci kaygılar doğrultusunda nitel olarak dönüştürülmesi gereğini yeterince anlamıyor gibidir. Bu, örneğin, Marx'ın kapitalizmin üretim yabancılaşmasını ve doğal koşullarını, “üreticiler *toplumu*”nun bütün bir “yaşayan süreci” açısından, yani, “toplumsal olarak gelişmiş insanların ihtiyaçları” noktasından tahlil etmesiyle karşıtlık oluşturur – Marx'ın tahlili, kamusal çevre konularını doğal olarak içerir ve hiçbir biçimde sanayi işçilerinin ihtiyaçlarıyla sınırlanmış değildir (1967a, III, 250–258).

İkinci olarak, sanayici devrim vizyonu, eğer üretim koşullarını ele geçirecek, elinde tutacak, işletecek ve dönüştürecek sanayi proletaryasının, bunu, kapitalizmin bu koşullardan kendisini sistematik biçimde yabancılaştırdığı o aynı proletarya olarak yapacağını varsayıyorsa, ikna edicilikten uzaktır. *Manifesto*'da çizilen iyi disiplinli, sınıf bilinçli ve gerek ekonomik gerek politik bakımdan güçlü sanayi ordusu tasviri, Marx'ın başka yerlerde kapitalist yabancılaşmanın mantıkî ürünü olarak gösterdiği “gerçek garibanlar” ile keskin bir karşıtlık sergiler:

Serbest emekçi kavramında, zaten, onun bir *gariban* olduğu verilidir: Gerçek gariban. Ekonomik koşullarına göre, o, sırf bir *canlı emek kapasitesidir*. ... Kendisini emek kapasitesi olarak gerçekleştirmek için gerekli nesnellikler olmaksızın, her yandan ihtiyaçlarla kuşatılmıştır. Artı emeğinin kapitaliste faydası yoksa, işçi ne zorunlu emeğini ortaya koyabilir, ne de kendi zorunlu ihtiyaçlarını üretebilir. Öyleyse bunları mübadele yoluyla sağlayamaz, eğer sağlıyorsa, bu, sadece bunların gelirden önüne fırlatılmış *sadaka* olmasındandır. Bir işçi olarak, ancak, emek kapasitesini sermayenin emek fonunu oluşturan kısmıyla mübadele ettiği ölçüde hayatta kalır. Bu mübadele *onunla* ilişkisi tesadüfî olan, *organik* varlığına

ilgisiz bulunan koşullara bağlıdır. Bu yüzden, o, gerçek bir garibandır. (1973, 604)¹

Kapitalizmde, işçinin emek gücü “bizzat, işçinin yaşayan bedeni üzerinden erişilebilir ve ona münhasır emek olasılığından ibarettir – gerçekleşmesinin bütün nesnel koşullarından tam anlamıyla kopuk bir olasılık” (Marx, 1988, 39–40). Emek olasılığının fiilen gerçekleşmesinin nesnel koşulları gerçekte “[işçilerin] karşısına yabancı metalar ve yabancı para olarak dikilen ... onların karşısında bağımsızca var olan ... bütün bir madde zenginlik dünyasıdır” (39–40). Emeğin bu güçsüzlüğü ve sermayenin bu devâsâ yabancılaştırıcı gücü, sanayi proletaryasının devrimci bir patlaması için pek uygunsuz bir zemin sağlıyor gibi görünmektedir. Marx’ın işaret ettiği gibi,

Tıpkı emeğin toplumsal üretici güçlerinin kapitalist üretim tarzıyla birlikte adım adım gelişmesi gibi, işçinin karşısına dikilen devşirilmiş zenginlik de hızla büyür ve karşısına sermaye olarak, *onu denetleyen zenginlik* olarak dikilir. Zenginliğin dünyası genişler ve karşısına kendisine tahakküm eden yabancı bir dünya olarak çıkar, ve bunu yaparken, {işçinin} özel yoksulluğu, ihtiyaçları ve bağımlılığı oransal olarak büyür. (1977, 1062)

Sinâî emeğin yabancılaşması ile devrimci misyonu arasındaki bu görünüşteki çelişki, hiçbir yerde, Marx’ın *Kapital*’in I. Cildinde sermaye-emek ilişkisinin ne ölçüde açık baskı yöntemleriyle yerleştirildiğini incelediği pasajda olduğundan daha açık bir tarzda konmamıştır:

Toplumsal bir kutbunda emek güçlerinden başka satacak hiçbir şeyleri olmayan insan kitleleri kümelirken diğerinde emeğin koşullarının sermaye şeklinde kitle halinde toplanması yetmez. Ne de {emek güçlerini} gönüllü olarak satmaya mecbur bırakılmış olmaları yeterlidir. Kapitalist üretim tarzının ilerlemesi, eğitim, gelenek, alışkanlık yoluyla, bu tarzın koşullarını apaçık Doğa yasaları olarak gören bir işçi sınıfı geliştirir. Üretim sürecinin kapitalist örgütlenmesi bir kez tam olarak gelişti mi bütün direnişleri kırar. Göreli artık nüfusun durmadan türeyişi emeğin arz-talep yasasını ve böylece ücretleri, sermayenin isteklerine uygun bir hızda tutar. Ekonomik ilişkilerin ruhsuz zorlaması emekçinin kapitaliste boyun eğmesini tamama erdirir. Ekonomik koşulların dışındaki doğrudan zor elbette hâlâ kullanılır, ama artık sadece istisnâî durumlarda başvurulur. İşlerin normal gidişinde, emekçi “üretimin doğal yasaları”na, yani, sermayeye olan bağımlılığına terk edilebilir. Bu, üretim koşullarının kendisinden kaynaklanan ve bu koşullarca ebediyen garantilenen bir bağımlılıktır. (1967a, I, 737)

Bu çalışmadaki amaçların açısından önem taşıyan nokta, bu tür ifadelerin proletaryanın militanlık ve kendi kendini özgürleştirebilme yeteneği hakkındaki karamsar çağrışımları değil, kapitalizm tarafından üretilen doğal ve toplumsal koşulları “apaçık Doğa yasaları” olarak “gören” bir proletaryanın ne gibi ekolojik imaları olduğudur. Eğer sanayi proletaryasının *sermaye tarafından geliştirildiği şekliyle* doğal ve toplumsal koşullara aşırı boyun eğmişliği gerçekten “ebediyen garantilenmişse”, bu aynı proletaryanın önderliğindeki bir devrimin nasıl olup da temelli bir şekilde ekoloji yanlısı olacağını anlamak zordur. Burada sorun bir kez daha, sınaî üretime ve onun doğrudan insan eyleycilerine indirgenemez kamusal bir süreç olarak, sürdürülebilir, fakat daha az kısıtlanmış bir insanî gelişime uygun ekolojik koşulların nasıl sağlanacağıdır.

İzleyen sayfalarda, Marx’ın kapitalist yabancılaşma ve işçi sınıfının örgütlenmesi hakkındaki tahlilinde daha az tek yanlı bir sanayicilik içeren ve daha ekoloji yanlısı bir devrim anlayışının bulunacağını göstereceğim. Bu, sanayici yorumun Marx’ın yazılarında yanlış anlamaya olanak bırakmayan bir temeli bulunduğunu inkâr etmek değildir. Benim niyetim, Marx’ın daha genel analitik yaklaşımının ekolojiyi de içeren geçiş sorunlarıyla ilişkilendirilebilecek pozitif olanaklarının altını çizmektir. Bu olanaklar birbiriyle bağlantılı üç alanı kapsar: (1) kullanım değeri ile değişim değeri arasında sermaye-emek ilişkisinde içkin olan gerilim; (2) işçi sınıfının ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kapitalist rekabetin üstesinden gelmeye olan zorunluluğu; ve (3) sermayenin üretimi toplumsallaştırması ve bunun beraberinde toplumsal üretim koşullarının hem sermaye hem emek açısından stratejik öneminin artması. Bu üç alanın geçiş dönemi sorunlarıyla ilişkisini gösterdikten sonra, bunların çevresel mücadelelerle ortak bağlantısını ortaya koyacağım.

Bir Kez Daha Kapitalizmin Temel Çelişkisi Üzerine²

Biraz önce, işçi sınıfının kurtarıcılık yazgısı ile ayrı sınıfın üretimin koşulları karşısındaki yabancılaşması arasındaki görünüşteki çelişkiyi ortaya koyduk. Üretim koşullarının yabancılaşması sermaye tarafından temsil edilip düzenlendiği süreç, emeğin buna karşılık gelen güçsüzlüğü, işçi sınıfının kapitalist ilişkilere karşı ayaklanmasını, hele de üretim koşullarını insanın doğa ve toplum içinde, ve doğa ve toplum sayesinde daha az kısıtlanmış, daha sürdürülebilir bir gelişimine olanak sağlayacak koşullara dönüştürecek tam kapsamlı bir ayaklanmasını önlüyor gibi gözükme-

tedir. Ne var ki, bu sonuca gelirken, sermaye-emek ilişkisinde verili gerilimleri ancak bir yanıyla göz önüne almış bulunuyorum. Marx'a göre, zenginliğin emekten yabancılaşması kâr için üretimle insan ihtiyaçlarını karşılamak için üretim arasındaki temel çelişkinin sadece bir tarafıdır. Çelişkinin öbür tarafı, sermaye birikiminin yaşayan, düşünen işçilerde cisimlenen emek gücünü sömürmeye ihtiyaç duymasıdır. Yaşayan, düşünen bu işçiler için, değişim değeri (ücretler) sırf kullanım değeri ya da insanî gelişim olanaklarına ulaşmanın aracı olarak anlam taşır. Bu anlamda, emek, sermayenin kullanım değerine sırf değer genişlemesinin araçları olarak davranmasına karşı yapısal bir muhalefeti temsil eder.

Emeğin “kullanım değerlerine aracılık eden ve değişim değerini yaratan etkinlik” olduğu dikkate alındığında, sermayenin (yani daha fazla para peşindeki paranın) “emek kapasitesinin gerçek kullanımına... emeğin kendisine” kumanda etmek zorunda olduğu görülür (Marx, 1988, 40). Sermaye sadece üretimin zorunlu koşullarının işçilerden yabancılaşmasına dayanmakla kalmaz: O aynı zamanda, *işçilerin gerçek etkinliğine bağımlıdır*. Bu, sermaye-emek ilişkisinin eşitsiz, sömürücü karakterinin inkârı demek değildir. Mesele, yabancılaşmış emeğin ve sermayenin emeğe bağımlılığının kâr için üretimle insanî gelişim için üretim arasındaki temel gerginliğin eşit önemdeki unsurları olmasıdır. Gerçekten de, “emeğin ... bizzatı sermayenin kullanım değeri ... kendisi aracılığıyla sermayenin çoğaldığı aracı etkinlik” oluşu, kapitalizmin temel çelişkisini, sermayenin tümüyle araçsal kullanım değeri gereksinimleriyle bu gereksinimlerin bilinçli, irade sahibi, doğal ve toplumsal insanlarca temsil edilen *canlı özü* arasındaki *canlı bir çelişki* olarak ortaya koyar (170). Kapitalizmin temel çelişkisinin, böylelikle, hem “olumlu” hem “olumsuz” bir yönü bulunduğu gösterilmiş olur:

Emek kapasitesi, *sermaye olmayan, nesnelleşmiş emek olmayan* emek kapasitesi, şu şekillerde gözükür:

1) *Olumsuz olarak*. Maddî olmayan, emek aracı olmayan, ürün olmayan, geçim aracı olmayan, para olmayan: *emek*, salt bir olanak olarak, bütün emek ve hayat yollarından, bütün nesnelliğinden ayrılmıştır. Bu tam soyunma, bu *emek olanağı* bütün nesnelliğinden yoksundur. *Mutlak sefalet*, yani, nesnel zenginlikten tam bir dışlanma olarak emek kapasitesi. Emek kapasitesinin sahip olduğu nesnellik sadece işçinin bedensel varoluşu, kendi öz nesnelliğidir.

2) *Olumlu olarak*. Nesnelleşmiş olmayan emek, emeğin kendisinin gayri nesnel, öznel varoluşu. Nesne değil, etkinlik olarak emek. Genel

zenginliğin gerçekliği olan sermayeye karşıt olarak, aynı şeyin kendisini eylemde ortaya koyan genel olanağıdır. (1988, 170–71)

Marx, kapitalizmin temel çelişkisini burada, insan emeğinin zenginliğin zorunlu bir kaynağını oluşturmaya karşılık, işçilerin zenginlik karşısındaki yabancılaşmasından kaynaklanan gerilim bakımından ifade etmektedir. Marx'ın görüşünce, bu gerilim kapitalizmin üretimi geliştirmesine paralel olarak büyür, çünkü, işçilerin gittikçe daha fazla toplumsallaşan üretim koşullarından yabancılaşması, sonunda, insanî gelişim açısından tanımlanan zenginlik üretiminin kendisini kısıtlayacaktır (bkz. 12. Bölüm). Bu gerilim sermaye-emek ilişkisinin yapısındadır. Marx'ın işaret ettiği gibi: “Emeğin bir yandan, *nesne olarak mutlak sefalet*, öte yandan, özne ve etkinlik olarak zenginliğin *genel olanağı* olması hiç de bir-biriyle çelişmez. Ya da, daha doğrusu, her bakımdan çelişkili bu ifadeler, sermaye tarafından kendi karşıtlığı ve kendi karşıt varlığı olarak *önvarsayıldığı* şekliyle emeğin özünden kaynaklanan ve karşılıklı belirlenen ifadelerdir” (1973, 296). Marx, bu gerilimi sık sık nesnelleşmiş emek olan sermaye ile değerin özünü oluşturan emeğin öznelliği arasındaki “antitez” terimleriyle ifade eder:

Bir başka antitez şudur: *Nesnelleşmiş emek* olarak paranın (ya da genel olarak değerin) karşıtı olarak emek kapasitesi, yaşayan öznenin bir kapasitesi olarak gözüktür; ilki geçmiş emek, hâlihazırda zaten ortaya konmuş bulunan emektir, ikincisi ancak canlı etkinlik, yaşayan öznenin şu an cereyan eden etkinliği olarak var olabilen gelecek emektir... Öylece değeri temsil eden kapitalist, karşısında som ve saf emek kapasitesi şeklinde, genel olarak işçi şeklinde, işçiyi bulur, öyle ki, can alıcı noktayı ve ilişkinin güncel içeriğini, kendi değerini biçen değer, kendi değerini biçen nesnelleşmiş emek ile değer yaratan canlı emek arasındaki bu antitez biçimlendirir. Bunlar, emek ve sermaye olarak, kapitalist ve işçi olarak birbirinin karşısına dikilir. (1988, 41)

Nesnel sermaye ile öznel emek arasındaki bu karşıtlık, kapitalizmin temel çelişkisi ve komünizme geçiş hakkında, önceden yabancılaştırılmış sınıflar emek tarafından sanayi sermayesine el konulması üzerine yoğunlaşan tek yanlı yorumdan daha çatışmacı ve nitel olarak daha dönüştürücü bir yoruma ulaşmamıza izin verir. Emek artık, emeğin sermayeye karşıtlığının bizzat sermayenin kendisinin zorunlu bir unsuru olması anlamında, sermayeye *yapısal olarak karşı olan* canlı ve etkin bir kuvvet olarak görünür. Farklı bir deyişle, sermaye bir zenginlik biçimi şeklinde kendi

olumsuzlamasını içerir. Marx'ın gözlediği gibi, “şeyleşmiş” ya da “geçmiş emek olarak mekân içinde var olan” sermayenin “karşıtı”,

zaman içinde var olan canlı emektir. Şeyleşmemiş (bu yüzden aynı zamanda nesnelleşmemiş) hâlihazırda var olan emek olmakla, ancak bir güç, olanak, yetenek, canlı öznenin *emek kapasitesi* olarak hazır bulunabilir. Bağımsız, sağlamca kendi kendine yeterli nesnelleşmiş emek olan sermayenin karşıtı, canlı emek kapasitesinin kendisidir... *Emek, sermaye olarak paraya bir karşıt ve tamamlayıcı şeklinde hazır bulunabilen tek kullanım değeridir* ve bir özne olarak var olan emek kapasitesi içinde var olur. Para, ancak sermaye olmayan ile bağlantı içinde, sermaye şeklinde var olabilir, para ancak sermayenin olumsuzlaması ile ilişkisinde sermaye olur. *Sermaye olmayan şey ise emeğin kendisidir.* (1987, 502-3)

Sermaye ile emek aynı amaçları paylaşırlardı bu yapısal karşıtılık uzlaşmaz bir karşıtılık olmayabilirdi. Ama Marx'a göre durum böyle değildir. Sermaye için emek gücünün ve doğanın kullanım değerleri değer birikiminin araçlarından ibarettir. Tersine, emek için ise değer (ücretler biçiminde) zorunlu kullanım değerlerini temin etmenin aracından ibarettir:

İşçi M-P-M dolaşımı içinde hareket eder. Satın almak için satar. Parayı – kullanım değerleri, geçim araçları oldukları ölçüde – metallerle takas etmek için, emek kapasitesini parayla mübadele eder. Buradaki amaç bireysel tüketimdir... Kapitalist ise tersine P-M-P çevrimi içinde hareket eder. Satmak için satın alır. Bu hareketin hedefi değişim değeri, yani, zenginleşmedir. (Marx, 1988, 135)

Değişim ve üretimdeki tek amacı rekabetçi değer birikimi olan kapitalistin aksine işçi için,

önemli olan, onun için mübadelenin amacının ihtiyacının karşılanması olmasıdır. Mübadelesinin nesnesi doğrudan doğruya bir ihtiyaç nesnesidir, kendi başına değişim değeri değil. Doğru, para kazanır, ama sadece sikkeli rolüyle, yani, kendini idame ettiren ve ortadan kaybolan bir aracı olarak. Bu yüzden, mübadeleden sağladığı şey değişim değeri değil ... ama geçim aracı, hayatını sürdürmek için gerekli nesneler, fiziksel, toplumsal vb. genel ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. (1973, 284)

İşçi açısından, değişim değeri kullanım değeri temin etmenin zorunlu bir aracıdır (başka türlü mümkün değildir). Bu durum, işçinin üretimin koşullarından yabancılaşmasıyla birleşince, “işçi için ... emeğin ancak *değişim değeri* olduğu ölçüde” yani, bir ücret karşılığı olduğu sürece “kullanım değerine sahip olduğu” anlamına gelir (Marx, 1988, 160).

Emeğin kullanım değerine yönelik niteliği kendisini paradoksal bir şekilde “emeğin işi için *sırf bir değişim değerine*” indirgenmesinde ifade eder (159):

Ama emek gücünü eyleme yani işe koymak, işçinin kendi hayatının etkin ifadesidir. Ve hayatını sürdürmek için zorunlu olan şeyleri temin edebilmek için bir başkasına sattığı şey bu hayat etkinliğidir. Bu yüzden, yaşamsal etkinliği kendi varoluşunu güvence altına almanın bir aracından başka bir şey değildir. Hayatta kalabilmek için çalışır. Emeğin kendisini hayatının bir parçası saymaz, emek daha çok hayatından feda ettiği bir parçadır. Bir başkasına sattığı bir maldır. Bu yüzden, etkinliğinin ürünü etkinliğinin amacı değildir... Kendisi için ürettiği şey *ücret*tir... Onun için hayat, etkinliğinin bittiği yerde başlar, masada, meyhane taburesinde, yatakta. Öte yandan, dokuma, örme, sıkılma vb. şeklinde 12 saatlik çalışma onun için kendisine masada oturmak, meyhanede yerini almak, yatakta uyumak olanağını veren kazançtan başka hiçbir anlam ifade etmez. (Marx, 1933, 19)

Kısacası, sermaye ve emek zenginliğin karşısında yapısal olarak karşıt konumlar almakla kalmaz, ama aynı zamanda, emeğin kullanım değeri amaçları, *yaşamsal etkinliği*, sermayenin emeği değer birikiminin aracı haline dönüştürmesiyle kısıtlanır. Kâr için üretimle “üreticiler *toplumunun yaşam süreci*” için üretim arasındaki gerilim bu yüzden, ücret–emek ilişkisi şeklinde anlaşıldığında “sermayenin kendisinde” içkindir (1967a, III, 250). Bundan ötürü, daha az kısıtlanmış bir insanî gelişim için bu ilişkinin ortadan kaldırılması gerekir.

Rekabet ve Ortaklaşma

Sermaye ile emeğin kullanım değeri ile değişim değeri karşısında karşıt konumlanışları, *rekabet* karşısındaki aynı derecede yapısal karşıtlıklarıyla paralellik taşır. Rekabet, karşılıklı olarak özerk girişimlerce düzenlenen zorunlu bir toplumsal üretim biçimi olmaktan da fazla bir şeydir; o, sermaye birikiminin gerçek motorudur. Tikel özel emekleri toplumun zorunlu emek zamanının bir parçası olarak geçerli kılan (ya da kılmayan) mekanizma, piyasa rekabetidir. Sermayenin rekabetçi toplanması ve merkezileşmesinin artan değer birikiminin birincil etmeni olması da aynı şeyin sonucudur. Kısacası, sermayenin “içsel doğası” ya da “özel karakteri” olan değer genişlemesi ancak “birçok sermayenin birbiriyle karşılıklı etkileşimi, dışsal zorunluluk haline gelen içsel eğilimi ...{olan}

rekabet” içinde “gerçekleşebilir” (Marx, 1973, 414). Bu, rekabetin *tek tek* kapitalistler için daimî bir tehdit oluşturduğunu inkâr etmek değildir; bu-
radaki mesele, sermayeyi *bir bütün olarak* azamî değer birikimine mec-
bur bıraktığı ölçüde, “serbest rekabetin sermayenin üretken süreci için uy-
gun biçimi” oluşturmasıdır. Bu anlamda, “serbest rekabet sermayenin
gerçek gelişimidir” (650-51).³

Rekabet emek açısından, tek tek işçiler için değil, bir bütün olarak
tüm işçilerin ücretlerine, çalışma koşullarına ve genel hayat standartları-
na yönelik daimî bir tehdit anlamına gelir. Sermayenin “sağladığı” iş ve
yatırımlar için rekabet işçilerin ve toplulukların gelişimini doğrudan doğ-
ruya kısıtlar. “Rekabet, kapitalist için sadece bir kâr sorunuyken işçiler
için varoluşlarını ilgilendiren bir sorundur” (1976a, 423). İşçiler, aynı za-
manda kapitalist girişimler arasındaki rekabetin önceden kestirilemeyen
sonuçlarından kaynaklanan sayısız yurtsuzlaşma ve yerlerinden olma
olaylarına da maruzdur. İşçiler ve insan toplulukları için serbest rekabet,
gerçek ya da olası iflasların, yer değiştirmelerin, işten çıkarmaların, aşırı
çalıştırılmanın ve bunlara karşılık gelen düşük ücretlerin, hak kayıplarının,
sermayenin vergi, sağlık ve çevre sağlığı ayrıcalıkları taleplerinin sonsuz
akışı anlamına gelir. Yeter ki “iş dünyasının güveni” sarsılmasın. Kısaca-
sı, serbest rekabet sermayenin serbest gelişimini kolaylaştırırken, işçile-
rin ve ait oldukları toplulukların gelişimini sistemli bir tarzda kısıtlar.
Bundan, çalışma ve yaşam koşullarını korumak ve geliştirmek için işçi-
lerin “ortaklaşmalar halinde ... kendi aralarında birleşmeleri” gereği do-
ğar (1978a, 168).

Bu ortaklaşma zorunluğu Marx’ın komünizme geçiş tahlilinin önem-
li bir özelliğidir. Çünkü, Marx, daha önce tartıştığımız tek yanlı sanayici
yorumun aksine, işçi sınıfı birliklerini sınaî emeğin ve üretim araçlarının
kitleselel yığılmasının basit bir işlevi olarak görmez. Rekabetin çalışma ve
yaşama koşullarını aşağıya çekme yönündeki baskısı ve bu koşulları sa-
vunma ve daha da iyileştirme için ona karşılık gelen birleşme ihtiyacı sa-
dece sanayi işçileri için değil bütün üreticiler ve ait oldukları topluluklar
için geçerlidir. Ortaklaşma zorunluluğunun münhasıran sanayie ait olma-
dığı gerçeği, Marx’ın geçiş dönemi tahlilinde içsel biçimde bulunması
muhtemel ekoloji karşıtı eğilimle ilgili kaygılan bir ölçüde olsun hafifle-
tecektir.

Marx ve Engels’in yazılarında, işçi sınıfı birleşmelerini ateşleyen re-
kabetçi baskılar sınaî gelişim ve yığılmanın etkileriyle karışmaya eğilimli-

dir. Yaşadıkları çağda kapitalist gelişim ve rekabetin can damarının sanayi olduğu düşünüldüğünde, bu durum şaşırtıcı değildir. Örneğin, Marx, *Felsefenin Sefaleti*'nde "modern sanayi ve rekabet daha fazla geliştikçe birleşmeyi artırmaya ve güçlendirmeye yönelik daha fazla unsurun ortaya çıkacağı" gözleminde bulunur (1978a, 166). *Manifesto*'da da benzer ifadeler görülür (Marx ve Engels, 1968, 42-43). Aynı zamanda, bu eserlerdeki başka pasajlar rekabetin yarattığı birleşme dürtülerinin sanayi alanıyla sınırlı olmadığını ifade eder; bu yüzden *Manifesto* şunları bildirir:

Burjuvazi arasında büyüyen rekabet ve bunun sonucu olan ticarî krizler işçilerin ücretlerini daha da oynak kılar. Durmadan daha da gelişen makinelerin durmak bilmez ilerleyişi hayatlarını daha da belirsiz kılar; tek tek işçiler ile tek tek burjuvalar arasındaki karşılaşmalar gittikçe daha fazla iki sınıf arasındaki karşılaşmalar karakterini alır. Bunun sonucunda işçiler burjuvaziye karşı birlikler (sendikalar) kurmaya başlar; ücret oranlarını korumak için bir araya gelirler; ara sıra patlak veren bu isyanlara önceden hazırlıklı olmak için kalıcı ortaklaşmalar oluştururlar. (43)

Marx, *Felsefenin Sefaleti*'nde benzer şekilde "rekabetin [işçilerin] çıkarlarını böl{mesine}" karşılık, gene de esas olanın, "ücretlerinin, patronlarına karşı paylaştıkları bu ortak çıkarın korunması"nın onları bu rekabete karşı "ortak bir direniş düşüncesinde birleştirmesi" olduğunu gözlemler (Marx, 1978a, 168). Bu birleşme eğilimi hiçbir şekilde sanayie münhasır değildir. Aksine, buradaki temel husus, (değer birikimini en çoklamayı gerektiren) kapitalist rekabet ile (işçilerin insanî gelişim koşullarını savunmayı ve iyileştirmeyi gerektiren) işçi sınıfı ortaklıkları arasındaki başka şeye indirgenemez karşıtlıktır. Kapitalist rekabet ile işçi sınıfı birlikleri arasındaki söz konusu karşıtlık, sermaye ile emeğin kullanım değeri ile değişim değeri karşısındaki zıt konumlanışlarının açık bir ifadesidir. Bu nokta, Marx ile Engels'in işçilerin ücret mücadelelerinin başarı şansını değerlendirişlerinde daha açık bir biçimde ortaya çıkar. Marx ile Engels, bu mücadelelerden "işçiler ... belli bir zaman için muzaffer çıksa" bile "çarpmışmanın asıl meyvesinin dolaysız sonucunda değil, işçilerin durmadan genişleyen birliğinde" yattığını öne sürerler (1968, 43). Marx'ın işaret ettiği gibi, "direnişin ilk hedefi ücretlerin korunmasından ibaret olsa bile, başlangıçta yalıtılmış durumda olan birleşmeler kendilerini gruplar halinde kurarlar ... ve daima birlik halinde bulunan sermaye karşısında ortaklaşmanın korunması onlar için ücretlerden daha büyük bir zorunluluk haline gelir" (1978a 168).

Kısacası, işçi sınıfı birliklerince kazanılan gerçek zafer, insanî gelişimin koşullarının belirleyicisi olarak kapitalist rekabete karşı ortaklaşma ilkesinin savunusudur (krş. Lebowitz, 1992a, 67). Bu iki ilkenin uzlaşmazlığı, Marx'ın çalışan ve işsiz işçiler arasında bir ortaklaşmanın gerekliliğini ele aldığı *Kapital*'de açık bir şekilde ortaya konur. Burada Marx, işaret eder ki, işçiler

aralarındaki rekabetin yoğunluk derecesinin tümüyle görelî artık nüfusun baskısına bağlı olduğunu keşfettikleri anda; sendikalar vb. aracılığıyla kapitalist rekabetin bu doğa yasasının kendi sınıfları üzerindeki yıkıcı etkisini ortadan kaldırmak ya da hafifletmek üzere çalışanlarla işsizler arasında düzenli bir işbirliği örgütlemeye kalktıkları anda, sermaye ve şakşakçısı Ekonomi Politik "ebedî", demek ki kutsal arz talep yasasının ihlal edilmesine karşı yaygarayı [basarlar]. Çalışanlarla işsizlerin ne şekilde olursa olsun, bir araya gelişi, bu yasanın "uyumlu" işleyişini aksatır. (1967a, I, 640)

Marx ve Engels'e göre, işçi sınıfı birleşmelerinin korunması ve yaygınlaşması insanî üretimin örgütleniş tarzı olarak, ortaklaşmanın rekabet üzerinde kazandığı bir zafer anlamına gelir. Böyle olmakla, sermayenin ve rekabetin yerini üretimin ortaklaşmacı-demokratik denetiminin alacağı komünizme geçişi haber verir.⁴ Sendikaların ve başka türlü işçi birliklerinin değerinin ölçüsü, ücretleri korumak ya da artırmaktaki başarılarının derecesi değil, budur:

Eğer ortaklaşmalarda mesele sadece görünüşte olandan, yani ücretleri ayarlamaktan ibaret olsaydı, emek-sermaye ilişkisi ebedî bir ilişki olsaydı, bu birliktelikler eşyanın zorunlu düzenine çarpıp parçalanırdı. Fakat, onlar, işçi sınıfının, sınıf çelişkileriyle birlikte tüm eski düzenin devrilmesini hazırlayan birleşmesinin araçlarıdır. Ve bu noktadan bakınca, işçiler, bu iç savaşın kendilerine can ve mal bakımından ne kadar zarara mal olduğunu sayıp döken akıllı burjuva okul müdürlerine gülüp geçmekte haklıdırlar. Hasını yenmek isteyen, oturup da onunla savaşın maliyetini tartışmaz. (Marx, 1976a, 435)

Farklı bir deyişle, Marx ile Engels, işçi sınıfı birleşmelerine, bu birleşmeler ücret-emek ilişkisinin ötesine geçen amaçlar için gayret gösterdikleri ölçüde tarihsel bir önem atfederler. Bunun anlamı, sırf belirli işçi gruplarının ücret-çıkarlarını değil, daha geniş anlamda kapitalist rekabete karşı işçi sınıfı ortaklaşması ilkesini savunduklarıdır. Elbette ki, ücretler için verilen günlük mücadeleler gene de önemlidir, çünkü işçiler bu

mücadeleleri bıraktıkları takdirde “kurtuluş umudunu yitirmiş bir zavalılar kitlesine indirgenirler” (Marx, 1976b, 61). Dahası, “sermayeye karşı günbegün verdikleri çatışmadan korkakça çekilecek olsalar” işçiler “kendilerini daha geniş kapsamlı herhangi bir hareket başlatma yeteneğinden yoksun bırakmış olurlardı” (61). Burada önemli olan nokta, işçilerin “sermayenin ardı arkası kesilmez gasplarından ya da piyasa değişmelerinden kaynaklanan bu bitimsiz gerilla savaşına kendilerini tümüyle kaptırmamaları ... onun yerine örgütlü güçlerini işçi sınıfının nihaî kurtuluşu, yani, ücret sisteminin nihaî olarak ortadan kaldırılması için bir kaldıraç olarak kullanmaları” gereğidir (61–62). Bu son hedef, işçi birleşmelerinin basitçe belli işçi gruplarının çıkarlarını savunmakla yetinmeyip, aynı zamanda rekabetçi ücret-emek ilişkisinin sınırları içinde sağlanamayacak daha geniş sınıfsal – ve toplumsal – amaçları gözetmesini gerektirir.

Marx, buna uygun şekilde, Birinci Enternasyonal’in “Geçici Genel Konsey”ine Talimatlar’ında işçilerin “ücretli kölelik sisteminin kendisine karşı eylem güçlerini” azamîleştirmek istiyorlarsa “genel toplumsal ve politik hareketlerden fazla uzak durmamaları”, dahası, “işçi sınıfının *tam kurtuluşunun* genel çıkarı yönünde örgütleyici merkezler olarak eylemde bulunmayı öğrenmek zorunda oldukları” öğüdünü vermişti (aktaran, Lapedes, 1990, 64–65).

Bu vizyonun toplumsal genişliği, komünizme geçiş hakkındaki Marx ve Engels tarafından başka yerlerde dile getirilen sanayici kavrayışın çok ötesine uzanır. Marx, bu daha geniş kavrayışı 1871’deki bir mülâkatında da tekrarlar:

Hedeflerimizin işçi sınıfının etkinliğinin her biçimini içerecek kadar kapsamlı olması zorunludur. Onları belli bir kesimin ihtiyaçlarına uyarlamak bu amaçlara özel bir karakter vermek olurdu. Birlik siyasal hareketlere biçimlerini dayatmaz: sadece amaçlarına bağlılık talep eder. O, emek dünyası boyunca yayılmış bütün toplulukları birbirlerine bağlayan bir ağıdır. Bu dünyanın her parçasında sorun kendisini özel bir yönüyle ortaya koyar ve o parçadaki işçiler kendi tarzlarında hareket eder. (aktaran, Lapedes, 1990, 81)

Benzer şekilde; Engels de 1881’de kaleme aldığı bir makalede, “sendikaların ... artık işçi sınıfının tek örgütlenme biçimi olma ayrıcalığına sahip bulunmadığı”ndan bahisle, onun yerine “bütün olarak işçi sınıfının bir politik örgütlenmesinin, bir genel birliğin” bütünleyici bir parçasını oluş-

turduğu bir hareket arayışını ifade eder (aktaran, Lapides, 1990, 129). Bununla birlikte, bu daha geniş ortaklaşmacı vizyonun ekolojik potansiyeli tam olarak ancak, üretimin sermaye tarafından gerçekleştirilen toplumsallaşmasının ışığında takdir edilebilir. Bu toplumsallaşma, rekabetle ortaklaşma arasındaki gerilimi alternatif üretim tarzları arasındaki bir gerilim şeklinde derinleştirir.

Toplumsallaşma ve Üretim Koşulları

Üretimin toplumsallaşması, her ne kadar, durmadan artan biçimde kolektif işletmeyi gerektiren toplumsal ihtiyaçlar, yetenekler ve sorunlar yaratsa da, sermayenin sınıf sömürüsüne dayalı özel ve rekabetçi mal edinme tarzı, ortaklaşa ve demokratik düzenlemelere engel olur. Sonuçta, üretimin toplumsallaşması, kendisini sermayenin (1) doğal ve toplumsal koşulların bedava edinimine; (2) mülkiyet ve piyasa düzenlemelerinin demokratiklikten uzak, sözde toplumsal biçimlerine; (3) değer birikiminin aracı olarak, devlet yönetimindeki üretim koşullarının doğrudan ve toptan özelleştirmesine giderek artan bağımlılığında açığa çıkarır. Bu kapitalist toplumsal düzenleme biçimleri, toplumsallaşmış üretici güçlerin, daha kısıtlanmamış bir insanî gelişimin koşulları olarak gerektirdiği şekilde ortaklaşmacı-demokratik bir tarzda işletilmesini engeller. (12. Bölümdeki kapitalizmin tarihsel sınırları tahliline bkz.)

Emek açısından, toplumsal üretim ile özel edinim arasında büyüyen gerilim, işçilerin bireysel ve kolektif öz-gelişimleri üzerindeki kısıtlamaların büyümesi olarak gözükür. *Bu kısıtlamalar gitgide daha fazla, ücret-emek ilişkisinin sınırları içinde ortadan kaldırılamaz hale gelir*. Bireysel ücret ve özel tüketim düzeyleri her işçi için önem taşımaya devam etse de, işçi sınıfının hayatının problemleri gitgide, özel sözleşmeyle belirlenen ücret sistemi ve emek pazarının ilkeleriyle doğrudan doğruya çatışan açık toplumsal çözümlere gerek duyurur. Pek de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, bu problemler, çoğu kez işçilerin, toplumsal üretimin sermaye tarafından giderek artan bir şekilde gasp edilen – eğitim, ulaşım, iletişim, sağlık, toplumsal hijyen, adalet ve güvenlik hizmetleri ve kuşkusuz doğal koşullar gibi – koşullarıyla ilintili problemlerdir. Sermayenin üretimi yabancılaştırmış bir tarzda toplumsallaştırması, böylece, işçilerin kullanım değeri hedeflerini gerçekleştirmek için bir araya gelme zorunluluğunu şiddetlendirir. Bu zorunluluk gitgide, ancak işçilerin ve toplulukların

sınıf ölçekli örgütlenmeleriyle elde edilebilecek daha büyük ortak hedeflerini içerecek şekilde, dar anlamda tanımlanmış işyeri kaygılarının (ücret ve çalışma koşullarının) ötesine geçer.

Böylece sorun çok açık bir biçimde ortaya çıkar: Üretimin toplumsal koşulları kimin çıkarına edinilecek ve geliştirilecektir? (Yalnızca kapitalist ilişkileri yeniden üreten ve böylece insanlara ve insanların üretim koşullarına değer yaygınlaşmasının araçları olarak davranan kullanım değerlerin teminine yönelik) Sermayenin çıkarları mı, yoksa, (üretimi bireysel ve kolektif insanî ihtiyaçlarının emrine koşan ve böylece üretimi bir özgür ve ortak insanî gelişim biçimine dönüştürecek olan) tüm üreticiler toplumunun çıkarları mı? Bu, sermayenin sömürücü, yabancılaşmış toplumsallaşmasını işçilerin ve toplulukların daha temsiliyetçi-demokratik ve öz-yönetimci toplumsallaşmasının karşısına diken bir mücadeledir. İnsanların ihtiyaçlarını sermayenin sırf araçsal zenginlik arayışının karşısına diken toplum çapında bir sınıf mücadelesidir. Burada, bir kez daha dar sanayici sınıf mücadelesi vizyonu aşılmıştır. Marx ve Engels, sınıf mücadelesinin “*siyasal* bir hareket, bu demek oluyor ki, amacı çıkarlarını genel bir biçimde gerçekleştirmek olan bir *sınıf* hareketi” olmak üzere “som bir ekonomik hareket” olmanın ötesine genişletilmesi gerektiği görüşündedirler (Marx’tan Bolte’ye 23 Kasım 1871 tarihli mektup, Marx ve Engels içinde [1975, 255]).⁵ Bu çalışmanın amaçları açısından bu genişletmenin iki yönünün vurgulanması gereklidir.

Birincisi, sermayeye karşı halk mücadelelerinin giderek artan biçimde metalaşmamış, ya da, kısmen metalaşmış üretim koşullarını içerdiği gerçeği göz önünde tutulduğunda, “sınıf mücadelesini işçi sınıfının bakış açısından ele alan” her türlü değerlendirme, sırf bizzat sermaye tarafından belirlendiği şekilde “işyerlerinde değil” tüm toplumsal alanlarda, “çıkış noktasını: Sınıfın öz-etkinliğini kavramak” zorundadır (Cleaver, 1979, 44). İlk bakışta sermayeye “dışsal” imiş gibi gözüken toplumsal koşullar için verilen mücadeleler, çoğu kez, sermaye ile emek ve bunların karşılıklı yeniden üretim ve gelişme koşulları arasındaki uzlaşmaz karşıtlık olarak sermayenin gerçek bütünlüğü açısından bakıldığında içseldir. Bu tür mücadelelerin çoğunlukla “ekonomik olmayan” toplumsal hareketler biçimini almaları, niçin gene çoğunlukla resmi sendikalar ya da sınıf partileri gibi daha dar anlamda ekonomik özellikteki geleneksel işçi sınıfı yapılarından bağımsız olarak geliştiklerini açıklamaya yardım eder. Harry Cleaver’ın gözlemlediği gibi, bu kendi başına etkinlikte bu-

lunan hareketlerin “otonomluğunun gerçekliği”, bunların “gerek sendikaların gerek Partinin etkisinden özerk, çoğu kez de bu etkiye karşı olarak ... yeniden ve yeniden ileri atılma” eğilimlerinde kendini gösterir (1979, 45, 52).

Üretim ve sınıf mücadelesi hakkındaki katı sanayici kavrayış bir kez bir yana bırakıldı mı, var olan toplumsal koşullar üzerinde ve daha az kısıtlanmış bir insanî gelişime uygun yeni toplumsal koşullar için verilen mücadelelerin, üreticilerle üretimlerinin toplumsal koşulları arasında yeni bir birleşme olarak anlaşılan ortaklaşmacı bir üretim biçimi yönündeki genel hareketin ayrılmaz parçası olduğu açıkça ortaya çıkar.⁶ Bu genel hareket kültür ve bireysel tüketim alanlarındaki popüler mücadeleleri de içerir. Aslında, zenginliğin sürekli sermayeye dönüşmesi için sermayenin zorunlu olduğu yabancılaşmış tüketim tarzı ve işçi sınıfının tüketimiyle “ev içi” yaşamının kapitalist meta üretiminden görece özerkliği göz önünde tutulduğunda, üreticilerin ve ait oldukları cemaatlerin sınıfsal olarak daha az kısıtlanmış insanî gelişim koşulları için verdikleri kendiliğinden harekete geçen mücadelelerin tüketim ve kültürel üretim alanlarıyla, bu alanlarla iç içe geçmiş cinsiyet ilişkilerine uzanmaması şaşırtıcı olurdu (bkz. 11. Bölüm).⁷

İkincisi, pek çok çağdaş işçi sınıfı hareketinin “daha az sınıf” nitelikte olduğunun açıkça görülmesine rağmen, Marx’ın üreticiler ve ait oldukları cemaatler tarafından *üretimin toplumsal koşullarının yeniden ele geçirilmesi* olarak komünizme geçiş vizyonu önemini korumaktadır. Bu vizyonun geçerliliği sadece sınıf üretim ve örgütlenmenin gerek merkez gerek çevre ülkelerde insanî koşullar için belirleyici önemini devam etmesinden kaynaklanmamaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi, üretimin daha genel toplumsallaşması, *sınıf olmayan üretim koşullarının* gerek sermaye gerek emek için önemini artırmıştır. Sermaye birikiminin bu koşullara olan bağımlılığının gitgide artması, bu koşulların eskiden olduğu gibi sırf özel sanayi ve hizmetlerin zorunlu “arka plan” koşullarını oluşturmalarından değildir (örneğin, bilgisayarlaşmış sanayi ve hizmetler çağında eğitimin ve iletişimin güçlenen rolünü düşünün). Ama aynı zamanda, üretimin bu sınıf olmayan koşulları, (daha önce devletçe yürütülen etkinliklerin özelleştirilmesi ve/ya da “eğlence” yahut hızla gelişen bilişim sektörü gibi özel hizmet sektörlerinin büyümesi yoluyla) kendi başlarına kârlı birikim alanları oluştururlar. Bu arada, işçilerin insanî gelişim fırsatları (yaşam tarzları ve hayatta kalma şansları) gitgide artan bir şe-

kilde üretimin bu aynı toplumsal koşullarıyla ilişkilerince kısıtlanmaktadır. Genç bir insanın gelişim fırsatları büyük ölçüde ana babasının sigortalı bir işe sahip olup olmadığına ya da oturdukları mahallede devlet okullarının yahut düzenli bir toplu taşıma sisteminin bulunup bulunmadığına bağlı olarak şekillenmektedir. Üretimin, tüketimin ve kültürün sermaye tarafından gitgide daha fazla ticarileştirilmesinin kişinin gelişimi üzerindeki daha büyük nitel etkilerinin sözünü bile etmiyorum.

Öyleyse, gelişmiş kapitalist toplumların “daha az sınıf” karakterini kabul etsek bile, tek yanlı sanayici devrim vizyonunu reddedeyim derken, *üretim koşullarını kimin ve ne için denetlediği* demek olan asıl sorunu gözden kaçırmamak can alıcı önemdedir. Bu durum, üretimin sınıf olmayan koşullarının ilgili çalışanlar ve tüketiciler tarafından birlikte üretildiği ya da üretilebildiği ölçüde özellikle önemlidir.⁸ Bu birlikte üretim özellikle can alıcı stratejik öneme sahip olan eğitim, iletişim, ulaştırma ve sağlık sektörleri için geçerlidir. Bu ve diğer alanlardaki birlikte üretim, geleneksel işyeri kaygılarıyla üretim ve tüketim koşulları üzerine verilen daha geniş mücadeleleri birbirine bağlamak için yeni olanaklar sağlar. Bu potansiyel kendisini sadece kamu hizmetlerinin özelleştirilmesine karşı verilen savunmacı kavgalarda değil, aynı zamanda bu hizmetlerin daha az hiyerarşik şekillerde yönetilmesi, yani, *üretim koşullarının üreticiler ve ait oldukları topluluklarca öz-yönetimi* için verilen mücadelelerde de gösterir. Birlikte üretme için verilen mücadeleler doğal olarak çalışma zamanının azaltılmasına yönelik geleneksel mücadelede yankı bulur, çünkü, söz konusu sektörlerin işçileri ve tüketicileri sahip oldukları daha fazla serbest zamanı öz-yönetim için, yönetici yeteneklerini geliştirmek için ve birlikte üretimin yeni biçimlerini – *yeni zenginlik biçimlerini* – planlayabilmek için kaynak olarak kullanır.⁹ Dahası, öz-yönetim yoluyla birlikte üretim, şimdiye dek büyük ölçüde sendika örgütlenmesinden uzak kalmış hızla gelişen özel hizmet sektörüne de yayılma ve buradaki işçilere ve cemaatlara ihtiyaçlarını savunma ve dayatma gücünü sağlama potansiyeline de sahiptir (Negri, 1997). Üretim koşullarının sermayeleşmesine karşı verilen halkçı mücadeleler, bütün bu yollardan, toplumsal zenginliğin komünal zenginliğe gerçek dönüşümüne işaret ederler.¹⁰

Doğanın Gerçek Toplumsallaşması İçin Mücadele

Marx ile Engels'in sınıf mücadelesine ve komünizme geçişe yaklaşımların *Manifesto* ve *Kapital*'in yazıldıkları zamanların dar anlamdaki sanayici dinamiklerinden daha geniş bir açıya sahiptir. Marx ile Engels üretimin toplumsal koşullarının denetimi ve üretiminin, özgür ve ortak bir insanî gelişimin koşuluna dönüştürülmesi için işçiler ve toplulukların vermesi gereken mücadeleleri daha geniş anlamda tasarlamıştır. Bu, sanayi işçilerinin ve üretim araçlarının söz konusu geniş anlamdaki geçiş anlayışının bütünsel bir parçasını oluşturmadığı demek değildir. Sermayenin sanayii sınıfsal ve sömürücü bir tarzda geliştirmesi, özel kâr ile insanî-toplumsal ihtiyaçlar arasındaki derinleşen gerilimin ve işçilerin kendi insanî gelişim hedeflerine ulaşabilmek üzere buna karşılık gelen ortaklaşma zorunluluğunun esas kaynağını oluşturmaya devam eder. Şimdi, doğal koşullar ve çevreci mücadelelerin önceki üç alt başlıkta ana hatları verilen geniş kapsamlı devrimci vizyon ile nasıl uyuştuğunu ele alacağım.

Kullanım değerinin doğal temeli ve özü hatırdta tutulduğunda, sermaye ile emeğin kullanım değeri karşısındaki karşıt konumlanışları doğal koşullar karşısında da aynı şekilde bir karşıtlık taşır.¹¹ Sermayenin kullanım değerine sırf bir rekabetçi birikim aracı olarak davranışı doğal koşullara aynı şekilde araçsal davranışıyla yan yana gider. Sermaye açısından doğal koşullar, serbest emek gücünden artı emek sızdırmanın ve bu artı emeği satılabilir kullanım değerlerinde nesnelleştirmenin kaçınılmaz ön koşulundan ibarettir. Doğaya karşı bu araçsal davranış, sermaye birikiminin toplumsal özünü oluşturan parada temsil edilen emek zamanının değer biçiminde kendisini açığa koyar. Değerin özü – soyut emek zamanı – insan emeğinin ve zenginliğin doğal temelinden, nitel çeşitliliğinden, karşılıklı bağlantılarından ve de mekânda ve zamandaki nicel sınırlarından resmen soyutlanmıştır. Aslında, değer ve sermayenin türdeşliği, bölünebilirliği ve sınırsızlığı, bir üretim koşulu olarak doğanın sahip olduğu bu karakteristiklerle {çeşitlilik, özgüllük, parçalanmazlık, sınırlılık}doğrudan doğruya uzlaşmazlık içindedir. (bkz. 7. Bölüm).

Emeğin kullanım değeri ve doğa karşısındaki konumu tümüyle farklıdır. Üretimin zorunlu koşullarından toplumsal olarak ayrılmışlıkları ve kullanım değerlerine hayatta kalmak ve gelişmek için ihtiyaç duymaları, işçilere üretim ve mübadele için sermayenin durumunda söz konusu ol-

mayan araçsallıktan uzak bir dürtü sağlar. İşçiler emek güçlerini satmayı ve üretime katılmayı değer biriktirme aşkına değil, gerekli kullanım değerlerini sağlamak için yaparlar. Dahası, işçiler açısından, kullanım değerleri aslında başka amaçlar için elde edilmesi gereken araçlar olmayıp, hem araç hem amaç olarak insanî gelişimi temsil eder. İşçiler *hem* doğal, *hem* toplumsal kuvvetlerdir; doğal bir öze sahip olmalarının yanı sıra, ancak doğa ve toplumla daimî bir içiçelik içinde ve sayesinde insan olarak gelişirler. Bundan, işçiler bakımından doğanın, çıktısı insan bireyleri olan bir üretim işlevinin basit bir girdisi olmayıp, aksine bizzat insanî gelişimin özü – Marx’ın *Grundrisse*’de koyduğu gibi, emeğin “gerçek gövdesi” – olduğu sonucu çıkar (1973, 542). Aynı şekilde, emeğin doğaya karşı sermayenin *zorunlu* uzlaşmazlığını paylaşmadığı ortaya çıkar. İnsan ihtiyaçlarının ve yeteneklerinin özgür gelişimi insanlar arasında çeşitlilik, karşılıklı bağlantı, karşılıklı saygı ve hoşgörü gerektirdiği kadar, doğanın çeşitliliğine, karşılıklı bağlantılarına ve sınırlarına karşı da – sermayenin doğal koşulları sınaî olarak bölme, basitleştirme ve aşırı zorlama eğiliminin karşıtı olan – şefkatli ve koruyucu bir tutumu da gerekli kılar. Öyleyse, doğal zenginliğin sürdürülemez sömürüsüne dayanan “özgür” bir insanî gelişimin, *bilinçsiz ve anarşik*, bu yüzden de, *yıkıcı* bir tarzda kendi kısıtlamalarını yaratmasından ötürü, hiç de özgür olmadığı basit gerçeğine ulaşırız.¹²

Emeğin doğayla araçsal olmayan ilişkisi, en azından ilke olarak, doğayı kendi başına bir amaç olarak alan ve doğal koşulların sürdürülebilir, insanî gelişime uygun bir tarzda edinimine uygun bir değerlendirme çesidine karşılık düşer. Sermayenin, “doğal koşulları ekonomik büyüme için üretken kapasiteyi sınırlayan hedefler olarak gören” araçsal bakış açısına karşılık, gerekli olan, “doğal ve kültürel süreçleri üretici güçlerin gelişiminin yeni bir boyutunu oluşturmak üzere içerecek” bir şekilde “ekolojik üretkenliği toplumsal üretim süreciyle bütünleştiren ... bir perspektiftir” (Leff, 1995, 111). Açıktır ki, söz konusu yeni boyut kârlılık, rekabet edebilirlik ve “makul maliyet” gibi parasal ölçütlere indirgenemeyen doğal ve toplumsal terimlerle tanımlanmalıdır. Emeğin doğal ve toplumsal koşulları karşısında araçsal olmayan konumu, kapitalist toplumun yapısında yerleşik, yani bu terimleri tanımlama yeteneğine sahip olan bir eyleyciliği temsil eder. Aslında, emeğin kullanım değeri yönelimli olması, sermayenin doğayı alçaltmasına karşı mücadelesinin sermayenin emeği sömürmesine karşı mücadelesi kadar kaçınılmaz olduğu

anlamına gelir. Bu iki mücadele türü, sermayenin insanî ve insan ötesi doğayı kendinde yabancılaşmış bir sonuç olarak değerini boyunduruğu altına almasına karşı gösterilen tek bir direnişin iki cephesi olarak görülebilir. Her iki mücadele türü de, emeğin ve doğanın insanlığın zenginlik üretimini daha ekoloji yanlısı ve insanî gelişime yönelik bir tarzda yapabilmesine izin verecek şekilde toplumsallaşması yönündeki harekete duyulan ihtiyaca işaret eder. Böyle bir toplumsallaşma, insanları ve doğayı kapitalizmin yaptığı gibi yapay biçimde birbirinden ayırmak, değersizleştirmek ve hâkimiyet altına almak yerine, her ikisine de hakkını verecektir. Ve, emeğin sermayenin sömürüsüne ve doğayı yağmalamasına karşı verdiği bu ikili mücadele, doğru koşullar ve stratejiler altında bu hareketi tasarlamaya ve hızlandırmaya yardımcı olur.

Emeğin ekoloji yanlısı potansiyeli, ancak tarihsel olarak, sermayenin üretim ve üretimin doğal ve toplumsal koşulları üzerindeki iktidarına karşı verdiği mücadeleler içinde ve sayesinde gelişir. Söz konusu potansiyelin gerçekleşmesi işçilerin ve cemaatlerin ortak ekolojik çıkarlar çevresinde birleşip ortaklaşma yeteneğine bağlıdır. Bu da, söz konusu aktörlerin sermaye birikiminin rekabetçi, istikrarsız gelişme yapısının kendilerine dayattığı bölünmelerin üstesinden gelmeleri anlamına gelir. Böyle bir birleşme olmadığı takdirde, sermayenin üretimin zorunlu koşulları üzerindeki denetimi ve başka yerlere kayma, yatırımlardan çekilme tehditleri, çoğu kez tek tek işçileri, işçi gruplarını ve cemaatleri sermayenin doğal koşullara araççı bakışını benimsemeye, çevresel kaliteyi insanî gelişimin özü olarak değil de, herkesin sahip olamayacağı bir lüks ya da ekonomik maliyet olarak gören “çevre pahasına iş” takasını kabul etmeye zorlar. Bu durum, sadece işçileri ve ait oldukları topluluklar arasında çevre kalitesi için rekabetçi bir “dibe doğru yarışa” yol açmakla (Brecher ve Costello, 1994) kalmayıp, aynı zamanda, – sanki emek ile doğa zenginliğin eşit önemde zorunlu, ortak üretken kaynakları değilmiş, sanki emeğin kendisi bir doğal kuvvet değilmiş gibi – “emek” ile “çevreciler” arasında yapay bölünmelere de neden olur. Bu parçasal bölünmeler, işçinin bireysel ve kolektif gelişiminin, sermayenin emeği ve emeğin doğal koşullarını önce birbirinden koparıp ardından sömürücü bir tarzda yeniden bir araya getirişiyle birbirinden yapay olarak ayrıldığını gösterir.

Kapitalist üretimin eşitsiz gelişimi işçileri çevreyle ilişkileri açısından, sistemli bir şekilde “sahip olanlar” ve “sahip olmayanlar” şeklinde

ikiye ayırır. Ekolojik talan ve bozulmanın en berbat insanî etkileri çoğu kez işçi sınıfının en yoksul, toplumsal bakımdan en kenara itilmiş kesimlerine yüklenir. Gelişmiş kapitalist ülkelerde, sermaye birikiminin çevresel maliyeti eşitsiz bir tarzda yerlilerin ve benzeri yoksul toplulukların üzerine yıkılır, bu da çevresel ırkçılığa karşı çevresel adalet talebiyle gelişen güçlü toplumsal hareketler yaratır (Churchill, 1993; Taylor, 1996; Chatterjee, 1997; Muwakkil, 1997). Bazı durumlarda – ancak kesinlikle yeterli olmamak üzere – örgütlü emek, bu hareketler içinde yerini almış ve sınıfsal olarak daha az kısıtlanmış bir insanî gelişimin doğal ve toplumsal koşullarını elde etme yolunda verilen geniş kapsamlı işçi ve halk mücadeleleri için toplanma yeri olarak taşıdığı potansiyeli ortaya koymuştur (Foster, 1994, 137–42).

Küresel düzeyde işçilerin ortak ekolojik çıkarları çevresinde toplanıp birleşmesini engelleyen en önemli etmen, muhtemelen, dünya kapitalist sisteminin gelişmiş merkez ile az gelişmiş çevre ülkelerinde ekolojik talan ve bozulmanın eşitsiz işleyişidir (Crosby, vd.; 1991). Baskın durumdaki merkez-ülke üretim ve tüketim altsistemleri hem toplamda, hem de (daha önemlisi) kişi başına doğal kaynakların çok daha büyük ölçekte emilip atılmasını ve doğanın çok daha büyük ölçüde nitel bozulmaya uğratılmasını gerektirmiştir. Ne var ki, doğanın, tüketim, gelir ve kâr cinsinden bu ediniminin dolaysız kazançları ağırlıkla (sınıflar arasında eşitçe paylaşılmasa da) merkez ülkelerce devşirilirken, maliyetler eşitsiz bir tarzda, insanları ve kaynakları, merkez sermayesinin kâr arayışları ve kullanım değeri gereksinimleri tarafından şekillenen birikim modellerine hizmet eden keyfî bir tarzda yağmalanıp sömürülen çevre ülkeler tarafından üstlenilmiştir. Foster, bu “ekolojik emperyalizm” ile bazı çevre ülkelerin demografik dönüşümde doğum oranlarının düşmesi ve nüfus artışının azalmasıyla tanımlanan “dönüm noktası” denen şeye ulaşmayı başaramamaları arasındaki yakın bağlantıları göstermiştir (1994, 5. Bölüm).

Gelişmiş ülkelerdeki popüler çevreci mücadelelerin söylemleri “som” sınıfsal söylemler (eğer böyle bir şey tanımlanabilirse) olmaktan çok, dışsal hâkimiyet ilişkileri içinde ve bu ilişkilere karşı olarak gelişen zengin yerli, cemaatçi ve feminist değerler kapsamaktadır. Bu hareketler, geleneksel sosyalist ve dar anlamda tanımlanan sendikacılık da dâhil diğer işçi sınıfı etkinlikleri ve söylemleriyle karmaşık ve zaman zaman gerilimli ilişkiler sergilemiştir. Özellikle de, ister kapitalist ister “sosyalist”

olsunlar, bu söylemler, resmî işçi örgütlülükleri aracılığıyla kapitalist hiyerarşi mantığını içselleştirdiklerinde, yeni gelişen çevreci halk hareketlerinin taleplerine yanıt veremez olmuştur (Peet ve Watts, 1996). Yeni “kurtuluş ekolojileri” sınıf mücadelesi hakkındaki dar sanayici kavrayışlarla kolay uyum sağlayamazlarsa da, komünizme geçişi özgür ve ortaklaşa bir insanî gelişim için verilen bir işçi-cemaat mücadelesi olarak gören daha geniş Marksist vizyonla tam bir uyum içindedirler.

Marx’ın devrimci vizyonu, bize, doğanın sermayeleşmesine karşı halkçı direnişin nihaî başarısının üreticilerle ait oldukları cemaatlerin genel bir politik hareketi şeklinde birleşmesine bağlı olduğunu anlatır. Bu hareket, insanla doğa arasındaki sahte karşıtlığın üstesinden, doğal koşulları sıradan araçlar değil, insanî gelişimin gerçek özü olarak değerlendirecek yeni toplumsal üretim biçimleri için verdiği mücadeleyle gelmek zorunda kalacaktır. Karşımızdaki mesele, bir kez daha, doğanın toplumsallaştırılıp toplumsallaştırılmaması değil, ekoloji yanlısı bir tarzda nasıl toplumsallaştırılacağıdır. Marx’ın perspektifi, bize, doğayla toplumun istenir ve sürdürülebilir bir tarzda birlikte evrimi için mücadelenin kaçınılmaz olmadığı yanında – çünkü bu, kapitalist ilişkilerin içinde ve bu ilişkilere karşı verilen halk mücadelelerinin tarihsel olarak koşullanmış bir ürünü olacaktır –, kapitalist gelişimin böyle bir birlikte evrimin işbirliğine dayalı yönetiminin *zorunluluğunu* gitgide daha saydam bir biçimde gösterme eğiliminde olduğunu da anlatır. Böylece, kapitalist gelişimin bizzat kendisi, doğanın ve toplumun sermayeleşmesine karşı verilen işçi ve cemaat mücadelelerinin *tarihsel haklılığını* destekler.¹³

Daha da özgüleştirecek, ekolojik sorunlar, sermayenin, üretimi kapitalizmin özel mal edinme ve rekabet ilişkileri kolektif çözümleri mecbur kıldığı ölçüde, ancak kolektif olarak çözülebilecek problemler yaratacak şekilde yabancılaştırmış bir tarzda toplumsallaştırması bağlamında ele alınabilir. Rekabetçi sermaye birikimi tarafından yürütülen üretim doğanın toplumsal emek tarafından giderek daha yoğun ve genel biçimde edinimine yol açar; ancak bu edinim hâlâ sınıfsal olarak bölünmüş sermayeler arasındaki özel rekabetçi anarşik bir biçimde düzenlenmektedir. Bu rekabetin amacı, sadece ve sadece parasal birikimdir. Bu süreçte insanlar ve insanların doğal ve toplumsal koşulları, sırf, nitel bakımdan soyut, nicel bakımdan sınırsız olan bu amaca ulaşmak için gereken araçlardan ibaret görülür (bkz. 7. Bölüm). Toplumun doğayla giderek büyüyen ve çeşitlenen karşılıklı değişiminin komünal ve ekoloji yanlısı bir

düzenlemeye kavuşturulması, açıkça, özel mal edinmeyle toplumsal üretim arasındaki gerginliğin yarattığı kolektif sorunlar kategorisine girer. Ekolojik düzenleme sorunu ne kadar çeşitlenip biyosferik bir karakter kazanırsa, emeğin kullanım değeri yönelimi ve işçilerin ve cemaatlerin insanî gelişim olanaklarını gerçekleştirmek için birleşip ortaklaşmaya olan ihtiyaçları da, gerek maddî, gerek toplumsal bakımdan, o derece karmaşık ve evrensel hale gelir. Bu süreçte, işçiler ve topluluklar açısından bilimsel bilginin sermaye birikiminin aracı olmaktan çıkarılıp özgür insanî gelişimin daha evrensel biçimde edinilen bir koşuluna dönüştürülmesi ihtiyacı da gitgide şiddetlenir.

Bilimsel gelişme ve üretici güçlerin özel kârların hizmetinde kullanılması, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan beri insanî üretimle doğal zenginliğin yeniden üretimini yöneten yasalar arasında nitel ve nicel bakımdan radikal bir kopuş yaratmıştır. Üretimin ve işlenen madde miktarının mutlak büyümesi bir yandan, üretimin, tüketimin ve çıkan atıkların uzaklaştırılmasının biyolojik çözünürlüğü olmayan ya da doğrudan doğruya zehirli biçimlerinin geliştirilmesi, öbür yandan, küresel kapitalizmin "gezegen çapındaki krizde, insanın ekonomik etkinliğinin yeryüzündeki hayatı bütünüyle yeni yollarla etkilemeye başladığı yeni bir aşamaya" (Foster, 1994, 108) girmesine yol açmıştır. Küresel ısınma tehdidi, rekabetçi fiyatlandırma sisteminin kapitalizmin biyosferik işlev bozukluklarının üstesinden gelmekteki yetersizliğini göstermiştir. Bu konuda piyasa temelli "çözümler" in savunucuları bile, vergilendirme/destekleme sistemi, ya da, sera gazlarının yayılımını azaltan ürünlere yapay piyasa kolaylıkları sağlama gibi önlemlerin, bu gazların yayılım düzeylerini belirlemede son derece etkisiz *araçlar* olduğunu kabul etmek zorundadır (Passell, 1997). Çünkü, kapitalizmin üretim üzerindeki hâkimiyetine ve bu hâkimiyete karşı verilen işçi-halk direnişine uygun şekilde, özel sektör ya da devlet tarafından belirlenen çevreci rantlar sadece mikroekonomik düzeyde geçerli ve anlamlıdır (Nelson, 1993). Sera gazlarına gelince, bu özellikle büyük bir problemdir, çünkü, yayılım düzeyleri için konulacak hedefler uluslararası müzakereleri gerektirir. Küresel kapitalizmin eşitsiz gelişimi, sermayenin rekabetçilik ve maksimum değer birikimini uzun vadeli sürdürülebilirliğe tercih etmesiyle bir araya gelince, sera gazlarının yayılımını piyasa kanalları ve ona uygun politik üstyapılar aracılığıyla düzenlemeyi olanaksız kılar. En iyi olasılıkla, seçkinler arası müzakerelerle sera gazlarının yayılımının azaltılması vaadlerine ulaşılabil-

lir ki bunun söz konusu gazların ortaya koyduğu tehdidi karşılamakta yetersizliği ortadadır (*Economist*, 1997a ve 1997b; Stevens, 1997). Rekabetçi yarışın kurallarını çizerken çevresel ve toplumsal standartları ayaklar altına alan son uluslararası ticaret ve yatırım anlaşmaları hatırd tutulduğunda, başka türlüünü beklemek aptallık olacaktır (Brecher ve Costello, 1994; Bleifuss, 1997).

Yayılm düzeyi ve çevresel kalite hedeflerinin belirlenmiş olduğu durumlarda bile, piyasaya dayanan politika araçlarının bu hedefleri tutturmaya ne derece yeterli olacağı sorgulanmalıdır. Sadece devletçe getirilen rantların değer ve sermayenin ekoloji karşıtı bütün karakteristiklerini (bkz. 7. Bölüm) içinde barındırmasından değil, bu rantların uygulanmasının birbiriyle rekabet halindeki kapitalistlerin güçleri ve etkileriyle çelişebileceği için de bu böyledir. Örneğin ABD’de piyasa temelli araçların kullanılması yönünde son zamanlarda gelişen harekete, var olan çevresel düzenlemelerinin uygulanmasının sulandırılması ve devletin şirketlerin gizli ihlallerine göz yummasıyla karşılık verilmektedir (Tokar, 1996; Mantague, 1997). “Yeşil” vergilendirme/destekleme sistemlerinin ve kirletme hakları için piyasaların bulunduğu durumlarda bile, tek tek işletmeler açısından çevresel maliyeti dışsallaştırıp toplumun geri kalanının üzerine yıkmanın fırsatlarını arayıp bulmak daha caziptir. Bu yüzden, kapitalist rekabet çevreye zarar veren etkinliklerle ilgili bilgi ve haber akışını kısıtlama eğilimindedir (Pepper, 1993, 83).¹⁴ Bilgi ve haber akışının kısıtlanması, çoğu kez, büyük şirketlerin, işveren derneklerinin ve bunların sözcülüğünü yapan düşünce ve medya kuruluşlarının üretimin çevresel etkileri ve çevresel düzenlemelerin ihlalleriyle ilgili kasıtlı bir dezenformasyon (yanlış bilgilendirme) faaliyetiyle birlikte yürür. Örneğin sera gazları konusunda, güçlü kapitalist çıkar grupları medyayı küresel ısınma sorununun ve bu sorunun âciliyet kazanmasında üretim ve tüketim üzerindeki çevreci düzenleme eksikliğinin etkilerini önemsiz gösteren içeriklerle doldurmakla meşguldür (Breslow, 1997; Levy, 1997).

Piyasayı temel alan çevre politikaları sermayenin parasal birikimin bir koşulu olarak kısıtlı doğal zenginlik tanımına hukukîlik ve meşruluk kazandırır. Bu durum, gerek merkez gerek taşra ülkelerinde, emeğin ve cemaatlerin zararına özel kârları güvence altına almayı ve azamîleştirme-yi hedefleyen, piyasa öncelikli daha genel reform paketlerinde piyasa temelli çevre politikalarının oynadığı anahtar rolden açıkça görülebilir (Kolko, 1988). Sermayenin ve hizmetindeki devlet organlarının aşırı bi-

rikim sorununa yanıt olarak, doğal ve toplumsal koşulları piyasa malı haline getirmeye çalışırken aynı zamanda işçilerin bireysel ve toplumsal ücretlerine saldırıplarında sermayenin insanî gelişim karşısındaki us dışı konumlanışının gerçek kapsamı gözle görülür hale gelir. Sermayenin (işçiler ve cemaatler üzerindeki rekabetçi baskıları şiddetlendiren) yenilenmiş küreselleşmesi ve ekolojik krizin küreselleşmesinin birbirine karışması, bu farkındalığı daha da güçlendirmektedir (Burkett, 1995). Bu ikili küreselleşme, piyasa çevreciliğinin başarısızlığıyla birleşince, işçi sınıfını, enternasyonalistleri ve kapitalizm karşıtlarını bir araya getiren yeni çevreci mücadele biçimlerini yaratmıştır. Farklı önceliklerden hareket eden bu unsurlar, “çevresel bozulmayı durdurmak ya da hatırı sayılır biçimde yavaşlatmak için kapitalist meta toplumunun çevresel zorunluluğun önceliğini tanımak zorunda olduğunun” farkına vardıkları ölçüde birbirleriyle buluşmaktadır (Foster, 1994, 130; krş. Brecher vd., 1993; Danaher, 1994; Peet ve Watts, 1996).

Kapitalizmin ekolojik ve biyosferik çatışmaları sermayenin doğayı parasal değerlendirmesi ile doğanın işçiler ve cemaatleri için taşıdığı kullanım değeri arasındaki uzlaşmaz karşıtlığa indirgendikleri ölçüde, Marx’ın üretimin koşullarının insanî gelişimin özgür ve ortaklaşmacı biçimlerine dönüştürülmesi şeklindeki komünizme geçiş anlayışı halk mücadeleleri bakımından stratejik geçerliliğini korur. Bu dönüşümün üretim koşullarının işçiler ve ait oldukları cemaatler tarafından ortak üretiminin öz-yönetimini içereceği yönündeki projeksiyonu için de aynı şey söz konusudur (Negri, 1997). İnsanların özgür ve ortak birlikte-evriminin toplumun ve doğanın sürdürülebilir birlikte-evrimine bağlı olması kadar, bunun tersi de doğrudur (Schnaiberg ve Gould, 1994; Gowdy, 1994a, 1994b). Doğal ve toplumsal zenginliğin öz-yönetime dayalı ortak üretimi, bu bütünsel birlikte-evrim sisteminde merkezî bir rol oynayabilir.

Örneğin, özgür ve ortaklaşa insanî evrim, tanımı gereği, insanî ihtiyaçların ve yeteneklerin sömürge sınıf ilişkileriyle kısıtlanmamış şekilde zengin ve çok çeşitli gelişimdir; böyle bir gelişme doğanın evrilen çeşitlenmesiyle iki yönlü bir tamamlayıcılık içindedir. Toplum, doğanın çeşitliliğini ve karşılıklı bağlantılılığını koruyup geliştirmekle sadece doğal ekosistemlerin zenginliğini ve yenilenme gücünü yeniden üretmekle kalmaz, aynı zamanda insanî gelişme fırsatlarını da çeşitlendirmiş olur. İnsanî gelişim fırsatları ekolojik ve biyosferik sistemlerle bilinçli ilişkilerin çeşitlenmesini içerdiği ölçüde, toplumun doğal zenginliği koruma

ve geliştirme *yeteneği* artmış olur. Bunun sonucu, insanî ve doğal çeşitliliğin sürdürülebilir, birlikte-evrimci ve yenilenici bir tarzda iç içe geçmesidir. Enrique Leff'in gözlemlediği gibi, bu yol "termodinamiğin, ekolojinin ve toplumsal üretimin yasalarına eklemlenmiş ... yeni bir üretici paradigma"nın toplumsal olarak benimsenmesini içerir:

Ortaya çıkan bu üretken rasyonellik, toplumsal olarak denetlenen bilimsel-teknolojik ilerlemenin desteğinde doğal ekosistemlerin birincil üretkenliğiyle üretim süreçlerinin teknolojik üretkenliğinin ve emek sürecinin toplumsal üretkenliğinin koşullarını bütünlüştirecektir. (1995, 67)

(Aslında aynı bireylerin iki değişik yönünü oluşturan) Bütün işçileri ve cemaat üyelerini doğal zenginliğin edinimi ve işletilmesinde bütünlüştirdiği ölçüde, öz-yönetimle yürütülen ortaklaşa üretim, bu yolun doğal vasıtasıdır. Ortaklaşa üretim, ancak teknolojik gelişmeyi işçilerin ve cemaatlerin ortak denetimine soktuğu ve bu gelişme işçilerin ve cemaatlerin ekolojiyi de içeren geçerli bilimsel bilgi üzerindeki hâkimiyetinin bir işlevi olduğu takdirde, gerçekten öz-yönetime dayanıyor demektir. Bilimsel uzmanlığın işçiler ve cemaatler karşısında yabancılaşmasından arındırılması sadece madde ve enerji işlemenin toplumsal sisteminin maddenin ve hayatın daha geniş dolaşım çevrimi içine sağlıklı bir tarzda yerleştirilmesi için değil, aynı zamanda toplumsal zenginliğin değerlendirilmesinin gerçekten demokratikleştirilmesi için de zorunludur. Bu ikinci süreç, ekolojik değerler üzerindeki sınıfsal kısıtlamaların kaldırılmasından sonra bile kaçınılmaz olarak çatışmalı çözümler gerektirecektir.¹⁵ Bu yüzden, doğal zenginliğin demokratik ortak idaresi, teknolojik ve yönetsel yeteneklerini geliştirmeleri ve ortak yönetime katılmaları için işçilerin sahip olacağı serbest zamanın artırılmasını varsayar. Bunlar, André Gorz'un önerdiği gibi, "her türlü Sol proje"nin içermesi gereken "{işçilerin ve cemaatlerin} kendi hesaplarına yapacakları" etkinlikler, yani "hayatın anlamının ve kalitesinin, ve bireysel gelişmenin ve bağımsızlığın kendilerine bağlı olduğu fakat ekonomik mantığın hâkimiyeti yüzünden asla zaman ve toplumsal itibar tanınmamış olan" etkinlikler olarak kabul edilmelidir (Gorz, 1994, 35).

"Değişim değerleri üretimine karşı kullanım değerlerine öncelik tanıyan ... ademi merkezîyetçi, demokratik ve katılımcı bir gelişmeyi hedefleyen bir ekolojik gelişim stratejisi"ne dayanan doğal zenginlik yönetiminin temel ilkeleri bunlardır (Leff, 1995, 112-13). Öz-yönetime

dayanan ortaklaşmacı doğal zenginlik üretimi, sermayenin doğayı sömürücü ediniminin ortaya koyduğu biyosferik tehditlere işçilerin ve halkın verebileceği tek uygun karşılıktır. Peki, Marx'ın komünizm projeksiyonu bu kaygıları lâıykıyla ele almakta mıdır?

13. BÖLÜM / NOTLAR

- ¹ Benzer şekilde, Marx, *Kapital*'in I. Cildinin taslaklarından birinde, kapitalizmde hayatın temel gerekliliklerinin üretiminin "emeğin karşısına yabancı bir güç olarak, bağımsız bir güç olarak dikildiğini, oysa emeğin, onun karşısına tekrar aynı nesnellikte, sırf emek yeteneği olarak çıktığını" gözlemler (1988, 113).
- ² Sermaye-emek ilişkisini, sermaye ile emeğin kullanım değeri ve değişim değeri karşısındaki zıt konumlanışları bakımından yeniden değerlendirmekte, bu alt başlık, Cleaver (1979) ve Lebowitz (1992a) tarafından kurulan bir geleneği izlemektedir.
- ³ "Sermayenin pek çok sermayeler olarak varolduğu ve ancak öyle varolabileceği" keyfiyetinden, "kendi öz-belirlemesinin" zorunlu olarak, "birbirleriyle karşılıklı etkileşimleri şeklinde gözükceği" çıkar (Marx, 1973, 414). "Rekabette, sermayenin" kendini genişletmeye olan "işsel eğilimi, yabancı bir sermaye tarafından kendisini durmadan yürülmeye zorlayan bir mecburiyet... daimî bir *marş marş!* komutu gibi gözükür" (413). Marx'ın rekabete yaklaşımının ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Burkett, (1986b.).
- ⁴ Bu anlamda, Marx, çalışma zamanının düzenlemesi üzerine verilen mücadeleyi "orta sınıfın ekonomi politüğünü oluşturan kör arz ve talep yasasıyla işçi sınıfının ekonomi politüğünü oluşturan toplumsal öngörüyle denetlenen toplumsal üretim arasına büyük bir karşılaşma" olarak tanımlar (1974a, 79). Marx'a göre İngiliz On Saat Yasası "orta sınıfın ekonomi politüğünün işçi sınıfının ekonomi politüğüne boyun eğmesi" anlamında "bir ilkenin zaferiydi" (a.g.e.). Daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. 10. Bölüm.
- ⁵ Engels'in "işçi sınıfının bir bütün olarak politik örgütlenmesi, genel bir birliği" için yaptığı çağrının ardında, "işçi sınıfında... tümüyle yüksek ücret ve daha kısa saatler için mücadeleye hasredilmiş bugünkü hareketlerin yanlış hedefe yöneltildiği ve onların çıkışı olmayan bir kısır döngüye hapsedtiği, temeldeki kötülüğün düşük ücretler değil ücret sisteminin ta kendisi olduğu bilincinin uyanacağı" vizyonu yatmaktaydı "(Lapides'de aktarma, 1990, 129).
- ⁶ Bu anlamda, "işçi sınıfının bir sınıf olarak egemen sınıfların karşısına çıktığı ve onları hiçbir şeye dayanmadan sınırlamaya çalıştığı her hareket politik bir harekettir" Marx'tan Bolte'ye 23 Kasım 1871, Marx ve Engels içinde [1975, 254].
- ⁷ Habermas, kapitalizmin toplumsal ilişkileri metalaştırma ve bürokrataştırma eğiliminin bu alanlardaki otonom, özgürlükçü işçi sınıfı etkinliklerinin popülaritesini artırabileceğini öne sürer (1975, 71).
- ⁸ Bu paragraf, Tony Negri'nin üretim koşullarının işçiler ve topluluklar tarafından yeniden edinimi ve ortak üretimi için mücadeleler hakkındaki olağanüstü zenginlikteki tahlilinden alınmıştır. Negri, bu tahlilinde Fransa'da Aralık 1995'deki patlamadan ders çıkarmıştır (Negri, 1997). Ivan Illich'in - "yiyip-içme" üretimi diye adlandırdığı" ortak üretim örneği de bu bağlama uygundur (Illich, 1973).

- ⁹ Eğitim alanındaki mücadelelerle üretimin diğer toplumsallaşmış koşullarına giren hareketler arasında yakın bir tamamlayıcılık ilişkisi vardır. Bu koşulların öz-yönetime dayalı ortaklaşa üretimi eğitimin yaygınlaşmasından kazançlı çıkacaktır. Bu hususta bkz. Ilich (1971).
- ¹⁰ Belki de Marx şu öngöründe bulunurken aklında bu dönüşüm vardı: "Toplum emek güneşinin çevresinde döndüğü sürece dengesini bulamaz" (1989a, 53-54).
- ¹¹ Bu ve izleyen iki paragraf Lebowitz'deki (1992a, 100; 1992b) tahlile dayanmaktadır.
- ¹² İnsanlığın özgür gelişimi özsel olarak doğa karşıtı ise toplumla doğanın sürdürülebilir ve özlenen birlikte evrimi için çok az umut olacağı da eklenebilir. Hem tarih, hem de mantık, insanî gelişimin *evrensel* olarak kısıtlanmayacağını ve kısıtlanamayacağını gösterir. Emekçi sınıfın insanî gelişiminin bir azınlığa daha az kısıtlanmış gelişim olacağı sağlamlaştırmış olduğu doğrudur. Sınıflı toplumda insanî gelişiminin gerçekleşme biçimi kesinlikle böyledir (bkz. 11. Bölüm). Öyleyse, birlikte evrim sorununa "ekolojik" bir çözüm olarak insanî gelişimin bilinçli bir tarzda kısıtlanmasının şampiyonluğunu yapanlar, gerçekte, fiilen sınıf egemenliğinin devam etmesi çağrısında bulunmaktadır. Örneğin, "doğayı kurtarmak" için insanî gelişimin genel olarak kısıtlanması gerektiğini varsayan kimse, ne tür kısıtlamaların getirileceğini, bunların nasıl uygulanacağını vb. belirlemek zorundadır. Bu durumda, evrimsel, eşit bir kısıtlama önerisi kendi kendisiyle çelişmektedir. Marx ile Engels'in tam anlamıyla doğal ve toplumsal zorunlulukların genel bilgisi ile ve bu bilgi sayesinde sağlanacak daha az kısıtlanmış evrensel gelişme vizyonu bu güçlüğü paylaşmaz (bkz. 14. Bölüm).
- ¹³ Bu ifade, günümüzün özellikle kapitalizmin yapısındaki çelişkili evrimsel eğilimlere dayananlar olmak üzere, her türlü tarihsel mantığı inkâr etme modasına aykırıdır. Benim fikrimce, bu inkâr, – bu ayrılığı örtmek için kâğıt üzerinde ne türlü karmaşık söylemler geliştirilirse geliştirsin – post modernist ideolojinin Marx'tan tümlüyle kopuşunun işaretidir. Daha ayrıntılı bir tartışma için bak Wood ve Foster (1997).
- ¹⁴ Kapitalizmin enformasyonu sistemli biçimde engellemesi, her türden düzenleme rejiminin olası etkinliğini hesaplamayı iki kat güçleştirir. Çünkü bu etkinlik, bastırılanların yerine ikame edilen girdi ve süreçlerin ekolojik etkilerini öngörebilme yeteneğine bağlıdır.
- ¹⁵ Leff, "yeni öz-yönetime dayalı toplumsal üretici güçlerin gelişimi için maddî temel olarak" ekolojik bakımdan sürdürülebilir üretimin gelişmesinin "işçileri teknolojilerin yenilenmesine yaratıcı bir tarzda bütünleştirmesi" gereğine dikkat çeker (1995, 77). "Bu yolla, becerilerin gelişmesi, emek gücünün üretkenliğinin artması, üretici güçlerin etkililiğinin büyümesi ve ekolojik potansiyellerin çoğalması, hep birden, sürekli ve bütüncül bir sürecin içine yerleşecektir" (70). Eko-teknolojik bütünleşme, etkili olmak için sadece emeği değil, doğal zenginliğin kullanıcıları da olan toplulukları da içermelidir. Doğanın toplumsal zenginlik olarak demokratik değerlemesi insanları sadece işçiler olarak değil aynı zamanda topluluk üyeleri olarak da kapsamalıdır (bkz. 14. Bölüm).

Doğa ve Ortaklaşa Üretim

Marx'ın komünizm vizyonunun, yalnız doğal koşulları fiilen sınırsız saymakla kalmayıp, aynı zamanda, ekoloji karşıtı bir doğa üzerinde insan hâkimiyeti etiğine dayandığı sık sık iddia edilir. Örneğin, Alec Nove'un yorumuna göre, Marx "üretim sorununun" kapitalizm tarafından "çözülmüş olduğunu", bu yüzden geleceğin ortaklaşa üretim sisteminin "kıt kaynakların tahsisi meselesini ciddiye almak zorunda kalmayacağı"nı düşünüyordu. Marx'ın komünizm anlayışı, bu yüzden, "doğal kaynakların tüketilemez" olduğunu ve "çevreyi koruyan, ekolojik bakımdan bilinçli, iş paylaşımını gözetken bir sosyalizm"e gerek bulunmadığını varsayar (Nove, 1990, 230, 237). Görünüşe göre, Marx, kapitalizm sonrası toplumu, – "ihtiyaçları sıfır maliyetle karşılama yeterliliği" (ya da bir anlamda Nove'un görüşünde aynı şey demek olan malların ve hizmetlerin sıfıra yakın kaynak maliyetiyle üretilmesi) olarak tanımlanmış olan – "bolluk" üzerinden projelendirmiştir. Bu projeksiyon, Marx'ı, komünizmde "(petrol, balık, demir madeni gibi akla gelebilecek her türlü) kıt kaynakların ... kıt olmayacakları" saçma varsayımına gitmeye zorlamıştır (Nove, 1983, 15–16). Andrew McLaughin de benzer şekilde Marx'ın "genel bir madî bolluk öngördüğünü" ve bunun "doğayı insan boyunduruğundan kurtarmakla ilgilenmeye hiç yer bırakmadığını" iddia eder (1990, 95).¹

Marx'ın kapitalizmin tarihsel ilericiliği ve tarihsel sınırlarıyla ilgili tahlilinde doğal koşulların rolü üzerine odaklanan bu tür "Prometegil" yorumlara 11. ve 12. Bölümlerde karşılık verilmişti. Söz konusu bölümlerde Marx'ın kapitalizmin potansiyel sağladığı daha az sınırlanmış daha evrensel insanî gelişim vizyonunun ekoloji karşıtı olmadığı ve kendisinin de toplumsal olarak gelişmiş üretici güçlerin insanî ve insan ötesi doğanın sürdürülebilir ve sağlıklı birlikte-evrimi için kullanılmasına kapitalizm tarafından çıkarılan engellerin farkında olduğu gösterilmiştir.

Marx'ın gelecekteki insanî gelişime ilişkin vizyonu, kapitalizmin ekoloji karşısı bir biçimde geliştirdiği üretici güçlerin daha da genişletilip teknolojik olarak mükemmelleştirilmesiyle serbest zamanın ve kitlesel tüketimin artırılmasına indirgenemez. Aksine, Marx, insanlarla doğa ve insanlarla insanlar arasındaki ilişkilerin, kapitalizmden devralınan (bilimsel bilgiyi de içeren) toplumsallaşmış emek ve doğa sisteminin ekoloji ve insan lehine dönüştürülmesine dayanan nitel *zenginleşmesini* öngörür. Bir önceki bölümde de doğal ve toplumsal koşulların geliştirilmesi ve kullanılmasının denetimi üzerinde yürütülen işçi-halk mücadelelerinin Marx ile Engels'in komünist devrim hakkındaki daha az sanayici ve daha geniş toplumsal projeksiyonlarına nasıl tam da uyduğu gösterildi.

Bununla birlikte, Prometheusçuluk suçlamasına verilecek tam bir karşılık, Marx'ın ortaklaşmış üretim projeksiyonunun özellikle ekoloji yanlısı ekonomik örgütlenme ilkelerine sıkı sıkıya bağlı olduğunu ortaya koymalıdır. Marx'a yönelik ekolojik eleştirilerin çoğunun kapsayıcı suçlayıcı karakteri göz önüne alındığında bu görev büyük bir zorunluluk taşımaktadır. Genel olarak konuşursak, bu eleştiriler Marx ile Engels'in düşündüğü kapitalizm sonrası toplumun en temel karakteristiklerinin ekolojik imalarını görmezden gelmektedir. Görüldüğü kadarıyla, bu eleştirilerin büyük bir bölümü, "hayalî sosyalist ütopyalarla ilgili her türlü kurgu"dan uzak duran Marx ile Engels'in kapitalizmin ardından gelecek sistem hakkında pek az düşündükleri ve bu konuyla ilgili bütün yazdıklarının "*Gotha Programının Eleştirisi*"ndeki pek de uzun olmayan birkaç sayfa" ile sınırlı olduğu (Auerbach ve Skott, 1993, 195)² yönündeki yaygın yanlış anlayış altında kaleme alınmıştır.

Bu bölümde bu tür iddiaları bir yana bırakarak Marx'ın komünizminin temel oluşturuvcu ilkelerinin ekolojik bir bakış açısından değerlendirilmesi yapılacaktır. Bir sonraki alt başlık, ekonomik sistemlerin ekolojik bakımdan sağlamlıkları konusunda bazı genel ölçütler koyarak böylesi bir değerlendirme için gereken kriteriz noktasını sağlayacaktır. Bu ölçütler insan toplumunun doğal koşulların idaresiyle ilgili özel sorumluluğunu olduğu gibi insanî üretimin doğal sınırlarını da göz önüne alır. Ardından, Marx'ın projeksiyonunda ortaklaşa üretimin temel hatları ortaya konacak ve bunların sözü geçen ölçütler açısından taşıdığı ekolojik önem ele alınacaktır.

Gereksiz yanlış anlamalardan kaçınmak için, Marx'ın komünizminin ekolojik değerlendirmesi hakkında üç şey belirtilmelidir. Birincisi, ama-

cım ortaklaşa üretimin Marx'ın düşündüğü şekliyle toplumsal ya da teknik açıdan gerçekleştirilebilir olup olmadığını kanıtlamak değil de, temel ilkelerinde köklü bir şekilde ekoloji karşıtı olup olmadığını belirlemektir. İkincisi, asıl (ama biricik olmayan) ilgim, Marx'ın komünizm tasvirindeki daha az kısıtlanmış, daha evrensel insanî gelişme fikrinin, doğal koşulların ve sınırların buna uygun bir kabulüyle ve doğayı kitlesel üretim ve tüketim için hammadde deposuna indirgemeyen bir etikle uzlaştırılabilir olup olmadığıdır. Üçüncüsü, asıl kaygım genel gerçekleştirilebilirlikten çok ekolojik doğruluk üzerine yönelse de, ortaya sürdüğüm iddia bakımından, Marx'ın komünizminin iç tutarlılığının ortaya konması gene de önemlidir. Ortaklaşa üretimin kurucu ilkeleri hep birlikte tutarlı bir vizyon oluşturmalıdır – Marx'ın düşündüğü özgün insanî gelişmeyle ussal bir tarzda bütünleşmiş bir vizyon. Aksi takdirde, Marx'ın komünizmi hem ekolojik hem politik açıdan geçersiz ve kullanışsız bir vizyon olur.

Ekolojik Bakımdan Sağlam Bir Sistemin Bazı Gereklere

İnsanlığın ve doğanın sağlıklı ve sürdürülebilir birlikte-evrimi, en başta, insanlığın doğayı hem nitel hem nicel edinimindeki sorumluluğunu kabullenmek üzerine kurulmuş bir sosyo-ekonomik sistem gerektirir. Bu amaçla, doğal koşulların kalitesi, sırf sınıî emeğin bir koşulu olarak doğanın yararlılığından ibaret görülmeyip, kapsayıcı estetik kullanım değerleri olarak kabul edilmelidir.

Önde gelen dört çevrebilimcinin bu yakınlarda işaret ettikleri gibi, “insanlığın yeryüzündeki hâkimiyeti gezegeni idare etme sorumluluğundan kaçamayacağımız anlamına gelir”; bu, “artan bir insanî ilerleme için gerekecek ‘yabanıl’ türlerin çeşitliliğinin ve ‘yabanıl’ ekosistemlerin işlevselliğinin korunmasını” da içeren bir sorumluluktur (Vitousek, ve d., 1997, 499). İnsanî üretimin biyosferik etkileri hatırda tutulduğunda, önümüzdeki sorun artık doğanın geniş ölçüde insanîleşip insanîleşmeyeceği değil, bu insanîleşmenin ekoloji karşıtı mı, ekoloji yanlısı mı olacaktır. Ekoloji yanlısı bir insanî üretim doğayı vahşice istenen kalıp ve biçimlere sokmaya çalışmayacak olsa bile, yine de, doğal koşulların dikkatli bir şekilde seçilmiş yönlere nazikçe ve ihtimamla yönlendirilmesine gerek duyacaktır (Carson, 1962, 275, 296). Toplumsal olarak gelişen insanî üretim, diğer türlerin insanın müdahalesi olmadan izlediği yeniden üretim kalıplarının olduğu şekilde doğal olamaz. Buradan, “insanlıkla doğa arasındaki bütünleşme”nin, “her ikisinin de karşılıklı iyiliği” bakımından

“bilinçli bir tarzda ele alınması” gereği çıkar (Morrison, 1995, 182). Ve toplumsal çevreci Ray Dasmann’ın belirttiği gibi, insanî ve doğal hayatın verili hangi kalitesiyle bağlantılı olursa olsun, doğal koşulların idaresi, yerel, ulusal ve küresel ölçekte toplumsal ve çevresel amaçların açıkça tanımlanmasını ve izlenmesini gerektirir – aksi takdirde, “başarısızlık bütün seçeneklerin sonunu getirecektir” (Dasmann, 1972, 221).

Toplumun doğal koşulların idaresindeki sorumluluğu bizi ikinci ekolojik ölçüte götürür: “Yeryüzünün ekosistemlerini ve insanın yol açtığı sayısız küresel değişme unsuruna nasıl karşılık verdiklerini anlama çabalarının” teşvik edilmesi (Vitousek vd., 1997, 499). Toplumun üretim ve tüketim sisteminin bütününe uygulanacağı için, bu ekolojik bilginin üreticilerin ve cemaatlerinin tamamına yayılması ve onlar tarafından kavranması zorunlu olacaktır. Bu zorunluluk, örneğin, üretimin ve tüketimin toksik biçimlerinden “kaçınmaya olanak verecek seçeneklerin düzenli biçimde değerlendirilmesini içeren bir seçenekler sistemi”nin el altında bulundurulmasını ve “toksik olmayan üretim süreçlerini geliştirme yönünde etkin çaba sarf edilmesi”ni gerektirecektir (Steingraber, 1997, 271). Elbette, ekoloji yanlısı bir sistemin ihtiyaç duyacağı pratik bilgi çeşidi, – bu iki ayrı bilgi tipi ortak bir bilimsel temele sahip olsalar da – kapitalizmin geliştirdiği bilgi çeşidinden genelde farklı olacaktır. Ekolojik bilgi, büyük ölçüde, doğal koşulların kalitesini korumak ve geliştirmek için toplumun üretici kapasitesini *sınırlamanın ve yönlendirmenin* yollarını ve araçlarını da içerecektir. Bu bilgi, Lewis Mumford’un önerdiği gibi, kapitalizmden devralınan “ağır aşırı üretim tekniğini idare edecek ve bunun için toplumsal ve doğal bilimlerin kavrayış biçimlerini bir araya getirmek zorunda olacak bir toplumsal disiplin icat etme” görevine yardım edecektir (1954. 52).³ Bununla bağlantılı olarak, ekolojik bakımdan sağlam bir sistemin, “kapitalist mirasın hem kabulünü hem reddini içeren seçmeci bir kullanımı”ndan (Wallis, 1993, 155) kaçınmak mümkün olmasa bile, kapitalizmden önce geliştirilmiş teknolojilerin kullanılma olasılığı kabul edilmelidir. Örneğin, Matson ve diğerleri, çağdaş tarımın yol açtığı toprak tahribatıyla ilgili araştırmalarına dayanarak “geleneksel tarımsal bilgiyi yeni ekolojik bilgiyle yeniden bütünleştiren daha ekoloji yanlısı tarım sistemlerinin geliştirilmesini” savunmaktadır (1997, 508).⁴

Bununla birlikte, ekoloji yanlısı bir toplum, insanî üretimin çevresel etkileri hakkındaki bilgiyi artırmak, yaymak ve uygulamaya koymak için sarf edilecek bütün çabalara rağmen, insanlığın doğaya ve insanın müda-

halesinin doğa üzerinde yarattığı etkilere dair bilgisinin hiçbir zaman tamam olamayacağı gerçeğini teslim edecektir. Toplum, doğal süreçler üzerindeki etkin ve *güvenli* bir insanî denetimin sınırlılığının kesin bir şekilde farkında olmak zorundadır. Bu farkındalık, doğal koşulların ekolojik sonuçları belli olmayacak şekilde kullanılmasını kısıtlayan düzenleyici önlemlere dönüştürülmelidir. Çevresel risklerden kaçınma ölçütlerinin çeşitli biçimleri önerilmiştir. Örneğin, “pek çok yerli halk, her türlü toplumsal politikanın ancak gelecek yedi kuşak için çevresel ve kültürel etkileri hesaplandıktan sonra uygulamaya konabileceğini öngören bir tutum benimsemiştir. Bu yüzden, kısa vadeli sorunları çözmek için ilk bakışta kullanışlı olan birçok fikir, uzun vadeli etkileri öngörülemez olduğundan, asla uygulamaya sokulmamıştır” (Churchill, 1993, 451). Sandra Steingraber, buna uygun bir tarzda, insanî üretimin önceden kestirilemeyen toksik etkileriyle ilgili üç temel ilke ortaya koymuştur: Toksik etki kaynaklarını sınırlamak amacıyla “harekete geçmek için zararın kanıtlanmasını değil, bir zarar olasılığı” yeterli gören” *sakınganlık ilkesi*; “söz konusu [potansiyel olarak] toksik maddelerin güvenilirlik derecesini kanıtlama yükümlülüğünü kamunun değil, bu maddeleri üreten, ithal eden ya da kullananların omuzlarına yükleyen” *tersine mecburiyet ilkesi* ve “iş yapmanın başka bir yolu olduğu sürece bu [potansiyel olarak] toksik maddelerin kullanılmamasını öngören” *en az toksik seçenek ilkesi* (Steingraber, 1997, 270–71).

Vitousek ve diğerlerinin, toplumun, “Yeryüzü sistemini değişikliğe uğratma hızımızı azaltmaya çalışması”nı önermelerinin ardında da çevresel risklerin önlenmesi kaygısı yatmaktadır; çünkü, “ekosistemler ve bu ekosistemlere bağımlı canlı türleri bizim neden olduğumuz değişikliklerle, bunlar yavaş gerçekleştiği takdirde, daha iyi başa çıkabileceklerdir” (1997, 499). Riskten kaçınma ölçütü, mesela, “o zamana dek el sürülmemiş toprakların işlemeye açılmasına karar verirken gelecek kuşaklar için geniş bir kaynak kullanım seçenekleri alanı bırakma gereği”nden de destek alır (Dasmann vd., 1973, 24). Dasmann, aynı anlayıştan hareketle “çevrelerine uymak ve sürekli üretkenlikteki uzun başarıları göz önünde tutularak ... sanayi öncesi toprak kullanım sistemlerinin ... eğer mümkünse rahat bırakılmasını” ve “var olan toprak kullanım biçimlerinde yapılması önerilen her türlü değişikliğin, söz konusu kullanım biçimlerinin başarılı olduğu ya da başarısının devam edeceği görüldüğü durumlarda, ancak çok dikkatli ekolojik ve sosyolojik değerlendirmelerin ardından ya-

pılmasını” önerir (124–25). Riskten kaçınma ölçütünün ekolojik bilgi ölçütüyle uyumlu olduğu, hattâ aralarında bir tamamlayıcılık ilişkisi bulunduğu görülmektedir.

Pek çok ekoloji düşünürü doğal koşulların etkin toplumsal yönetiminin temel gerekliliklerine bir de *işbirliği* ilkesini katacaktır. Lewis Mumford, nükleer teknolojinin ve genel olarak uygun bir düzenlemeye tâbi kılınmamış “teknikler”in ortaya koyduğu ekolojik tehdide işaret ederken şunu iddia edecek kadar ileri gider: “İnsanlar, her düzeyde işbirliğine gitmeyi beceremezse, bütün seçenekler ürkütücü olacaktır... Bu yüzden, dünya çapında kayıtsız şartsız bir işbirliği tek seçenektir” (1954. 32–33). Ekolojik bakımdan sağlam bir üretim sistemi inşa etmek, sadece kaynak yönetimini değil, aynı zamanda, doğal koşulların kullanımını düzenleyen toplumsal kurumları yeniden yapılandırmayı gerektirdiğinden, doğası gereği işbirliğine dayalı bir girişimdir. Böyle bir süreçte, hem doğa hem de toplum “canlı dünyanın parçası olarak evrilirler: İlişkileri ve bağlantıları hiyerarşik değil dinamiktir” (Morrison, 1995, 181). İşbirliğini etkili bir şekilde ikame ettiğini düşünerek piyasa ilişkilerini destekleyen birçok iktisatçı bile, doğal koşulları fiyatlandırmanın – başka olumsuzlukları bir yana bırakılsa dahi – ancak önceden belirlenmiş amaçlara ulaşmanın aracı olduğunu kabul etmek zorundadır. Söz konusu bu amaçlar işbirliğine dayanan demokratik bir tarzda belirlenmediği sürece, bütün ekolojik ve toplumsal çeşitliliği içinde doğanın gerçek kullanım değerinin piyasa fiyatlarıyla temsil edilmesi olası değildir (bkz. 7. ve 13. Bölümler).

Çeşitlilik ve değişkenlik ölçütü dikkate alındığında, bütün sosyo-ekolojik girişimlerin işbirliğine dayanan karakteri daha da açığa çıkar. En başta, doğal koşulların çeşitliliği her türlü sistematik ekolojik ussallığın değişik hayat tarzlarını koruma ve geliştirmeyi teşvik etmesinin gerektiği anlamına gelir. Bu yüzden, ekolojik bakımdan sağlam bir sistem, “daha eski ve daha basit hayat tarzlarının korunması için gezegenimizin kollarının ve sularının bazı bölgelerini tahsis ede{ceği}” gibi, çağdaş “cemaatçiler”in, “teknolojik toplumdan giderek daha bağımsız olacak cemaatler oluşturma” yönündeki çabalarını da destekleyecektir (Dasmann, 1972, 212; 1975, 136–37). Bu tür alternatif yaşama yollarının korunması, ekolojik pratiklerin ve üretimin baskın ve daha sınaî biçimlerine “teslim olması” durumunda toplumun uğrayacağı potansiyel kayıpların yaygın bilgisine dayanan, her düzeyde bir işbirliğini gerektirecektir.

Çeşitlilik ve değişkenlik ölçütü, basitçe, insanlığın gelişimini çeşit-

lenmiş bir çevreye uyarlamaya olan ihtiyacına dayanmaz. Bu, insanın kendini gerçekleştirmesinin ve kişilerin doğal ve toplumsal yeteneklerini geliştirmelerinin zengin çeşitliliğine işaret ettiği ölçüde, pozitif bir toplumsal değerdir. Ekolojik bakımdan sağlam bir toplum, gündelik düzeyde doğru ve ekolojik bakımdan geçerli kararlar alma isteğinde ve yeteneğinde olan insanlar ve topluluklar tarafından idare edilmelidir. Böyle bir toplum, “cemaat yaşam biçimlerinin olağanüstü çeşitliliği”ne dayanan bireysel gerçekleştirmeler için zengin kanallar sağlamak zorundadır (Morrison, 1995, 181). Ekolojik sağlamlıkla insanî-toplumsal zenginlik arasındaki bu bağlantıyı pek çok kişi kabul eder. Örneğin, David Harvey şu gözlemde bulunur:

Sosyalizm zorunlu olarak türdeşliğin kurulmasıyla ilgili değildir. Türütümün potansiyelinin keşfi, aynı zamanda çeşitlilik ve heterojenliğin keşfi yönünde yaratıcı bir araştırma da olabilir. Yabancılaşma sorunlarının çözümlenmesi ve kendini gerçekleştirmenin zengin olanaklarının önünün açılmasıyla ilgili sosyo-ekolojik projeler sosyalist bir geleceğin ayrılmaz parçası olarak görülmelidir. (1993, 44-45)⁵

Çeşitlilik ve değişkenliğe saygı göstermek, ekolojik düşüncenin kolektif olanın bireysel olan üzerinde yeni bir tiranlığının mazereti olarak kötüye kullanılmasından kaçınması için de topluma yardımcı olabilir (Pepper, 1993, 125). Ekolojik bakımdan sağlam bir toplum, “yaşa, yetiştirme biçimine, kişisel tercihlere dayalı farklı ihtiyaç ve özelemleri hesaba katmalıdır”: Öyle olmazsa, böyle bir sistem için “son derece az bir destek olacaktır” (Wright, 1983, 84). Bireysel özgürlük ve seçme olanağı olmadığı takdirde, sistem “farklı koşullar ve hedefler için en iyi olanı sına-maya yarayan tartışmalar ve deneyler için” etkili bir “araç” olamaz (Brecher ve Costello, 1994, 172).

Ne var ki, insanî üretimin ekolojik bakımdan sağlam bir şekilde işletilmesi, insanların, bireysel tezahürleri ne kadar farklılık gösterirse gösterebilirsin, temel bir ekolojik etiği paylaşmasını öngörür. Ray Dasmann, bu etik ölçüt hakkında kapsamlı bir değerlendirme sağlar. “Çevre koruma{nın}, [birlikte] çalışmamız gereken bir hedefi temsil ettiği” için “[bireysel] öz-çıkarlara hitap etmekle hemen yarın elde edebileceğimiz bir şey” olmadığına işaret eder; bu yüzden, bu hedefe ulaşmak, “birçok insan açısından temel bir davranış değişikliği gerektirecektir” (Dasmann, 1968, 95). “Etiğin insanlardan toprağa doğru genişletilmesi” ve onun sayesinde “insanların toprağa karşı derin bir kişisel sorumluluk duygusu

hissedecekleri bir *ekolojik vicdan* geliştirilmesi” gereklidir (95). Ekolojik idare için gereken işbirliği zorunluluğu hesaba katıldığında, insanların “yeniden bir cemaat duygusu kazanmaları” gerekecektir, ve toplumsal ve doğal bir tür olarak “kimlik duygusunun ve kendi farkındalığının yeniden kazanılması ancak eğitim yoluyla sağlanabilir”:

Çoğunlukla sadece kaynak yönetiminin ekonomik bakımdan kârlı yönlerine vurgu yapan eski anlamında koruma eğitimi değil, insan ihtiyaçlarının ve toprak ekolojisinin bilgisine sıkıca dayanan yeni tipte bir eğitim. Psikoloji ve toplumsal bilimler, fiziksel bilimler ve mühendislik ve de biyoloji hakkında bir bilgi zorunlu eğitim kalıbının ayrılmaz parçası olacaktır. Bu eğitim, sadece koruma uzmanları ve erbaplarına değil, topraktan sorumlu herkese ulaşmalıdır. (Dasmann, 1975, 158–59; 1968, 96)

Etik mülhazalar ekolojik bakımdan sağlam bir toplumda doğal ve toplumsal bilginin yaygın birlikteliğinin önemini açık bir biçimde pekiştirir.

Ekolojik etik, üretim, dağıtım ve tüketim sistemiyle hem maddî hem toplumsal bir geçerlilik kazanmadıkça gelişemez. Sistem “zenginliği” insanî ve ekolojik terimlerle tanımlamalı ve böylece “üretim alışkanlıklarında sürekli bir değişimi” geliştirmelidir (Bahro, 1978, 428). Mumford’ın ortaya koyduğu gibi: “Daha fazla zenginliğe ihtiyacımız var, ama kâr ve itibardan çok hayatın ölçüleriyle değerlendirilen bir zenginliğe” (1954, 113).⁶ Parlak Yeşil-Al kuramcı Rudolph Bahro’ya göre, bu *ekolojik zenginlik ölçütü*, genel olarak “sırf tamamlanmış ürün sayısı ile tanımlanan zenginliğe karşı, kalitede ilerlemeyi” geliştirirken “var olan enerjilerin ve kaynakların basit yeniden üretimine öncelik” vermek anlamına gelir. (Bahro, 1978, 429–30). Ekolojik sağlamlık, “düşüncesizce daima yaptığımız gibi, elimizde çoğaltmaya ya da kitlesel üretime olanak sağlayan bir mekanizma var diye, bu mekanizmayı tam kapasitede kullanmaya mecbur olduğumuza inanmamayı” gerektirir (Mumford, 1954, 51). Sistem, “yeryüzünün yenilenemez kaynaklarına ve insan uygarlığının ve insan hayatının doğal çevresine yönelik tehlikeler” yüzünden “maddî mallar ve hizmet tüketiminin sınırsız bir tarzda büyüemeyeceği” gerçeğinin tanınması üzerine kurulmalıdır (Mandel, 1992, 207). Uzun sözün kısası, zenginlik ve refah, üretim aşkına üretimin ya da tüketim aşkına tüketimin artırılması bakımından değil, üretimin ve tüketimin gerçek insanî ihtiyaçlar için, sağlıklı, insanî ve insan ötesi doğanın birlikte-evrimini gözetten bir tarzda yürütülmesi bakımından tanımlanmalıdır.

Ortaklaşa Üretimin Temel İlkeleri

Marx'ın düşündüğü şekliyle komünizmin en temel özelliği, kapitalizmin üreticileri üretimin zorunlu koşullarından toplumsal olarak koparması sorununun üstesinden gelmesidir. Üreticilerle üretimin koşulları arasında komünizm sayesinde sağlanan yeni birlik, emek gücünün metalaşmaktan tamamıyla kurtarılmasını, artı, yeni tip bir kamusal mülkiyet biçimleri kümesinin kurulmasını içerir. Bu temel üzerinde, toplumsal üretim işbirliğine dayalı, demokratik bir tarzda belirlenen kullanım değerlerinin üretilmesi doğrultusunda kolektif bir şekilde yönetilir. Ortaklaşa üretim, ücretli emek, piyasa ve devlet gibi sınıfsal nitelikteki araçlar olmaksızın, üreticiler ve üreticilerin bağlı bulundukları cemaatler tarafından planlanıp yürütülür. Marx, bu temel özellikleri çoğu kez, ortaklaşa üretimin – yani, özgür insanî gelişimin – birincil araçları ve amaçlarına gönderme yaparak sergiler.⁷

Göstermiş olduğum gibi, Marx, kapitalizmi “çalışan insanla bu insanın emek araçları arasındaki başlangıçta var olan birliğin dağılması” şeklinde tanımlar (Marx, 1976b, 39). *Değer, Fiyat ve Kâr* (1865) başlıklı çalışmasında, komünizmi “başlangıçtaki birliği yeni bir tarihsel biçim içinde restore” eden “üretim tarzındaki yeni ve kökten bir devrimin” sonucu şeklinde tasvir eder (1976b, 39). Bundan birkaç yıl önce de, *Artı Değer Kuramları*'nın taslağını yazarken komünizmden “emeğin ve işçinin emeğin koşullarından koparılmasının tarihî ilgası” olarak söz etmiştir: “orijinal birlik, ancak sermayenin yarattığı maddî temel üzerinde ve işçi sınıfıyla bütün toplumun bu yaratma sürecinde gerçekleştireceği devrimler aracılığıyla yeniden kurulabilir” (1971, 271–72, 423). Engels'in ifadesiyle de komünizm, “insanî emek gücünü *meta* durumundan kurtaracaktır” (1939, 221).⁸ Kapitalizmin ücret sistemi altında, “üretim araçları *işçileri* kullanır”ken, komünizmde “kendileri için refah üretmek üzere ... öznel olarak işçiler, üretim araçlarını kullanır” (Marx, 1968, 580).

Ortak üreticilerce ortaklaşa denetlenen üretim, “işçilerin kendi üretim araçlarının sahibi oldukları yerde mümkün olan tek üretim yoludur” (1971, 525).⁹ Bu komünist mülkiyet, üreticilerle üretim araçları arasındaki başlangıçtaki birliğin yeni bir biçimde kurulmasının olanağını ve yolunu sağlar. Buna uygun bir şekilde, Marx, Vera Zasuliç'e yazdığı 1881 tarihli ünlü mektubunun notlarında komünizmi, “kapitalist üretimin yerine işbirliğine dayalı üretimi ve kapitalist mülkiyetin yerine arkaik mülkiyet

tipinin *daha yüksek* bir biçimini, yani, komünist mülkiyeti koymak” şeklinde tasvir eder (1989d, 362).

Tabii ki, komünist mülkiyet üretim koşullarının özel mülkiyeti olamaz. Özel mülkiyet, “işbirliğini, üretimin her ayrı süreci arasında işbölümünü, Doğanın kuvvetlerinin toplum tarafından üretken kullanımı ve toplumsal üretici güçlerin özgür gelişimini dışalar” (Marx, 1967a, I, 762). Bir başka deyişle, “bireysel işçi üretim koşullarının mülkiyetindeki yerini, bir *birey olarak*, ancak üretici gücü geniş ölçekli emeğin gelişmesinden koparmakla yeniden kazanabilir” (1994, 109). *Alman İdeolojisi*’nde ifade edildiği gibi, “proleterlerce edinim”, “üretim araçları kitlesinin her bireye mal edilmesi, herkesin mülkiyeti olması”dır. “Modern evrensel etkileşim herkes tarafından denetlenmedikçe, tek tek bireyler tarafından denetlenemez. ... Toplam üretici güçlerin birleşmiş bireylerce edilmesiyle özel mülkiyet son bulur” (Marx ve Engels, 1976, 97).

Bundan başka, kapitalizmin üretimde daha önce sağladığı toplumsallaşma sayesinde, üretim araçları üzerindeki “özel” mülkiyet, toplumsal karakteri sınıfsal ve sömürücü olsa bile, zaten bir çeşit toplumsal mülkiyet haline gelmiştir.¹⁰ Sermayenin “kişisel değil, toplumsal bir güç” olma karakterinden, “sermayenin ortak mülkiyete, toplumun bütün üyelerinin mülkiyetine çevrilmesiyle, özel mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüşmüş olmayacağı” sonucu çıkar: bu yolla “değişen sadece mülkiyetin toplumsal karakteridir. Sınıfsal karakterini yitirir” (1968, 47).¹¹

Bu yüzden, komünizm “sermayenin, artık tek tek üreticilerin özel mülkiyeti olmaktansa, ortaklaşa üreticilerin mülkiyeti, tam anlamıyla toplumsal mülkiyet şeklinde tersine çevrilerek, üreticilerin mülkiyetine geçmesini” içerir (Marx, 1967a, III, 437). Ne var ki, üretim koşullarının bu açık toplumsallaştırılmasının bireysel mülkiyet haklarının tümünden yokluğu anlamına geleceği yanılgısına düşülmemelidir. Komünizm, “üretici için özel mülkiyeti yeniden kurmaz” ise de, “ona kapitalist çağdaki kazanımlara dayanan özel mülkler verir: Örneğin, işbirliğinde, örneğin toprağın ve üretim araçları üzerindeki ortak sahiplikte” (1967a, I, 763). Marx, “kapitalistin *yabancı mülkiyetinin* ... ancak ve ancak bu mülkiyeti ... *ortak, toplumsal bireylerin* mülkiyetine dönüştürmekle ortadan kaldırılabileceğini” söyler (1994, 109). *Fransa’da İç Savaş*’ta daha bile ileri gidecek, komünizmin “şu anda esas olarak emeği köleleştirmenin ve sömürmenin araçları olan üretim araçlarını, toprak ve sermayeyi özgür ve ortaklaşa emeğin araçlarına dönüştürerek, bireysel mülkiyeti gerçek kılacağı-

ni” ileri sürer (1985, 75). Başka bir deyişle, komünizmin bireylerle varoluş araçları arasındaki sınıfsal kopukluğun üstesinden gelmesi için, komünist mülkiyetin bireysel ve kolektif mülkiyet haklarının yeni bir bileşimini temsil etmesi zorunludur.¹²

“Üretimin maddî koşulları”, belli bireyler ya da birey gruplarının değil, *bir bütün olarak* “işçilerin işbirliğine dayalı bir hususiyet” gösterdiği ölçüde, komünist mülkiyet kelimenin tam anlamında kolektiftir (1966, 11). Engels’in ortaya koyduğu gibi, “‘emekçi halk’ evlerin, fabrikaların ve emeğin aletlerinin kolektif sahipleri olarak kalır ve bunların ... bireyler ya da birlikler tarafından maliyetleri karşılanmadan kullanılmasına kolay kolay izin vermeyecektir” (1979, 94). Toplumsal üretimin kolektif olarak planlanıp yürütülmesi sadece üretim araçlarının değil, aynı zamanda toplam ürünün bölüşümünün de açık toplumsal denetime tâbi olmasını gerektirir. Ortaklaşa üretimle “...eğer [bu ifadeyle] sadece tek tek işçilerin kendi emeğinin tüm ürününe sahip olması değil de, tümüyle işçilerden oluşan toplumun bütününe, bir kısmını tüketmek için kendi aralarında dağıtmak üzere, bir kısmını üretim araçlarını yenilemek ve çoğaltmak, bir kısmını da üretim ve tüketim için yedek fonlar olarak depolamak üzere ürettikleri emeklerinin toplam ürünlerinin sahibi haline gelmesi kast ediliyorsa ... her insanın “emeğinin tüm hasılasını” elde etmesi mümkün olacaktır” (Engels, 1979, 28). “Emeğin hasılasından yapılan ... son iki kesinti, ekonomik bir zorunluluktur” ve “tüm toplumsal üretim tarzlarında ortak olan ... artı emek ve artı ürün biçimlerini” temsil ederler (Marx, 1966, 7; 1967a, III, 876).¹³ Toplam hasıladan “genel idare masrafları, okullar, sağlık hizmetleri vb. kamusal ihtiyaçların karşılanması, çalışmaz durumdakilerin bakımı” için başka payların da ayrılması gerekir. Ancak o zaman, “tüketim araçlarının, işbirliğine dayalı bir toplumda tek tek üreticiler arasında dağıtılan kısmını bulmuş oluruz” (1966, 7–8). Marx’ın bu tahsisatların ayrılmasında yol gösterici olan kullanım değeri amaçları hakkındaki görüşlerini aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alacağız. Şu ân için yalnızca komünist toplumda “üreticinin özel kişi olarak mahrum kaldığı kazançlarını, toplumun üyesi olarak yeniden kazandığını” (8) hatırd tutmak yeterlidir.

Komünist mülkiyet ilişkileri bireyin (yukarıda belirtilen kesintilerden sonra kalan net) toplam ürün üzerinde pay sahibi olma hakkını da korur. *Manifesto* bu konuda tereddüde yer vermeyecek ölçüde açıktır: “Komünizm hiç kimseyi toplumun ürünlerini edinme gücünden yoksun

bırakmaz; mahrum bıraktığı tek şey, böyle bir edinin aracılığıyla başka insanların emeklerini kendine mal etme gücüdür” (Marx ve Engels, 1968, 49). Bu bakımdan, “toplumsal mülkiyet toprağı ve öteki üretim araçlarını, özel mülkiyet de ürünleri, yani, tüketim mallarını kapsar” (Engels, 1939, 144). “Özgür bireylerin topluluğı” hakkında *Kapital*’in I. Cildinde de buna çok benzeyen bir tanım yapılmıştır: “Topluluğumuzun toplam ürünü bir toplumsal üründür. Bir bölümü taze üretim güçleri olarak iş görür ve toplumsal olarak kalır. Ancak bir başka bölümü toplumun üyeleri tarafından geçim araçları olarak tüketilir” (Marx, 1967a, I, 78).

Bu, kuşkusuz, bireysel üreticilerin tüketim taleplerinin karşılanması nasıl belirleneceğı sorununı doğurur. Marx, *Kapital*’de “dağıtım tarzının toplumun üretici örgütlenmesine ve üreticilerin ulaşmış olduğı tarihsel gelişmişlik derecesine bağılı olarak değışeceğı” öngörüsüne bulunmuştur. Ardından, (“sırf meta üretimiyle bir paralellik kurmak adına”) bir olasılık olarak, “her bireysel üreticinin geçim araçlarından alacağı payın verdiğı emek zamanı ile belirlenebileceğı”ni öne sürer (1967a, I, 78). Emek zamanının en azından “komünist toplumun kapitalist toplumun uzun doğum sancılarının ardından henüz doğduğı ilk evresinde” bireysel tüketim hakkının ölçüsü olacağı fikri *Gotha Programının Eleştirisi*’nde daha ikircimsiz bir tarzda ifade edilmiştir (1966,10). Marx burada açıkça şu öngörude bulunur:

bireysel üretici toplumdaki – indirimler yapıldıktan sonra – tam olarak ne vermişse onu geri alır... Verdiğı şey, kendi bireysel emek miktarıdır... Bireysel üreticinin bireysel emek zamanı, toplumsal iş gününün kendisinin katkıda bulunduğı kısmı, onda sahip olduğı payıdır. Toplumdan (emeğinden ortak fon için yapılan kesintiden sonra) falan ve filan miktarda emek harcadığına dair bir karne alır ve bu karneyle toplumsal ambardan sarf ettiğı emekle aynı miktarda tüketim aracı çeker. Aynı miktarda emeğı bir biçimde topluma vermiş, başka bir biçimde toplumdaki geri almıştır. (8)¹⁴

Emeğe dayalı tüketim hakkının ardındaki temel mantık, “belli bir zamandaki tüketim araçları dağıtımının ancak üretim koşullarının kendilerinin dağıtımının bir sonucu” olduğudur. Üretim koşullarının üreticilerin mülkü olduğu durumda, tüketim hakkı iddialarının *paranın* hüküm sürdüğü kapitalizme göre emek zamanına daha bağılı olacağı akla yakındır. Ne var ki, emek zamanı ölçütünün, gerçek bireysel ihtiyaçların ve kişisel gelişim tercihlerinden çok, biçimsel mübadele eşitliğiyle ilgili olması, bu

düzenlemenin “hâlâ burjuva hak anlayışının dar çevreni” içinde kaldığını gösterir. Bu yüzden, Marx, “komünist toplumun daha yüksek bir evresinde” emeğe dayalı tüketim iddiasının “tümüyle geride bırakılarak, toplumun sancağına ‘herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyacına göre’” yazılabileceğini ve yazılması gerektiğini öne sürecektir (1966, 10).¹⁵

Toparlarsak, komünist mülkiyet, toplumun bir üyesi olarak her bireye, birey olarak kendi gelişimi için üretimin koşullarına ve sonuçlarına eşit erişim hakkını tanıdığı ölçüde – ki, “bu bireyler için, yerine getirdikleri toplumsal işlevler, kendi doğal ve kazanılmış güçlerini kullanabilmelerine olanak tanımak üzere açılmış özgür alanlardan başka bir şey değildir” (Marx, 1967a, I, 488) – , bireyseldir. Marx ile Engels, komünizmi “her üyesine geçim araçlarını ve yeteneklerini tam olarak gerçekleştirmelerini sağlamak üzere planlı bir biçimde, işbirliğine dayalı olarak örgütlenen ve işleyen bir toplum” olarak görürler (Engels, 1939, 167). Özellikle de yüksek aşamasında, komünizmin “dağıtım tarzı, ... toplumun her üyesine yeteneklerini mümkün olan her yönde geliştirmeleri, korumaları ve gerçekleştirmeleri için olanak sağlar” (221). Buna uygun olarak, “emekçinin bireysel tüketimi, bireyselliğin gerektirdiği tam gelişim” haline gelir (Marx, 1967a, III, 876). “Sınıfları ve sınıfsal uzlaşmazlıklarıyla eski burjuva toplumunun yerini, bir kişinin özgür gelişiminin herkesin özgür gelişiminin koşulunu oluşturduğu ortaklaşma”yı mümkün kılan komünist üretim ilişkileri alır (Marx ve Engels, 1968, 53).

Doğaldır ki, komünist toplum bireylere bazı sorumluluklar yükleyecektir. Serbest zamanın oranı büyüse bile, bireyler bedensel ve zihinsel olarak yapabildikleri sürece üretken emeğe katılmakla yükümlü olacaklardır. Kapitalizmde ve öteki sınıflı toplumlarda “belli bir sınıfın emeğin doğal yükünü kendi omuzlarından toplumun başka bir kesiminin omuzlarına yükleme gücü” olmasına karşılık (Marx, 1967a, I, 530), komünizmde “emeğin kurtuluşuyla, herkes emekçi haline gelecek ve üretken emek belli bir sınıfın özelliği olmaktan çıkacaktır” (1985, 75). Daha genel bir söyleyişle, komünizmde bireysel öz-gelişim sadece bir hak değil, aynı zamanda bir ödevdir de. Bu yüzden ki, “işçiler komünist propagandalarında, her insan için, mesela düşünme yeteneği de dâhil, her türlü yeteneğini tam anlamıyla gerçekleştirme ödevini savunmalıdır” (Marx ve Engels, 1976, 309).

Marx’ın komünizmdeki insanî gelişim hakkındaki beklentileri ileride daha geniş biçimde incelenecektir; fakat burada öncelikle önemli

olan Marx'ın düşüncesinde piyasa ilişkilerine yer olmadığına altını çizmektedir. Marx'ın pek çok vesileyle komünizmde emeğin *doğrudan doğruya* toplumsal oluşuna karşılık, kapitalizmde meta üreten emeğin ancak *ex post* olarak toplumsal bir nitelik kazanması arasındaki karşıtlığa dikkat çektiğini göz önünde tutarsak, bu yokluğun basit bir ihmalden kaynaklanmadığı açıktır. Marx'ın görüşüne göre, üretimin zorunlu koşullarıyla toplumsal olarak birleşmiş özgür üreticiler sisteminde, tanımı gereği, toplumsal üretim biçimleri olarak meta mübadelesine ve paraya yer yoktur.

Marx, toplumsal üretime, ayrılmaz parçaları olarak para ve fiyat biçimlerini de içeren zenginliğin değer biçiminin hâkim olmasının, toplumsal üretimin, üreticilerin üretimin zorunlu koşullarından toplumsal olarak ayrılmış bulunmasına dayanan, bağımsızca örgütlenmiş üretim birimlerince yürütüldüğü bir duruma özgü olduğunu ileri sürer. Söz konusu ayrılma toplumsal (soyut) emek zamanının özgül bir tarzda kapitalist biçimde zenginliğin özü olmasına olanak sağlarsa da, karşılıklı olarak özerk üretim birimlerinde sarf edilen emek toplumun üretken işbölümünün parçası olarak ancak, ürünlerinin aldığı Pazar fiyatlarına göre, *ex post* olarak geçerlilik kazanabilir. Kısacası, “metalar, birbirleriyle toplumsal emeğin ürünleri” olarak doğrudan doğruya “karşılaştırılamayan yalıtılmış bireysel emek çeşitlerinin doğrudan ürünleridir”; bu yüzden, “bireysel mübadele sırasındaki yabancılaşmaları yoluyla genel toplumsal emek olduklarını kanıtlamalıdır, bir başka deyişle, meta üretimi temelinde, emek, ancak bireysel emek çeşitlerinin genel yabancılaşmasının sonucu olarak toplumsal emek haline gelir” (Marx, 1970, 84-85).

Bunun aksine, “komünal emek zamanı, ya da, doğrudan ortaklaşmış bireylerin emek zamanı... *dolaysızca toplumsal emek zamanıdır*” (85). Sonuç olarak, “emeğin komünal olduğu yerde, insanların toplumsal üretimleri içindeki ilişkileri, ‘şeyler’in ‘değerleri’ olarak tezahür etmezler” (1971, 129):

Üretim araçlarının ortak sahipliği üzerinde yükselen işbirliğine dayalı toplumda, üreticiler ürünlerini mübadele etmezler; aynı şekilde, ürünlere harcanmış emek de, artık kapitalist toplumun tersine, bireysel emek dolaylı bir tarzda değil, toplam emeğin oluşturuca parçası olarak doğrudan var olduğundan, bu ürünlerin değeri, sahip oldukları maddî bir nitelik olarak gözükmez. (1966, 8)

Grundrisse'de kapitalizmde emeğin toplumsal emek olarak dolaylı,

ex post olarak kuruluşuyla “üretim araçlarının ortak edinim ve denetimi temelinde” doğrudan, *ex ante* olarak kuruluşu arasındaki farkı tanımlayan önemli bir pasaj vardır (1973, 159):

Üretimin komünal karakteri ürünü daha başından komünal, genel bir ürün kılar. Başlangıçta üretimde gerçekleşen mübadele – değişim değerlerinin değil de komünal ihtiyaçlar ve komünal amaçlar tarafından belirlenen etkinliklerin mübadelesi olarak – ta başından bireylerin ürünlerin komünal dünyasına katılmasını içerecektir. Değişim değeri temelinde emek ancak *mübadele* aracılığıyla genel emek olarak konur. Oysa bu temelde, mübadeleden önce genel emek olarak *konulmuştur*; yani, bireyin genel üretime katılımını dolayımlayan *mecra* hiçbir şekilde mübadele değildir. Dolayım tabii ki olacaktır. Bireylerin bağımsız üretimlerinden doğan ilk durumda ... dolayım metaların mübadelesi aracılığıyla, değişim değerleri aracılığıyla, para aracılığıyla gerçekleşir. ... İkinci durumda, *önvarsayımın kendisi dolayımlanmış*, yani üretimin temeli olarak komünal üretim, bir komünallik önvarsayılmıştır. Bireyin emeği daha başlangıçtan toplumsal emek olarak konmuştur. ... Ürün, genel bir nitelik kazanmak için önce tikel bir biçime dönüştürülmek zorunda değildir. Değişim değerlerinin mübadelesinin zorunlu olarak yarattığı işbölümünün yerini, bireyin komünal tüketime katılmasıyla sonuçlanacak bir emek örgütlenişi alacaktır. (171–72)

Bu yüzden, emeğin ve ürünlerinin doğrudan toplumsal karakteri üreticilerle üretimin koşullarının bu yeni komünal birliğinin mantikî sonucudur. Bu birlik, üreticilerin emeklerinin üretimin doğal ve toplumsal koşullarda temsil edilen karşılığını alabilmek için parasal mübadelelere girme zorunluluğunu ortadan kaldırır. Para/meta biçiminin ortadan kaldırılması ve işçilerin üretimin koşullarından toplumsal olarak ayrılmasının üstesinden gelinmesi aynı görüngünün iki farklı cephesinden ibarettir. Ve bu durum, Marx'ın, en azından bir seferinde, komünizmi “değişim değerine dayanan üretim tarzı ve toplum biçiminin ortadan kalkması, bireysel emeğin toplumsal ve toplumsal emeğin bireysel emek olarak ortaya çıkması” şeklinde tanımlamasının nedenidir (1973, 264).¹⁶ Üretim koşullarının yabancılaşmadan kurtarılması ve üretimin piyasa dışı, komünal bir tarzda denetlenmesi arasındaki yakın bağlantıya *Grundrisse*'deki bir başka pasajda bir kez daha değinilir:

Bireysel ürünlerin ya da etkinliklerin toplumsal güçlerini kazanmaları ve göstermeleri için önce *değişim değerine, paraya dönüşmeleri* zorunluluğunun kendisi iki şeyi kanıtlar: (1) Bireylerin artık ancak toplum için ve toplum içinde ürettiklerini; (2) üretimin *doğrudan doğruya* toplumsal ol-

madığını, emeği içsel olarak dağıtan “ortaklaşmanın sonucu” olmadığını. Bireyler toplumsal üretime boyun eğlerler; toplumsal üretim kaderleri olarak kendileri dışında var olan bir şeydir; buna karşılık, toplumsal üretim bireylere boyun eğmez, kendi ortak refahları olarak yönetebildikleri bir şey değildir. (158)

Toparlarsak, meta mübadelesi ancak “özgöl ve sınırlı üretim ilişkileri içinde bireyler için doğal bir bağ”dır; bu bağın “bireyler karşısındaki yabancı ve bağımsız karakteri, ancak şunu, bireylerin daha hâlâ kendi toplumsal hayatlarının koşullarını yaratmakla meşgul bulunduklarını, henüz bu koşullar çerçevesinde yaşamaya başlamamış bulunduklarını kanıtlar” (Marx, 1973, 162).¹⁷ Komünist toplumsal hayat ise aksine, “kurulu bir plana göre ... bilinçli bir tarzda düzenlenen özgürce ortaklaşmış” üretime dayandığı ölçüde yabancılaşmadan arınmıştır (167a, I, 80). “Üretim araçlarının ortak” olmasıyla “bütün farklı bireylerin emek gücü ... yapılacak işlerle karşılanması gereken farklı komünal istekler arasındaki uygun dengeyi kuran kesin bir toplumsal plan uyarınca topluluğun ortak emek gücü olarak bilinçli bir tarzda uygulanacaktır” (78–79). Kısacası, komünizmde “işbirliği temelinde bir araya gelen toplumlar ulusal hasılayı ortak bir plana göre düzenleyecek, böylece bu hasılanın üretimini kendi denetimleri altına alarak kapitalist üretiminin ölümcül kusu ru olan daimî anarşi ve dönemsel sarsıntılara son verecektir” (1985, 76). Bu “işbirliği üzerine kurulu emek, ulusal boyutlarına”, hangi çeşitten olursa olsun, merkezî bir devlet iktidarınca yönetilerek değil, aksine, “cemaatlerin öz-yönetiminden başlayan sistem” tarafından ulaştırılacaktır (1974a, 80; 1989b, 519). Bu anlamda, komünizm, “kendi için kendi başına hareket eden halk” ya da “toplumun devlet iktidarını kendisini denetleyen ve kendisine boyun eğdiren güçler olarak değil, kendi yaşama gücü olarak yeniden özümsemesi” şeklinde tanımlanabilir (1985, 130, 153).

Daha önce belirtildiği gibi, Marx, ortaklaşa üretimi sadece bir işbirliğine dayalı planlama projesi olarak değil, daha da önemlisi, özgür insanî gelişimin bir koşulu ve sonucu olarak görür – işçi-halk birliklerinin kurulmasına yönelik devrimci süreçlerin şimdiden hatırı sayılır biçimde ilerlettiği bir gelişim.¹⁸ Bu görüş, en açık biçiminde, Marx ile Engels’in “bireyin tam ve bütün olarak gerçekleşmesinin ... ancak bireylerin yeteneklerinin gelişmesine gerçek itkisini veren dünyanın etkisinin, komünistlerin dilediği gibi, bireylerin kendilerinin denetimi altında olması du-

rumunda bir ideal olmaktan çıkacağı” gözleminde bulundukları *Alman İdeolojisi*’nde ifadesini bulmuştur (1976, 309). Sınıf sömürüsüne dayanan toplumlarda, “bireysel özgürlük ancak egemen sınıfın koşulları içinde gelişen bireyler için vardır”, oysa komünizmin “gerçek cemaati” gerçekleştiğinde, “bireyler özgürlüklerini ortaklaşmaları içinde ve ortaklaşmaları sayesinde kazanırlar” (87). Sınıflı toplumlarda bireysel gelişim fırsatlarının esas olarak başkalarının sırtından kazanılmasına karşılık, geleceğin “cemaati”, “her bireyin yeteneklerini her yönde geliştirmesinin araçlarını” sağlayacak, “böylece bireysel gelişim ancak cemaat içinde mümkün olacaktır” (86). Komünizmdeki bireysel gelişim olanakları arasında, tüketim hak ve iddialarının yeri daha önce tartışılmıştı. Tüketicinin kapsamına sadece (ortaklaşmanın aşağı ya da yüksek evresinde bulunulmasına bağlı olarak, topluma verilen emeğe yahut sadece duyulan ihtiyaca dayandırılan) özel tüketim iddialarının girmediği, bunun, toplam üretimden bireylere üleştirilmeden önce yapılan kesintilerle karşılanan (eğitim, sağlık, altyapı hizmetleri, yaşlılıkta emekli maaşları gibi) “kamusal nimetler”den sağlanan bireysel faydaları da içerdiği akılda tutulmalıdır. Marx’a göre, komünizmde kamu nimetlerinden ya da mallarından yararlanmanın derecesi “şimdiki toplumla karşılaştırıldığında dikkate değer biçimde artacak ve yeni toplum geliştikçe oransal olarak büyümeye devam edecektir” (1966, 7).

Komünizm, ancak, her bireye bu koşulların tam kullanımına ve geliştirilmesine yeteneğinin tam kapasitesiyle katılma hakkı tanıdığı takdirde, *bütün* üreticilerin gerçek birliğini temsil edebilir. Üretimin yüksek derecede toplumsallaşmış karakteri, “üreticilerin sadece öz-etkinliklerini kazanmak için değil, aynı zamanda, *bizâtihi* varoluşlarını güvenceye almak için de üretici güçlerin mevcut bütünlüğünü edinmeleri gerektiği” anlamına gelir (Marx ve Engels, 1976, 96). İnsanî gelişimin etkili bir aracı olabilmesi için, bu edinimin bireyleri önemsizleştirmemesi, kendi denetimleri dışında, yabancılaşmış bir “üretim aşkına” üretim hedefi doğrultusunda işleyen devasa bir kolektif üretim makinesinin, yerine yenisi konabilir küçük dişlilerine indirgememesi gerekir. Tersine, bu edinim, “insan doğasının zenginliğini geliştirmeyi kendi başına bir amaç olarak alan” bir toplumsal üretimle uyum içinde “*insanî* üretici güçleri geliştirme”yi hedeflemelidir (Marx, 1968, 117–18; vba.). Komünist “edinim, ... üretici güçlere tekabül eden evrensel bir karakterde olmak”la birlikte, “üretimin maddî araçlarına tekabül eden bireysel yeteneklerin

gelişimini” de teşvik eder. Çünkü, bu araçlar “bir bütünsellik içinde gelişmiştir ve ... ancak evrensel bir etkileşim içinde var olur”, etkili bir şekilde edinilmeleri “bireylerin kendi yeteneklerinin bütüncüllüğünün gelişmesini” gerektirir (Marx ve Engels, 1976, 96). Kısacası, komünizmde “bireylerin gerçek ve özgür gelişimi”, “bireylerin etkinliklerinin var olan üretici güçlere dayanan evrensel karakteri” tarafından mümkün kılınır (465).

Marx, aynı zamanda, “kendi başına bir amaç olarak insan enerjisinin gelişmesi” anlamında “gerçek özgürlük alanının ... maddî üretimin fiilî alanının ötesinde yattığını”, yani, zorunluluk ve gündelik kaygılarla belirlenen emeğin” ötesinde olduğunu öne sürer. Komünizmin “iş gününü kısaltması, bu “gerçek özgürlük alanı”nın “toplumsal gelişmenin ... maddî ve entelektüel avantajlarından” yararlanmaları için daha fazla zaman sağlayarak bireylerin “daha da serpilip gelişmesine” yol açacaktır (Marx, 1967a, I, 819–20). Serbest zaman, “bireyin entelektüel ve toplumsal bakımdan özgür gelişimi için ... zaman”dır (530).¹⁹ Bu yüzden, “kısmen üründen yararlanmak için, kısmen özgürlük için ayrılan ve – emeğin aksine – yerine getirilmesi gereken dışsal amaçların tahakkümü altında bulunmayıp, doğal bir zorunluluk ya da toplumsal ödev olarak görülen *kullanılabilir* zaman kendi başına bir zenginliktir” (1971, 257). Buna uygun olarak, komünizm ile “zenginliğin ölçüsü ... artık hiçbir şekilde emek zamanı olmayıp, kullanılabilir zaman olacaktır” (1973, 708). Emek hâlâ yapısal bir “zenginlik özü” olmaya ve “değişim değeri ortadan kaldırılrsa bile” emek zamanı “[zenginliğin] üretiminin *maliyetini* hesaplamakta” önemli bir ölçü oluşturmaya devam etse de (1971, 257), bu böyledir.

Marx’ın komünizm projeksiyonunda çalışma zamanını azaltmak yoluyla özgür insanî gelişimin artırılması üretim alanında insanî yeteneklerin gelişimiyle olumlu bir ilişki içindedir. “Emek-zamanının normal bir uzunluğa indirgendiği, dahası, emeğin artık başka birisi için kullanılmadığı” zaman, doğrudan ortak emeğin, “tümüyle farklı ... özgür karakteri”, “burjuva ekonomisinin perspektifinden görüldüğü şekilde doğrudan emek zamanının kendi başına serbest zamanın soyut antitezi olarak kalamaz{yacağı}” anlamına gelir (257; 1973, 712). Gelecek bölümde, bir zenginlik ölçüsü olarak serbest zamanın ekolojik önemi, komünizmde serbest zamanın ve çalışma zamanının iç içe geçişiyle birlikte değerlendirilecektir.

Ekolojik Açıdan Ortaklaşa Üretim

Marx'ın öngördüğü şekliyle ortaklaşa üretimin ekonomik bakımdan ne ölçüde pratik olduğu pek çok kişi tarafından sorgulanmıştır. Bunlardan en önemlisi, "gerçekleştirilebilir bir sosyalizm"de kaynakların tahsisi için merkezî planlamayla meta mübadelesinin bir arada kullanılması gerektiğini savunan (1983) Nove'dur.²⁰ Ne var ki, Marx'ın eleştiricileri bile, onun, üretimin işbirliğine dayalı bir şekilde planlanıp idare edilmesi temeline dayanan özgür insanî gelişim öngörüsünün, eski Sovyetler Birliği ve uydularının yukarıdan düzenlenmiş devletçi "sosyalizmler"inden nasıl büyük bir farklılık taşıdığını kabul etmek zorundadır. Burası tamam, ama, Marx'ın projeksiyonu Sovyet komünizmine *ekoloji yanlısı* bir seçenek sunabilir mi?²¹ Burada, Marx'ın komünizminin daha önce öne sürülmüş yedi ekolojik ölçüt ile değerlendirildiğinde arzu edilir bir toplum biçimini temsil edip etmeyeceğini ele alacağım. Söz konusu yedi ekolojik ölçütü yeniden sayalım: (1) Toplumun doğaya ve onun insanî edini-mine karşı *yönetmelik sorumluluğunun* açıkça kabul edilmesi; (2) Üreticiler ve insan cemaatleri arasında *ekolojik bilginin ve yaygınlaştırılmasının* sistemli bir şekilde artması; (3) İnsanın doğal süreçler hakkındaki bilgisi ve denetiminin sınırlarının kabulüne dayalı *ekolojik risklerden kaçınma*; (4) Ekoloji üzerinde insanî etkileri küreselden başlayarak her düzeyde etkin bir şekilde düzenlemek için toplumsal *işbirliği*; (5) İnsanî hayat tarzlarının *farklılığı ve çeşitliliğine* saygı gösterme ve bunları teşvik etme; (6) Doğal koşullarla bütünleşen bir insanî topluluğun üyeliğinin paylaşılmış bilincine dayanan bir *ekolojik etik* ve (7) İnsan ötesi doğanın insanî üretime katkılarını ve her belirli nicelikte verili doğal koşulun sınırlı karakterini açıkça tanıyan yeni ve *ekoloji yanlısı zenginlik tanımlarının* geliştirilmesi.

Marx, kapitalizmden sonraki toplumun doğal koşullarının kullanıl-masını idare etme sorumluluğunu açıkça öngörmüştür. Bu sorumluluk, toprak *mülkiyeti* hakkındaki kapitalist mefhumların yerlerini komünal *kullanıcı haklarına* bırakmasında kendini gösterir:

Toplumun daha yüksek bir ekonomik biçiminin bakış açısından, dünyanın tek tek kişiler tarafından sahiplenilmesi bir insanın bir başka insanın malı olması kadar saçma gözükecektir. Bütün bir toplum, bir ulus, hattâ belli bir anda var olan toplumların hepsi birlikte düşünülse bile, dünyanın sahipleri değildirler. Onlar, sadece dünyanın zilyedlerinden ya da ki-

racılarından ibarettirler ve *iyi aile babaları* gibi, onu daha iyi bir durum-da gelecek kuşaklara devretmek zorundadırlar. (1967a, III, 776)

Marx'ın komünal mülkiyet anlayışının ekolojik önemi biraz ileride uzun uzadıya tartışılacaktır; şimdilik vurgulanması gereken husus, onun, bu mülkiyetin ortak üreticilerin üretim ve tüketim ihtiyaçlarını karşılamak için toprağı ve diğer doğal koşulları aşırı bir şekilde sömürmeye cevaz verdiğini düşünmediğidir. Aksine, ortaklık "toprağı" ve diğer doğal koşulları "ebedî komünal mülk, birbiri ardından gelen insan nesillerinin varlığının ve yeniden üretiminin *yabancılaştırılmaz* koşulu" olarak görür (1967a, III, 812, vba). Komünal mülkiyetin uzun erimli sürdürülebilirliği güvenceye almak için haiz olduğu bu yapısal kısıt, "Toprak Ana'nın herhangi bir parçasına herhangi bir kişinin ya da grubun sahip olabileceği fikrinin beyaz adamın Yaradılış Hikâyesi'nden kaynaklanan bir uydurma" (Hillerman, 1997, A23) olduğuna inanan birçok Amerikan yerli toplumunun düşüncesiyle çarpıcı bir benzerlik gösterir.²²

Marx'ın geleceğin toplumunun yeryüzüne karşı sorumluluğu hakkındaki ısrarı insanî ve insan dışı doğanın birliğinin komünizmde daha yüksek bir biçimde gerçekleşeceğine ilişkin öngörüsünden kaynaklanır. Marx ile Engels'in gözünde insanlarla doğa "iki ayrı 'şey'" değildir; bu yüzden de insanların "tarihsel bir doğaya ve doğal bir tarihe" sahip olduğunu söylerler (1976, 45; vba.). İnsan dışı doğanın insanın üretimi ve gelişimiyle kökten değiştirilmiş olduğunu, öyle ki, "insan tarihini önceleyen doğanın ... bugün artık var olmadığını" saptarlar; ama bunu yaparken, kullanırken "bireylerin doğaya bağımlı olduğu" "üretimin doğal araçlarının" sürüp giden önemini de teslim ederler (46, 71). Komünizm, insanla doğa arasındaki zorunlu birliği bozmak ya da bu birliğin üstesinden gelmeye çalışmak şöyle dursun, bu birliği daha açık bir şekilde görünür kılp, doğal ve toplumsal varlıklar olan insanların sürdürülebilir gelişiminin hizmetine sokar. Engels, bu yüzdendir ki, geleceğin toplumunun "insanların doğayla bir olduklarını yalnız hissetmekle kalmayıp aynı zamanda bilecekleri" bir toplum olacağını öngörür (1964, 183). Genç Marx, komünizmi "insan olmanın doğayla ayniyeti" şeklinde tanımlayacak kadar ileri gider (1964, 137). Daha pratik bir bakışla, Marx, "isteklerini doyurmak, hayatı sürdürmek ve yeniden üretmek için Doğayla boğuşma"nın komünist toplum için sürüp giden zorunluluğuna işaret eder. Bu zorunluluk, "ortak üreticilerin, onu ortak denetimlerine alarak doğayla

alışverişlerini ussal bir tarzda düzenlemesini” gerektirir (1967a, III, 820). Böyle ussal bir düzenleme ya da “Doğa üzerinde gerçek bilinçli üstünlük” kuşkusuz daha önce üreticilerin “kendi toplumsal ilişkilerinin efendisi” olmuş bulunduklarını varsayar (Engels, 1939, 309).

Komünizmin insanlığın doğaya karşı idarî sorumluluğunu kabul edişi, “komünal hayatın ilk koşullarından birisi” olarak, yıkıcı madde dolaşımı ile birlikte “kent ile kırsal arasındaki çelişkiyi ortadan kaldırma”sında (Marx ve Engels, 1976, 72) kendisini gösterir. Engels’in ortaya koyduğu gibi,

kent ile kırsal arasındaki antitezin ilgası mümkün olmakla kalmaz. Tıpkı tarımsal üretimin ve dahası kamu sağlığının olduğu gibi, bizzat sınıî üretimin doğrudan bir zorunluluğu haline gelir. Havanın, suyun ve toprağın şimdiki zehirlenişine ancak kent ile kırsal bütünleşmesiyle son verilebilir... Sadece üretici güçlerini geniş kapsamlı tek bir plan temelinde uyumlu bir işbirliğine sokan bir toplum, sanayiî tüm ülkenin ihtiyaçlarını en uygun bir tarzda sağlamasına ve bunu yaparken gerek kendi gelişimini, gerek üretimin diğer unsurlarının dengesini gözetmesine izin verir. (1939, 323)²³

Marx, *Kapital*’de komünizmin “tarımı ve sanayii çocukluklarında bir arada tutan eski birlik bağının daha yüksek bir sentezi” üzerinde inşa edileceğini öngörür. Bu yeni birlik “maddenin bu dolaşımının sürmesi için doğal olarak yetişen koşulların ‘restorasyonu’” yönünde ama “bir sistem olarak insanî üretimin düzenleyici bir yasası olarak ve insan soyunun tam gelişimine uygun bir biçim altında” işleyecektir (1967a, I, 505–6).²⁴

Geleceğin komünist toplumu, üretimin sağlam bir şekilde ekolojik yönetimi için gereken bilginin düzeyini ve dağılımını büyük ölçüde artıracak bazı özellikler taşır. Marx, ilkokullarla birlikte (kuramsal ve pratik bilgiler öğreten) teknik okulların” yaygınlaşacağını öngörür (1966, 20).²⁵ Bu okullarda verilen “kuramsal ve pratik” öğrenim açıkça, doğal ve toplumsal bilimlerin yeni bir bileşimini temsil edecektir. Marx, Paris Elyazmaları’nda şu projeksiyonda bulunur:

doğal bilim ... ters yüz edilmiş bir biçimde şimdiden güncel insanî hayatın temeli haline gelmiş bulunan *insanî* bilimin temeli haline gelecektir. Hayat için bir temel, bilim için bir başka temel *a priori* bir yalandır... Tıpkı insan biliminin kendisini doğal bilime eklemleyeceği gibi, doğal bilim zaman içinde kendini insan bilimine eklemleyecektir: *Tek* bir bilim olacaktır. (1964, 143)

Doğal bilimle toplumsal bilimin birleşmesi komünizmin üreticilerle üretim koşullarını toplumsal olarak yeniden birleştirmesinden kaynaklanır. Kapitalizm (diğer üretim koşulları gibi) bilimi üreticilere yabancılaştırır (bkz. 11. Bölüm). Sermaye, her türlü bilimsel bilgiyi sömürgeci işbölümünün emrine sokarak, doğal ve toplumsal bilim arasındaki yapay ayrımı tarihsel sınırına dek zorlar. Komünizm üretim koşullarını yabancılaştırmadan arındırmakla bu koşulları insanların doğal ve toplumsal gelişiminin araçları haline dönüştürür; böylece de, doğal ve toplumsal bilim arasındaki sahte ayrımların temelini ortadan kaldırır.²⁶

Marx, ayrıca – kuşkusuz, “çalışma zamanının farklı yaş gruplarına göre sıkı bir düzenlemesi ve çocukları korumaya yönelik diğer güvenlik önlemleri”nin alındığı varsayımıyla – komünist toplumun genç üyelerinin “üretken emeğin eğitimle erken bir bileşimini” öğreneceklerini de öne sürer (1966, 22).²⁷ Aslında, bir önceki alt başlığın sonunda belirtildiği gibi, Marx, çalışma zamanı ile (artırılmış) serbest zaman arasında *bütün* üreticilerin entelektüel gelişimi için olumlu bir etkileşim olacağını öngörür. Bu husus *Grundrisse*’de geliştirilmiştir:

Serbest zaman – ister boş zaman, ister daha yüksek etkinlikler için zaman olsun –, doğal olarak sahibini farklı bir özneye dönüştürmüştür ve sahibi, bu yüzden doğrudan üretim sürecine farklı özne olarak girer. Bu süreç, hem oluş sürecindeki insan bakımından bir disiplin, hem de aynı zamanda, kafasında toplumun birikmiş bilgisi var olan olmuş insan bakımından, pratik, deneysel bilim, maddeten yaratıcı ve nesnelleştirici bilimdir. (Marx, 1973, 712)

Bu yüzden, Marx’a göre komünizmin genişletilmiş serbest zamanı tüketim aşkına tüketim şölenleriyle geçirilecek bir zaman değil, aksine, doğanın ve toplumsal emeğin bilimsel olarak geliştirilmiş güçlerine ussal, çevreci ve insanî bir tarzda hâkim olma yeteneğindeki toplumsal bireylerin özgür entelektüel gelişimi için zorunlu bir koşuldur. “Serbest zamanın artışı” burada “kendi tarihini bir *süreç* olarak kavrama ve doğayı kendi gerçek bedeni olarak kabul etme” yeteneğindeki “bireyin tam gelişimi için zaman” (542) olarak ortaya çıkar. İşçilerin serbest zaman ve çalışma zamanı arasındaki entelektüel gelişimleri komünist emeğin “sırf doğal, kendiliğinden bir biçim olarak değil, ama doğanın bütün kuvvetlerini düzenleyen bir etkinlik olarak üretim sürecinde ... ortaya çıkan toplumsal karakteri”nin (612) merkezî özelliklerinden biridir.

Kapitalizm öncesi ekolojik uygulamalardan kapitalizm sonrası top-

lumda da yararlanma olasılığıyla ilgili olarak, Marx'ın komünist kullanıcı hakları anlayışıyla toprak üzerinde özel *ya da* toplumsal mülkiyet fikrini reddeden bazı kapitalizm öncesi gelenekler arasındaki benzerliğe zaten değinmiştim. Bu benzerlik, Marx'ın ömrünün sonuna doğru neden Rus komününün “modern toplumun eğilim gösterdiği ekonomik sistem için *doğrudan başlangıç noktası*” olabileceği (1989d. 368) görüşüne vardığını açıklamaya yardım eder. Böyle bir benzerlik olmaksızın böyle bir saptama şaşırtıcı olurdu. Marx'ın gözünde “komünal toprak sahipliği”nin köy düzeyli bu “hâlâ arkaik” sistemi, köylerin “geniş, ülke çapında ... işbirliğine dayalı emek” temelinde planlı bir sistem dâhilinde örgütlenmesi koşuluyla “kolektif üretim ve edinimin doğal temelini” oluşturabilirdi (356, 368). Rusya'nın komünlerini ancak kapitalizmin “olumlu sonuçlar”ını kendi özgül doğal ve toplumsal koşullarına uyarlamak yoluyla “toplumsal ıslahın kaldırıcı”na dönüştürebileceği doğrudur; bu uğurda özellikle “aletler, gübreleme, tarım yöntemleri, vb.” yani, tarımda “kolektif emek için vazgeçilmez olan bütün araçlar”ı harekete geçirmek zorunlu olacaktır (356, 362, 371). Ancak, Marx'ın, uygun olduğunda, daha geleneksel komünal üretim uygulamalarından yararlanılması fikrine karşı önsel bir uzaklık hissettiğine ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Aslında, Marx, yaşamayı başarmış komün örgütlenmesinin, “parça emekten [Rus köylüsünün] bölüşülmemiş otlak alanlarında, sulamada ve genel çıkarı ilgilendiren diğer konularda zaten bir ölçüde uygulamakta bulunduğ

bu kolektif emeğe geçişi kolaylaştır{abileceğini}” savunuyordu (356; krş. Foster, 1997, 288).

Marx ile Engels, çevresel riskten kaçınma konusunda komünist üretim kararlarının nasıl şekilleneceğine doğrudan değinmemiştir. Fakat, artı ürünün bir bölümünün “yanlış maceralara, doğal olayların yol açtığı aksaklıklara, vb. karşı yedek *ya da* sigorta fonu” olarak ayrılması gereğine (1966, 7) işaret etmekle Marx, doğal koşulların belirsizliğinin ve doğal koşullar üzerinde insanî denetimin tam olarak sağlanamamasının, özellikle tarım alanında olmak üzere, üretimin komünal olarak planlandığı bir toplumda bile hesaba katılması gereken bir rol oynamaya devam edeceğini ifade etmektedir. Bu belirsizliklere karşı, kısmen “olasılık hesabı”na dayanan, “sürekli bir göreceli aşırı üretim” ayrılmalıdır (1967a, II, 469; 1966, 7). “Bir tarafta, doğrudan ihtiyaç duyulandan fazla üretim şeklinde belli bir miktarda sabit sermaye olmalıdır; öte yandan, özellikle hammaddeler vb. şeklinde, doğrudan yıllık ihtiyaçları aşan (bu özellikle ge-

çim araçları için geçerlidir) bir arz bulunmalıdır” (1967, II, 469).²⁸ Marx, tahmin edilemez ve denetlenemez doğal koşullar yüzünden böyle bir ihtiyat fonunun gerekliliğini tekrar tekrar vurgular:

olağanüstü doğa olaylarının, yangın, sel, vb. 'nin neden olduğu tahribatla ilgili olan *sigorta*, eskiyenin ve yıprananın yeniden yerine konmasından, bakım ve onarım işinden tümüyle farklıdır. ... Bir bütün olarak toplum açısından bakıldığında, sürekli bir aşırı üretim, yani, sırf var olan zenginliğin yeniden yerine konması ve yeniden üretilmesi için gerekenden daha büyük ölçekte bir üretim olmalıdır ... ki kazalar ve doğal kuvvetlerin yol açtığı olağanüstü tahribatları telafi edebilmek için gereken üretim araçları el altında bulunsun. (177)

Doğal sınırlar üzerinde tam bir insanî denetimi, ya da, bu sınırların üstesinden gelinmesini çağrıştırmak şöyle dursun, “bu çeşitten aşırı üretim”, üreticilerle denetlenemez doğal koşullar arasındaki üretken ilişkinin daha ussal bir toplumsal düzenlemeye tâbi kılınması gibi daha sınırlı bir anlamda, “toplumun kendi yeniden üretiminin maddî koşullarını denetlemesi demektir” (469). Bu yüzden, Marx, Adolph Wagner’in *Lehrbuch der Politischen Oekonomie* adlı çalışmasına düştüğü bir kenar notunda, ortaklaşa üreticilerin “yıllık tahıl arzının hava koşullarındaki değişikliklere olabildiğince az bağımlı olması için, üretimi başından itibaren yöneteceklerini; *üretim alanının – arz ve kullanım yönleriyle birlikte – ussal olarak düzenleneceğini*” belirtir (1975, 188; vba.). “Kazalara vb. karşı ürünlerini, zenginliklerini ya da zenginliklerinin unsurlarını sigorta etmek için, emeklerinin ya da emeklerinin ürününün bir kısmını harcamaları ... üreticilerin” açıkça yararınadır (Marx, 1971, 357–58). Aksine, “kapitalist toplumda” ise denetlenemez doğal koşullar, toplumsal üretimde gereksiz bir “anarşi unsuru” oluştururlar (1967a, II, 469).²⁹

Yukarıda belirtildiği gibi, Marx ile Engels komünizmde bilimsel bilginin büyük bir artış göstereceğini ve toplumsal uygulama alanının genişleyeceğini öngörürler. Ama bu bilgiyi, doğa üzerinde kurulan tek yanlı bir insan egemenliği yoluyla değil, – insanlıkla doğanın birliğinin daha önce söz edildiği şekilde daha yüksek bir bilincine varmış olmak temelinde – “doğanın kurulu yasalarıyla uyum içinde bir varoluş” aracılığıyla “gerçek insanî özgürlüğün” güçlenmesi olarak görürler (Engels, 1939, 126):

Özgürlük doğal yasalardan bağımsız olma düşünde değil, aksine, bu yasaların bilinmesinde ve bilgi sayesinde bu yasaları belli amaçlar yönün-

de yöntemli bir şekilde kullanma olanağındadır. Bu, dışsal doğa yasaları kadar insanların kendilerinin bedensel ve zihinsel varoluşunu yöneten yasalar – birbirlerinden gerçeklikte değil ancak düşüncemizde ayırt edebildiğimiz iki yasa çeşidi – için de doğrudur... O halde, özgürlük kendimiz ve doğal zorunluluk üzerine kurulmuş dışsal doğa üzerindeki denetimimizden oluşur. (125)

Bu özgürlük anlayışı, insanın doğa üzerindeki bilgisi ve denetiminin kesin sınırları bulunduğunu inkâr etmez. Örneğin, “doğanın kurulu yasaları” doğal süreçlerin tesadüfî ve kaotik davranışlarını teslim edebilir ve böylelikle doğal koşulların amaçlı insanî idaresinin sınırlarını işaretleyebilir. O zaman, üretimi doğanın yasalarıyla “uyum içinde” etkin bir tarzda “denetlemek” için ortak üreticilerin bu sınırları hesaba katmaları gerektiği düşünülebilir.³⁰ Marx ile Engels’in komünal üretim vizyonu, hiç değilse bu anlamda, ekolojik riskten kaçınma ilkesiyle tam bir uyum içindedir.

Marx’ın, üretim koşullarında komünal mülkiyet anlayışının, ekolojik bakımdan sağlam bir üretim yönetimi için gereken cinsten işbirliği çerçevesini sağladığı öne sürülebilir. Bununla ilgili olarak öncelikle, Marx ile Engels’in, komünal ihtimamın toprağı diğer doğal “hayat kaynakları”nı kapsayacak şekilde genişletilmesindeki ısrarları not edilmelidir (Marx, 1966, 5).³¹ “Toprağı uygulanan ortaklaşma” sadece “toprağın bölünmesinde içkin olan özgün eğilimi, adlı adınca, eşitliği gerçek kılmak” ile kalmaz, aynı zamanda “toprak bir değiş tokuş nesnesi olmaktan çıktığı için, insanın yeryüzüyle yakın bağlarını artık serfliğin, toprak sahipliğinin ve budalaca mülkiyet gizemciliğinin dolayımı olmaksızın, ussal bir temelde yeniden kurar” (1964, 103). Üretimin diğer koşulları gibi, toprağın da bu “ortak mülkiyeti, eski özgün ortak sahipliğin restorasyonu olmayıp, daha yüksek, daha gelişmiş bir ortak sahiplik biçiminin kurulması anlamına gelir” (Engels, 1939, 151).

Doğal koşulların komünalleştirilmesinin ekolojik bir yönetim için sağladığı potansiyel, Elinor Ostrom’ın ortak kaynak stoklarının komünal mülkiyet sistemleri hakkındaki araştırması (Ostrom, 1990) ve Peter Usher’in Kanada’daki “toprak ve kaynaklar üzerindeki yerli mülkiyet sistemleri” hakkındaki tahlili (Usher, 1993) ile açıkça gösterilmiştir. İki yazar da, komünal mülkiyetin piyasa temelli özel mülkiyet ya da merkezî devlet denetimine güvenilir bir seçenek oluşturduğu fikrindedir. Bununla birlikte, deneyimler, komünal sistemlerin, doğal kaynakların, kullanı-

cılarının oluşturduğu ortaklaşmalar yoluyla işletildiği durumlarda azamî ölçüde verimli ve etkili olduklarını göstermektedir. Bu ortaklaşmalar “parasal olmayan bir mülkiyet çıkarının ... kullanımdan doğan bir mülkiyet hakkının resmen tanınmasını” sağlamaktadır (Usher, 1993, 102). Bu gözlem, Marx’ın “üretim koşullarının komünal edinimi”ne dayanan “üreticilerin öz-yönetimi” anlayışıyla (Marx, 1985, 72) tam bir uyum içindedir.

Örneğin, Kanada’nın yerli sistemlerinde, “yönetimde genel bir katılım ve oydaşma” vardı, öyle ki, “yönetim ve üretim ayrı işlevler değildi”. Bunun sonucunda, “yönetim ‘verisi’” kaynak kullanıcılarının kendileri tarafından doğrudan kavranılmış “birikmiş tarihsel deneyimi de kapsıyordu” (Usher, 1993, 96). Benzer bir şekilde, Ostrom’ın komünal sistemlerle ilgili daha geniş kapsamlı araştırmasında da, bu sistemlerin en başarılılarında “kaynakların işletilme biçiminden etkilenen bireylerin” hepsinin (ya da en azından çoğunluğunun) işletme kurallarının belirlenmesinde söz sahibi olduğunu öne sürer (1990, 93). Normalde, “edinicilerin kendi kurumlarını geliştirme hakları devlet otoritelerinin dıştan müdahalelerine uğramaz”(101). Aynı zamanda, işletim kurallarına uyulup uyulmadığının, kaynakların durumunun kötüye gidip gitmediğinin denetimi ve kurallara uymayanlara uygulanacak yaptırımların saptanması da, ya doğrudan doğruya, ya da hesap sorulabilen görevliler aracılığıyla, kullanıcıların kendilerince yapılır (94). Başarılı sistemlerde çoğu kez, “kullanıcılar arasında çıkan anlaşmazlıkların çözümlendiği düşük maliyetli yerel toplantılar” düzenlemeyi sağlayan mekanizmalar da düşünülmüştür (100).

Kısacası, başarılı ortak kaynak kullanım sistemleri, tipik biçimde – ve Marx’ın tahayyül ettiği gibi – “aynı anda hem yürütme hem yasama görevini yerine getiren, temsili değil, işlevsel yapılardır” (Marx, 1985, 7). Bu sistemlerde, üreticiler ve ait oldukları cemaatler doğadan edinim tarzlarının öz-yönetimi için gereken bilgiye kendileri sahiptir. Bundan başka, gerek Marx’ın projeksiyonu, gerek bugüne dek kalabilmiş komünal ortak kaynak kullanım sistemleri “basit ‘kamusal ya da özel’ alan kategorileştirmesine meydan okuyan bir haklar ve yükümlülükler” anlayışı taşır. İkisi de bireysel kullanım üzerine genel erişim hakkı ve sınırlamalar (edinimin komünal düzenlemesi) getirirler; her ikisi de “doğadan geçim sağlama hakkı”nı korurlar; ve her ikisi de “haklarla yükümlülüklerin bir arada gittiğinde” – ve en öncelikli yükümlülüğün doğadan edin-

menin sürdürülebilir sınırlar içinde tutulması olduğunda – ısrar ederler (95–96). Kısaca, her ikisi için de komünal mülkiyet “fiilen, hem bireysel geçim, hem de kolektif kimlik ve varoluş hakkı”dır. Bu, “insanların özel hiçbir anlamda kendilerinin toprağa ya da vahşi hayata ‘sahip’ olduğunu sanmadığı” bir haktır (98).

Marx’ın komünizm vizyonunu ekolojik yönde daha da genişletmek isteyen Marksistler komünal kaynak kullanımı hakkındaki çağdaş araştırmalardan çok şey öğrenebilirler. Örneğin, Ostrom, en etkili ve sürdürülebilir sistemlerde kullanıcı haklarının komünal kaynak havuzunun edinimine ve bu edinimin içinde gerçekleştiği daha geniş toplumsal üretim sistemine “çok iyi uydurulmuş” olduğunu vurgular. “{E}dinim kuralları ... her tikel kaynağın özgün niteliklerini yansıtmakla” kalmaz, aynı zamanda “yerel koşullarla ve gereken emek, malzeme ve/ya da parayı sağlamanın kurallarıyla da ilgilidirler” (1990, 92). Aynı şekilde edinim kurallarının ihlaline getirilen cezaların sertliği de bu ihlallerin yol açtığı ya da yol açabileceği çevresel ve toplumsal kayıpların derecesiyle orantılıdır (94). Ayrıca, “bizzat ortak kaynak havuzunun sınırları gibi, hangi bireyler ya da hane halklarının ortak kaynak havuzundan kaynak kullanma hakkına sahip olacağı da açık bir şekilde tanımlanmalıdır” (91). Bu konuda, Usher, Kanada’nın yerli sistemlerinin çoğu kez “genel erişim ve grup içinde yararlanma ilkeleri” ile “toplumsal kurallara göre geçilebilir olan coğrafi sınırları birleştirdiğine” işaret eder (1993, 95). Bu saptama, Ostrom’ın (sulamada kullanılan bölgesel ya da ulusal su kaynakları gibi) geniş ölçekli ortak kaynak havuzlarındaki komünal mülkiyet ile ilgili gözlemleriyle uyum içindedir. Söz konusu ölçek büyüklüğü, “edinme, üleştirme, nezaret etme, uygulama, anlaşmazlıkları çözme ve yönetim etkinliklerini” düzenlemek için, kullanıcıların ortaklaşmalarına “dayanan çoğul kurumların” gerekliliğine işaret eder (1990, 101). Bu tür araştırma bulguları Marx’ın “sadece belediye yönetiminin değil, aynı zamanda şimdiye dek Devlet tarafından kullanılan bütün inisiyatifin Komüne devredileceği” ortaklaşma projeksiyonuna ekolojik bakımdan somutluk kazandırabilir (1985, 72).

Aynı şekilde, çağdaş araştırmacılar da komünal ortak kaynak yönetiminin ön gereklilikleri hakkında Marx’tan bir şeyler öğrenebilir. Marx’ın doğal ve toplum bilimlerinin kavrayışlarını birleştirmenin önemi hakkındaki kesin ısrarıyla birlikte, çağdaş araştırmacılar, sermayenin üreticileri üretimin zorunlu koşullarından toplumsal olarak ayırması hakkındaki

tahlilinden de faydalanabilirler – bu ayırma, söz konusu koşulların bir bütün olarak toplumun yararına ekolojik bakımdan sağlıklı bir şekilde işletilmesinin önünde doğrudan bir engeldir. Ortak kaynak havuzunun komünal işletilmesinin insan üretiminin bütününe kapsayacak biçimde genişletilmesi – ekolojik bakımdan sağlıklı bir sistem için gereken de budur – karar verme gücünün ve bilimsel bilginin üreticilerle ait oldukları cemaatler arasında yaygın biçimde dağılmasına bağlıdır. Bu, aynı zamanda, Marx'ın vurguladığı gibi, bireysel çalışma zamanının, üreticilerin komünal yönetime katılmak ve yöneticilik yeteneklerini geliştirmek için gereken yeterli serbest zamanı bulabilecekleri şekilde, önemli ölçüde azaltılmasına da bağlıdır.³² Bu gereklilikler ücretli emekle ve kapitalist toplumun üreticileri ve topluluklarını üretim koşullarının etkili bir denetiminden koparan (mali sermaye ve piyasa rantları gibi) kilit önemdeki diğer kurumlarıyla bağdaşmaz. Bu yüzden, ortak kaynak havuzunun komünal idaresi, sermayenin iktidarının ve onun devlet işlevlerinin doğrudan ihlalidir. Kapitalist ilişkilere komünal ilişkiler lehine cepheden bir meydan okuma olmaksızın, ortak kaynak havuzunun komünal idaresi yönündeki mevcut çabalar, sermayenin küresel ölçekte yürüttüğü ekolojik bakımdan sağlıksız üretim karşısında yalıtılmış ve kenara itilmiş uygulamalar olarak kalacaktır.

Marx'ın komünist vizyonu, toplumun insan ötesi doğanın değişken ve evrim içindeki dünyasıyla sağlıklı biçimde bütünleşmesi için gerektiği gibi, insan üretimi ve cemaatinin farklı biçimlerine açık mıdır? Bu sorunun dolaylı yanıtı *Alman İdeolojisi'*ndeki, işbölümü içindeki bütün bireysel görev özelleşmelerinin yerini bir kez ortaklaşmanın almasıyla bireysel insan etkinliğinin giderek artan bir şekilde çeşitleneceği öngörüsünden çıkarılabilir.³³ Bu öngörü ancak uzak bir gelecek için geçerli olsa bile, Marx'ın kapitalizmce yaratılan ve komünizmde gerçekleştirilecek olan özgür insanî gelişme potansiyeline inancının, çeşitlilik/farklılık ölçütüne bağlılığını gösterdiği savunulabilir.

Marx, kapitalizmin, insanî üretimin doğal ve toplumsal koşullarını genişletip çeşitlendirdiği ve böylece bireylerin daha zengin bir gelişimini mümkün kıldığı ölçüde tarihsel bakımdan ilerici olduğunu savunur (bkz. 11. Bölüm). Kapitalizmin *toplumsal* üretimi geliştirmesi, evrensel boyutta bir *bireysel* gelişimin ve insanî ve insan ötesi doğanın çeşitlenmesinin önünü açar. Ne var ki, kapitalizm aynı zamanda sömürülebilir emek gücü ve bu sömürü için gereken koşullara olan ihtiyacı yüzünden

insanları ve doğayı kısıtlar ve yozlaştırır. Sermaye, kısmen bilimsel bilgiyi üreticiler ve cemaatlerine yabancılaştırmak yoluyla, emeğin ve doğanın zenginlik yaratıcı güçlerini yapay olarak basitleştirir, böler ve aşırı genişletir (bkz. 7 ve 11. Bölümler). Kapitalizmin olanağını sağladığı daha az kısıtlanmış, daha evrensel insanî gelişim, ancak üretim koşullarının açıkça kamusallaştırılması ve sermaye birikiminin araçları olmaktan çıkarılıp insanları geliştirmenin araçlarına dönüştürülmesi yoluyla gerçeklik kazanabilir. Sermayenin üretimi toplumsallaştırması sağlanınca, özgür insanî gelişim ve insanî hayat tarzlarının çeşitliliği, üretimin komünal düzenlenmesini gerektirir. Bu yüzden, işbirliği sadece ekolojik üretimin değil, bireysel öz-gelişimin ve insanî çeşitliliğin de zorunlu aracıdır.

Denetlenemez doğal olayları sigorta etmek için bir yedek fonun gerekliliğindeki ısrarına rağmen, Marx, komünist üretim ilişkilerinin doğal koşulların farklılığı temelinde nasıl çeşitlilik göstereceği konusunda ilgilanmemiştir. Bununla birlikte, genel olarak üretim, özel olarak kapitalist üretim hakkındaki tahlilleri, Marx'ın doğal koşulların insanî üretimin örgütlenişinin şekillenmesine nasıl yardımcı olduğunun derinden farkında olduğunu gösterir – ve bu farkındalık çoğu sık sık komünizmde doğal koşullarla toplumsal üretim ilişkilerinin sürgit karşılıklı yapılanması bakımından ifade edilir (2, 3 ve 6. Bölümlere bkz.). Örneğin, *Artı Değer Kuramları*'nda "toprağın, gerçekten doğasına uygun bir şekilde sömürülebilmesinin farklı toplumsal ilişkiler gerektirdiği gerçeği"ne işaret eder (1971, 301). *Kapital*'in II. ve III. Ciltlerinde, sermaye dolaşımı ve rantların her birinin (kapitalizmin sömürücü ve rekabetçi ilişkileri yüzünden anarşik bir tarzda da olsa) tarımsal ve tarımsal olmayan sanayiinin farklı türlerine özgü doğal koşullar tarafından nasıl şekillendirildiğini tahlil eder (ayrıntılı bilgi için bkz. Burkett 1998b). Bu tahliller, komünizmin üretici ve toplumsal örgütlenişinin ekolojik olarak planlanmış bir çeşitlilik gerektirdiğini gösterir. Bu çeşitlenme, doğal olarak Marx'ın özgür insanî gelişimin koşulu ve sonucu olarak toplumun doğayla maddî alış-verişinin komünal olarak düzenlenmesi gerektiği görüşüyle uyum içindedir.

Kesin örgütsel biçimleri ne olursa olsun, ekolojik olarak sağlıklı bir üretim sistemi, toplumsal tarzda ancak ekolojik bir etiğe dayanıyorsa, sürdürülebilir. Ekolojik değerler en azından insanî hayat tarzları kadar çeşitlidir, ama, doğadan insanî edinim sistemi aracılığıyla etkili bir şekil-

de yankılanacaksa, bu değerlerin hep birlikte, insanî hayatın *ortak* koşulları olarak toprağa ve diğer doğal koşullar karşısında *ortak* bir birlik ve sorumluluk hissi oluşturmaları gerekir. Bu anlamda, ekolojik bir etik, tanım gereği komünal bir etiktir. Marx'ın, ortak üreticilerin, toprağa karşı, yeni bir komünal mülkiyet hakları sistemi ve doğal koşullarla bütünleşmiş toplumsal emeğin planlı tahsisi temelinde ortaklaşa paylaştığı sorumluluk duygusu projeksiyonuna zaten değinilmişti. Marx, bu komünal sorumluluğun, bilimsel bilginin yaygınlaştırılmış dağılımı ve buna eşlik eden "birbirini izleyen nesiller zincirinin ihtiyaç duyduğu hayatın daimî gerekleri"nin kaynağı olarak gören yüksek bilinç tarafından güçlendirileceğini düşünür (1967a, III, 617).

Ekolojik bir etik için, Marx'ın düşündüğü komünal ortam, kapitalist mülkiyet ve piyasaların sağladığından potansiyel olarak çok daha üstün bir çerçeve sağlar. Örneğin, sera gazlarının yayılımının sınırlanması için ABD hükümetinin ve şirket sermayesinin şampiyonluğunu yaptığı piyasa temelli yaklaşımı düşünün. Bu yaklaşım "yayılım kredileri için uluslararası bir piyasa yaratarak" kirliliği (ya da bakış açısına göre, temiz havayı) metalaştırır. Michael J. Sandel'in işaret ettiği gibi, bu durum, "kirliliği alınıp satılan bir metaya çevirmekle, onun haklı olarak üzerinde taşıdığı ahlakî ayıbı ortadan kaldırdığı" için "çevre hakkında yerleştirmeye çalışmamız gereken etiğin altını oyar" (Sandel, 1997, A19). Daha da önemlisi, "böyle bir ticaret zengin ülkelere parasını bastırıp sera gazlarının yayılımını sınırlama yükümlülüğünden kurtulma olanağı verir" ve böylece "kirliliği iş yapmanın bir başka maliyeti haline getirir". Bu da, "artan küresel işbirliğinin gerektirdiği ortak sorumluluk duygusunun altını oyabilir" (A19). İkisi karşılaştırıldığında, Marx'ın düşündüğü şekliyle üretim araçları üzerindeki komünal mülkiyetin ve bu araçlardan işbirliğine dayalı bir tarzda yararlanmanın ihtiyaç duyulan ortak sorumluluk duygusuna çok daha elverişli olduğu görülür. Ortak bir etiğin otomatik olarak yaratılmasını hiçbir biçimde garantilemezse de, Marx'ın komünizmi, potansiyel olarak, alternatif ekolojik değerlerin eklemlenebileceği, bir araya getirilebileceği, uzlaştırılabileceği ya da tercih edilebileceği bir çerçeve sağlar. Bunun karşısında ise bu değerlerin kapitalizmin egemenliğinde parasal değişim değerlerine tâbi kılınması ya da bu değerler tarafından marjinalleştirilmesi bulunur (krş. Stirling, 1993; Booth, 1994; Adams, 1996).

Kimileri, Marx'ın komünizminin doğaya karşı ortak bir sorumluluk

duygusunu güçlendirdiği doğru olsa bile, bu sorumluluğun, gene de, doğayı esas olarak üretken insan emeğinin aleti ya da nesnesi olarak gören Prometeci bir anlayışın sınırları içinde kaldığını iddia edebilir. Örneğin, Alfred Schmidt, “Marx ile Engels’in doğanın soysuzca talan edilmesinden yakınırken bile doğanın kendisi için kaygılanmayıp ekonomik yararlılığını dikkate aldıklarını” öne sürer (1971, 155). Ne var ki, Marx’ın genel olarak kullanım değeri, özel olarak da doğanın kullanım değerinin hakkındaki anlayışı, doğal koşulların sınaî işlenmesine indirgenemeyecek estetik kullanım değerleri de dâhil, insan ihtiyaçlarının tüm boyutlarını kapsar (2. Bölüm bkz.). David Pepper’ın gözlediği gibi: “Marx, doğanın insanlar karşısındaki rolünü ‘araçsal’ olarak görüyordu, ama ona göre araçsal değer, sırf ekonomik ya da maddî bir anlam taşımıyor, doğayı bir estetik, bilimsel ve ahlakî değer kaynağı olarak da içeriyordu” (1993, 64). Komünizm, kullanım değerini üretimin emrine soktuğu ölçüde, zenginlik yaratıcı öncelikleri ve etkinlikleri, bütün estetik ve maddî biçimleriyle doğal zenginliğin korunmasını ve geliştirilmesini içerecektir.³⁴

Buna rağmen, pek çok kişi Marx’ın komünist zenginlik vizyonunun ekoloji karşıtı olduğunu, çünkü, maddî üretimin mutlak olarak büyümesinin devam edeceğini öngördüğünü iddia etmiştir. Marx ile Engels, gerçekten, geleceğin ortaklaşmacı toplumunda kullanım değerleri üretiminin büyümesinin süregideceğinden, hattâ hız kazanacağından birçok kez söz etmişlerdir. Ne var ki, aceleyle Marx’ın komünizminin ekolojik zenginlik ölçütünü ihlâl ettiği sonucunu çıkarmadan önce bu büyüme projeksiyonları hakkında iki şey not edilmelidir. Birincisi, bu projeksiyonlar, maddî üretim ve tüketimin büyümesini kendi başına bir hedef olarak almayıp, daima Marx’ın özgür ve kapsamlı insanî gelişim vizyonu ile yakın bir bağlantı içinde yapılmıştır. İkinci ve eşit derecede önemli olarak, zenginliğin artışı, sınaî edinim ve doğal koşulların işlenmesini içeren zenginlik çeşitleriyle sınırlı olmayan genel bir anlamda söz ederler.

Örneğin, Marx, “komünist toplumun yüksek aşaması”nı tartıştığında “herkese ihtiyacına göre” ölçütünü geniş anlamdaki bir insanî gelişim bağlamı üzerinde kurarken,

bireyleri işbölümüne kölelikten kurtardıktan ve bununla birlikte zihinsel ve fiziksel emek arasındaki antitez ortadan kalktıktan sonraki; emeğin sırf bir yaşama aracı olmaktan çıkıp hayatın birincil gereksinmesi haline gelmesinden sonraki; üretici güçlerin de *bireyin tam kapsamlı gelişimi*-

le çoğalmasından ve işbirliğine dayalı *bütün* zenginlik kaynaklarının daha bol bir şekilde akmasından sonraki (1966, 10; vba.)

bir duruma işaret eder.

Yukarıdaki projeksiyonun ekolojî karşıtı olup olmadığı, işbirliğine dayalı zenginliğin doğasına – özellikle de madde ve enerji işlemenin miktarına ve bunun gerektirdiği ekolojik karşılıklı bağlantıların tahrip derecesine – bağlıdır. Komünizmdeki zenginlik bolluğu ve tam kapsamlı insanî gelişim, toprağın ve diğer doğal koşulların kalitesini koruma ve geliştirmeye duyulan ortak toplumsal sorumluluk bağlamında doğanın estetik ve maddî kullanım değerlerini kapsadığı ölçüde, ekonomik bakımdan sağlıklıdır. Bütün bunlar, Engels'in *Anti Dühring*'deki "üretici güçlerin gelişiminin daha hızlı ilerlemesi ve buna bağlı olarak üretimin kendisinin pratik olarak sınırsız büyümesi" (1939, 308) hakkındaki projeksiyonu için de doğrudur. Bu gelişme ve büyümenin ekolojik çağnışmaları açıkça, bu bağlamda "pratik" in ne anlama geldiğine bağlıdır. Engels'in gözünde bu bağlam, "toplumun her üyesine sadece maddî bakış açısından tümüyle yeterli bir varoluş sağlamakla kalmayıp ... aynı zamanda her üyenin fizikî ve zihinsel yeteneklerini tümüyle kısıtlanmamış bir şekilde geliştirmelerini de garanti etmek" şeklindeki komünist öncelikle (309) yakından bağlantılıdır. Bu yüzden, kısıtlanmamış insanî gelişim anlayışı sağlıklı ve sürdürülebilir bir doğal ve toplumsal çevreyi içerdiği ölçüde, Engels'in projeksiyonu "ekolojik bakımdan doğru" dur.

Kapital'in III. Cildinde formüle edildiği şekliyle Marx'ın komünist zenginliğin büyümesi hakkındaki projeksiyonları için de benzer mülahazalar geçerlidir. Bu yüzden, Marx, ortak üreticilerin "yeniden üretimi toplumsal ihtiyaçların dayattığı ölçüde durmadan genişlet{eceklerine}" işaret ettiğinde, bu genişletilmiş yeniden üretimin ekolojik çağrışımları, açıkça, karşılanan ihtiyaçların doğasına bağlıdır (1967a, III, 876). Marx'a göre, komünizmin "yeniden üretim sürecini ilerici tarzda genişletmesi, üreticiler *toplumunun*" bütün "canlı sürecini" içerir – sadece maddî üretimi ve tüketimi değil (819, 250). Ve daha önce ele alındığı gibi, Marx, "bu toplumsal gelişmenin maddî ve entelektüel avantajları" nı, insanların doğal ve toplumsal varlıklar olarak hem çalışırken hem de boş zamanlarında sağlayacakları kısıtlanmamış gelişim olanakları bakımından değerlendirebilir (819). Bu yüzden, Marx ile Engels, komünizmi, "üretimin ve etkileşimin ihtiyaçların normal tatminini, yani, ancak ihtiyaçların kendi-

siyle sınırlanan bir tatminini mümkün kılan bir örgütlenişi” olarak görürler ve kapitalizmi karakterize eden ekoloji karşıtı kitlesel tüketim türünden, sınırsızca artan her çeşitten ihtiyacın tümüyle tatmin edilmesini kast etmezler (1976, 273). Kast ettikleri, ihtiyaçların üreticilerin ve ait oldukları toplulukların kısıtlanmamış ve tam kapsamlı gelişimine uygun biçimde tatmin edilmesidir. Komünizm bazı ihtiyaçların daha serbestçe gelişmesini ve karşılanmasını gerektirirse de, aynı zamanda ihtiyaçların karşılanma tarzında önemli değişiklikleri ve hattâ kapitalizmin sömürücü sınıfsal ilişkilerinin yarattığı bazı ihtiyaçların doğrudan azaltılmasını ya da ortadan kaldırılmasını da içerir:

Komünist örgütlenme bireylerde bugünkü ilişkilerin yarattığı özlemler üzerinde ikili bir etkide bulunur; bazı özlemler – yani her türlü ilişki içinde var olan ve farklı toplumsal ilişkiler içinde sadece seçimlerini ve yönlerini değiştiren özlemler – komünist toplumsal sistem tarafından sadece değişikliğe uğrattılır, bunlara normal biçimde gelişme fırsatı tanınır; fakat diğerleri – yani sadece belirli bir toplumda, belirli üretim koşulları ve etkileşim altında ortaya çıkanları – var olma koşullarından tamamen yoksun bırakılır. Komünist toplumda hangilerinin sadece değişikliğe uğratılacağı, hangilerinin ortadan kaldırılacağı ancak pratikte belirlenebilir. (Marx ve Engels, 1976, 273)

Ernest Mandel’in işaret ettiği gibi, ihtiyaç karşılanmasına bu toplumsal-ilişkisel ve insanî-gelişimci yaklaşım, Marx’a sık sık yakıştırılan sınırsız ve ölçüsüz “bolluk” “saçmalığı”ndan yani, onun “her türde mal ve hizmetin sınırsız arzına sınırsız bir erişim olanağı sağlayacak bir düzen” hayali kurduğu varsayımından tümüyle farklıdır (Mandel, 1992, 205). Sözü edilen bu saçma anlayış, gerek ekolojik gerek toplumsal açıdan bir “karabasan” olacağı gibi, Marx’ın komünist bolluk hakkındaki tarihsel projeksiyonuyla doğrudan çelişir de:

Bir anlık bir düşünmeyle, “ihtiyaçlar”ın ve bireysel tüketimin “sınırsız” genişlemesinin gerçekte komünizmin gerçekleştirilebilirliğini yadsımak olacağı fark edilecektir. Maddî bolluk imkânsız olacaktır ve gerçekte malların ve ekonomik kaynakların yarı kıtlığı durumuna karşılık düşen mal dolaşımı kategorileri devam edecektir. (1992, 205; 1973, 71)

Marx’ın ihtiyaçların karşılanmasıyla ilgili komünist vizyonu “*talebin doyurulması* [olarak] bolluk tanımı”na uygun ise de, bu vizyon “temel ihtiyaçlar, uygarlığın büyümesiyle vazgeçilmez hale gelen ikincil ihtiyaçlar ve zorunlu olmayıp hattâ zararlı olan lüks ihtiyaçlar” şeklinde bir

ihtiyaçlar “hiyerarşisi” bağlamına yerleştirilmek zorundadır (Mandel, 1992, 206–07; ayrıca Mandel, 1986, 14–18).³⁵ Marx’ın komünist bolluk anlayışı temel ihtiyaçların karşılanmasını ve serbest zamanın ve toplumsal üretim üzerindeki işbirliğine dayalı işçi-cemaat denetiminin genişlemesi temelinde yavaş yavaş bu karşılamamanın ikincil ihtiyaçları da kapsayacak şekilde genişlemesini öngörür – akla gelebilecek her türlü ihtiyacın tam anlamıyla doyurulmasını *değil* (krş. Sherman, 1970). Marx’ın projeksiyonunda, üreticiler yeni kurulmuş maddî güvenliklerini ve artan serbest zamanlarını kendini-gerçekleştirmenin ve öz-gelişimin estetik ve entelektüel çeşitli biçimlerine hasretme eğiliminde olacaktır. İkincil ihtiyaçların bu gelişimi gerçek işçi-cemaat denetiminin insanlara (hiyerarşik biçimde yönetilen işçiler ve edilgin tüketiciler şeklindeki bugünkü statülerinin tersine) ekonomik, politik ve kültürel hayatın bilgili katılımcıları olmak için daha büyük fırsatlar tanınmasıyla güçlendirilecektir.

Bu son bağlamda, komünist zenginliğin ölçülerinden biri olarak serbest zamanın taşıdığı tam ekolojik önem açıklık kazanır. Çünkü, serbest zaman esnasında gelişen ve tatmin edilen ikincil ihtiyaçların daha az maddî ve enerji yoğun oluşu ölçüsünde, bunların toplam ihtiyaçlar içindeki ağırlıklarının artması doğal koşullar üzerindeki komünist yeniden üretim baskılarını azaltır, *ceteris paribus*. Yani sıra, çalışma zamanının azaltılması işlenen madde ve enerji miktarını doğrudan doğruya azaltır, *ceteris paribus*. Özellikle de, toplumsal emeğin üretkenliğinin artışı, çalışma zamanındaki azalışla telafi edildikleri ölçüde, madde ve enerji işlemenin de artmasını gerektirmez (Gorz, 1994). Ve daha önce belirtildiği gibi, Marx serbest zamanın çevresel duyarlılıkları geliştirmek için kullanılacağını, öyle ki, üreticilerin ve cemaatlerin üretimin ve bizatihi serbest zamanın ebedî koşulu olarak doğal zenginliğin rolünü daha fazla ve daha pratik biçimde farkedeceğini tahayyül eder.

Elbette ki, zenginliğin kaynağı hâlâ emek ve doğanın ikisi birden olduğundan, farklı ürünlerin üretiminde harcanan toplumsal emek zamanı miktarı, hâlâ, bunların komünizmdeki *maliyetinin* önemli ölçülerinden biridir. Marx’ın *Kapital*’de ortaya koyduğu gibi: “Toplumsal bütün durumlarında, geçim araçları üretiminde harcanan emek-zamanı zorunlu olarak insanlık için bir ilgi konusu olmalıdır” (1967a, I, 71). Toplumsal yeniden üretim emeğin ihtiyaç karşılayıcı etkinlikler arasında tahsisini gerektirir; bu yüzden “toplumun *hiçbir biçimi* toplumun emrindeki çalışma zamanının üretimi şu ya da bu tarzda düzenlemesini önleyemez”

(Marx'tan Engels'e, 8 Ocak 1868, Marx ve Engels içinde [1975, 187]).
Sonuçta:

Komünal üretim temelinde, zamanın belirlenmesi, elbette zorunlu olarak kalır. Toplum buğday, sığır vb. üretmek için ne kadar az zamana ihtiyaç duyarsa, maddî olsun zihinsel olsun, başka üretimler için o kadar zaman kazanır. Tıpkı bir bireyin durumundaki gibi, gelişiminin, eğlencesinin ve etkinliğinin çokluğu zamanın ekonomik kullanımına bağlıdır. Zaman ekonomisi; bütün ekonomi kendisini nihaî olarak buna indirger. Toplum, aynı zamanda, genel ihtiyaçlarına uygun bir üretimi başarmak için zamanını amaçlı bir tarzda üleştirmek zorundadır, tıpkı bireyin uygun ölçüde bilgi kazanmak ya da etkinliğinin farklı taleplerini karşılamak için zamanını doğru bir şekilde dağıtmak zorunda oluşu gibi. Bu nedenle, zaman ekonomisi, emek zamanının değişik üretim kolları arasında planlı dağıtımıyla birlikte, komünal üretim temelinde birinci ekonomik yasa olarak kalır. Hattâ böyle bir üretimde, daha yüksek dereceden bir yasa' haline gelir. (Marx, 1973, 172-73)

Ne var ki, Marx, hemen ardından komünizmin zaman ekonomisinin “(emeğin ya da ürünlerin) değişim değerlerinin emek zamanıyla ölçülmesinden bütünüyle farklı olduğunu” da ekler (1973, 173). Buradaki akıl yürütmesi açıktır: komünizmin zaman ekonomisi kullanım değerine hizmet eder, buna karşılık, kapitalizmin zaman ekonomisi (yararlı emeği ve doğal koşulları da içeren) kullanım değerlerini değerin ve sermaye birikiminin araçlarına indirger. Örneğin, komünist emek zamanı ekonomisi çalışma zamanındaki indirin„eri destekler (serbest zamanla ölçülen *insanî* zenginliği artırır), oysa kapitalist zaman ekonomisi üreticilerce harcanan artı emek zamanını artırmaya yöneliktir (artı değerle ölçülen *kapitalist* zenginliği artırır).³⁶ Artan serbest zamanın olumlu ekolojik potansiyele ve artı değer birikiminin ekoloji karşıtı karakteri akılda tutulduğunda, bu iki zaman ekonomisi arasındaki ayrılık, ekolojik bakımdan önemlidir (7. Bölüme bkz.).

Marx ile Engels emek maliyetinin komünizmde kaynak tahsisi kararlarında tek yol gösterici olacağını hiç öngörmemişlerdir. Onlar, sadece, bunun, farklı kullanım değerlerine özgü toplumsal maliyetin *önemli bir ölçüsü* olacağına işaret etmişlerdir. Dahası, emek zamanının bir maliyet ölçüsü olarak bu şekilde kullanımı “toplumun kendi çalışma zamanı üzerindeki doğrudan ve bilinçli denetimiyle ... başarılabilir – böyle bir denetim de ancak ortak mülkiyetle mümkün olabilir”; tersine, kapitalizmde ise toplumsal emek zamanının “düzenlenmesi” ancak dolaylı olarak,

“meta fiyatlarının hareketi aracılığıyla” sağlanır (Marx’tan Engels’e, 8 Ocak 1868, Marx ve Engels içinde, [1975, 187]). Marx’a göre, “üretim, ancak, toplumun fiilî, önceden belirleyici denetimine tâbi bulunduğu yerde, belirli kalemlerin üretiminde uygulanan toplumsal emek-zamanının hacmi ile bu kalemlerle doyurulacak toplumsal isteğin hacmi arasında bir ilişki kurar” (1967a, III, 187). Açıkça anlaşıldığı üzere, emek maliyeti ile toplumsal istek arasında bir *ilişki* kurulması emek zamanının hesaba katılan tek maliyet olmasını ima etmez. Alternatif olarak, komünist planlama, üretim ve tüketim sistemi tarafından “tatmin edilecek toplumsal istekler” kategorisi altında, (serbest zamandaki artışla birlikte) doğal koşulların bakımını ve iyileştirilmesini içerebilir.

Çevresel amaçların toplumsal maliyetlere mi toplumsal faydalara mı dâhil edileceği konusu, Marx’ın projeksiyonunda kullanım değerinin daha büyük önceliği karşısında pek önemli değildir. Marx’ın, kullanım değerine doğanın katkısı üzerindeki ısrarı hatırd tutulduğunda, geleceğin ortaklaşmasında emek zamanının önemli bir maliyet ölçüsü olmaya devam etmesinde kaçınılmaz olarak ekoloji karşıtı olan hiçbir şey yoktur. Marx’ın komünizmi, her şeyden önce, kapitalizmin doğanın ve emeğin “anarşik rekabet sistemi” ile bütünleşen israfını ve “özünde gereksiz fazlalıklar olan ... çok sayıda istihdam biçimini” ortadan kaldıracaktır (1967a, I, 530). Planlı bir emek tahsisi ve toprak kullanımı sistemi altında, yiyeceklerin ve diğer malların yoğun işlenmesi ve ambalajlanması, reklamcılık, otomobil, gayri menkul, petrol kompleksleri gibi ekoloji karşıtı pek çok kullanım değeri ortadan kaldırılacak ya da büyük ölçüde azaltılacak ve bazı ürünler planlı biçimde gereksiz kılınacaktır. Bütün bu tahripkâr kullanım değerleri kapitalizm için “vazgeçilmezdir”; oysa, ekolojik bakımdan sağlıklı bir toplum açısından “emek gücünün ve toplumsal üretim araçlarının en acımasız tarzda çarçur edilmesi” demektir (1967a, I, 530; krş. Bahro, 1978, 428–30; Gorz, 1994, 31–34).

Marx ile Engels, komünizmin, bütün ekolojik ve diğer kullanım değeri amaçları karşısında önceliği asgarî emek maliyetine vereceğini öngörmezler. Sadece emek zamanı ekonomisini serbest zamanın genişlemesini de içeren daha yüksek kullanım değeri amaçlarına ulaşmanın aracı olarak görmekle kalmazlar, aynı zamanda, Marksizmin kurucularının, karşılığı ekolojik bakımından daha sağlıklı bir üretim olaksa, zorunlu emek zamanındaki belli bir artışı memnuniyetle kabul edeceklerine ilişkin sağlam kanıtlar da bulunmaktadır. Bu nedenledir ki, Engels, “kentle

kır arasındaki antitezin kaldırılması”nı, “üretimin ve dahası, kamu sağlığı-nın ...doğrudan bir zorunluluğu” şeklinde tanımladıktan sonra, Düh-ring’in projeksiyonuyla “tarım ile sanayiin birliği, ekonomik mülahaza-lara *aykırı* düşse bile yerine getirilecekmiş, sanki bu bir ekonomik fedakârlık olacakmış gibi!” sözleriyle alay eder (1939, 323–24). Açıktır ki, Engels’i rahatsız eden şey, sadece Düh-ring’in doğayı üretimin zorunlu koşulu olarak yetersiz kavrayışı değildir. Düh-ring’in, komünizm kapita-lizmden bütünüyle farklıysa, bunun nedeninin, komünist üretimin kulla-nım değeri üretimince belirlendiğini ve bunun, daha insanî, toplumsal ve ekolojik bir ekonomik zorunluluk tanımına dayandığını anlamaması da Engels’i kızdırıyordu. Marx’ın komünizm vizyonunun ekolojik zenginlik ölçütüne uyduğunun göstergesidir bu.

Sonuç

Bu bölüm, Marx’ın komünizm vizyonunun ekolojik olarak sağlıklı bir insanî üretimle uyum içinde olduğunu göstermiş bulunuyor. Üreticilerin serbest zamanı ve maddî güverliğindeki artışla birlikte ortaklaşa üretim sağlıklı ve sürdürülebilir – ve sömürücü sınıfsal maddî zorunluluk ya da “yetersizlik” biçimleriyle daha az kısıtlanmış – insan-doğa ilişkilerine potansiyel olarak daha elverişli bir insanî ve toplumsal zemin sunar. Bu potansiyelin gerçekleşmesi üreticiler ve cemaatlerin üretim koşullarıyla yeni bir toplumsal birliğine, yani, bu koşulların, işbirliğine dayalı bir tarzda belirlenen kullanım değeri amaçları yönünde kolektif edinilmesi-ne, kullanılmasına ve geliştirilmesine bağlıdır. Marx, bu birliğin, üretim koşullarının komünal mülkiyeti biçimini alacağını öngörür. Buradaki “mülkiyet” terimi (ister bireyler, isterse bir bütün olarak toplum olsun) “sahiplik” temelinde sınırsız kullanıma işaret eden “sahipler”in hakların-dan çok, kullanıcı haklarını ve sorumluluklarını hatırlatır. Bu komünal mülkiyet, bir yandan doğadan sürdürülebilir bir edinim yoluyla gelecek nesillerin çıkarlarını korurken, bir yandan da (sınıflı toplumlarla karşılaş-tırıldığında) insanların özgür gelişimini güçlendirmek üzere kurulmuştur ve doğal zenginliğin kalitesini koruyan hattâ geliştiren bir kurumdur. Marx’ın vizyonunda, üretim koşullarının yabancılaşmadan arındırılması, doğal koşulların etkili komünal işletimi ve toplumsal emek süreci için-de edinimi için gereken bilimsel bilginin yaygın bir şekilde dağıtımını içerir.

Marx'ın vizyonunun ekolojik potansiyelinin temelinde ilginç bir paradoks yatar. Toplumun doğayla, "varlığının doğrudan kaynağı"yla daha uyumlu bir tarzda birlikte evrimi, ancak, "bütün ilişkilerin doğaca belirlendiği şekilde değil, toplum tarafından konulduğu, gerçek bir toplumsal komünallik" yoluyla mümkün olur (Marx, 1973, 276). İnsanlar doğal varlıklar olarak gelişmek istiyorlarsa, toplumsal varlıklar olarak daha da gelişmek ve üretimin doğal koşullarının açık bir toplumsallaşmasını sağlamak zorundadırlar. Doğal zorunluluğun üstesinden gelemeyiz – doğayı fethedemeyiz; ama artık var olmayan, idealize edilmiş, dolaysız bir doğaya sığınarak insanî üretimin bilinçli, toplumsal ve birikimli karakterini de yok sayamayız. İnsanî üretimin gelişimi artık öylece doğa tarafından önbelirlenemez. Öyleyse, doğayla birlikte yaşamak istiyorsak, toplumsal örgütlenmemizin efendisi olmak zorundayız.

14. BÖLÜM / NOTLAR

¹ Geoffrey Carpenter, Marx'ın "ileri bir üretim tarzının kutluğu ebediyen ortadan kaldıracığına" dair temelsiz bir inanç beslediğinden de söz eder (1997, 140). Bu minvaldeki iddialar için 11. Bölümün girişine bakınız.

² Aksine, Paresch Chattopadhyay, Marx'ın komünizm vizyonunun "üreticilerin üretim koşullarıyla, – hepsi de insanî yabancılaşmanın sembolleri olan – devletle birlikte üretim araçlarında özel mülkiyeti, meta ilişkilerini ve ücretli emeği dışlayan özgür bir birliği olarak en doğrudan ve tutarlı toplumsal kurtuluş projesi olduğunu ve bu yüzden... bu şekilde incelenmeyi hak ettiğini" savunur (1992, 91). Chattopadhyay'ın bakış açısıyla temeldeki fikir birliğimin önünüzdeki bölümden açıkça anlaşıldığını umarım.

³ "Hâlâ daha fazla bilgiye ihtiyaç duyuyoruz, modern uzmanların parçalı, koordinesiz zaferlerinden farklı çeşitten bir bilgiye... daha fazla güce de ihtiyacımız var, patlayıp her şeyi imha etmemesi için artan fiziksel gücümüzü denetleyecek, sınırlayacak, zap- tu rapt altına alacak, kısıtlayacak insanî bir güce" (Mumford, 1954, 113).

⁴ Böyle birleştirici bir yaklaşımın içerdiği bu konuların ayrıntılı bir tartışması için bkz. Wallis (1993, 147–48).

⁵ Benzer şekilde, Ray Dasmann, "geleceğin topluluklarının insanların, bir kez daha insanla doğanın işlevlerinin bilgisıyla birlikte giden yaşam sürecinin tadını çıkarmayı ve çalışmaktan zevk almayı öğrenebilecekleri sonsuz çeşitlilik mekanları olabileceğini" öngörür (1975, 159).

⁶ "Uygarlığımız bir bütün olarak kurtulacaksa, tekniğin belirleyici unsurları artık sınırsız kâr ve sınırsız iktidar olamaz: Önceliği toplumsal ve kişisel gelişme almalıdır" (Mumford, 1945, 59).

⁷ Marx'ın komünist vizyonunun dayandığı mantığı yorumlayışım Chattopadhyay'a (1992, 1994) dayanmaktadır.

⁸ Emek gücünün meta olmaktan çıkması "emek gücünün ve üretim araçlarının üretimin

çeşitli dalları arasında dağıtımını – piyasa uyanlarına cevap veren sermaye ve ücretli emeğin değil – toplumun yapması” olgusuna karşılık gelir. Çünkü, “toplumsallaşmış üretimde” (parasal ücret ödemeleri de dahil) “para-sermaye ortadan kalkar” (Marx, 1967a, II, 358). “Üreticiler... kendilerine toplumsal ambardan emek zamanlarına karşılık düşen miktarda tüketim malı almalarına izin veren kuponlar alabilir” fakat bu “kuponlar para değildir” çünkü “dolaşıma çıkmazlar” (a.g.e.). Bir başka deyişle, “hayaftı ihtiyaç mallarının gelecekteki dağıtımına, daha yüceltilmiş cinsten ücretler olarak” bakılamaz (Engels, 1939, 221).

⁹ Tersten bir ifadeyle, “[işçilerin] üretim araçlarının sahibi olduğunu söylemek, bunların birleşik işçilere ait olduğunu, bu şekilde ürettiklerini ve ürünlerinin işçiler tarafından ortaklaşa denetlendiğini söylemekle birdir” (Marx, 1971, 525).

¹⁰ Marx’ın hisseli şirketleri toplumsal sahipliğin çelişkili bir biçimi ya da “kapitalist üretim tarzının kapitalist üretim tarzının kendi içinde iptali... özel mülkiyetin denetiminde olmayan özel üretim” şeklinde tanımladığına dikkat edin (1967a, III, 438). Marx, hisse senedi sahipliğini özel edinim ile toplumsal üretim arasındaki “uzlaşmazlığın negatif şekilde çözüldüğü” bir biçim ve “yeniden üretim sürecinde hâlâ kapitalist mülkiyetle ilintili kalan bütün işlevlerin ortaklaşmış üreticilerin sıradan işlevlerine, toplumsal işlevleri” zorunlu “dönüşümü” olarak değerlendirir (a.g.e., 487, 440).

¹¹ Benzer şekilde, *Kapital*’in taslaklarından birinde, Marx, “geniş ölçekli üretimle... üretim araçlarının özel sahipliğinin sadece gereksiz değil, aynı zamanda uyumsuz gözükceğini” söyler. “Bu, kapitalist üretim tarzında, üretim araçlarının bu toplumsal kitlelerinin sahibinin – işçi olmayan – kapitalist olması gerçeğiyle temsil edilir. İşçilerin karşısında, hiçbir şekilde onların birleşmelerini, toplumsal birliklerini temsil etmez. Bu yüzden, bu çelişkili biçim ortadan kalkar kalkmaz, bu üretim araçlarına özel bireyler olarak değil, toplumsal olarak sahip oldukları ortaya çıkar. Kapitalist mülkiyet, sadece onların üretim koşullarındaki toplumsal mülkiyetlerinin – yani, olumsuzlanmış bireysel mülkiyetlerinin – çelişkili bir ifadesidir” (1994, 108).

¹² Marx ile Engels, “devrimci proleterler birliğinin... bireylere katılan bireyler” olduğunda ısrar ederler, çünkü “bireylerin özgür gelişimleri ve hareketinin koşullarını – daha önce şense bırakılmış ve ayrı ayrı bireyler karşısında bağımsız bir varlık kazanmış bu koşulları – bireylerin denetimine sokan... bireylerin ortaklığıdır” (1976, 89).

¹³ “Emek verili ihtiyaçların üzerinde ve ötesinde iş gördüğünden, genel olarak artı emek daima olmak zorundadır... Kazanlara karşı sigorta olarak ve yeniden üretimi ihtiyaçların gelişmesi ve nüfus artışıyla uyum içinde zorunlu ve ilerici bir şekilde artırmak için belli bir artı emek miktarı gerekecektir” (Marx, 1967a, III, 819). Benzer formülasyonlar için bkz. a.g.e., III, 847, I, 530; aynı zamanda Marx (1963, 107).

¹⁴ Tüketim talepleri için standart emek zamanı – özellikle emeğin yoğunluğu, çalışma koşulları ve hâlinin nasıl ölçüleceği ve telafi edileceği konuları olmak üzere – önemli toplumsal ve teknik sorunlar yaratır. Bkz. Engels, (1939, 220–22) ve Marx (1966, 9–10).

¹⁵ “Fakat komünizmin hayaftı ilkelerinden biri, onu bütün gerici sosyalizmden ayırt eden bir ilkesi, insan doğasının bilgisine, beyindeki ve entelektüel yeteneklerdeki farkların midede ve fiziksel ihtiyaçlarda hiçbir farka işaret etmediğine dayanan görgüt temelidir; bu yüzden mevcut koşullara dayanan ‘herkese yeteneklerine göre’ yanlış ilkesi... ‘herkese ihtiyacına göre’ ilkesiyle değiştirilmelidir (Marx ve Engels, 1976, 566).

¹⁶ *Kapital*’in I. Cildinde Marx yine, “doğrudan ortaklaşa emeği”, “meta üretimiyle bu-

tünlüyle uyumsuz olan bir üretim biçimi" şeklinde tanımlar (1967a, I, 4). Bu husus *Anti Dühring*'de de uzun uzadıya tartışılmıştır (Engels, 1939, 337-38).

¹⁷ Marx, başka bir yerde de, paranın ve kredinin "toplumsal zenginliğin gerçek unsurlarının yanı sıra, dışında... ötesinde bir dünya" olarak toplumsal hayatın "bağımsız cisimlenişlerini temsil ettiklerine" işaret ederek kapitalizmin "zenginliğin toplumsal karakteri"ni yabancılaştırdığını vurgular (1967a, III, 573).

¹⁸ Marx ile Engels, üretim koşullarının komünist "ediniminin", "kendisi sayesinde proletaryanın kendi karakterinin yeniden evrensel bir karakter olabildiği bir birlik aracılığıyla gerçekleşebileceğini" öne sürerler: "Proletarya, eski üretim ilişkisinin iktidarını, ilişkilerini ve toplumsal örgütlenmesini ancak bir devrim yoluyla yıkabilir ve yine ancak bir devrim yoluyla komünist edinim için gereken evrenselliği ve enerjiyi geliştirebilir. Ve proletarya ancak devrim yoluyla kendisini toplumdaki eski konumundan kaynaklanan bağlarından kurtarabilir" (1976, 97).

¹⁹ Marx'ın serbest zaman ve insanî gelişim hakkındaki görüşleri için 10. Bölümeye bakınız.

²⁰ Nove'un iddiasına verilen Marksist karşılıklar için bkz. Chattopadhyay (1986), Mandel (1986) ve Devine (1988). Gerek Devine (1988), gerek Albert ve Hahnel (1991) piyasalar olmaksızın işleyen işbirliğine dayalı ve demokratik planlama ve üretim modelleri sunarlar.

²¹ SSCB tipi "sosyalizmin" çevresel aksaklıkları iyi bilinmektedir, bunların nedenlerini tartışmak bu kitabın sınırları dışındadır. Bununla birlikte ilgilenen okurlar Foster (1994, 96-101), Mirovitskaya ve Soroos (1995) ve O'Connor'da (1998, 256-65) yararlı açıklamalar bulabilir.

²² Marx'ın projeksiyonu ile Ray Dasmann'ın "toprağa karşı tutumu değiştirme" çağrısı arasındaki benzerliğe dikkat edin: "Değeri sadece piyasada belirlenecek sıradan bir mal sayıldığı sürece, bağımlı olduğumuz yeryüzünü tahrip etmeyi sürdüreceğiz. Ancak toprak insanların ve diğer canlıların yuvası, insanlığın geleceğinin tek temeli olarak görüldüğü zaman bir umut olacaktır" (1975, 126).

²³ Benzer şekilde, Engels, *Konut Sorunu*'nda "kır ile kent arasındaki antitezin ilgasının kapitalistlerle ücretli işçiler arasındaki antitezin ilgasından daha az ya da daha çok ütöpik bir özlem olmadığını" savunur. Bu fikir "her geçen gün gerek sınıf gerek tarımsal üretiminin gittikçe acilleşen bir talebi haline gelmektedir" (1979, 92).

²⁴ Marx'ın sürdürülebilir bir tarımsal-sınâî sistem hakkındaki görüşünün güncel geçerliliğinin tarihsel tahlilleri için bkz. Foster (1997) ve Foster ve Magdoff (1998).

²⁵ Marx, *Kapital*'de bir kez daha, "işçi sınıfı iktidara geldiğinde hem kuramsal hem pratik teknik eğitimini işçi sınıfı okullarındaki uygun yerini alacağı" öngörüsünde bulunur (1967a, I, 488).

²⁶ Bu yorum "bugün 'doğal' ve 'toplumsal' dünyalar olarak adlandırılan şeyler arasındaki içsel ilişkilerin bilincine varan ve şimdiye dek ayrı yarılar olarak görülen bu şeyleri tek bir bütünlük olarak ele alan" insanlardan söz eden Bertell Ollman'ı izler, "kişi toplum ya da doğanın hangisi hakkında bilgi edinirse, aslında ikisinin de bilgisini öğrendiğinin farkına varır" (1979, 76). Marx'ın gözünde, toplumsal ve doğal bilim arasındaki bu özsel birlik insanlıkla doğa arasındaki birliğin mantıkî sonucudur. *Alman İdeolojisi*'nde ifade edildiği gibi: "Biz tek bir bilim tanıyoruz, tarih bilimi. Kişi, tarihe iki taraftan bakabilir, onu doğa tarihine ve insanların tarihine bölebilir. Ne var ki,

bu iki taraf birbiriden ayrılmazdır; insanlar varolduğundan beri doğanın tarihiyle insanların tarihi birbirine bağımlıdır" (Marx ve Engels, 1976, 34).

²⁷ Marx, "kolektif çalışma grubunun koşullar uygun olduğunda, zorunlu olarak her iki cinsiyetten ve tüm yaş gruplarından gelen bireylerden oluşması keyfiyetinin bir insanî gelişme kaynağı haline geldiğini" savunur (1967a, I, 490).

²⁸ Marx'ın planlanmış görece aşırı üretim projeksiyonu kaynağını Thomas More'un eserinden alır Ütopyalılar "bir sonraki yılın hasat miktarı kesin olmadığından, gelecek iki yıllık ihtiyaçlarını sağlamadıkça" kendilerini "yeterli miktarda ürün depolamış" saymazlar (More, 1947, 100).

²⁹ Marx'ın ussal olarak planlanan tarım anlayışının doğanın hesaba gelmez değişkenliği üzerinde tam bir insanî denetim gerektirmediği gerçeği, Lewis Henry Morgan'ın *Eski Toplum* kitabındaki "insanın yiyecek üretimi üzerinde mutlak bir denetim kurmuş olduğu" söylenebilecek tek canlı türüdür" iddiasına verdiği karşılıktan açıkça anlaşılmalıdır. Marx, bu ifadeyi etnoloji hakkında tuttuğu defterlere geçirirken, "Mutlak bir denetim kurmuş" kelimelerinin altını çizmiş ve bu kelimelerin karşısına "?" işaretini koymuştur (Marx, 1974b, 99).

³⁰ "Komünist toplumun doğayı tam olarak anlayan insanları fiili denetimlerinin dışında kalan hiçbir şeyi arzu etmezler" diyen Ollman da benzer bir yorumda bulunur (1979, 75).

³¹ Bu bağlamda, Marx, Gotha Programını "toprağın emeğin aletleri arasında yer aldığını yeterince açık bir şekilde ortaya koymadığı" gerekçesiyle eleştirir (1966, 6).

³² Bu kesimin başlarındaki tartışmaya bakın. Ernest Mandel "dört saatlik yarım iş gününün, ya da yirmi haftalık yarım çalışma haftasının kitlesel ölçekte öz-yönetim için ideal koşulları sağlayacağını" öne sürer (1992, 202).

³³ Marx ile Engels "komünist toplumda hiç kimsenin münhasıran bir etkinlik alanında kalmayacağı aksine herkesin istediği her alanda başarılı olacağı" öyle ki her insanın "bugün bu şeyi yarın bir başka şeyi yapabileceği" bir durumu öngörürler (1976, 53).

³⁴ Doğanın estetik kullanım değeriyle ilgili bu kaygı Marx ile Engels'in kişisel hayatlarında da geçerliydi. Hayatının sonlarına doğru sağlık nedenleriyle gittiği Monte Carlo'dan Engels'e yazdığı bir mektupta Marx şöyle diyordu: "Burada doğanın güzelliklerinin yaydığı büyünlük her çeşidini tanıyorsun... Pek çok bakımdan canlı bir şekilde Afrika'nın güzelliklerini hatırlatıyor" (Marx'tan Engels'e, 8 Mayıs 1882, Marx ve Engels içinde, [1992, 253]). Aynı gün kızına yazdığı bir başka mektupta da nasıl "güzel bir durumda" bulunduğundan söz eder (Marx'tan Longuet'ye, 8 Mayıs 1882, Marx ve Engels içinde, [1992, 255]). Engels'in araşsal doğa anlayışı, "karşılaştırmalı psikoloji" incelemesinin "insanın diğer hayvanlar karşısında idealist yüceltilmesiyle zararlı bir uyum içine düş"mesini engellememişti (Engels'ten Marx'a, 14 Temmuz 1858, Marx ve Engels içinde, [1992, 102]). Marx ile Engels'in doğaya besledikleri özel sevginin ayrıntıları için bkz. Parsons (1977, 41, 46).

³⁵ Mandel, talep doyurmanın pratik bir anlamı verir. Buna göre, "marjinal talep esnekliği"; yani, fiyatındaki bir azalmaya parasal talebin verdiği tepki "sıfır civarında ya da sıfırın altında" olduğunda tükel bir ürün aşırı bollaşmış demektir. Bu noktada söz konusu ürünün "bedava dağıtımı azalan 'gerçek' fiyatlardan satılmasından ekonomik olarak daha etkili olacaktır, çünkü bu durumda dağıtım maliyetleri keskin bir şekilde düşecektir" (1992, 206).

³⁶ “Kapitalist üretimin sınırı emekçinin fazla zamanıdır. Toplumun kazandığı mutlak fazladan zaman onu ilgilendirmez. Üretkenliğin gelişmesi onu ancak işçi sınıfının artı emek-zamanının artması bakımından ilgilendirir, yoksa genel maddi üretim için gereken emek zamanını azaltması bakımından değil, Böylece bir çelişkiyle sonuçlanır” (Marx, 1967a, III, 264). Marx, başka bir yerde de, sermayenin “bir yandan *kullanılabilir zaman yaratmaya öte yandan bini artı emeğe dönüştürmeye*” olan “daimî eğilimini” gözleyerek, bu hususu kapitalizmin aşırı üretim krizlerini yaratan temel çelişkiyle ilişkilendirir: “Eğer birinci bakımdan çok başarılı olursa, bu sefer artı üretimden musdarip olur... Bu çelişki ne kadar gelişirse, üretici güçlerin bilyemesinin artık yabancı emeğin mal edinilmesiyle bağlı olamayacağı, aksine işçi kitesinin kendi öz artı emeklerini kendilerine mal etmesi gerektiği o derece açıklık kazanır” (1973, 708).

KAYNAKÇA

- Adams, John. 1996. "Cost-Benefit Analysis: The Problem, Not the Solution." *The Ecologist*, Vol. 26, No. 1, January/February, 2-4.
- Albert, Michael, and Robin Hahnel. 1991. *The Political Economy of Participatory Economics*. Princeton: Princeton University Press.
- Altvater, Elmar. 1990. "The Foundations of Life (Nature) and the Maintenance of Life (Work)." *International Journal of Political Economy*, Vol. 20, No. 1, Spring, 10-34.
- . 1993. *The Future of the Market: An Essay on the Regulation of Money and Nature after the Collapse of "Actually Existing Socialism."* London: Verso.
- . 1994. "Ecological and Economic Modalities of Time and Space." In *Is Capitalism Sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology*, Martin O'Connor, editor, 76-90. New York: Guilford.
- Amin, Samir. 1992. "Can Environmental Problems Be Subject to Economic Calculations?" *World Development*. 20, No. 4, April, 523-30.
- Auerbach, Paul, and Peter Skott. 1993. "Capitalist Trends and Socialist Priorities." *Science & Society*, Vol. 57, No. 2, Summer, 194-204.
- Bahro, Rudolf. 1978. *The Alternative in Eastern Europe*. London: New Left Books.
- Baksi, Pradip. 1996. "Karl Marx's Study of Science and Technology." *Nature, Society, and Thought*, Vol. 9, No. 3, 261-96.
- Benton, Ted. 1989. "Marxism and Natural Limits: An Ecological Critique and Reconstruction." *New Left Review*, No. 178, November/December, 51-86.
- Bina, Cyrus. 1989. "Some Controversies in the Development of Rent Theory: The Nature of Oil Rent." *Capital & Class*, No. 39, Winter, 82-112.
- Bleifuss, Joel. 1997. "Taking Care of Business." *In These Times*, Vol. 21, No. 18, July 28, 12-13.
- Booth, Douglas E. 1994. "Ethics and the Limits of Environmental Economics." *Ecological Economics*, Vol. 9, No. 3, April, 241-52.
- Botella, Luisa Redondo. 1993. "Engels on the Origins and Development of Mathematics." *Nature, Society, and Thought*, Vol. 6, No. 4, 389-409.
- Braverman, Harry. 1974. *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press.
- Brecher, Jeremy John Brown Childs, and Jill Cutler. 1993. *Global Visions: Beyond the New World Order*. Boston: South End Press.
- Brecher, Jeremy, and Tim Costello. 1994. *Global Village or Global Pillage: Economic Reconstruction from the Bottom Up*. Boston: South End Press.

- Breslow, Marc. 1997. "Can We Afford to Stop Global Warming?" *Dollars and Sense*, No. 214, November/December, 21–24.
- Briggs, Shirley A. 1997. "Thirty-Five Years with *Silent Spring*." *Organization & Environment*, Vol. 10, No. 1, March, 73–84.
- Burkett, Paul. 1986a. "Critical Notes on the 'Free Rider Problem' in Collective Action." *Forum for Social Economics*, Fall, 29–43.
- . 1986b. "A Note on Competition under Capitalism." *Capital & Class*, No.30, Winter, 192–208.
- . 1987. "Instrumental Justice and Social Economics: Some Comments from a Marxian Perspective." *Review of Social Economy*, Vol. 45, No. 3, December, 313–24.
- . 1991. "Some Comments on 'Capital in General and the Structure of Marx's Capital'!" *Capital & Class*, No. 44, Summer, 49–72.
- . 1995. "Capitalization Versus Socialization of Nature." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 6, No. 4, December, 92–100.
- . 1996a. "On Some Common Misconceptions about Nature and Marx's Critique of Political Economy." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 7, No. 3, September, 57–80.
- . 1996b. "Value, Capital and Nature: Some Ecological Implications of Marx's Critique of Political Economy." *Science & Society*, Vol. 60, No. 3, Fall, 332–59.
- . 1997. "Nature in Marx Reconsidered: A Silver Anniversary Assessment of Alfred Schmidt's *Concept of Nature in Marx*." *Organization & Environment*, Vol. 10, No. 2, June, 164–83.
- . 1998a. "A Critique of Neo-Malthusian Marxism: Society, Nature, and Population." *Historical Materialism*, No. 2, Summer 1998, 118–42.
- . 1998b. "A Critique of Neo-Malthusian Marxism: Labor, Nature, and Capital." manuscript under review.
- Campbell, Robert W. 1974. *The Soviet-Type Economies: Performance and Evolution*, 3rd ed. Boston: Houghton Mifflin.
- . 1991. *The Socialist Economies in Transition*. Bloomington: Indiana University Press.
- Carchedi, Guglielmo. 1991. *Frontiers of Political Economy*. London: Verso.
- Carpenter, Geoffrey P. 1997. "Redefining Scarcity: Marxism and Ecology Reconciled." *Democracy & Nature*, Vol. 3, No. 3, 129–53.
- Carson, Rachel. 1962. *Silent Spring*. Boston: Houghton Mifflin.
- Carver, Terrell. 1980. "Marx, Engels and Dialectics." *Political Studies*, Vol. 28, No. 3, September, 353–63.
- Chatterjee, Pratap. 1997. "Toxic Racism: Chippewas Resist Deadly Dumping." *Dollars and Sense*, No. 211, May/June, 13–15.
- Chattopadhyay, Paresh. 1986. "Socialism: Utopian and Feasible." *Monthly Review*, Vol. 37, No. 10, March, 40–53.
- . 1992. "The Economic Content of Socialism: Marx vs. Lenin." *Review of Radical Political Economics*, Vol. 24, No. 3–4, Fall/Winter, 90–110.

- . 1994. *The Marxian Concept of Capital and the Soviet Experience: Essay in the Critique of Political Economy*. Westport, CT: Praeger.
- . 1995. "Market and Socialism: A Materialist Point of View." Mimeo. Université du Québec à Montréal.
- Churchill, Ward. 1993. *Struggle for the Land: Indigenous Resistance to Genocide, Ecocide and Expropriation in Contemporary North America*. Monroe, ME: Common Courage Press.
- Clark, John P. 1989. "Marx's Inorganic Body." *Environmental Ethics*, Vol. 11, No. 3, Fall, 243–58.
- Clarke, Simon. 1994. *Marx's Theory of Crisis*. London: Macmillan.
- Cleaver, Harry. 1979. *Reading "Capital" Politically*. Austin: University of Texas Press.
- Colchester, Marcus. 1994. "The New Sultans: Asian Loggers Move in on Guyana's Forests." *The Ecologist*, Vol. 24, No. 2, March/April, 45–52.
- Colletti, Lucio. 1972. *From Rousseau to Lenin: Studies in Ideology and Society*. London: New Left Books.
- Crosby, Alfred W, Elizabeth Dore, John C. Ryan, Sidney W. Mintz, William Roseberry, Daniel Faber, and Warren Dean. 1991. "The Conquest of Nature, 1492–1992." *Report on the Americas*, Vol. 25, No. 2, September, 5–40.
- Danaher, Kevin (editor). 1994. *50 years Is Enough: The Case against the World Bank and the International Monetary Fund*. Boston: South End Press in association with Global Exchange.
- Dasmann, Raymond F. 1968. *Environmental Conservation*, 2nd ed. New York: John Wiley & Sons.
- . 1972. *Planet in Peril: Man and the Biosphere Today*. New York: New World Publishing.
- . 1975. *The Conservation Alternative*. New York: John Wiley & Sons.
- Dasmann, Raymond F, John Milton, and Peter H. Freeman. 1973. *Ecological Principles for Economic Development*. New York: John Wiley & Sons.
- Dauvergne, Peter. 1997. *Shadows in the Forest: Japan and the Politics of Timber in East Asia*. Cambridge: MIT Press.
- Deleage, Jean-Paul. 1994. "Eco-Marxist Critique of Political Economy." In *Is Capitalism Sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology*, Martin O'Connor, editor, 37–52. New York: Guilford.
- Devine, James. 1993. "The Law of Value and Marxian Political Ecology." In *Green On Red: Evolving Ecological Socialism*, Jesse Vorst, Ross Dobson, and Ron Fletcher, editors, 133–54. Winnipeg: Fernwood Publishing in association with the Society for Socialist Studies.
- Devine, Pat. 1988. *Democracy and Economic Planning: The Political Economy of a Self-governing Society*. Boulder, CO: Westview Press.
- Dore, Mohammed H. I. 1996. "The Problem of Valuation in Neoclassical Environmental Economics." *Environmental Ethics*, Vol. 18, No. 1, Spring, 65–70.
- Draper, Hal. 1977–90. *Karl Marx's Theory of Revolution*, 4 vols. New York: Monthly Review Press. (Vol. I: *State and Bureaucracy* [1977]; Vol. II: *The Po-*

- itics of Social Classes* [1978]; Vol. III: *The "Dictatorship of the Proletariat"* [1986]; Vol. IV: *Critique of Other Socialisms* [1990].)
- Du Boff, Richard B. 1989. *Accumulation and Power: An Economic History of the United States*. Armonk, NY: M. E. Sharpe.
- Economist*. 1997a. "A Warming World: Countries Have Not Lived Up to Their Environmental Promises." June 28, 41–42.
- Economist*. 1997b. "Global Warming Meets the Prodigal Eagle." October 11, 25–29.
- Engels, Frederick. 1939. *Herr Eugen Dühring's Revolution in Science (Anti-Dühring)*. New York: International Publishers.
- . 1964a. *Dialectics of Nature*. Moscow: Progress Publishers.
- . 1964b. "Outlines of a Critique of Political Economy." In *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844*, by Karl Marx, 197–226. New York: International Publishers.
- . 1973. *The Condition of the Working-Class in England*. Moscow: Progress Publishers.
- . 1979. *The Housing Question*. Moscow: Progress Publishers.
- Enzensberger, Hans Magnus. 1974. "A Critique of Political Ecology." *New Left Review*, No. 84. Reprinted in *The Greening of Marxism*, Ted Benton, editor, 17–49. New York: Guilford, 1996.
- Fairlie, Simon, 1992. "Long Distance, Short Life: Why Big Business Favours Recycling." *The Ecologist*, Vol. 22, No. 6, November/December, 276–83.
- Feuer, Lewis S. 1989. "Introduction." In *Karl Marx and Friedrich Engels: Basic Writings on Politics and Philosophy*, Lewis Feuer, editor, vii–xix. Garden City, NY: Anchor Books.
- Fine, Ben. 1979. "On Marx's Theory of Agricultural Rent." *Economy and Society*, Vol. 8, No. 3, August, 241–78.
- . 1994. "Consumption in Contemporary Capitalism: Beyond Marx and Veblen—A Comment." *Review of Social Economy*, Vol. 52, No. 3, Fall, 391–96.
- Fine, Ben, and Laurence Harris. 1979. *Rereading Capital*. New York: Columbia University Press.
- Fine, Ben, and Ellen Leopold. 1993. *The World of Consumption*. London: Routledge.
- Foster, John Bellamy. 1994. *The Vulnerable Planet: A Short Economic History of the Environment*. New York: Monthly Review Press.
- . 1995. "Marx and the Environment." *Monthly Review*, Vol. 47, No. 3, July/August, 108–23.
- . 1996. "Sustainable Development of What?" *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 7, No. 3, September 129–32.
- . 1997. "The Crisis of the Earth: Marx's Theory of Ecological Sustainability as a Nature-Imposed Necessity for Human Production." *Organization & Environment*, Vol. 10, No. 3, September, 278–95.
- Foster, John Bellamy, and Fred Magdoff. 1998. "Liebig, Marx and the Depletion of Soil Fertility: Relevance for Today's Agriculture." *Monthly Review*, Vol. 50, No. 3, July/August, 1–16.

- Gellen, Martin. 1970. "The Making of a Pollution-Industrial Complex." In *Eco-Catastrophe*, Editors of *Ramparts*, editors, 73–83. San Francisco: Harper & Row.
- Georgescu-Roegen, Nicholas. 1971. *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gorz, Andre. 1994. *Capitalism, Socialism, Ecology*. London: Verso.
- Gowdy, John M. 1994a. *Coevolutionary Economics: The Economy, Society and the Environment*. Boston: Kluwer Academic Press.
- . 1994b. "The Social Context of Natural Capital: The Social Limits to Sustainable Development." *International Journal of Social Economics*, Vol. 21, No. 8, 43–55.
- . 1995. "Trade and Environmental Sustainability: An Evolutionary Perspective." *Review of Social Economy*, Vol. 53, No. 4, Winter, 493–510.
- Gowdy, John M., and Peg R. Olsen. 1994. "Further Problems with Neoclassical Environmental Economics." *Environmental Ethics*, Vol. 16, No. 2, Summer, 161–71.
- Grundmann, Reiner. 1991a. *Marxism and Ecology*. Oxford, UK: Clarendon Press.
- . 1991b. "The Ecological Challenge to Marxism." *New Left Review*, No. 187, May/June, 103–20.
- Habermas, Jürgen. 1975. *Legitimation Crisis*. Boston: Beacon Press.
- Hamilton, Clive. 1997. "The Sustainability of Logging in Indonesia's Tropical Forests: A Dynamic Input-Output Analysis." *Ecological Economics*, Vol. 21, No. 3, June, 183–95.
- Harrington, Michael. 1989. *Socialism: Past and Future*. New York: Little, Brown.
- Harvey, David. 1982. *The Limits to Capital*. Oxford, UK: Basil Blackwell.
- . 1993. "The Nature of Environment: The Dialectics of Social and Environmental Change." In *Socialist Register 1993: Real Problems, False Solutions*, Ralph Miliband and Leo Panitch, editors, 1–51. London: Merlin.
- Hayden, Dolores. 1983. "Capitalism, Socialism, and the Built Environment." In *Socialist Visions*, Steve Roskamm Shalom, editor, 59–81. Boston: South End Press.
- Hilleman, Tony. 1997. "Who Has Sovereignty over Mother Earth?" *New York Times*, September 18, p.A23.
- Horton, Stephen. 1995. "Rethinking Recycling: The Politics of the Waste Crisis." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 6, No. 1, March, 1–19.
- . 1997. "Value, Waste and the Built Environment: A Marxian Analysis." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 8, No. 1, March, 127–39.
- Illich, Ivan. 1971. *Deschooling Society*. New York: Harper & Row.
- . 1973. *Tools for Conviviality*. New York: Harper & Row.
- Junker, Louis. 1982. "The Ceremonial-Instrumental Dichotomy in Institutional Analysis: The Nature, Scope and Radical Implications of the Conflicting Systems." *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 41, No. 2, April, 141–50.
- Karliner, Joshua. 1994. "The Environment Industry: Profiting from Pollution." *The*

Ecologist, Vol. 24, No. 2, March/April, 59–63.

- Kay, Geoffrey. 1979. "Why Labour Is the Starting Point of *Capital*." In *Value: The Representation of Labour Under Capitalism*, Diane Elson, editor, 46–66. London: CSE Books.
- Kellogg, Paul. 1991. "Engels and the Roots of 'Revisionism': A Re-Evaluation." *Science & Society*, Vol. 55, No. 2, Summer, 158–74.
- Kolko, Joyce. 1988. *Restructuring the World Economy* New York: Pantheon Books.
- Kovel, Joel. 1997. "The Enemy of Nature." *Monthly Review*, Vol. 49, No. 6, November, 6–14.
- Lapides, Kenneth. 1990. *Marx and Engels on the Trade Unions*. New York: International Publishers.
- Leacock, Eleanor Burke. 1978. "Introduction." In *The Origin of the Family, Private Property and the State*, by Frederick Engels, 7–67. New York: International Publishers.
- Lebowitz, Michael A. 1992a. *Beyond Capital: Marx's Political Economy of the Working Class*. New York: St. Martin's Press.
- . 1992b. "Capitalism: How Many Contradictions?" *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 3, No. 3, September, 92–94.
- Leff, Enrique. 1992. "A Second Contradiction of Capitalism? Notes for the Environmental Transformation of Historical Materialism." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 3, No. 4, December, 109–16.
- . 1993. "Marxism and the Environmental Question: From the Critical Theory of Production to an Environmental Rationality for Sustainable Development." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 4, No. 1, March, 44–66.
- . 1995. *Green Production: Toward an Environmental Rationality*. New York: Guilford.
- Levins, Richard, and Richard C. Lewontin. 1985. *The Dialectical Biologist*. Cambridge: Harvard University Press.
- . 1994. "Holism and Reductionism in Ecology." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 5, No. 4, December, 33–40.
- Levy, David. 1997. "Not to Worry, Say Business Lobbyists." *Dollars and Sense*, No. 214, November/December, 20, 24–25.
- Lewontin, Richard, and Richard Levins. 1996a. "The Return of Old Diseases and the Appearance of New Ones." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 7, No. 2, June, 103–7.
- . 1996b. "False Dichotomies." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 7, No. 3, September, 27–30.
- . 1997a. "Chance and Necessity." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 8, No. 1, March, 65–68.
- . 1997b. "The Biological and the Social." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 8, No. 3, September, 89–92.
- Löwy, Michael. 1997. "For a Critical Marxism." *Against the Current*, Vol. 12, No. 5 (n.s.), November–December, 31–35.

- Luxemburg, Rosa. 1964. *The Accumulation of Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Mandel, Ernest. 1968. *Marxist Economic Theory*, Vol. I. New York: Monthly Review Press.
- . 1971. *The Formation of the Economic Thought of Karl Marx*. New York: Monthly Review Press.
- . 1973. "Mercantile Categories in the Period of Transition." In *Man and Socialism in Cuba. The Great Debate*, Bertram Silverman, editor, 60–97. New York: Atheneum.
- . 1975. *Late Capitalism*. London: New Left Books.
- . 1986. "In Defence of Socialist Planning." *New Left Review*, No. 159, September/October, 5–37.
- . 1992. *Power and Money: A Marxist Theory of Bureaucracy*. London: Verso.
- Martínez-Alier, Juan. 1995a. "Political Ecology, Distributional Conflicts, and Economic Incommensurability." *New Left Review*, No. 211, May/June, 70–88.
- . 1995b. "Distributional Issues in Ecological Economics." *Review of Social Economy*, Vol. 53, No. 3, Winter, 511–28.
- Marx, Karl. 1933. *Wage-Labour and Capital*. New York: International Publishers.
- . 1963. *Theories of Surplus Value*, Pt. 1. Moscow: Progress Publishers.
- . 1964. *Economic and Philosophical Manuscripts of 1844*. New York: International Publishers.
- . 1966. *Critique of the Gotha Programme*. New York: International Publishers.
- . 1967a. *Capital*, Vols. I–III. New York: International Publishers (1977 printing).
- . 1967b. "Excerpt-Notes of 1844." In *Writings of the Young Marx on Philosophy and Society*, Loyd D. Easton and Kurt H. Guddat, editors, 265–82. Garden City, NY: Anchor Books.
- . 1968. *Theories of Surplus Value*, Pt. 2. Moscow: Progress Publishers.
- . 1969. "Speech at the Anniversary of the *People's Paper*." In *Selected Works* (3 vols.), Karl Marx and Frederick Engels, Vol. 1, 500–01. Moscow: Progress Publishers.
- . 1970. *A Contribution to the Critique of Political Economy*. New York: International Publishers.
- . 1971. *Theories of Surplus Value*, Pt. 3. Moscow: Progress Publishers.
- . 1973. *Grundrisse*. New York: Vintage.
- . 1974a. "Inaugural Address of the International Working Men's Association." In *The First International and After*, David Fernbach, editor, 73–81. New York: Random House.
- . 1974b. *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*, Lawrence Krader, editor. Assen, The Netherlands: Van Gorcum.
- . 1975. "Notes on Wagner." In *Texts on Method*, Terrell Carver, editor, 179–219. Oxford, UK: Blackwell.
- . 1976a. "Wages." In *Collected Works*, Karl Marx and Frederick Engels, Vol. 6, 415–37. New York: International Publishers.
- . 1976b. *Value, Price and Profit*. New York: International Publishers.

- 1976c. "Theses on Feuerbach." In *The German Ideology*, by Karl Marx and Frederick Engels, 615–20. Moscow: Progress Publishers.
- 1977. "Results of the Immediate Process of Production," In *Capital*, Vol. I, 948–1084. New York: Vintage.
- 1978a. *The Poverty of Philosophy*. Peking: Foreign Languages Press.
- 1978b. "Forced Emigration (etc.)." In *Ireland and the Irish Question*, by Karl Marx and Frederick Engels, 64–68. Moscow: Progress Publishers.
- 1982. *Hen Vogt*. London: New Park.
- 1985. "The Civil War in France." In *On the Paris Commune*, by Karl Marx and Frederick Engels, 48–181. Moscow: Progress Publishers.
- 1987. "From the Preparatory Materials." In *Collected Works*, Karl Marx and Frederick Engels. Vol. 29, 430–532. New York: International Publishers.
- 1988. "Economic Manuscript of 1861–63, Third Chapter." In *Collected Works*, Karl Marx and Frederick Engels. Vol. 30, 9–346. New York: International Publishers.
- 1989a. "Epilogue to *Revelations Concerning the Communist Trial in Cologne*." In *Collected Works*, Karl Marx and Frederick Engels, Vol. 24, 51–54. New York: International Publishers.
- 1989b. "Notes on Bakunin's Book *Statehood and Anarchy*." In *Collected Works*, Karl Marx and Frederick Engels, Vol. 24, 485–526. New York: International Publishers.
- 1989c. "Introduction to the French Edition of Engels' *Socialism: Utopian and Scientific*." In *Collected Works*, Karl Marx and Frederick Engels, Vol. 24, 335–39. New York: International Publishers.
- 1989d. "Drafts of the Letter to Vera Zasulich," and "Letter to Vera Zasulich (March 8, 1881)." In *Collected Works*, Karl Marx and Frederick Engels, Vol. 24, 346–71. New York: International Publishers.
- 1991. "Economic Manuscript of 1861–63, Continuation." In *Collected Works*, Karl Marx and Frederick Engels. Vol. 33, 9–352, 372–501. New York: International Publishers.
- 1994. "Economic Manuscript of 1861–63, Conclusion." In *Collected Works*, Karl Marx and Frederick Engels. Vol. 34, 7–354. New York: International Publishers.
- Marx, Karl, and Frederick Engels. 1968. "Manifesto of the Communist Party." In *Selected Works* (1 vol.), Karl Marx and Frederick Engels, 35–63. London: Lawrence and Wishart.
- 1975. *Selected Correspondence*. Moscow: Progress Publishers.
- 1976. *The German Ideology*. Moscow: Progress Publishers.
- 1979. *Marx and Engels on the United States*. Moscow: Progress Publishers.
- 1980. *The Holy Family, or Critique of Critical Criticism*. Moscow: Progress Publishers.
- 1982. *Collected Works*, Vol. 38. New York: International Publishers.
- 1983. *Collected Works*, Vol. 39. New York: International Publishers.
- 1992. *Collected Works*, Vol. 46. New York: International Publishers.

- Massarrat, Mohssen. 1980. "The Energy Crisis: The Struggle for the Redistribution of Surplus Profit from Oil." In *Oil and Class Struggle*, Petter Nore and Terisa Turner, editors, 26–68. London: Zed Press.
- Matson, P. A., W. J. Parton, A. G. Power, and M. J. Swift. 1997. "Agricultural Intensification and Ecosystem Properties." *Science*, Vol. 277, No. 5325, July 25, 504–9.
- Mayumi, Kozo. 1991. "Temporary Emancipation from Land: From the Industrial Revolution to the Present Time." *Ecological Economics*, Vol. 4, No. 1, October, 35–56.
- McLaughlin, Andrew. 1990. "Ecology, Capitalism, and Socialism." *Socialism and Democracy*, No. 10, Spring/Summer, 69–102.
- Mingione, Enzo. 1993. "Marxism, Ecology, and Political Movements." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 4, No. 2, June, 85–92.
- Mirovitskaya, Natalia, and Marvin S. Soroos. 1995. "Socialism and the Tragedy of the Commons Reflections on Environmental Practice in the Soviet Union and Russia." *Journal of Environment and Development*, Vol. 4, No. 1, Winter, 77–110.
- Montague, Peter. 1997. "Right to Know Nothing." *Rachel's Environment and Health Weekly*, No. 552, June 26.
- More, Thomas. 1947. *Utopia*. Princeton: D. Van Nostrand.
- Morrison, Roy. 1995. *Ecological Democracy*. Boston: South End Press.
- Mumford, Lewis. 1954. *In the Name of Sanity*. New York: Harcourt, Brace.
- Munda, G., P. Nijkamp, and P. Rietveld. 1995. "Monetary and Non-Monetary Evaluation Methods in Sustainable Development Planning." *Economie Appliquee*, Vol. 48, No. 2, 143–60.
- Muwakkil, Salim. 1997. "Greens Get Reak The Environmental Justice Movement." *In These Times*, Vol. 21, No. 18, July 28, 26–28.
- Negri, Toni. 1997. "Reappropriations of Public Space." *Common Sense*, No. 21, 31–40.
- Nell, Edward. 1988. "On Monetary Circulation and the Rate of Exploitation." In *Keynesian Monetary Economics: New Approaches to Financial Modelling*, Philip Arestis, editor, 72–121. Aldershot, Eng.: Edward Elgar.
- Nelson, Eric. 1993. "Pollution Trading: Buying and Selling Pieces of Our Lives." *Z Magazine*, Vol. 6, No. 9, September, 47–51.
- Newell, Josh, and Emma Wilson. 1996. "The Russian Far East: Foreign Direct Investment and Environmental Destruction." *The Ecologist*, Vol. 26, No. 2, March/April, 68–72.
- Noble, David F. 1977. *America by Design: Science, Technology, and the Rise of Corporate Capitalism*. New York: Knopf.
- Nove, Alec. 1983. *The Economics of Feasible Socialism*. London: Allen & Unwin.
- . 1990. "Socialism." In *The New Palgrave: Problems of the Planned Economy*, John Eatwell, Murray Milgate, and Peter Newman, editors, 227–49. New York: Norton.
- O'Connor, James. 1988. "Capitalism, Nature, Socialism: A Theoretical Introduction."

- tion." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 1, No. 1, Fall, 11–38.
- . 1991a. "On the Two Contradictions of Capitalism." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 2, No. 3, 107–9.
- . 1991b. "Socialism and Ecology." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 2, No. 3, 1–12.
- . 1998. *Natural Causes: Essays in Ecological Marxism*. New York: Guilford.
- O'Connor, Martin. 1994. "Codependency and Indeterminacy: A Critique of the Theory of Production." In *Is Capitalism Sustainable? Political Economy and the Politics of Ecology*, Martin O'Connor, editor, 53–75. New York: Guilford.
- Oilman, Bertell. 1979. "Marx's Vision of Communism." In *Social and Sexual Revolution: Essays on Marx and Reich*, by Bertell Oilman, 48–98. Boston: South End Press.
- . 1993. *Dialectical Investigations*. New York: Routledge.
- Orton, David. 1993. "Envirosocialism: Contradiction or Promise?" In *Green On Red: Evolving Ecological Socialism*, Jesse Vorst, Ross Dobson, and Ron Fletcher, editors, 189–203. Winnipeg: Fernwood Publishing in association with the Society for Socialist Studies.
- Osborn, Fairfield. 1968. *Our Plundered Planet*. New York: Pyramid Books.
- Ostrom, Elinor. 1990. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Parsons, Howard L. 1977. *Marx and Engels on Ecology*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Passell, Peter. 1997. "Trading on the Pollution Exchange: Global Warming Plan Would Make Emissions a Commodity." *New York Times*, October 24, C1, C4.
- Patel, Sujata. 1997. "Ecology and Development." *Economic and Political Weekly*, Vol. 32, No. 38, September 20, 2388–91.
- Peet, Richard, and Michael Watts (editors). 1996. *Liberation Ecologies: Environment, Development, Social Movements*. London: Routledge.
- Pepper, David. 1993. *Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice*. London: Routledge.
- Perelman, Michael. 1987. *Marx's Crises Theory: Scarcity, Labor, and Finance*. New York: Praeger.
- Phillips, Paul. 1993. "Red and Green: Economics, Property Rights, and the Environment." In *Green On Red: Evolving Ecological Socialism*, Jesse Vorst, Ross Dobson, and Ron Fletcher, editors, 103–17. Winnipeg: Fernwood Publishing in association with the Society for Socialist Studies.
- Rader, Melvin. 1979. *Marx's Interpretation of History*. New York: Oxford University Press.
- Rosdolsky, Roman. 1977. *The Making of Marx's "Capital"*. London: Pluto Press.
- Rubin, Isaak Illich. 1972. *Essays on Marx's Theory of Value*. Detroit: Black & Red.
- Saad-Filho, Alfredo. 1993. "Labor, Money, and 'Labor-Money': A Review of Marx's Critique of John Gray's Monetary Analysis." *History of Political Economy*, Vol. 25, No. 1, Spring, 65–84.
- Sagoff, Mark. 1988. "Some Problems with Environmental Economics." *Environ-*

mental Ethics, Vol. 10, No. 1, Spring, 55–74.

- Sandel, Michael J. 1997. "It's Immoral to Buy the Right to Pollute." *New York Times*, December 15, A19.
- Schmidt, Alfred. 1971. *The Concept of Nature in Marx*. London: New Left Books.
- Schnaiberg, Allan. 1980. *The Environment: From Surplus to Scarcity*. New York: Oxford University Press.
- Schnaiberg, Allan, and Kenneth Alan Gould. 1994. *Environment and Society: The Enduring Conflict*. New York: St. Martin's Press.
- Schor, Juliet B. 1992. *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure*. New York: Basic Books.
- Sherman, Howard J. 1970. "The Economics of Pure Communism." *Review of Radical Political Economics*, Vol. 2, No. 4, Winter, 39–50.
- Singer, Daniel. 1993. "The Emperors Are Naked." *The Nation*, Vol. 257, No. 6, August 23, 208–10.
- Skirbekk, Gunnar. 1994. "Marxism and Ecology." *Capitalism, Nature, Socialism*, Vol. 5, No. 4, December, 95–104.
- Smith, Tony. 1990. *The Logic of Marx's Capital: Replies to Hegelian Criticisms*. Albany: State University of New York Press.
- . 1997. "Marx's Theory of Social Forms and Lakatos's Methodology of Scientific Research Programs." In *New Investigations of Marx's Method*, Fred Moseley and Martha Campbell, editors, 176–97. Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press.
- Snyder, Gary. 1977. *The Old Ways*. San Francisco: City Lights Books.
- Solow, Robert M. 1976. "Is the End of the World at Hand?" In *Great Debates in Economics*, Vol. 1, Richard T. Gill, editor, 172–80. Pacific Palisades, CA: Goodyear.
- Steingraber, Sandra. 1997. *Living Downstream: An Ecologist Looks at Cancer and the Environment*. New York: Addison-Wesley.
- Stevens, William K. 1997. "Experts Doubt Greenhouse Gas Can Be Curbed." *New York Times*, November 3, A1, A8.
- Stirling, Andrew. 1993. "Environmental Valuation: How Much Is the Emperor Wearing?" *The Ecologist*, Vol. 23, No. 3, May/June, 97–103.
- Sweezy, Paul M. 1943. "Professor Schumpeter's Theory of Innovation." *Review of Economic Statistics*, Vol. 25, No. 1, February, 93–96.
- . 1970. *The Theory of Capitalist Development*. New York: Monthly Review Press.
- . 1981. *Four Lectures on Marxism*. New York: Monthly Review Press.
- Taylor, Dorceta E. 1996. "Environmental Justice: The Birth of a Movement." *Dollars and Sense*, No. 204, March/April, 22–23, 48–49.
- Tokar, Brian. 1996. "Trading Away the Earth: Pollution Credits and the Perils of 'Free Market Environmentalism'." *Dollars and Sense*, No. 204, March/April, 24–29.
- Tsuru, Shigeto. 1993. *Japan's Capitalism: Creative Defeat and Beyond*. New York: Cambridge University Press.

- Usher, Peter. 1993. "Aboriginal Property Systems in Land and Resources: Lessons for Socialists." In *Green On Red: Evolving Ecological Socialism*, Jesse Vorst, Ross Dobson, and Ron Fletcher, editors, 93–102. Winnipeg: Femwood Publishing in association with the Society for Socialist Studies.
- Veblen, Thorstein. 1961. *The Place of Science in Modern Civilization*. New York: Russell & Russell.
- Vitousek, Peter M., Harold A. Mooney, Jane Lubchenco, and Jerry M. Melillo. 1997. "Human Domination of Earth's Ecosystems." *Science*, Vol. 277, No. 5325, July 25, 494–99.
- Waitzkin, Howard. 1983. *The Second Sickness: Contradictions of Capitalist Health Care*. New York: Free Press.
- Walker, K.J. 1979. "Ecological Limits and Marxian Thought." *Politics*, Vol. 14, No. 1, May, 29–46.
- Wallis, Victor. 1993. "Socialism, Ecology, and Democracy." In *Socialism: Crisis and Renewal*, Chronis Polychroniou, editor, 143–69. Westport, CT: Praeger.
- Weeks, John. 1981. *Capital and Exploitation*. Princeton: Princeton University Press.
- Weisskopf, Thomas E. 1991. "Marxian Crisis Theory and the Contradictions of Late Twentieth-Century Capitalism." *Rethinking Marxism*, Vol. 4, No. 4, Winter, 70–93.
- Wood, Ellen Meiksins, and John Bellamy Foster (editors). 1997. *In Defense of History: Marxism and the Postmodern Agenda*. New York: Monthly Review Press.
- Wright, Gwendolyn. 1983. "Environmental Pluralism and the Socialist Visions." In *Socialist Visions*, Steve Roskamm Shalom, editor, 82–86. Boston: South End Press.

Dizin

- Adams, John, 300
aile, 68–69
Altvater, Elmor, 9, 121, 123, 144
artı değerin doğal temeli, 50–52, 145
artı emek, 48
artı ürün, 30–31, 48
Aurbach, Paul, 272
avcılık ve toplayıcılık, 59
Bahro, Rudolf, 278, 306
bedava {serbest} edinim, 21, 91–100, 116, 135, 158, 228, 232
bedavacılık sorunu, 176
Benton, Ted, 13, 14, 20, 51–62, 103, 136–137, 186
bilim,
 ve emek üretkenliği, 48
 ve kapitalizm, 85, 93, 197–200
 komünizmde, 291–292
birlikte evrim, 16, 41–44, 49, 139, 193–194
birlikte üretim, 259, 268
biyolojik olarak ayrışmayanlar, 161
biyosfer kültürü, 34
biyosferik kriz, 9, 86–87, 161–165, 230–234, 265–266
Bleifuss, Joel, 266
Booth, Douglas E., 300
Braverman, Harry, 112, 198
Brecher, Jeremy, 262, 266, 267, 277
Breslow, Marc, 266
Briggs, Shirley A., 114
Campbell, Robert W., 91
Carpenter, Geoffrey P. 13, 20, 38–39
Carson, Rachel, 16, 109–113, 273
Chatterjee, Pratop, 263
Chattopadhyay, Paresh, 18
Churhcill, Word, 226, 275
Clark, John P., 19
Cleaver, Harry, 257
Colchester, Marcus, 122
Colletti, Lucio, 33
Costello, Tim, 262, 266, 277
Crosby, Alfred W., 263
çalışma zamanı, 66, 170–172, 174–176
çekip almaya dayalı sektörler, 132–134
çocuk emeği, 172–173
Danaher, Kevin, 267
Dasmann, Raymond F. 16, 112, 274, 275–276
Dauvergne, Peter, 98, 130
değer yitimi, 141–142
değer, 76, 103–104, 123, 227–229, 284
Deléage, Jean-Paul, 13, 91, 103
Devine, James, 123
dışsal maliyet, 234–238
diyalektik, 10
doğal sınırlar, 9, 86–87, 169, 294–295
Draper, Hal, 17, 18
eğitim, 291–292
ekolojik düzenleme, 55–62
ekolojik krizler, 34–35, 139, 237
 insanî–toplumsal yönü, 15–16, 44
 maddî geçişler, 145–151
 kent/kır karşıtlığı, 151–160

- ekonomik krizler, 220–222, 235
 ekosistem kültürü, 34
 Emek gücü, 65–66, 174–176
 emek üretkenliği, 47, 142
 doğal temelleri, 47–48, 136–137
 Engels versus Marx, 17–18
 eşitsiz değişim, 133
 etik, 277–278
 evrensel araç, 39, 52–53
 Fairlie, Simon, 144
 Feuer, Lewis S., 186
 Fine, Ben, 11, 205
 Fizyokratlar, 50–51
 Foster, John Bellamy, 30, 31, 87,
 109–114, 142, 161, 215,
 263, 265, 293,
 gece işi, 171
 Gellen, Martin, 144, 237
 Georgescu-Roegen, Nicholas, 91, 92
 Gore, Al, 19
 Gorz, André, 144, 268, 304–306
 Gould, Kenneth Alan, 9, 113, 267
 Gowdy, John M., 9, 31, 267
 Grundmann, Reiner, 56–57
 Hamilton, Clive, 122
 hammadde
 ve kapitalizm, 140–141, 161–163
 fiyat dalgalanmaları, 61, 145–151
 esas ve tamamlayıcı, 57, 141
 Harrington, Michael, 291
 Harris, Laurence, 11
 Harvey, David, 30, 111, 121, 277
 Hillerman, Tony, 22
 holizm, 31–33
 Horton, Stephen, 141, 144
 ihtiyaçlar {gereksinim}, 65–66, 68
 ve kapitalizm, 80–81, 170,
 203–212
 ve komünizm, 283, 301–305
 ilksel edinim, 39, 59, 135
 İngiltere’de On Saat Yasası, 179–180
 insanî gelişim, 179–180, 191–193,
 212, 229–230, 257–259,
 267–268, 276, 282–283,
 285–286, 298–299,
 301–303
 insan-merkezcilik, 19, 187
 istikrarsız gelişme, 262
 işbirliği, 275–276
 kanser, 114
 kapitalist ilişkiler, 78, –80, 105
 kapitalizm öncesi teknolojiler, 274,
 292–293
 kapitalizm ve komünizm, 19, 22
 Karliner, Jashua, 144, 237
 karteller, 149–150
 Kay, Geoffrey, 117
 kent/kır antitezleri, 151–157,
 161–163
 –nin ortadan kaldırılması, 291
 kısa vadeli, 113
 Kolko, Joyce, 266
 komünist mülkiyet, 279–283,
 289–291, 294–298,
 306–308
 Kovel, Joel, 11
 kullanım değeri, 37
 sermaye ve emek için, 250–251
 ve komünizm 261–263
 kurtuluş ekolojileri, 264
 Lapidés, Kenneth, 256
 Leacock, Eleanor, 29
 Lebowitz, Michael A.,
 Leff, Enrique, 12, 261, 268
 Leopold, Ellen, 205
 Levy, David, 266
 Löwy, Michael, 10, 14
 Luxemburg, Rosa, 162
 maddî ve toplumsal {hayatın} tahlili,
 11–14, 29–32
 ve emek, 69–70 –ve üretici güçler,
 41–42
 ve rant, 116–118
 ve değer, 129–131, 136–137

- Malthus, Thomas, 171
 malzeme işlenmesi,
 kapitalizmde, 140–144
 komünizmde 301–305
 Mandel, Ernest, 18, 70, 278, 303
 Marksoloji, 17
 Martínez-Alier, Juan, 164
 Marx, Karl,
 genç ve olgun Marx'ın düşüncesi,
 17–19
 Matson, P. A., 113, 274
 Mayumi, Kozo, 113
 McLaughlin, Andrew, 14, 185, 271
 meta üretimi, 76–77, 284
 metabolizma, 39, 51, 171
 Mingione, Enzo, 14, 23, 185
 Montague, Peter, 266
 Morrison, Roy, 274, 276–277
 Mumford, Lewis, 274–276, 278
 Muwakkil, Salim, 263

 Negri, Toni, 259, 267
 Nelson, Eric, 265
 Newell, Josh, 122
 Nove, Alec, 271, 289

 O'Connor, James, 11–12, 23,
 234–238
 O'Connor, Martin, 11
 Ollman, Bertel, 14, 19, 35
 ormanlar, 114, 122–123
 ortaklaşma, 178–180, 251, 256,
 283–286
 Orton, David, 134
 Osborn, Fairfield, 120
 Ostrom, Elinor, 295–297

 para, 108
 Parsons, Howard L., 11, 110, 201
 Passel, Peter, 265
 Patel, Sujata, 16
 pedagoji, 35
 Peet, Richard, 264, 267
 Pepper, David, 110, 266, 277, 301
 Petty, William, 38

 Phillips, Paul, 120
 Prometheusçuluk, 14, 185–186, 271,
 300–302

 Rader, Melwin, 232
 rant,
 -ve ekolojik krizler, 118–123,
 133–134, 265–266, 300
 doğal temeli, 61, 96–97, 115–118
 riskten kaçınma, 276–77,
 293–294
 rekabet, 179, 251
 Rosdolsky, Roman, 11, 19, 59
 Rubin, Isaak Illich, 169

 sanayi odaklı devrim vizyonu, 23,
 243–247
 Sandel, Michael J., 300
 Schmidt, Alfred, 301
 Schnaiberg, Allan, 9, 113, 267
 serbest zaman
 ve insanî gelişim, 24, 66, 170
 komünizmde, 292, 304–305
 sermayenin kullanım değeri gereksin
 meleri, 79, 80, 92, 97, 98,
 106–107, 136
 Sherman, Howard J., 304
 Singer, Daniel, 227
 Skirbekk, Gunnar, 13, 42–43,
 131–133
 Skott, Peter, 272
 Smith, Tony, 11
 Snyder, Garry, 34, 87
 Solow, Robert M., 118, 121–122
 Sovyet Komünizmi, 289
 soyut emek, 76, 107
 Steingraber, Sandra, 114, 274–275
 Stevens, William K., 266
 Stirling, Andrew, 300

 Tanım
 ve kapitalizm, 112–14
 ve komünizm, 294–95
 tarihsel kriz, 222–230
 tarihsel özgüllük, 12

- Taylor, Dorceta E., 263
Tokar, Brian, 226
toplumsal emek, 40-41, 48-51,
66-68, 284-286
toplumsal inşacılık, 16
toplumsallaşma, 188-192, 223-234,
256-259, 264, 307-308
toprak mülkiyeti, 115-116
tüketim yetersizliği, 235
tüketim, 202-213, 281-283
Usher, Peter, 120, 295-297
üretim araçları, 52-53
Vitousek, Peter, 9, 163, 274, 275
Wallis, Victor, 111, 274
Watts, Michael, 264, 267
Weisskopf, Thomas E., 23, 216, 221,
234
Wilson, Emma, 122
Wright, Gwendolyn, 277
yabancılaşma, 98-100, 109-111, 169,
194-196, 198-200,
217-220, 245-247, 258
yeniden işleme, 143, 144, 158-160
zaman ekonomisi, 24, 304-307
zenginlik, 37, 106, 278, 301-307

Epos Yayınları olarak ekoloji konusunda J. B. Foster'ın *Marx'ın Ekolojisi* ve *Savunmasız Gezegen*'inin ardından, Paul Burkett'in bu çalışmalarla sıkı bir tamamlayıcılık ilişkisi taşıyan kitabının Türkçesini sunuyoruz.

Rosa Luxemburg'un, her yeni toplumsal gelişim aşamasında Marx'ta o âna dek ihtiyaç duyulmadığı için farkına varılmamış olan yeni şeyler bulunacağı yönündeki tespitine katılıyoruz: Marksizmin belli yorumları, belli anlaşılış biçimleri "bitmiş" olabilir; bu her zaman olmuştur. Aslında bizzat Marx daha kendi sağlığında, kavramlarının emek harcamadan fikir sahibi olmaya meraklı bazı ideologlar elinde uğratıldığı "belli" yorumlar yüzünden "ben Marksist değilim" demişti. Ama Marx'ın *düşüncesi*, kapitalist toplumun en tam, en cesur ve en kapsamlı tahlili olarak, hevesli mezar kazıcılarından daha uzun bir ömre sahip olduğunu durmadan kanıtlamıştır.

"Yeni dünya düzeni'nin" ya da daha teknik adıyla kapitalist küreselleşmenin insanlığa ve doğaya dönük, süslü sözler ve küstah zafer naralarıyla bir süre için perdelenen yoğunlaşmış yıkımının giderek daha açık biçimde anlaşılmaya başlandığı, ama bu vahşete başarılı bir karşı koyuşun felsefi, siyasal, ideolojik, örgütsel ifadelerinin henüz yeni yeni formüle edilmeye çalışıldığı şu günlerde, Marx'a geri dönmenin, kapsamlı eserini yeniden okumanın pratik ve âcil yararına inanıyoruz. Bu açıdan, Burkett ve Foster'ın karşılıklı tamamlayıcılık ilişkisindeki çalışmalarının, kendi özgül ve güncel bilişsel değerlerinin yanı sıra, Marx'ı ve özellikle *Kapital*'i günümüzün âcil sorunları için okumak ve yorumlamak yolunda yararlı kılavuzlar da olacağını düşünüyoruz.

"Nihayet biri çıkıp, Marx ve çevre üzerine, Marx'ın ilk felsefi eserlerinin ötesine geçen ve olgunluk dönemi ekonomi politik eleştirisinin ekolojik potansiyelini keşfeden bir kitap yazmış bulunuyor!

Paul Burkett'in *Marx ve Doğa*'sı bir ufuk turudur. Şu anki küresel yıkım sisteminden kaygı duyan herkesin ve özellikle de âdil ve sürdürülebilir bir çıkış yolu aramakta kararlı olanların ilgisine."

John Bellamy Foster

epos

Bilim-felsefe-politika

ISBN: 975-6790-23-7

9 789756 790236